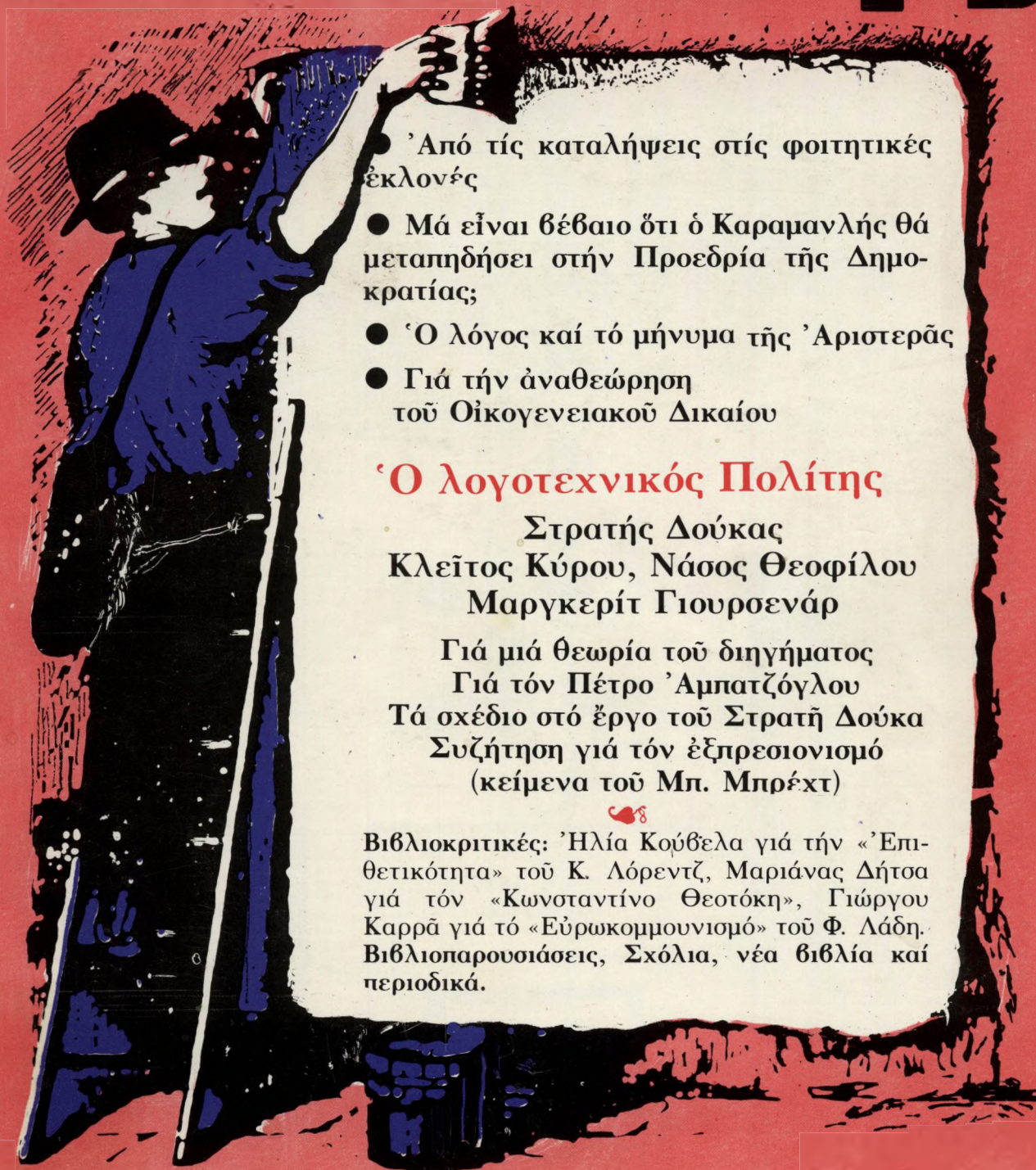

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

● 'Από τίς καταλήψεις στίς φοιτητικές
έκλονές

● Μά εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Καραμανλῆς θά
μεταπηδήσει στήν Προεδρία τῆς Δημο-
κρατίας;

● 'Ο λόγος καί τό μήνυμα τῆς 'Αριστεράς

● Γιά τήν ἀναθεώρηση
τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου

'Ο λογοτεχνικός Πολίτης

Στρατῆς Δούκας
Κλεῖτος Κύρου, Νάσος Θεοφίλου
Μαργκερίτ Γιουρσενάρ

Γιά μιά θεωρία τοῦ διηγήματος
Γιά τόν Πέτρο 'Αμπατζόγλου
Τά σχέδιο στό ἔργο τοῦ Στρατῆ Δούκα
Συζήτηση γιά τόν ἐξπρεσιονισμό
(κείμενα τοῦ Μπ. Μπρέχτ)

Βιβλιοκριτικές: 'Ηλία Κούβελα γιά τήν «'Επι-
θετικότητα» τοῦ Κ. Λόρεντζ, Μαριάνας Δήτσα
γιά τόν «Κωνσταντῖνο Θεοτόκη», Γιώργου
Καρρά γιά τό «Εὐρωκομμουνισμό» τοῦ Φ. Λάδη.
Βιβλιοπαρουσιάσεις, Σχόλια, νέα βιβλία καί
περιοδικά.

Μηνιαία ἐπιθεώρηση ● τεῦχος 33 ● Μάρτης-'Απρίλης ● 80 δρχ.

ο πολιτης

Μηνιαία επιθεώρηση ● τεύχος 33 ● Μάρτης-Απρίλης ● 80 δρχ.

Κέκροπος 2, Αθήνα (Πλάκα), τηλ. 3245332

περιεχόμενα

Μαριάννα Δήτσα	Il gran rifiuto
Παντελής Μπουκάλας	Από τις καταλήψεις στις εκλογές
Πέτρος Πιζάνιας	Παν-οικοδομική Απεργία;
Δανάη Χατζόγλου	Αναθεώρηση του Οικογενειακού Δικαίου – μιά λιγότερο φανερή όψη του προβλήματος
Λεωνίδα Λουλούδης	Η μεγάλη ενεργειακή στροφή για τό «καλύτερο στον καλύτερο των δυνατών κόσμων»
Άγγελος Έλεφάντης	Μά είναι βέβαιο ότι ο Καραμανλής θά μεταπηδήσει στην Προεδρία της Δημοκρατίας;
Άννα Φραγκουδάκη	Ο λόγος και τό μήνυμα της άριστερας
Νικ. Σ. Παπαντωνίου	Ο εκσυγχρονισμός του Οικογενειακού Δικαίου και ή αρχή της ισονομίας ανδρών και γυναικών
Αλόη Σιδέρη	Λογοτεχνία δέν διδάσκουμε
Άγγελος Έλεφάντης	Γιά τή στρατηγική της εφόδου – μιά αναγκαία αναζήτηση στις άνολοκλήρωτες επεξεργασίες του Ν. Πουλιαντζά
Δημήτρης Αρμάος και Φώτης Μωρόγιαννης	Η αύτοχειρία του Νέου Ανάχαρη
Μιχάλης Παπαγιαννάκης	Συγχωνεύσεις και κρίση
Δ.Μ.	Εν έπιγνώσει των συνεπειών;
Ο λογοτεχνικός Πολίτης	
Ηλίας Κούβελας	Η «Επιθετικότητα» του Κ. Lorenz
Γιώργος Καρράς	«Τί είναι και ποϋ πηγαίνει ό εύρωκομμουνισμός;» του Φ. Λάδη
Βιβλία-Περιοδικά	

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: έξάμηνη 400 δρχ., έτήσια 800. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εϋρώ-
πης: έξάμηνη 550 δρχ., έτήσια 1000 ΗΠΑ – Καναδά (άερ.): έξάμηνη 600 δρχ., έτήσια 1200 ● Γιά
Όργανισμούς, Τράπεζες, Άνών. Έταιρείες: έξάμηνη 600 δρχ., έτήσια 1200 ● ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ –
ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Σπύρος Δελέγκας, Κέκροπος 2, Αθήνα 119, τηλ. 32.45.332. ● ΑΛΛΗ-
ΛΟΓΡΑΦΙΑ Ταχυδρ. Θυρίδα Νο 1762, Πλ. Συντάγματος Αθήνα.

Έκδότης: «Σ. Δελέγκας και Σία Ο.Ε.», Διευθυντής: Άγγελος Έλεφάντης ● Φωτοστοιχειοθεσία: Φωτοκϋ-
ταρο ΕΠΕ Ύμηττου 219, τηλ. 7516333, 7514958 ● Εκτύπωση: Άφοι Χρυσοχού, Στυμφαλίας 8 – Περιστερί,
τηλ. 5719937 ● Διόρθωση: Παντελής Σπ. Μπουκάλας ● Φωτογραφική έπιμέλεια: Σπύρος Βασιλείου, Χ.
Τρικούπη 24, 3612349

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Il gran rifiuto

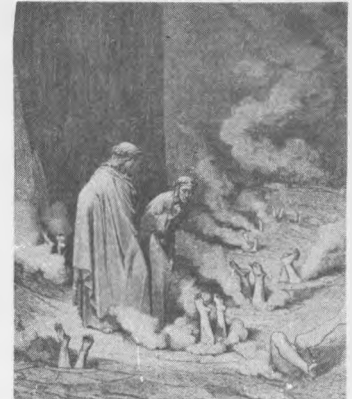
«Για πολύ καιρό ή μοίρα της πολιτικής διαφωνίας στό ΚΚΕ ήταν μία: 'Η σιωπή».

Έτσι αρχίζει τό κείμενο πού πρώην μέλη καί στελέχη του ΚΚΕ καί της ΚΝΕ έδωσαν στη δημοσιότητα για να εκφράσουν άνοιχτά καί συλλογικά τήν πολιτική διαφωνία καί κριτική πρός τό ισχυρότερο κόμμα της παραδοσιακής 'Αριστεράς.

Κι αλήθεια ή σιωπή θεωρούνταν για πολλές δεκαετίες ένδεδειγμένη πολιτική πρακτική για όσους στρατεύονταν στό ΚΚ: σιωπή έξω από τό κόμμα γιατί ό ταξικός έχθρός καταδοκούσε στην άλλη πλευρά του 'οδοφράγματος· σιωπή μέσα στό κόμμα γιατί ή ήγεσία πάντοτε ήξερε περισσότερα. Σειρά από σιωπές, φίμωμα, όπου ή αντίθετη πάλι πρακτική σήμαινε συνήθως άποπομπή του μισμένου στό έχθρικό στρατόπεδο.

Για άλλη μία φορά στην ιστορία του ΚΚΕ σπάζουν αυτοί οι λίθινοι άρμοι από έναν όγκο πού κανείς δέν μπορεί να εκλάβει σαν άτομική περίπτωση ή άνάληψη. Πάνω από 400 όνόματα είπαν τό μεγάλο όχι στη διοικητική διεύθτηση της επαναστατικής προοπτικής. Πίσω από μία επαναστατική συνθηματολογία, ή πολιτική πρακτική πού τό ΚΚΕ ύπαγορεύει στις λαϊκές μάζες περιορίζεται σε οικονομικές διεκδικήσεις, αναφερόμενο σε γενικά πολιτικά προβλήματα, άποσιωπώντας, καταδικάζοντας ή ίσοπεδώνοντας - ανάλογα με τήν περίπτωση - τις κοινωνικές σχέσεις άρα καί τά κοινωνικά κινήματα πού διαμορφώνονται μέσα ή κόντρα σ' αυτές τις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις. Μία, στην ουσία, άντικυβερνητική πολιτική, ή όποια κάθε τόσο όπισθοδρομεί από τις επιλογές πού ή ΕΣΣΔ της επιβάλλει, δέν μπορεί φυσικά, δέν θά έπρεπε, να θεωρείται μοχλός επαναστατικής πολιτικοποίησης των μαζών. Λέγοντας όχι σ' αυτή τήν «άφοπλισμένη» άριστερά, οι διαφωνούντες κομμουνιστές σηματοδοτούν συνάμα τόν έκτενή άκάλυπτο χώρο πού οι άριστερές δυνάμεις στην 'Ελλάδα, λόγω της κρίσης, - κι όχι μόνο στην 'Ελλάδα - δέν μπόρεσαν να κατοικήσουν: τό κενό της λαϊκής πολιτικής πρακτικής, της παραγωγής μαρξιστικής ιδεολογίας καί επιστήμης, μίας πρωτοποριακής κουλτούρας πού να προσανατολίζονται πρός τή δημοκρατική προοπτική του σοσιαλισμού. "Όμως αυτό τό ΟΧΙ λίγο δέν είναι.

Μαριάννα Δήτσα

- Δάσκαλε, είπα, ποιές είν' αὐταίς ή ψυχαίς πούναι θαμμέναις μέσα σ' αὐτούς τούς τάφους καί μοιρολογούν τόσο πικρά;

- Είναι, μου είπε, οι αίρεσιάρχει καί όλοι εκείνοι πού άκολουθήσαν τήν αίρεσίον τους· σ' αὐτούς τούς τάφους εύρίσκονται πολύ περισσότεροι άπ' όσους έσύ φαντάζεσαι· ό καθένας είναι θαμμένος έδω με τόν όμοίό του καί οι τάφοι καίνε άλλος περισσότερο καί άλλος λιγώτερο.

Τότε έγύρισε πρός τά δεξιά καί έπεράσαμεν μέσα από τά βασανιστήρια καί από τά ύψηλά τείχη.

Δάντη: *Θεία Κωμωδία*

Παν-οικοδομική. 'Απεργία;

Έπί δικτατορίας άκόμη, ή ιδέα της εθνικής ένότητας ταλάνιζε τις ψυχές μας ως άριστερών· όλοι, άλλοι φωναχτά καί άλλοι σιωπηρά, τή λανσάρανε. Διανθισμένη πάντα με λατρευτικούς λόγους στό Θεό-λαό καί ενάντια στην ταξική λογική των κυρίαρχων, ή ιδέα δέν πέρασε. 'Αργότερα ή ίδια ιδέα, διακαής πόθος πλέον της καθεστηκυίας άριστεράς μας, πήρε μία μειωμένη φόρμα, κάτι σαν συμβουλή συμπτυκνωμένη στό «λαός ένωμένος ποτέ νικημένος». Ούτε αυτό πέρασε - ή πραγματικότητα επέμενε άδυσώπητα. Μπροστά σε αυτή τήν σκληρή στάση της πραγματικότητας ή ιδέα άρχισε να γίνεται επικινδύνως άφηρημένη. Τότε ήταν πού έπεσαν τά πολλά ζήτω στόν Χομεϊνί. Φυσικά αυτό δέν μπορούσε να περάσει.

Όμως τό πλήρωμα του χρόνου ήλθε καί πολύς λαός (ένα σημαντικό κομμάτι του) συγκεντρώνει τις δυνάμεις του επί τω αὐτῷ. 'Ιδού λοιπόν μετά τήν πρώτη (φθινοπωρινή) καί ή δεύτερη (άνοιξιάτικη) παν-οικοδομική άπεργία στις 19-20 Μαρτίου.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Ήταν όλοι εκεί: οικοδόμοι, υπομηχανικοί, μηχανικοί, αρχιτέκτονες, υπεργολάβοι, εργολάβοι, κατασκευαστές, μέ τά κλαδικά σωματεία τους, τούς συλλόγους τους, τίς επιτροπές τους – όλοι μαζί σέ κοινή επιτροπή άγώνα – και φυσικά τό Τ.Ε.Ε πάνω άπ' όλα και πριν' άπ' όλους. Είχαν όμως ξεχάσει κάποιους και αυτό παρεμπιπτόντως έχω νά τούς τό παρατηρήσω: τίς οικογένειές τους.

Σέ αυτή τήν ώραία εικόνα κοινωνικής όμόνοιας έλειπαν γιά λόγους άνωτέρας βίας κάποιιοι ριζοσπάστες τμηματάρχες, διευθυντές, γραμματείς και ένδεχομένως ύφυπουργοί. Κρίμα, γιατί τότε θά ήταν άπολύτως σαφές ότι οί κακοί στό σενάριο είναι μόνο ό Ζαρντινίδης, ό Μητσοτάκης (πρός Θεού, όχι ό πρωθυπουργός) και δύο-τρεις εταιρείες. Μιά χούφτα άνθρωποι δηλαδή (ούτε δέκα δέν είναι) καταδυναστεύουν και στερούν τό ψωμί σέ εκατοντάδες χιλιάδες συνανθρώπους. (Παρακαλώ αυτός πού φωνάζει *Μεσαίωνας* και έπειτα ξεκαρδίζεται, νά άπομακρυνθεί άπό τό κείμενο. Ψυχραμία. Όχι συναισθηματισμοί και ύπερβολές).

Οί πολυάριθμοι οικοδόμοι, λοιπόν, κατεβαίνουν στήν άπεργία γιά νά υποστηρίξουν τό μεροκάματό τους. Οί ύπόλοιποι όμως; Έδώ επιτρέψτε μου νά πιστεύω πώς αυτοί οί ύπόλοιποι άπλώς διεκδικούν τίς δυνατότητες στό άπίθανο κέρδος πού νέμονται εδώ και χρόνια. Άκόμη και οί καινούριοι στό έπάγγελμα, πού όνειρεύονται τίς έπερχόμενες εργολαβίες και πού τόσα παντελόνια φούστες έλιωσαν στά θρανία, θά αφήσουν τά παχυλά τους όνειρα νά πάνε περίπατο; Όχι! Στήν άπεργία λοιπόν. Και όσο πιο πλατιά ή ταξική ποικιλία, τόσο τό καλύτερο. Έπρεπε όμως νά είχαν πάρει και τούς γερόντους τους. Θά συγινούσαν. Στό κάτω κάτω αυτοί έδωσαν τά λεφτά γιά τίς σπουδές.

Αυτό τό φαινόμενο πού προσωρινά θά τό όνόμαζα «βούρ-όλοι-μαζί», είναι σάν τέτοιο σχετικά... προοδευτικό, γιατί ξεκόβει μέ τό προηγούμενο του χαρισματικού ήγέτη: εδώ αντί γιά τόν ήγέτη πρόσωπο έχουμε τόν ήγέτη-κοινωνική όμάδα, πού κυριαρχεί σέ ένα τομέα τής οικονομίας. Άντιτίθεται στήν άλλου τύπου συσσώρευση του κεφαλαίου πού επιλέγει μεγάλο μέρος τών κυρίαρχων οικονομικά όμάδων και τό κράτος. Η κυριαρχία λοιπόν γλιστράει μέσα άπό τά δάχτυλά τους. Η ήγετική όμάδα του «βούρ-όλοι-μαζί» συμπαρασύρει σέ αυτή τήν αντίθεση (όπως κατ' άναλογία στό γήπεδο) τά διάφορα στρώματα τών τεχνικών πού ταυμπολογούνται μαζί της, αλλά και τή συμπαθή τάξη τών οικοδόμων. Όλοι μαζί ενάντια στήν... «κρίση τής οικοδομής», τό άδηφάγο τέρας πού καταδροχθίζει τά κέρδη Μου. (Πού νά είναι αυτός πού φώναζε πριν *Μεσαίωνας*;))

Φαίνεται πώς αυτή ή κοινωνική όμάδα (νομίζω άστική) πού έχτισε τή χώρα μέ τήν εργασία και τά λεφτά τών άλλων, προάγοντάς τα σέ κεφάλαια δικά της, άπλώς θέλει τώρα νά τά μετατρέψει σέ μεγάλα κεφάλαια: «έπέκταση τών σχεδίων πόλεως»... «αύξηση του άριθμού και του ύψους τών στεγαστικών δανείων» και ως τσόντα «λαϊκή κατοικία». Αυτά κυρίως διεκδικούν οί περι' ών ό λόγος μικρομεσαίοι και άνω και ό καθένας έχει τούς λόγους του.

Σέ αυτή τήν ιστορία ύπάρχει και κάτι άνομολόγητο. Στή χώρα έκκρεμοϋν καμιά δεκαριά «άντίπαλες πόλεις» και πολλά πολλά έργα. Οί φιλόδοξες όμάδες πού προωθούν τόν έκμοντερνισμό τής χώρας στον αντίστοιχο τομέα, μπορούν ίσως νά στερήσουν (πρός όφελός τους) άπό τούς εν τάξει άδελφούς τους – δηλαδή άπό τήν ήγεσία του «βούρ-όλοι-μαζί» – τή μεγάλη δυνατότητα κερδών πού θά μπορούσε νά τους άνοιχτεί. Σέ ποιά άπό τίς δύο μεριές θά καταλήξει τό πάπλωμα νομίζω ενδιαφέρει δευτερευόντως. Αυτό πού κυρίως εδώ ενδιαφέρει είναι ότι σέ αυτή τήν άνεπανάληπτη συμμαχία μίας κάθεται κατά τ' άλλα κοινωνικής και οικονομικής ιεράρχησης ή καθεστηκία άριστερά είναι άναφανδόν ύπέρ. Άκόμη και οί άμφισθητίες τεχνικοί, άκόμη και οί άκρως άμφισθητίες αρχιτέκτονες. Μήπως είναι προεκλογική τριτοπάντζουλα; Δέν νομίζω. Φαίνεται πώς ή ήγέτιδα όμάδα τής παν-άπεργίας άνήκει στα «έθνικά» τμήματα τής άστικής μας τάξης. Και τότε εγώ έξουθενωμένος ψελλίζω: λαός διαιρεμένος, πολιτισμένος.

Πέτρος Πιζάνιας

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

'Από τίς καταλήψεις στις εκλογές

'Από τ' αυθόρμητο στο τελετουργικό. 'Από τό απροσδόκητο τής πράξης στο εξαντλητικά σκηνοθετημένο θέαμα τής εκλογικής έμποροπανήγυρης. 'Από τή συμπλοκή μέ τίς αίχμηρές έκδοχές τής πολύπλευρης καθημερινής λιτότητας στην εμπλοκή τών μακρόπνων προγραμμάτων.

'Εξοδος και γένεσις

Τρεις μήνες τώρα τό νεόδημο κίνημα πάσχιζε νά βρει τ' όνομά του: κίνημα τών καταλήψεων, νέο φοιτητικό κίνημα, αγωνιστική έναλλακτική λύση, χώρος τών αυτόνομων, ρεύμα τής επαναστατικής ανανέωσης. Παθαινόταν ψάχνοντας τήν τεχνική του, τό σχήμα πού θά τό οδηγούσε - ή όχι - στις εκλογές, τόν τρόπο συγκρότησης αντιτρομοκρατικών πρωτοβουλιών, τό «πώς» τής στάσης του κι όχι τό «ποιά» τής πρότασης του.

'Αν τά συμβάντα τών καταλήψεων διώθηκαν - κατά τόπους - έλλειμματικά ή ένοχα, ή ανάγνωσή τους σίγουρα δέν συνεισέφερε στην εκπόρθηση τής θεωρητικής φτώχειας τής άριστεράς: Μιά συζήτηση μελών τής Συντονιστικής 'Επιτροπής Κατάληψης του Χημικού, στο 'Αντί, παγιδευμένη άπ' τόν συγκινησιακό φορτισμό τής επικαιρότητας· ένα τεύχος-άφιέρωμα τής Ρήξης μέ κείμενα άφυδατωμένης γλώσσας και στατικής πολιτικής ανάλυσης· τρία άρθρα στον 'Αγώνα, τεύχος 9, άμήχανα και θεβιασμένα, όπου παλιά έργαλεία δοκιμάζονται σε καινούριες ποιότητες· μερικές δημοσιογραφικές προσπάθειες, περιγραφικές ή κυνηγοί άναγνωστών, και κάμποσες κομματικές εγγραφές όπου οί ιδεοληψίες προκρίνουν τό σύν ή τό πλήν κι όπου ζητούμενο είναι ή δικαίωση πρωτοποριών και ή άποκομιδή κερδών· τέλος, κάποιες δοκιμές σε περιοδικά ομάδων και συσπειρώσεων, όπου τά μυθεύματα και οί έντονες ελπίδες συγκρούονται μέ τήν άτονία πού επανεγκαθίδρυσε ή κυβερνητική άνασταλτική τακτοποίηση και οί παραταξιακές παραποιήσεις γεγονότων και επιθυμιών.

'Απ' τό Δεκέμβριο μέχρι τό Μάρτη όχημα του χώρου τών αυτόνομων ήταν οί έσωτερικές συζητήσεις παρά οί δημόσιες εκδηλώσεις. 'Εσωτερικές συζητήσεις προς γνώση και διαμόρφωση. Σήμα του χώρου τό άλγος τής ένδειας και ό νόστος τής ύστερα από τήν έξαρση τής εξέγερσης.

Κυκλοθυμώντας ανάμεσα σε Καρνωτάκη και 'Εμπειρικό, σε 'Αλτουσέρ και Μόρισον· ανάμεσα σε ιδεολογικό αυθορμητισμό και θέσει άπαισιοδοξία· ανάμεσα στη σωματική αντίπαθεια προς τούς πιλοθέτες (άνανεωτές και μή) και στη σαγήνη τής αυτάρκειας και τής οργανωτικής άγνότητας πού προσφέρει ό πηλός όταν, έξορκιστικά, δέν πλάθεται· ανάμεσα στη δημοκρατία τής κοινότητας και τά είδοποιά στίγματα τής προϊστορίας - κομματικής ή προσωπικής· ανάμεσα στην άντιεξουσιαστική ιδεολογία και τήν αρχή τής πραγματικότητας· αυτόνομοι κι αυτόνομοι.

'Η άπόπειρα δημιουργίας ομάδων από άνέντακτους, διαγραφέντες, άποχωρήσαντες, ελεύθερους σκοπευτές και άνώνυμοι ήταν πράξη:

α) *άνθρώπινη*, γιατί άρνήθηκαν τό διαχωρισμό και τή μιζέρια, τήν έμπορική μετατροπή τους σε ψηφο και τήν εκμετάλλευση τών έφηβων άγωνιών τους.

β) *άντιτρομοκρατική*, γιατί αντίπαλεψαν τόν κυκλόμορφο άποκλεισμό πού κατεργάζονται οί αυτόκλητοι ιδιοκτήτες του πολιτικού λόγου και τής, όποιας, ήδονής. Γιατί άντιστάθηκαν στην αναπήρωση τής προσωπικής κατάθεσης και τής συλλογικής - έξωκομματικής - δράσης.

γ) *άριστερή*, για λόγους καταγωγής... και γιατί τίς επαγγελίες τής άριστερας δουλγήθηκαν νά άρμόσουν μέ τήν πολύμορφη σημερινή κοινωνική κριτική, και όπως άριστεράς τό σώμα έβαλα τ' έφοι τους προς άντα... και άνάταξη.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

δ) **πολιτική:** οί ομάδες παραπέμπουν και άπαρτιώνουν τό πρόσωπο τους στη Συνέλευση κι όχι στά τήμ των ειδημόνων· άπεγκλωβίζουν δυνάμεις και νομιμοποιούν ελπίδες· πράττουν χωρίς νά πνίγονται άπ' τό πλάνο τους ή από μεσοσιανικές ένοχές· άποπειρώνται νά έξορίσουν τά άυτονόητα.

Ή ΚΝΕ και ή νεολαία ΠΑΣΟΚ θεωρούν άποκλειστικό γνώρισμα τής άμφισβήτησης τήν *άνησυχία*, τήν *άγωνία*, τήν *άμφιβολία*, πού, μάλιστα, τήν έκλαμβάνουν ως παραγωγή μόνο του καπιταλισμού. Χαρακτηριστική είναι ή πανηγυρική όμιλία του προέδρου τής ΕΦΕΕ στην έναρξη του Πανσπουδαστικού Συνεδρίου: «τι άναφερόταν στις προσωπικές σχέσεις και τήν κακουχία τους, στο βρόγχο τής καθημερινότητας και στο κόστος τής επιβίωσης, ήταν αυτό πού πλάσάρισαν φροντισμένα και κραυγαλέα οί εφημερίδες. (Ή ΕΦΕΕ καρπώνεται και τή γλώσσα των άμφισβητιών, ύστερ' από τήν πρακτική τους). Έτσι και τό πολιτικό βάρος έξατμίζεται και ύπονοείται πώς ή ίσορροπία και ή εύδαιμονία μοιράζονται σε ύψηλές δόσεις από τό κόμμα τής ελπίδας και τό κόμμα τής συνέπειας.

Άπ' άλλη όδό, ό ύφυπουργός Έξωτερικών Άνδρέας Άνδριανόπουλος, (στις πανέξυπνα άθώς προεκλογικές δηλώσεις του) και ό Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου (Άκρόπολις, 16-3-80) παρακάμπτουν τήν άντικαπιταλιστική ύφή του φαινομένου, θεωρώντας το φυσικό γεγονός κι όχι άπότοκο πολλαπλού βιασμού. Ή άμφισβήτηση δέν επαναφέρει τίς φιλελεύθερες άστικές παραδόσεις: κρίνει και άρνείται όσους άριστερούς παραδόθηκαν στον άστισμό και ένσωματώθηκαν.

Ή διαδρομή και οί στάσεις

Ήδη, ή επιτροπή των πρυτάνεων άποφάσισε κατά πλειοψηφία τήν κατάργηση τής τρίτης περιόδου και τής τέταρτης πτυχιακής, μέ σύγχρονη άπεριορίστη μεταφορά μαθημάτων (χωρίς μεταφορά μεταφερομένων). Ή επιφανόμενη άμβλυνση των έξεταστικών μέτρων θ' άποτελέσει σημείο άμφιλεγόμενο: επαναληπτικές καταργητικές κινητοποιήσεις ή έντριβή μέ τό σύνολο έκπαιδευτικό πρόβλημα.

Οί καταλήψεις και οί άποχές στά ΚΑΤΕΕ μέ κέντρο βάρους τό έξεταστικό και οί κινητοποιήσεις των σπουδαστών των Παιδαγωγικών Άκαδημιών πού διεκδικούν τήν «άνωτατοποίηση» των σχολών τους και δημοκρατικούς όρους μόρφωσης, συνεισφέρουν τίς συλλογιστικές τους για νά φανεί ή συναρμογή των ζητουμένων.

Ή ΕΦΕΕ (όπως και τό ΕΔΠ) συμμετείχε άπέχοντας στις διαβουλεύσεις τής επιτροπής. Έτσι, και ή μία και ή άλλη άποκτούσαν τά έχέγγυα τής δημοκρατικότητάς τους.

Τό φάσμα έκλογές/Συνέδριο δέσμευε τή φοιτητική κεφαλή. Έν χορδαίς και όργανοις λοιπόν στο σύμπόσιο των κουκιών.

Οί χορδές: Οί ήδυμελίθογγες των κομματικών σειρήνων κι αυτές του άντιπολιτευόμενου μπλόκ, πολύτροπες και προκλητικές.

Οί τοίχοι πού 'βασαν μετά τίς καταλήψεις οί καθαρόαιμοι επαναστάτες, φαλακροί όπαδοί τής πάσας καθαριότητας, ξαναβρήκαν τήν όσμή τους. Ή διαλάμωδηση των έκλογών, και τής προβληματικής πού τίς ύποστηρίζει, ήταν ό άξονας του προεκλογικού άγώνα των συσπειρώσεων. Άντίφαση πού διαφοροποιούσε και κόστιζε. «Ή ΚΝΕ νά γίνει έθνικός δρυμός», «Τμημένο δελουτέ», αλλά και «Συναλλαγή δέν γίνεται χωρίς τό ΚΚΕ», «Ο άγώνας στα χερια των φοιτητών».

Τά όργανα: Τά άπερχόμενα νά άπολογούντα καταβεβλημένα από τό βάρος των ύψων τους και τά ύπό κατασκευήν νά προκαλούν τους «είσοδιςτές» και ν' άπωθούν τους «άυτονομιστές». Σχηματικά, οί άμφισβητησιακές θέσεις συμπυκνώνονταν στο δίλημμα συμμετοχή ή όχι στο Διοικητικό Συμβούλιο. (Γιά τό Πανσπουδαστικό Συνέδριο ή διάθεση συμμετοχής ήταν εύκρινέστερη).

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Όπου συγκαταλέγονταν ή Β' Πανελλαδική, ή ΑΑΣΠΕ, ή ΠΕΑΣ ή ή ΟΚΔΕ, ή προϊστορία έξουδετέρωνε τό διχασμό. Άλλοῦ επικράτησε ή αντίθεση πρὸς τά δευτεροβάθμια ὄργανα, ὄργανα στείρα, ἐλεγκτικά, ὄργανα προτετελεσμένων διαφιλονικήσεων. Έναλλακτική πρόταση ή δημιουργία συντονιστικῶν ἐπιτροπῶν πού: α) θά ἐκλέγονται ἄμεσα ἀπὸ Γενική Συνέλευση, β) θ' ἀπασχολοῦνται με ὀρισμένο πρόβλημα καί γ) θά ἀνακαλοῦνται πάλι ἀπὸ Γενική Συνέλευση.

Κάλπες καί λογιστική

Άνοιξαν λοιπὸν οἱ ἄσκοοὶ τοῦ Αἰόλου καί συνελήφθησαν ἔωλες οἱ ἐλπίδες γιά λύτρωση ἀπὸ τήν «Πανσπουδαστική πρώτη δύναμη» καί τήν «ΠΑΣΠ-ΠΑΣΠ πρωτοπορία»:

1. Τά περσινὰ ἀποτελέσματα δέν ἐπιβεβαιώθηκαν ἀκόμα: Ὁ καθείς καί ή ἐκδοχή του· τά κενά τῆς μνήμης προσπαθοῦν νά στομώσουν τά κενά τῆς πολιτικῆς ικανότητος. Ἄρα, ἄς περιμένουμε κάνα δυὸ χρόνια γιά τά φετινά, ὡς νά μοιραστοῦν οἱ ἔδρες κι ὡς νά ἐπουλωθοῦν τά τραύματα.

2. Ἄλλο ποδόσφαιρο κι ἄλλο πολιτική. Ἄλλο συγκρίσεις ἀριθμῶν κι ἄλλο συγκρούσεις ποιότητων. Κι ἂν στό γήπεδο κατεβαίνουν 11 ἐπίλεκτοι, κι ἂν οἱ ἐκλογές ἀναδεικνύουν τοὺς 11, π.χ., τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου, αὐτό δέν ἐπικυρώνει ὀχτάστηλα περὶ «πανωλεθρίας τῆς δεξιᾶς», «νίκης ΚΚΕ-ΠΑΣΟΚ» (κι ὄχι Πσκ-ΠΑΣΠ) καί περὶ «ἐκπλήξεως πού δέν ἔγινε».

3. Οἱ ἐκλογές τομογραφοῦν – σέ συντυχία ὀρισμένη – τίς φοιτητικῆς διαθέσεις. Δέν παρακολουθοῦν ἐπιμονα καί ἐξακολουθητικά τίς παλίρροιας καί τίς ἀμπώτιδές τους. Συναισθηματικῆς καθηλώσεις (ή ΚΝΕ, π.χ., εἶναι ἰδανικός κάτοχος τῆς συγκλησιογόνου τεχνικῆς), προσωπικῆς ἐκδουλεύσεις, ὀργανωτικοὶ ὀργανισμοί, ἀκτινοβολίες τῶν κομματικῶν πατρῶνων, μηχανισμοὶ πού παράγουν ἀπίδες, νοσοκομειακά χαμόγελα καί δράματα: ἕνας συνεταιρισμὸς πού βραχυκυκλώνει τὸν ἐκλογέα πλασάροντάς του τό χρέος με εἶδη δικαιώματος.

4. Οἱ ἐκλογές πλαστογραφοῦν τήν πραγματικότητα. Ἐθιμικῶ δικαίω συρρέουν καί συμμετέχουν στήν ἀγορά (τῆ λαϊκή κι ὄχι τοῦ δήμου) ὄσοι ἀδρανεῖς μὴ-πολίτες. Κι ἔτσι, ἐνὼ ή ΠΑΣΠ δυσκολεύεται νά ἐκλέξει μέλος στό προεδρεῖο Συνέλευσης (π.χ. Ὀδοντιατρική) ἀναδύεται ἀπὸ τήν κάλπη νικήτρια καί τροπαιοῦχος. Σά νά ἔχουν δίκιο λοιπὸν ὄσοι ἀγορεύουν ὑπὲρ τῆς ἀξίας τῶν Δ.Σ., τῆς ΕΦΕΕ καί τῶν ἐκλογῶν.

5. Οἱ ἡγεμόνες Πσκ-ΠΑΣΠ ἀπόμεναν χωρὶς τήν καθιερωμένη τους ἀνοδο, τὸν ἴδιο καιρὸ πού τό ΠΑΣΟΚ ἐξουσιολογεῖ καί τό ΚΚΕ ἐπενδύει τά σέα καί τά μέα του στήν ΚΕΑ πρὸς ἀντιπερισπασμὸ τῆς ἐσωτερικῆς του αἰμορραγίας.

Καί, τελικά, ἀκριβῶς τό εὐάριθμο τῆς ἀπώλειας εἶναι σημαντικό: I. Καταρρίπτει τίς ρήσεις περὶ ἀναρχοειδοῦς μόδας καί εὐκολῆς-ἀνώδυνης-οὐδέτερης ψήφου στίς συσπειρώσεις τῶν ἀνεξαρτήτων. II. Ἐνισχύει τίς κινήσεις ἐξόδου ἀπὸ τά στέρφα ὀχυρά καί ὑποδηλώνει τῆ δυνατότητα πολιτικῆς ζωῆς ἔξω ἀπ' αὐτά.

Ἡ ἀλλαγὴ τῆς γλωσσικῆς ἐκφορᾶς, με τήν ἀποδοχή τοῦ χιοῦμορ καί τὸν ὑπερτονισμό τῶν συνθημάτων αὐτονομίας, ἐπιχορήγησε τελικά τὸν Δημοκρατικό Ἄγωνα κι ὄχι τήν ΠΑΣΠ, παρόλο πού ἐπαγγελλόταν ἀκηδεμόνευτο φοιτητικὸ κίνημα, δταν – πρὸς ἐπίρρωση τῶν ἀθῶων τῆς προθέσεων – ὁ Α. Παπανδρέου κατακτοῦσε πατριαρχικά τά πρωτοσέλιδα τοῦ Τύπου τήν προτεραία τῶν ἐκλογῶν.

6. Ὁ Μάο πέθανε, καιρὸς νά τά βροῦμε μονάχοι μας. Ἡ ΠΠΣΠ (μόνη πιά μετὰ τήν ἐκλειψη τῆς ΑΑΣΠΕ) ἀρπαγμένη ἀπὸ ἕνα μπλόκ πού ἐπιθυμιολογοῦσε ἀντισταλινικά, κατάφερε νά διασώσει τήν ἰδεολογική τῆς καθαρότητα ἐξαπολύοντας ἐνοχές σέ θεοὺς καί δαίμονες. Ἡ ἀριθμητικὴ τῆς σαφήνεια δύσκολα θ' ἀντιμετωπίσει τά νερά πού μπάζει καί ἀνακατώνονται με τῆ λιμνάζουσα περιουσία τῆς.

7. Ἐκλογικὴ ἀπεργία, λευκά, ἄκυρα. Ὅμορρυθμες καί πολιτικῶ σημαντικῆς συμπεριφορῆς ὄλων ὄσοι, αἰωρούμενοι στίς παρυφές τοῦ ρεύματος, θεώρησαν

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

τίς εκλογές επικύρωση τών κοινοβουλευτικών διαδικασιών και άρνηση του δείγματος τών καταλήψεων.

Η καταχώρησή τους στο μερίδιο της αμφισβήτησης, αν και κινδυνεύει να εκληφθεί ανάλογη της κάρπωσης τους από τη «Νέα Δημοκρατία» και την... ΕΣΔΗΝ, εξάγεται και από τη συγκρότηση αντιεκλογικών συνασπισμών που, σόν τοίς άλλοις, επισήμαιναν τόν κίνδυνο επαναστατικού καπέλου.

8. Ομάδες αυτόνομων και Β' Πανελλαδική. Η ενίσχυσή τους σήμανε για όλους τούς υπόλοιπους – και στο δικό τους μάλιστα κώδικα – τήν ύπαρξή τους. Η κραταιώσή τους σε σχολές έντατικής καθημερινής φοίτησης και σ' όσες τά γεγονότα δέν έλειψαν, ύπνοοεί και τά στοιχεία της ταυτότητάς τους. Συνομολογεί σ' ετούτο, άποσαφηνίζοντας ακόμα περισσότερο τό άνόργανο μόρφωμα, ή άνερχόμενη άλκή τους στην Αθήνα.

Γιά λόγους συντομίας (;) οί εφημερίδες παρουσίασαν όλα τά σχήματα σαν Β' Πανελλαδική. Συνεργοί, αντικειμενικά, δσαν τά πρόδηλα συμφέροντα θεραπέυθηκαν μ' αυτή τήν όνοματοθεσία: ΚΚΕ, ΠΑΣΟΚ και, εκ τών πραγμάτων, ή «μητέρα – παράταξη».

Η πιθανή κοινότητα τών βιβλιογραφικών παραπομπών Β' Πανελλαδικής και αυτόνομων δέν τεκμαίρει τήν ταυτότητα τών σύνολων πολιτικών άτμοσφαιρών τους ούτε τών επιτόπιων πρακτικών τους. Η ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίος (Β' Πανελλαδική) όραματίζεται τό «κόμμα της αμφισβήτησης». Για να χιιστεί δοκίμασε να κλαδέψει συγκλαδοκορμόριζα τό νεότευκτο δέντρο, μιάς και – αυτόθυσιαζόμενη – προσέφερε τόν κορμό της. Οί ομάδες, αντιεξουσιαστικές από ένστικτο ή από συνείδηση, επιλέγουν καταρχήν τό μικρόκοσμο τους, πιστευόντας πώς ή διαπλοκή τους με τή συγκεκριμένη και διωνόμενη πραγματικότητα θά συνδράμει – αν... – στην άρση της κρίσης της άριστερας.

9. «Τό ελληνικό φοιτητικό κίνημα τό μόνο άδιάσπαστο της Εύρώπης». Τό φετίχ της όμόνοιας, ό μπαμπούλας της διάσπασης και τό πρόσημο του Συνεδρίου. Άγωνα επικράτεια τούτο τό Συνέδριο. Στη μέχρι τώρα διαδρομή του ή άριθμητική πανηγυρίζει τό κράτος της έκσφενδονίζοντας τό «Δέκατο συνέδριο άγωνιστικό» στα αντιπολιτευόμενα γλωσσοτεχνήματα. Λεκτικοί διαπληκτισμοί που γιατρεύουν και τήν ανία της σιγουριάς και τήν άμήχανη άδημονία τών καινοφανών. Οί διαλεκτικές σχέσεις ποσότητας – ποιότητας και διαδικασίας – ουσίας, δυό κλισέ που εξαπολύονται άπ' όλες τίς κατευθύνσεις, ανατρέπονται άπ' τήν πραγματικότητα. Πραγματικότητα που επιδεικνύει τήν παρουσία της:

I. Έκδίκαση ένστάσεων: Άληθινά συμπαθητική ή προσπάθεια ιδεολογικής ύποστήριξης της έδροκερδοσκοπίας.

II. Έσωτερικός κανονισμός: "Όταν τά φίμωτρα εκλογικεύονται για χάρη της άποδοτικότητας.

III. Αντιτρομοκρατικές εκδηλώσεις: Θεσμοποίηση του μαζοχισμού στή συζήτηση («έμας κνηγάνε περισσότερο, άρα...»), θεοποίησή του μετά τή συγκέντρωση της 20-3-80 («έμας χτυπήσανε οί άστυνόμοι, όπότε...»). Οί εφαρμογές της κρατικής καταστολής στοιχείο άποδεικτικό της άγωνιστικότητας.

Η πορεία φανέρωσε: α) Τήν εύτελή όψη της πάσης θυσία – τεχνητής – διαφοροποίησης: οί του «άγωνιστικού μπλόκ» να κόβουν άπ' τά στενά για να προλάβουν άσθμαίνοντας τήν πρωτοπορία – οί της ΕΦΕΕ να σταλίζουν έπίμονα στή Σταδίου μπάς και κινδυνεύσει ή εύήθειά τους με τή συνεκφορά. β) Τά όρια τών κομματικών φοιτητικών δυνάμεων. Η άψιμαχία τους με τήν άστυνομία δημιουργεί προηγούμενο: θά επαναληφθεί ή θά ξαναγυρίσουν οί καλές μέρες τών διαδηλώσεων επί πεζοδρομίου;

IV. Άπολογισμός του Κ.Σ. της ΕΦΕΕ. Όλα καλά κι όλα ώραία. Η άπολογία, (ύπολογιστικό συμπλήμα τών θέσεων Πσκ-ΠΑΣΠ) δεβαίως και ύπερψηφίζεται. Πώς όμως θά στομωθεί τό χάσμα με Μέτωπα Παιδείας και προκάτ Δημοκρατικούς Καταστατικούς Χάρτες που ή άνάγονται σίς δημόσιες σχέσεις τών πολιτικών μηχανισμών ή συνάγονται σπυρί σπυρί μέχρι τήν κομματόπεμπτη στιγμή που ή σπειρα της ιστορίας θά μάς κλωτσήσει δέκα πεντάχρονα μπροστά.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Μές στους καπνούς τών αυτόνοτων και την ύβρη πού αυτά σημαίνουν πρὸς ὄ,τι υπενθυμίζει δοκιμή πολιτικῆς ἀνάλυσης, κάποιες ὁμιλίες πού καταστρατηγούν τὰ ὄρια τοῦ συνδικαλιστικοῦ τυπικοῦ καί πού ἐπεξεργάζονται ὀδυνηρά τό ἀντί, λειτουργοῦν μᾶλλον ὡς σήματα ἐσωτερικῆς ἀναγνώρισης, ὡς μεμβράνες ὁσμωσης, παρὰ ὡς ἐπαγγελίες καταφατικές πρὸς τήν «καλοσύνη» τών ἀνεξαρτήτων καί τή ρωμαλεότητα τών ὁραμάτων τους.

Τό συνεδριακό διάδημα τών αυτόνομων δέν λογίζεται ἀπονενομημένο κι ἄς ἔχει κυρωθεῖ ὡς πολιτικός τους τόπος ἢ Συνέλευση. Ἡ ἐνηλικίωσή τους δέν μπορεῖ φυσικά νά εὐδοκιμήσει μέ τή μετάπτωση τῆς ἀτομικῆς ιδιότητος στόν ὁμαδικό ἐγκλεισμό. Στά σύνορα δεδικασμένου καί ἀπρόσμενου παραμονεύει προκλητικό τό παιγνίδι καί σ' αὐτό τό χορὸ δέν χωροῦν ὅσοι κατέχονται ἀπό σύνδρομο κέρδους ἢ χρέους.

Παντελής Μπουκάλας

23/3/80

Ἐναθεώρηση τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου

– μιά λιγότερο φανερό ὄψη τοῦ προβλήματος –

Ἡ φεμινιστική προσέγγιση τών κάθε μορφῆς προβλημάτων – ὅπως, γιά παράδειγμα, τό πρόβλημα μιᾶς νομοθετικῆς ἀλλαγῆς ἢ ἀναθεώρησης – πού ἀπό πρώτη ματιὰ μοιάζουν νά ἀπαιτοῦν γιά τήν ἀνάλυσή τους κριτήρια ὄχι μόνο φεμινιστικά, εἶναι πιστεύω δύσκολη, ἀλλά καί ἀναγκαία γιά ὄλους πού ἐνδιαφέρονται, μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλο τρόπο, γιά τό γυναικεῖο ζήτημα.

Λίγο θά ἐνδιέφερε καί θά βοηθοῦσε τήν ἀναζήτησή μου ἕνα αὐστηρά νομικό κείμενο, πού θά ἔβαζε τό «ἰσχύον» ἀπό τή μιὰ, τό «προτεινόμενον» ἀπό τήν ἄλλη καί ἡ ζυγαριά θά ἔκλινε «ἀντικειμενικά» στή μιὰ πλευρά. Πιστεύω, πῶς γιά μιὰ φεμινιστική προσέγγιση «ζυγαριά» δέν ὑπάρχει ἔξω ἀπό τή δοσμένη κατάσταση τῆς Ἑλληνίδας. Ὅπου, κατάσταση τῆς Ἑλληνίδας δέν θά θεωρούσαμε μόνο τήν οικονομική, πολιτισμική καί κοινωνική ἀντικειμενικά θέση μας, ἀλλά καί τή συγκρότηση καί τήν παρουσία ἢ μή μιᾶς συνειδητῆς καί οργανωμένης γυναικεῖας διεκδικητικῆς δύναμης. Μιλῶ βέβαια γιά τήν ὑπαρξη ἑνός μαζικοῦ αυτόνομου γυναικεῖου κινήματος, πού διαδραματίζει τό ρόλο ἑνός ὑπαρκτοῦ κι ὄχι μόνο «δυνάμει» παράγοντα ἀλλαγῆς.

Πῶς φτάσαμε λοιπόν στήν ἀναθεώρηση ὀρισμένων ἀρθρων τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα πού ρυθμίζουν τίς οἰκογενειακές σχέσεις; Ποιά εἶναι ἡ σχέση αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς μέ τήν κατάσταση τῆς Ἑλληνίδας, ὅπως τήν ὀρίσαμε πιο πάνω; Ποιές ἐκσυγχρονιστικές ἀνάγκες τοῦ ἑλληνικοῦ καπιταλισμοῦ πάει νά καλύψει αὐτή ἡ ἀναθεώρηση καί ποιό συσχετισμό κοινωνικῶν καί πολιτικῶν δυνάμεων ἐκφράζει;

Δια γυμνου οφθαλμου Δια γυμνου οφθαλμου

Αυτά είναι ερωτήματα με τα όποια οφείλουμε να αναμετρηθούμε, αν θέλουμε να καταλήξουμε σε μία απάντηση που να ξεπερνάει τη λογική της κυρίαρχης ιδεολογίας. Το κείμενο που ακολουθεί δεν τα ξανατλεί· επισημαίνει απλώς όρισμένα στοιχεία που εντάσσονται σε μία τέτοια προβληματική και, κατά τη γνώμη μου, την υποβοηθούν.

Είναι γνωστό ότι με την ψήφιση του Συντάγματος του '75, όπου: «... Έλληνες και Έλληνίδες έχουν τα ίδια δικαιώματα και τις ίδιες υποχρεώσεις...» και όπου «... έκαστος δικαιούται να αναπτύσσει ελευθέρως την προσωπικότητά του και να συμμετέχει εις την κοινωνικήν, οικονομικήν και πολιτικήν ζωήν της χώρας...», αναδύθηκε το όξύ πρόβλημα της συνταγματικότητας πολλών άρθρων του Αστικού Κώδικα και ιδίως αυτών που αφορούν το Οικογενειακό Δίκαιο.

Έτσι, όσα άρθρα έρχονται σε αντίθεση με τη συνταγματική αρχή της ισότητας πρέπει ν' αντικατασταθούν. Προθεσμία: τό τέλος του '82 (Διάταξη 116, παραγρ. Ι του Συντάγματος).

Η έπτάχρονη προθεσμία του συνταγματικού νομοθέτη είναι ένδεικτική της διάθεσης της κυβέρνησης: της συνειδητής της αδράνειας να κατοχυρώσει ουσιαστικά και έμπρακτα την ίσωνομία των δύο φύλων που υποχρεώθηκε να ψηφίσει. (Είναι χαρακτηριστικό ότι η Έπιτροπή Γαζή έχει εδώ και πολύ καιρό καταθέσει την πρότασή της). Και ή στάση αυτή άντανακλά την άμηχανία των κυρίαρχων τάξεων στην αντιμετώπιση μίας θεμελιώδους αντίφασης που δέχτηκαν οι άλματώδεις άνακατατάξεις στην ελληνική κοινωνία: ή *λειτουργία* της συγκεκριμένης δομής της ελληνικής οικογένειας – και ευρύτερα των κοινωνικών σχέσεων που άπορρέουν άπ' αυτήν – άπό τη μία μεριά σαν άνασχετικό παράγοντα στην κάλυψη της ανάγκης για μία πληρέστερη συμμετοχή και ένσωμάτωση της γυναίκας στην παραγωγική διαδικασία, και άπό την άλλη σαν κατεξοχήν σταθεροποιητικό και συνεκτικό στοιχείο της κυρίαρχης ιδεολογίας.

Και για να συμπληρωθεί ή εικόνα, θά πρέπει να συνεκτιμήσουμε τόν κοινόφορμισμό και την άδυναμία της πλειοψηφίας των δυνάμεων της άριστέρας να διαμορφώσουν μία συνολική αντίληψη και στρατηγική για τό ζήτημα, που να ξεπερνάει τόν παραδοσιακό οικονομιστικό τρόπο αντιμετώπισής του, καθώς και την άπουσία μαζικού γυναικείου κινήματος, που θά ώθουσε τούς κοινωνικούς άγώνες σε πιο ριζοσπαστικές κατευθύνσεις για την κοινωνική άπελευθέρωση της γυναίκας. Για να τό πούμε καθαρά: τό 1975, που εμφανίζεται τό ζήτημα της άναθεώρησης του Οικογενειακού Δικαίου, οι Έλληνίδες είναι άνέτοιμες να παρέμβουν ουσιαστικά. Και πώς να μήν είναι! Στην άδυναμία – αλλά και στο φόβο – του συντριπτικά μεγαλύτερου μέρους των προοδευτικών δυνάμεων να άποδεχτούν τό σημαντικό ρόλο αυτόνομων κοινωνικών κινήματων όπως τό γυναικείο, έρχεται να προστεθεί ή μεταδικτατορική παραταξιοποίηση των γυναικείων σωματείων, άποδεκτών μόνο στον άχαρο ρόλο των καναλιών για τη διοχέτευση «πρός τά κάτω» των πολιτικών επιλογών του κομματικού τους κηδεμόνα.

Όστόσο, μέσα άπό μία ιστορική διαδρομή άγώνων για πολιτικά αίτήματα (με κορύφωση τό αίτημα για ψήφο στις γυναίκες) και για οικονομικές διεκδικήσεις (με κορύφωση τό αίτημα ίση άμοιβή για ίδια δουλειά), μπαίνουμε μετά τη δικτατορία σε μία νέα φάση που χαρακτηρίζεται κυρίαρχα – όχι βέβαια άποκλειστικά – άπό την εμφάνιση *φεμινιστικών* διεκδικήσεων, διεκδικήσεων που θέτουν δηλαδή τό πρόβλημα διαμόρφωσης μίας *γυναικείας συνείδησης* στην συγκεκριμένη ελληνική άνδροκρατική καπιταλιστική κοινωνία. Μόνο που ή άρνηση πολλών γυναικείων φορέων να άποδεχτούν και να προωθήσουν αυτές τις φεμινιστικές διεκδικήσεις, ή προσκόλλησή τους στην άποκλειστική προβολή αίτημάτων οικονομικού χαρακτήρα και ό ιδεολογικός τους συντηρητισμός άντιμάχεται και δυσκολεύει αυτή τη διαμόρφωση.¹

Άκούγεται βέβαια, για πρώτη φορά, δειλά ή φωνή όρισμένων γυναικείων φορέων που ζητούν τη συμμετοχή των γυναικείων σωματείων στην Έπιτροπή

1. Χαρακτηριστικό

παράδειγμα: σε συνάντηση της Συντονιστικής Έπιτροπής των Γυναικείων Σωματείων με τόν άρμόδιο ύπουργό, ή πλειοψηφία (συμπεριλαμβανομένων και συντηρητικών γυναικείων σωματείων) ζήτησε, άνάμεσα στα άλλα, την καθιέρωση του πολιτικού γάμου και του λεγόμενου αυτόματου διαζυγίου· πλύν της Ο.Γ.Ε. (Όμοσπονδία Γυναικών Έλλάδας), που ζήτησε τό δικαίωμα σε ...τέταρτο γάμο. Σκεπτικό: ή διατήρηση του θεσμού της οικογένειας που «κλονίζεται» στις μέρες μας... και άλλα παρόμοια πατριωτικά.

Για γυνου οφθαλμου δια γυνου οφθαλμου

Γαζή. Προτρέπονται όλα τα σωματεία να διαμορφώσουν τις απόψεις τους, για να γίνει δυνατή μία συνολική εκτίμηση και μία συντονισμένη παρέμβαση. Μόνο πού τό θέμα έμεινε εκεί· ή περίπου εκεί.² Καί ή 'Επιτροπή Γαζή συστάθηκε, μελέτησε, κατέληξε και κατέθεσε τό νέο Σχέδιο. Τό δίλημμα για τούς γυναικείους φορείς κι όσους ασχολούνται μέ τό γυναικείο ζήτημα εμφανίστηκε προκλητικά: Τί κάνουμε;

Λέμε καταρχήν «ναί» στό νέο Σχέδιο τής 'Επιτροπής, επειδή υπάρχει πραγματικά ό φόβος μήπως δέν φτάσουν ποτέ στή Βουλή για ψήφιση έστω κι αυτές οι θετικές ρυθμίσεις πού προτείνει;³

Ή...

- 'Επισημαίνουμε τό γεγονός ότι στήν 'Επιτροπή δέ συμμετείχαν οι γυναικείοι φορείς και έπομένως δέν πάρθηκαν υπόψη οι απόψεις τους;
- 'Αναδεικνύουμε τις διαφορές ανάμεσα στή λογική του συγκεκριμένου νομοθετικού πλέγματος και στή φεμινιστική διάσταση των προβλημάτων πού αντιμετωπίζονται;
- Ζητούμε να περιληφθούν στήν αναθεώρηση όλες εκείνες οι διατάξεις πού έρχονται σέ σύγκρουση μέ τή σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα και άγνοούνται στήν πρόταση τής 'Επιτροπής, ενώ είναι εκείνες πού κάνουν δύσκολη τήν καθημερινή ζωή τής 'Ελληνίδας;
- Λέμε στις γυναίκες ότι ή κατοχύρωση του δικαιώματος να ορίζουμε τό ίδιο μας τό σώμα δέν περιλαμβάνεται στή συνταγματική αρχή τής ισότητας, έτσι πού 300.000 και πάνω εκτρώσεις τό χρόνο θά εξακολουθούν να θεωρούνται «παράνομες» και ή γυναίκα πού θ' αποφασίζει μόνη της τή μητρότητα θά ύφίσταται πάντα τούς εξευτελισμούς τής νομοθεσίας;
- Λέμε ότι ή «γονική μέριμνα» πού καθιερώνει ή 'Επιτροπή Γαζή δέν ρυθμίζει τό κοινωνικό πρόβλημα των εξώγαμων;
- Λέμε ότι ό πολιτικός γάμος, τό διαζύγιο, ό χωρισμός κράτους και εκκλησίας (πού στους κόλπους της «ή γυνή» θά εξακολουθήσει «νά φοβάται τον άνδρα») μένουν έξω από τις προτάσεις;
- Λέμε ότι, τέλος, αναθεωρήσεις στο Οικογενειακό Δίκαιο ούτε γίνονται ούτε μπορούν να γίνονται συχνά; Ότι οι αναθεωρημένες διατάξεις - πέρα από τον «παιδευτικό» τους χαρακτήρα - θά καθορίζουν για πολλά χρόνια τις κοινωνικές και διαπροσωπικές μας σχέσεις; Κι ότι αυτές πού θά μένουν όπως έχουν, θά καθρεφτίζουν πέρα από τον «άναρχισμό» τής κυρίαρχης ιδεολογίας και τις δικές μας υπεκφυγές μπροστά στα «δσα και τά ιερά» τής άγιας οικογένειας;

Μ' αυτά λοιπόν στό χέρι, θά 'λεγα πώς ή 'Επιτροπή δούλεψε σχολαστικά. Περιορίστηκε ακριβώς σ' ό,τι τής ανατέθηκε, φέρνοντας σέ πέρας ένα ρητά προσδιορισμένο έργο. Χαρακτηρισμοί όπως: «ιδιαιτέρα προοδευτική δουλειά» ή «ριζοοπαστικό Σχέδιο» ή «προωθημένη άποψη» - αναφέρω ό,τι συνήθως λέγεται - είναι όχι μόνο υπερβολικοί αλλά και παραπλανητικοί. Καί τονίζω πώς αναφέρομαι στους χαρακτηρισμούς πού προσδίνονται στό έργο τής 'Επιτροπής κι όχι στα πρόσωπα πού τήν άπαρτίσανε και πού μπορεί σαν άτομα να συγκεντρώνουν αυτά ή και άλλα χαρακτηριστικά.

Ή λογική πού εκφράζεται μέσα από παρόμοιους χαρακτηρισμούς είναι ενδεικτική μιας ξεπερασμένης φοβάμαι πολιτικής γύρω από τό γυναικείο ζήτημα. Πού δέν βάζει σέ πρώτο πλάνο τή φεμινιστική προσέγγιση των προβλημάτων, μέ άφετηρία τά διώματα και τήν καθημερινή ζωή των γυναικών. Πού γι' αυτό δέ δημιουργεί τις προϋποθέσεις για μία πλατιά συνειδητοποίηση στο γυναικείο πληθυσμό και τή δυνατότητα μιας μαζικής παρέμβασης. Καί πού καταλήγει να υπερεκτιμά, πολλές φορές, τις ρυθμίσεις κορυφής, παγιδευμένη σέ διλήμματα του τύπου «ναί ή όχι».

Σέ μία δημόσια συζήτηση, όπου συμμετείχε νομικός - μέλος τής 'Επιτροπής - του έγινε ή ερώτηση: «γιατί προτάθηκε από τήν 'Επιτροπή όριο ηλικίας γάμου για τις γυναίκες τά 16 και για τούς άντρες τά 18 χρόνια;».

2. Τό «περίπου» σημαίνει: δημιουργήθηκε μία Συντονιστική 'Επιτροπή σέ επίπεδο Διοικητικών Συμβουλίων, δύσκαμπτη από άποψη σύνθεσης, άνομοιογενής από τήν άποψη τής ιδεολογίας και των επιλογών. Έτσι ή κατάληξη ήταν προφανής κι όχι τό ζητούμενο, πού θά έπρεπε να είναι ή εκδήλωση μιας δυναμικής πίεσης από τή μαζική παρέμβαση των γυναικών.

3. Στις προτάσεις τής 'Επιτροπής Γαζή περιλαμβάνονται και θετικές ρυθμίσεις χρόνιων προβλημάτων, όπως: ή κατάργηση τής προίκας, ή «γονική μέριμνα» στή θέση τής μέχρι σήμερα «πατρικής εξουσίας», ή σχετική κατοχύρωση στήν άσκηση επαγγέλματος κ.λπ.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

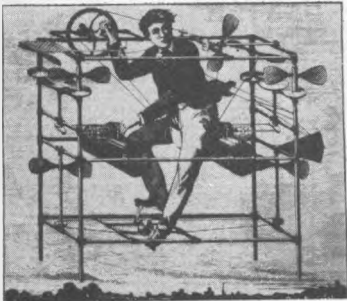
Ἡ ἀπάντηση δόθηκε μέ καταφανή καί, πιστεύω, ἀπόλυτα εἰλικρινή ἀπορία: «μά... γιατί οἱ γυναῖκες ωριμάζουν νωρίτερα»!

Εἶναι προφανές, πῶς ὁ ἄντρας καί νομικός δέν ἀναρωτήθηκε ποτέ ποιά ἦταν τά κριτήρια πού χρησιμοποίησαν οἱ προηγούμενοι νομοθέτες ὅταν ἐβάζαν ὄριο «ωρίμανσης» τῶν γυναικῶν τά 14 χρόνια καί ποιά τά νέα κριτήρια σύμφωνα μέ τά ὁποῖα ἡ Ἐπιτροπή ἀποφάσισε ὅτι θά «ωριμάζουμε» στά 16 μας ἀπό τήν ἐπομένη τῆς ψήφισης τοῦ νέου Νόμου. (Ἡ Ἐπιτροπή δέβαια δέν ἀγνοεῖ ὅτι ἀγόρια καί κορίτσια τελειώνουν τόν κύκλο τῆς Μέσης Ἐκπαίδευσης στά 18). Ἔτσι, δέν εἶναι ἀξιο ἀπορίας ὅτι οἱ φεμινίστριες δηλώνουν πρῖν ἀπ' ὅλα τή δυσπιστία τους ἀπέναντι σέ τέτοιου εἶδους «ἐπιστημονικά» ἐπιχειρήματα, στούς «εἰδικούς» πού τά ἐπικαλοῦνται καί στίς ἔρευνες καί τίς νομοθεσίες πού ἔρχονται νά τά στηρίζουν.

Ἴσως, σήμερα, «εἶναι προτιμότερο νά κάνεις τίς γυναῖκες πρῶτα δύσπιστες καί μετά νά τίς ἐνημερώσεις».

Δανάη Χατζόγλου

Ἡ μεγάλη ἐνεργειακή στροφή γιά τό «καλύτερο στόν καλύτερο τῶν δυνατῶν κόσμων»*

Ἡ Β' Δημόσια Συζήτηση πού ὁργάνωσε ἡ Ἑλληνική Ἐταιρεία Πυρηνικῶν Ἐπιστημόνων (ΕΕΠΕ) τήν περασμένη ἐβδομάδα, μέ θέμα «Πυρηνικοί Ἀντιδραστήρες Ἰσχύος» δέν κατέληξε μέν σέ ὀριστικά συμπεράσματα σχετικά μέ τήν ἐγκατάσταση πυρηνικῶν ἀντιδραστήρων στή χώρα μας, ἔδωσε ὅμως τήν εὐκαιρία σ' ὅσους τήν παρακολούθησαν νά διαπιστώσουν ὄχι μόνο τή σοβαρότητα τοῦ ζητήματος, ἀλλά καί τήν οὐσία τῆς διαφωνίας Κυβέρνησης καί Ἀντιπολίτευσης στήν ἀντιμετώπισή του. Γιατί ὅλα τά κόμματα – πλὴν τῆς ΕΔΑ – δέχτηκαν ὅτι «κατ' ἀρχήν» εἶναι συζητήσιμη ἡ ἐναλλακτική αὐτή λύση, ἀλλά καί ὅλα (ΠΑΣΟΚ, ΚΚΕ, ΚΚΕ ἐσ., ΕΔΗΚ, ΚΟΔΗΣΟ) πλὴν τῆς Ν.Δ. ἔθεσαν ὀρισμένες προϋποθέσεις γιά τήν ἐφαρμογή της. Τό ἐρώτημα εἶναι κατά πόσο οἱ προϋποθέσεις αὐτές συνιστοῦν μίαν ἄλλη πολιτική ἐπιλογή ἀπό ἐκείνη τῆς κυβέρνησης.

Διακηρυκτικά τουλάχιστον, ἡ «κατ' ἀρχήν» ὁμοφωνία φαίνεται νά στηρίζεται στό γεγονός ὅτι καί οἱ δύο πλευρές παρά τίς ἐπιμέρους ἐπιφυλάξεις τους δέν μποροῦν νά ἀγνοήσουν τίς φαρδιές λεωφόρους τῆς Προόδου πού ἀνοίγει ἡ σύγχρονη Ἐπιστήμη καί Τεχνολογία. Ὁ ὑπουργός ἐνεργείας κ. Ἐβερτ εἶναι σαφής: «τό ἐρώτημα πού τίθεται δέν εἶναι ἂν θέλουμε πυρηνική ἐνέργεια ἢ ὄχι, ἀλλά ἂν θέλουμε πρόοδο ἢ ὀπισθοδρόμηση» (ἐφ. Ἐλευθεροτυπία, 16.8.79). Ἀντίληψη πού εἶχε διατυπώσει λίγο ἐνωρίτερα ὁ ἀρχηγός τῆς ἀντιπολίτευσης κ. Παπανδρέου: «ὅσο γιά τόν τομέα τῆς πυρηνικῆς ἐνέργειας κανεῖς δέν μπορεῖ νά ἀρνηθεῖ τήν πρόοδο», (ἐφ. Βῆμα, 22.7.79) καί ἐπανελάβε ὁ εἰσηγητής τοῦ ΠΑΣΟΚ στήν τριήμερη συζήτηση. Ἐπειδή λοιπόν ἡ ἐμφάνιση κάθε νέας τεχνολογίας εἶναι συνώνυμη μέ τήν (κοινωνική) πρόοδο, τό ΠΑΣΟΚ ὑποστήριξε ὅτι τό θέμα τῆς Π.Ε.: «μπορεῖ καί πρέπει νά ἰδωθεῖ μόνο στρατηγικά καί ὄχι βραχυπρόθεσμα». Μέχρι τότε θά πρέπει νά ἐπισπευθεῖ «ἡ δλοκλήρωση τῶν ἐρευνῶν γιά οὐρανιοῦχα κοιτάσματα, ἡ ἐντατικοποίηση τῆς ἔρευνας στή τεχνολογία, ἡ ἐκπαίδευση ἐλλήνων τεχνικῶν» καί «νά ἀναβληθεῖ ἡ

* ἀπόφθεγμα τοῦ Λάιμπνιτς:
«Ὅλα εἶναι γιά τό
καλύτερο, στόν καλύτερο
τῶν δυνατῶν κόσμων»

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

εγκατάσταση Πυρηνικού Ήλεκτρικού Σταθμού μέχρις ολοκλήρωσης των έρευνών και προώθησης επίλυσης των προβλημάτων που προαναφέρθηκαν» (ένν. έπεξεργασία καταλοίπων, έρευνα ούρανιούχων ορυκτών, ασφάλεια, χωροταξικές – περιβαλλοντολογικές μελέτες). Και συνοπτικά ή θέση του ΠΑΣΟΚ: άναμονή τεχνικών εξελίξεων και καλύτερη οργάνωση του κυκλώματος παραγωγής ενέργειας. Δέν διαφέρουν ουσιαστικά οί θέσεις των λοιπών διαφωνούντων πλύν του ΚΚΕ που δέν διατηρεί καμιά επιφύλαξη για τά τεχνικά προβλήματα αλλά άνησχει για τήν «έθνικά ώφέλιμη άξιοποίηση τής πυρηνικής ενέργειας, δηλαδή τήν μή ύποταγή σέ όρισμένες ξένες πυρηνικές διομηχανίες που δγαίνονν κερδοσμένες από μιά τέτσια συναλλαγή». Διατύπωση που άν συνδυασθεί με τήν θέση τής κομματικής του οργάνωσης Σουηδίας, στο δημοψήφισμα τής 23/3, που ύποστήριζε τήν λειτουργία 24 αντιδραστήρων (οί συντηρητικοί ζητούσαν 12), και τήν ύπέρ τής Π.Ε. όμιλία του εκπροσώπου τής ΕΣΣΔ κ. Κοριάκιν στή συζήτηση, δέν άφήνει καμιά άμφιβολία ότι ουσιαστικά ή διαφωνία του άφορά τή χώρα προέλευσης μιάς έθνικά ώφέλιμης και άσφαλούς άγοράς αντιδραστήρων.

Τεχνικές εξελίξεις λοιπόν και Πρόοδος προοιωνίζουν «τό καλύτερο, στόν καλύτερο των δυνατών κόσμων» και συνθέτουν τό αισιόδοξο πλαίσιο μέσα στο όποιο δυνάμεις τής άλλαγής και τής συντήρησης συζητούν τό πρόβλημα. Διαφωνούντες για τό γεωλογικό χρονο «ουδέτεροποίησης» των ραδιενεργών απόβλητων, τόν τρόπο προμηθείας των εγκαταστάσεων, των όρίων ασφαλείας και των προβλημάτων λειτουργίας αλλά συμφωνούντες ex principio για τήν ουδέτερότητα τής προτεινομένης Τεχνολογίας και τήν άντικειμενικότητα τής Προόδου που συνιστά ή εφαρμογή τής. Μέ μιά εξαίρεση, τήν ΕΔΑ. Άς δούμε τήν ουσία τής διαφωνίας τής (ρητά όχι στήν Π.Ε.) 'Ο εκπρόσωπος τής θέωρησε ότι καμιά τεχνολογική εξέλιξη δέν είναι πολιτικά ουδέτερη, όταν ή εφαρμογή τής άπαιτεί ένα καθορισμένο τύπο κοινωνικής οργάνωσης και μόνο έτσι μπορεί νά αξιολογηθεί σέ σχέση με τήν συμβολή τής στήν πρόοδο τής άνθρωπότητας. Συγκεκριμένα, είπε, ή άξιοποίηση τής Π.Ε. άπαιτεί υπερβολικά βαριές και πολύπλοκες τεχνικές (τά ίδια προβλήματα παρουσιάζουν και οί τεράστιοι σταθμοί παραγωγής ήλεκτρικής ενέργειας που χρησιμοποιούν λιγνίτη) που όχι μόνο θά εντείνουν τό οικολογικό πρόβλημα, αλλά και θά ενισχύσουν τήν έξουσία των τεχνοκρατών σέ κοινωνίες με ιεραρχική, συγκεντρωτική και άυταρχική κατεύθυνση. Τοποθέτηση σαφής που άναδεικνύει τό πολιτικό πρόβλημα. «Άναγκαίο κακό» άντείπαν οί προτείνοντες όμοθύμως, αλλά και οί «κατ' άρχήν». Καί εδώ έρχόμαστε σ' ένα δεύτερο ζήτημα όχι λιγότερο ουσιώδες.

Κακό ναι, αλλά γιατί άναγκαίο; Τό έρώτημα δέν έτέθη καν σέ μιά συζήτηση, που με δεδομένα τό ενεργειακό πρόβλημα, τό οικολογικό άδιέξοδο, τήν εξάλειψη των φυσικών πόρων, και τήν έπισφαλή λειτουργία των αντιδραστήρων, θά 'πρεπε νά περιστραφεί κυρίως στή σκοπιμότητα όχι μόνο άύξησης αλλά και διατήρησης άκόμα του έσημερινού έπιπέδου ενεργειακής παραγωγής / κατανάλωσης. Η άποσιώπηση αυτού του κάρριου ζητήματος άποδεικνύει άκόμη μιά φορά τήν άπουσία κάθε αξιολογικού ή ήθικου κριτηρίου στόν έννοιολογικό όρισμό τής προόδου, που έπέτρεψε τήν «κατ' άρχήν» συναίνεση όλων των κομμάτων. Γιατί βέβαια ή καλύτερη οργάνωση του κυκλώματος παραγωγής ενέργειας και ή «έλληνοποίησή» του άποτελούν στοιχεία του προβλήματος. Τήν καρδιά του όμως άποτελούν οί στόχοι αυτής τής παραγωγής. Πού σήμερα έξυπηρετούν τή διομηχανική άπληστία, τήν πολεοδομική άσυναρτησία, τήν κυκλοφοριακή άσφυξία, τόν κατακλυσμό τής άγοράς με εύτελή έμπορεύματα κάθε είδους που τροφοδοτούν τό μικροαστικό όραμα ιδιαίτερα εκείνων των κοινωνικών δυνάμεων που στριμώχνονται σήμερα κάτω από τά λάβαρα τής έπαγγελόμενης Άλλαγής. Στή συζήτηση οί άνάγκες θεωρήθηκαν δεδομένες, ή σημερινή τους έξυπηρετήση προβληματική και ή άυριανή – προόδου ένεκεν – πάση θυσία έξασφαλιστέα.

"Όλα τά παραπάνω δέν άποτελούν μόνο «θεωρίες» αλλά και αίτήματα ύπαρκτων κινημάτων με έντονη πολιτική παρέμβαση, ιδιαίτερα σέ χώρες με

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

ύψηλή τεχνολογική ανάπτυξη και άρτια οργανωτική υποδομή. Για παράδειγμα, οι ύποστηρικτές της «τρίτης άποψης» στο σοουηδικό δημοψήφισμα της 23ης Μαρτίου αντιτίθενται στην πυρηνική ενέργεια γιατί την βλέπουν ως σύμβολο πολλών άπωθητικών στοιχείων της σύγχρονης μεταβιομηχανικής κοινωνίας: ύψηλή τεχνολογία, απομόνωση και μοναξιά των ανθρώπων, αδυναμία συμμετοχής του πολίτη στις αποφάσεις πού τον άφορούν. Θά 'λεγε κανείς ότι υποτιμώντας αυτές τις διαστάσεις του προβλήματος κυβέρνηση και αντιπολίτευση μεταθέτουν σε δευτερευούσης σημασίας ζητήματα την πολιτική τους διαφωνία. Καί δέν είναι ή πρώτη φορά άλλωστε. Μόνο πού αυτή τή φορά τό ζήτημα είναι ιδιαίτερα κρίσιμο και ό ελληνικός λαός οφείλει νά τό γνωρίζει. Όπως και:

- Νά γνωρίζει άν ή άπόφαση της κυβέρνησης για τίς πυρηνικές μονάδες είναι όριστική (κ. Έβερετ, έφ. *Έλευθεροτυπία*, 16.8.79) ή υπό αίρεση (κ. Πρωτοπαπαδάκης στή συζήτηση).

- Νά γνωρίζει ότι τό πυρηνικό άτύχημα στό Χάρρισμπουργκ δέν «μπορούσε νά περιορισθεϊ στά όρια ενός άπλου λειτουργικού περιστατικού» όπως ύποστήριξαν στή συζήτηση οι τομεάρχες της ΔΕΗ αλλά οφείλεται και σε άτέλειες σχεδιασμού, όπως ανέφερε σε κύριο άρθρο της ή *Herald Tribune* (13.4.79) την έπαύριο του άτυχήματος μέ τό χαρακτηριστικό τίτλο: *Post mortem*.

- Νά γνωρίζει ότι ή εξάρτηση δέν μειώνεται μέ την εκμετάλλευση σύγχρονων κοιτασμάτων, έντατικοποίηση της εγχώριας πυρηνικής έρευνας και εκπαίδευση Ελλήνων τεχνικών, καθώς ή κυριότερη έπεξεργασία του καυσίμου (έμπλουτισμός) μπορεί νά γίνει σε ελάχιστες αναπτυγμένες χώρες και μόνο από κρατικούς τους φορείς.

- Νά γνωρίζει ότι ειδικά μέ τήν πυρηνική ενέργεια είναι πολύ δύσκολη ή «προώθηση της έρευνας για τήν παρακολούθηση της μεταφοράς της στό τόπο μας» (ΠΑΣΟΚ). Η ύψηλή τεχνολογία πού απαιτείται δέν «μεταφέρεται» αλλά «έμπορευματοποιείται» μιάς και ή γνώση καθαυτή είναι τό ίδιο τό αντικείμενο της άγοραπωλησίας.

- Νά γνωρίζει ότι τό κόστος της παραγόμενης ενέργειας είναι πολύ ύψηλό άν συνυπολογισθούν οι έρευνητικές δαπάνες, ό έμπλουτισμός, ή άποθήκευση άποβλήτων, ή σημερινή τιμή ουρανίου, ή χαμηλή άποδοτικότητα του άντιδραστήρα, τά ασφάλιστρα και ή ενέργεια πού απαιτεί τό κύκλωμα παραγωγής Π.Ε.

- Νά γνωρίζει ότι δέν έχει σημασία άν ή «ραδιενέργεια πού εκλύθηκε στό Χάρρισμπουργκ ήταν άμελητέα» όπως ύποστήριξε ό άμερικανός εκπρόσωπος κ. Κόουτς στή συζήτηση, γιατί πρόσφατες μελέτες δείχνουν ότι ή ραδιενέργεια συσσωρεύεται στό ανθρώπινο σώμα και άρα κανένα «όριο ασφαλείας» δέν προφυλάσσει τή δημόσια υγεία (περ. *Radical Science*, αρ. 9, σ. 88).

Θά μπορούσε νά συνεχίσει κανείς παραθέτοντας και άλλα στοιχεία πού ή αποσιώπησή τους ελαχιστοποιεί ή συγκαλύπτει τό πρόβλημα. Άς άρκεσθούμε στην έπισήμανση ότι ή αποσιώπηση αυτή εύνοει τήν πυρηνική έπιλογή. «Είναι όμως σκόπιμο νά μη δίδονται τέτοια στοιχεία στό κοινό πού δέν είναι εξοικειωμένο μέ τό θέμα» έλεπε ό εκπρόσωπος της εταιρείας πυρηνικών έπιστημόνων Δ. Γερμανίας. Δήλωση εύλογη προς όσους υποτιμούν τίς πολιτικές διαπλοκές ενός σύνθετου έπιστημονικού και τεχνικού ζητήματος στις λειτουργίες και τίς τάσεις της σύγχρονης δημοκρατίας. Άλλιώς θά συμφωνούσα μέ τόν κ. Βέλιο (έφ. *Μεσημβρινή*, 2.2.80) πού σε άρθρο του μέ τόν τίτλο: «Η μεγάλη ενεργειακή στροφή της επομένης δεκαετίας» γράφει ότι: «στό διάλογο για τήν πυρηνική ενέργεια ή κυβέρνηση έχει όλα τά άτού μέ τό μέρος της: γερά τεχνικά επιχειρήματα, άπουσία σοβαρής «πολιτικής» άμφισβήτησης. Άν άρνηθεϊ νά τά εκμεταλλευθεϊ, «τό σφάλμα θά είναι "όλο δικό της"».

Λεωνίδας Λουλούδης

Μά είναι βέβαιο ότι ο Καραμανλής θά μεταπηδήσει στην προεδρία της Δημοκρατίας;

του Άγγελου Ήλεφάντη

Γνωρίζαμε κάποτε ότι οι σοβαρές πολιτικές αλλαγές οφείλονται σε σημαντικούς κοινωνικούς και πολιτικούς λόγους, δρατούς ή άδρατους, πάντοτε όμως ύπαρκτους. Μας τό είχε μάθει τόσο μία πλούσια πολιτική και κοινωνική εμπειρία, όσο και ένας συνεκτικός πολιτικός στοχασμός που στήριζε την ανάλυσή του, όχι στα θαύματα και τά καπρίτσια των μεγάλων ανδρών της πολιτικής ούτε στα αιφνίδια ξεσπάσματα του «παράλογου της ιστορίας», αλλά σε όρισμένες πολιτικές έννοιες με τις όποιες στοχαζόταν και ταξιθετούσε τις πολιτικές δυνάμεις και μπορούσε να δεί κάτω από την επιφάνεια της καθημερινότητας. Άλλά τώρα, σε μία υπερπολιτικολογούσα πολυπραγμοσύνη, ή πολιτική ανάλυση περιήλθε στη δικαιοδοσία της καφετζούς. Μαθαίνουμε από τις εφημερίδες πώς δημοκρατικοί ή κυβερνητικοί «κύκλοι» «υποστηρίζουν», «έκτιμούν», «λένε» κλπ. ότι θά γίνει τό τάδε ή τό δείνα, και αφού αυτό τό τάδε και τό δείνα παρουσιαστεί ως βεβαιωμένο «γεγονός» (ότι τό γεγονός δέν έγινε δέν έχει σημασία), οι πολιτικοί σχολιαστές και αναλυτές θά βαλθοϋνε να καταδείξουν συνέπειες και εξελίξεις που θά ακολουθήσουν ύστερα από τό έναυσμα του «γεγονότος» (πού δέν έγινε).

Περί προεδρολογίας

Κλασική περίπτωση αυτού του είδους πολιτικομαντείας είναι ό σάλος που δημιουργήθηκε τους τελευταίους μήνες για τό υποτιθέμενο άλμα του Καραμανλή στην προεδρία της Δημοκρατίας, και όλα όσα, ως πιθανές μετά την προεδροποίησή του εξελίξεις, υποστηρίχτηκαν: δικομματικό σύστημα, κυβέρνηση Ν.Δ. - ΠΑΣΟΚ, ό Α. Παπανδρέου πρωθυπουργός — ό Καραμανλής Πρόεδρος, διάσπαση της Ν. Δημοκρατίας κ.λπ, κ.λπ. Συνταρακτικές «ειδήσεις» με τις όποιες ό καθημερινός τύπος τρέφει τό πορτοφόλι του και έκτρέφει, θέλοντας και μή, πολιτικά πάθη, εντάσεις, προβλέψεις, κουβεντολόι, και, κυρίως, άποπροσανατολισμούς. Και καλά ό τύπος. Τά υπεύθυνα κόμματα; Κάποιες ξαφνικές εντάσεις όπως ή αντίπαράθεση ΚΚΕ - ΠΑΣΟΚ, ή ή σωρεία διεργασιών στα πολιτικά έπιτελεία τροφοδοτήθηκαν άκριβώς από τό «δεδομένο» ότι ό Καραμανλής θά περάσει στην Προεδρία. Τό «γεγονός» που δέν έγινε γίνεται ό κοινός παρανομαστής των προβλέσεων και των πολιτικών έκτιμήσεων, αλλά και όδηγός για τό δέον γενέσθαι.

Πού βασίστηκε δηλ αυτή ή φιλολογία και ή ένταση του τελευταίου καιρού;

Όλες οι έκτιμήσεις για τή μεταπήδηση του Καραμανλή στην Προεδρία εκκινούν από τή φιλοδοξία που του καταλογίζουν και που τον όδηγει, πέρα από τή στενή και τετριμμένη περιοχή του κομματικού ήγέτη, στο ρόλο του υπεράνω κομμάτων έθνικού ήγέτη. Λέγεται μάλιστα (για να άρκεστοϋμε σε μία μόνο επιγραμματική διατύπωση):

«στο ρόλο αυτό μπορεί να ανταποκριθεί καλύτερα όταν κατέχει τό υπέρτατο αξίωμα της πολιτείας, παρά όταν φθείρεται καθημερινά με τις πέζοτες και τά κυμαινόμενα μεγέθη του άρχηγού κόμματος, ή έστω του εν ενεργεία πρωθυπουργού» (ΑΝΤΙ, τ. 137).

Συρροή, λοιπόν, υποστηρίζουν όλοι, οι ένδειξεις άλλα και οι άκριτομύθιες. Και οι άποδείξεις; Δέ βαριέσαι, πολιτική είναι αυτή, δέν δουλεύει με άποδείξεις.

Άς άρκεστοϋμε στις ένδειξεις: ότι δηλαδή κατά την περιοδεία του πρωθυπουργού στις δυτικές πρωτεύουσες ό Σμίτ και ό Ζισκάρ τον διαβεβαίωσαν άλλη μία φορά ότι οι χώρες τους θά επικυρώσουν σύντομα τή συνθήκη ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ, πράγμα που παρέχει τήν άνεση στον Καραμανλή, μία και θά έχει περατώσει τό έργο του, να περάσει στην Προεδρία της Δημοκρατίας. Και ρωτάμε: αν ό Καραμανλής δέν σκόπευε να μεταπηδήσει στην προεδρία δέν θά έπέδωκε τή διαβεβαίωση των Ευρωπαίων για τήν επικύρωση της ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ; Η επικύρωση δέν χρειάζεται αν παραμείνει πρωθυπουργός; Τήν έχει ανάγκη μόνο ως πρόεδρος για να κοιμάται ήσυχος;

Η άλλη μεγάλη ένδειξη είναι ότι συναντήθηκε με τον Α. Παπανδρέου. Άπ' αυτή τή συνάντηση φτιάχτηκε τό δίδυμο Καραμανλής πρόεδρος - Παπανδρέου πρωθυπουργός, παρόλο που τίποτε συγκεκριμένο δέν προέκυψε από τή συνομιλία των δύο πολιτικών. Προστίθεται μάλιστα ό λόγος του Παπανδρέου στο 'Ηράκλειο που, σύμφωνα με τους παρατηρητές, είχε κυβερνητικό ύφος και προσανατολισμό. Άλλά ή «ένδειξη» αυτή δέν σημαίνει τίποτε παραπάνω από τή φυσιολογική κίνηση ενός κόμματος να θέλει να παρουσιάζεται ως δύναμη που διεκδικεί τήν έξουσία.

Αυτά ως προς τις ένδειξεις που θεμελίωσαν τις «άποδείξεις».

Και τό έρώτημα παραμένει. Γιατί ό Καραμανλής θά πάει στην προεδρία; Άπάντηση: διότι «φιλοδοχεί να παίξει τό ρόλο του έθνικού ήγέτη». Και προστίθεται ότι τό άλμα έγινε πιά αναγκαίο για τό Καραμανλή επειδή, σύμφωνα πάντα με τους «παρατηρητές» και τους «έγκυρους κύκλους», ή Νέα Δημοκρατία δέν πρόκειται να πάρει πάνω από 39% στις προσεχείς εκλογές. Έτσι, με τόσο μειωμένη δύναμη, αν έγκαιρα δέν μεταπηδήσει στην προεδρία της Δημοκρατίας, θά υποχρεωθεί είτε σε μικροκομματικούς συμβιβασμούς είτε να περάσει στην αντιπολίτευση, πράγμα που ή «φιλοδοξία του» δέν του τό επιτρέπει. Σύμφωνα με τους «έγκυρους κύκλους», για τον Καραμανλή ή προεδρία άποτελεί άμυνα και όχυρό, και ταυτόχρονα είναι φιλοδοξία. Πράγματι πολύ ώραία φιλοδοξία.

Οί «συλλογισμοί» από κει και πέρα γίνονται ίμπερσιονιστικοί: τό δαιμόνιο τής άρχουσας τάξης τήν συμβούλευσε νά μαστορέψει γιά τήν περίσταση ένα δικομματικό σύστημα φτιάχνοντάς τα μέ τό ΠΑΣΟΚ. Άφού ή ΝΔ δέν μπορεί πλέον νά καλύψει τίς πολιτικές ανάγκες τής άρχουσας τάξης, αυτή βλέπει πλέον τόν Άνδρέα ως έναλλακτική λύση (βεβαιούται επίσης ότι τό ΠΑΣΟΚ θά πάρει παραπάνω έδρες από τή ΝΔ διότι έχει «ρεϋμα»). Ίδού, λοιπόν: έναλλαγή δύο άστικών κομμάτων στην έξουσία, δηλαδή τό δικομματικό σύστημα, όπως στή Δυτ. Γερμανία ή τήν Άγγλία κλπ, παλαιό δνειρο τής άρχουσας τάξης, μέ τήν κομμουνιστική άριστερά στην άκρη. Γι' αυτό ή άριστερά επιτίθεται, άποκαλύπτει τά καταχθόνια σχέδια, καταγγέλλει τό δικομματισμό, κατηγορεί τό ΠΑΣΟΚ και συνηγορεί γιά τήν πλατιά συνεργασία όλων τών αντιμπερσιαστικών δυνάμεων και έν γίνεται τή συμπαράταξη όλου του δημοκρατικού κόσμου γιά νά πέσει ή έξουσία τής Δεξιάς. Άλλά και τό ΠΑΣΟΚ άντεπιτίθεται υποστηρίζοντας ότι είναι ή μόνη και ή αδιάλλακτη δύναμη άλλαγής· κι αυτά περι συμβιβασμών τό ΚΚΕ νά τά πει άλλου. Και τό ΚΚΕ δντως τά λέει άλλο.

Στό μεταξύ άλλοι πολιτικοί παρατηρητές, σχολιαστές, εκπρόσωποι κομμάτων και κινήσεων, προβλέπουν τή διάσπαση τής Ν. Δημοκρατίας σέ άκροδεξιά και κεντροδεξιά πράγμα πού, λένε, συνεπάγεται μία μελλοντική κυβέρνηση κεντροδεξιάς - κεντροαριστεράς. «Δεδομένης» δέ τής αναλογικής πού δέν θά επιτρέψει σέ κανένα κόμμα νά έχει αυτόνομη πλειοψηφία, ό Καραμανλής, ως πρόεδρος τής Δημοκρατίας, θά μπορεί νά άσκει ρυθμιστικό ρόλο και θά κρατάει τήν ίσορροπία ανάμεσα στις διάφορες παρατάξεις και κόμματα. Όσο γιά τό ΚΚΕ πού συμερίζεται όλες αυτές τίς προβλέψεις και εκτιμήσεις, προβάλλει τήν άνάγκη νά αύξηθει ή δύναμή του ώστε νά μήν περάσει ό δικομματισμός, και μάλιστα, πασχίζει νά υποχρεώσει τό ΠΑΣΟΚ σέ συνεργασία γιά νά «πέσει ή δεξιά». Γι' αυτό ή ΚΕΑ του ΚΚΕ άποκτά κοσμοϊστορική σημασία! Άλλοι, πάλι, βλέπουν τή σωτηρία στή συμμαχία ΚΚΕ Έστω. - ΕΔΑ - ΚΟΔΗΣΟ (Ήλιο), άλλοι θά θεωρήσουν ότι μόνο ή συσπείρωση στό ΠΑΣΟΚ μπορεί νά διαμορφώσει τή μεγάλη δύναμη τής άλλαγής, τό αντίπαλο δέος στον Καραμανλισμό (Μαγκάκης κ.λπ), ένώ τό ΚΚΕ Έσωτερικού θά επαναλάβει γιά χιλιοστή φορά in abstracto τήν πρόταση «δημοκρατικής συνεργασίας», και τήν άνάγκη έκλογής Προέδρου τής πύ πλατιάς άποδοχής.

Μήπως θυμάστε από πού ξεκινήσαμε; Άπό τό «γεγονός» ότι ό Καραμανλής πάει όπωσδήποτε στην προεδρία τής Δημοκρατίας. Κι έτσι φτιάχτηκε τό ρομάντζο πού επιτρέπει όλων ειδών τίς όνειροπολήσεις.

Ό πολιτικός ρόλος του Καραμανλή

Μήπως όμως πράγματι υπάρχει τό ένδεχόμενο νά περάσει ό Καραμανλής στην προεδρία τής Δημοκρατίας; Γιατί, άν οι «ένδείξεις» ή τά επιχειρήματα πού προβάλλονται αυτό τόν καιρό δέν έχουν καμιά βαρύτητα, δέν σημαίνει ότι ή προοπτική αυτή δέν έχει βάση. Μπορεί νά επαληθευτεί, χωρίς όμως ή επαλήθευσή της νά δικαιώνει τήν πολιτικομαντεία πού προαναφέρθηκε. Και δέν θά τή δικαιώνει διότι ή μεταπήδηση του Καραμανλή στην προεδρία είναι δυνατό νά προκύψει

άπό ένα όρισμένο εύνοϊκό γι' αυτόν συσχετισμό δυνάμεων και ένα τελείως διαφορετικό πολιτικό σκηνικό: ένα συσχετισμό δυνάμεων πού θά του επιτρέψει και θά του επιβάλλει όχι νά ίκανοποιήσει τίς φιλοδοξίες του αλλά νά θέσει σέ πλήρη λειτουργία τό σύστημα τής προεδρικής δημοκρατίας, πού προβλέπει και δέν προβλέπει τό Σύνταγμα.

Έπειδή ό Καραμανλής μέσα στή Νέα Δημοκρατία, δέν είναι μόνο ένα ήγετικό στέλεχος· επειδή στό πρόσωπό του κυρίως συγκεντρώνεται ή λαϊκή συγκατάθεση — όση στρέφεται προς τή Ν.Δ.· επειδή άποτελεί τή δύναμη πού έξισορροπεί και οργανώνει τίς διάφορες πολιτικές οικογένειες τής Ν.Δ.· επειδή τελικά ή έκσυγχρονιστική του πολιτική έδωσε τό στρατηγικό άξονα πλεύσης στην έλληνική άστική τάξη άπό τήν έποχή τής δημοκρατικής τομής και μετά ταύτα· επειδή συγκεντρώνει τήν έμπιστοσύνη τών βασικών δυνάμεων τής ΕΟΚ: γιά όλους αυτούς τούς λόγους άποτελεί, *άπό μόνος του, ιδιότυπη πολιτική δύναμη — σχετικά αυτόνομη άπό τό κόμμα στό όποιο άνήκει*. Δέν είναι στέλεχος, έστω κορυφαίο, τής Νέας Δημοκρατίας. Ή δύναμη όμως αυτή, όπως κάθε δύναμη, ύπόκειται σέ άξιομειώσεις.

Στή σημερινή φάση τό πραγματικό έρώτημα έντοπίζεται στό άν ό Καραμανλής έχει τή δυνατότητα:

α) Νά έξουδετερώσει ή νά περιορίσει τή μικρή, έστω, άπειλή αφαιμάξης πού αντιπροσωπεύει γιά τή Νέα Δημοκρατία ή Ε.Π.

β) Νά διεκδικήσει μέ έπιτυχία εκπροσώπηση συμφερόντων άπό εκείνα πού καλύπτονταν κάτω άπό τήν κομματική έπωνυμία τής ΕΔΗΚ. Διότι, στις προσεχείς εκλογές, τό 11,7% τής ΕΔΗΚ ούτε όλο πρόκειται νά προσχωρήσει στή Ν.Δ., ούτε νά μείνει άνεπαφο ύπό τόν Ζίγδη, ούτε νά προσχωρήσει στό ΚΟΔΗΣΟ, ούτε νά άλωθει άπό τό ΠΑΣΟΚ, ούτε νά μεταποιηθεί σέ νέα Ένωση Κέντρου, όπως λέγεται, ύπό τόν Μαύρο. Τό μέλλον αυτής τής πολιτικής περιοχής είναι ή έκκρεμότητα πού άφησαν άλυτη οι προηγούμενες εκλογές. Σήμερα διάφορες πολιτικές δυνάμεις έχουν βάσει ύποψηφιότητα γιά τή μορασία. Τί ακριβώς θά γίνει είναι τό έρωτηματικό άπό τό όποιο, σέ μεγάλο βαθμό, θά έξαρτηθεί ό μελλοντικός συσχετισμός δυνάμεων ανάμεσα στό διάφορα κόμματα.

γ) Νά αρσπειρώσει στην πολιτική του προοπτική τίς πολιτικές οικογένειες τής Ν.Δ. και τά βασικά άστικά συμφέροντα: νά μήν ύπάρξουν δηλαδή σοβαρές πολιτικές άντιστάσεις μέσα στις ίδιες τίς γραμμές του συνασπισμού έξουσίας.

δ) Νά διατηρήσει, και μάλιστα νά αύξησει, τή λαϊκή στήριξη πού είχε ό συνασπισμός έξουσίας, νά διατηρήσει δηλαδή τή συμπαγή ταξική του βάση.

Άν μία άνάλυση τών παραπάνω σημείων έδειχνε δτι ό Καραμανλής συγκεντρώνει τίς δυνατότητες αυτές τότε, και μόνο τότε, θά είχε τήν άνεση νά άνέβει στην προεδρία τής Δημοκρατίας. Νά άνέβει: διότι τότε δέν θά πρόκειται γιά καταφύγιο μπροστά στην άποτυχία πού του άποδίδουν «οι έγκυροι κύκλοι» και οι «σφυγμομετρήσεις» τής κοινής γνώμης αλλά γιά ένίσχυση

της εξουσίας, και συνάμα δομική αλλαγή της μορφής της. Διότι *θα τεθεί έτσι σε ουσιαστική εφαρμογή ο θεσμός της προεδρικής δημοκρατίας.*

Αυτό το τελευταίο σημείο χρειάζεται ορισμένες επεξηγήσεις.

Με βάση το σημερινό Σύνταγμα ο πρόεδρος της Δημοκρατίας είναι δυνατό να διαθέτει ουσιαστικές πολιτικές εξουσίες και αρμοδιότητες. Στην ως τώρα εφαρμογή του Συντάγματος το προεδρικό λειτουργημα μοιάζει δευτερεύουσας σημασίας διότι ο πρωθυπουργός-κυβέρνηση συνιστούν τον κυρίαρχο πόλο άσκησης της εξουσίας. Ωστόσο η μορφή αυτή δεν ανταποκρίνεται στις σκοπιμότητες που υπαγόρευαν το Σύνταγμα, σύμφωνα με το οποίο το πολίτευμα μπορεί να είναι και προεδρική και προεδρευόμενη δημοκρατία. Αυτή άλλωστε η δυνατότητα δεν διατυπώθηκε τυχαία στο συνταγματικό κείμενο αλλά, ακριβώς, για να κατοχυρώσει ένα ορισμένο, και πολύ άποτελεσματικό, μηχανισμό άσκησης και αναπαραγωγής της εξουσίας. Και ο μηχανισμός αυτός προστατεύεται από την αντικειμενικότητα του υπερβατικού λόγου του υπέρτατου πολιτειακού νόμου που είναι το Σύνταγμα. Συνάμα το ένα κέντρο της εξουσίας, ή προεδρία, τοποθετείται μακριά από την τριβή της τρέχουσας πολιτικής και κοινοβουλευτικής πραγματικότητας, δηλαδή τοποθετείται, κατά κάποιο τρόπο, σε σημείο που δεν προσβάλλεται άμεσα από τις διακυμάνσεις της ταξικής πάλης.

Όστε, εφόσον το Σύνταγμα προβλέπει τη δυνατότητα να υπάρχει ουσιαστικός πρόεδρος, το σύστημα αυτό κάποτε πρέπει να τεθεί σε εφαρμογή γιατί δεν προβλέφτηκε για διακοσμητικούς ή φορμαλιστικούς σκοπούς. Αν σήμερα ο θεσμός άργει οφείλεται στην έλλειψη των αναγκαίων πολιτικών προϋποθέσεων, μία από τις οποίες, και βασικότερη, είναι η παραδοχή του συστήματος αυτού από την ίδια την άστική τάξη, πράγμα καθόλου βέβαιο μετά από εκείνο το 30% υπέρ του βασιλικού θεσμού που έφερε το δημοψήφισμα του 1974, και το οποίο, ως προς το κύριο ήταν δυνάμεις άστικής — συντηρητικής κατεύθυνσης. Γι' αυτό στην πρώτη φάση έχουν τεθεί σε εφαρμογή οι, όχι χωρίς σημασία, τυπικές προϋποθέσεις του θεσμού, όπως το πρωτόκολλο και η ιδεολογική κατοχύρωσή του, όπου μεγάλη ήταν η συνεισφορά του σημερινού προέδρου της Δημοκρατίας.

Παραμένει όμως σε έκκρεμότητα ένα τεράστιο πολιτικό και πολιτειακό ζήτημα που δημιουργεί στην εξουσία σοβαρότατες αντιφάσεις, κυρίως διότι δεν έχει εξασφαλισμένους, θεμιτοποιημένους και θεσμοποιημένους τους μηχανισμούς αναπαραγωγής της. Και μία εξουσία επί της οποίας επικρέμαται η δαμόκλειος σπάθη του «μετά τον Καραμανλή τί;» είναι το λιγότερο άσταθής. Η ουσιαστικοποίηση, λοιπόν, της προεδρίας, ή εμπέδωση με άλλα λόγια του θεσμού της προεδρικής δημοκρατίας αποτελεί την κύρια μέριμνα των πολιτικών δυνάμεων της εξουσίας. Και το πράγμα δεν είναι χωρίς σημασία.

Διότι, οι ίδιοι οι θεσμοί του κράτους επεμβαίνουν άποφασιστικά τόσο στην εδραίωση της εξουσίας όσο και στην αναπαραγωγή της. Και έτσι εξασφαλίζεται ο γενικότερος ρόλος του κράτους ως σχετικά αυτόνομη δύναμη, οργανώτρια των συμφερόντων της άρ-

χουσας τάξης και εξισοροποτικής των αντιφάσεων της (Πουλαντζάς).

Με βάση τα συνταγματικά μας δεδομένα είναι δυνατό να διαμορφωθούν δύο κέντρα εξουσίας μέσα στο κράτος όχι αλληλοεπικαλυπτόμενα αλλά σε αρμονική σχέση μεταξύ τους, διαφοροποιημένα ως προς τις λειτουργίες και εξειδικευμένα: η κυβέρνηση που χειρίζεται τα προβλήματα της άμεσης πολιτικής, ο πρόεδρος που αναλαμβάνει τις μακροπρόθεσμες και γενικές επιλογές, κι ακόμη, έναρμονίζει τις τυχόν αντιθέσεις ασκώντας ρυθμιστικό ρόλο, ιδίως σε στιγμές κρίσης. Έτσι, εξασφαλίζεται η αναπαραγωγή της εξουσίας τότε δεν χρειάζονται πρόσωπα-σωτήρες και χαρισματικοί ηγέτες. Άλλωστε τα πρόσωπα-σωτήρες δεν υπάρχουν πάντα και η κατασκευή τους κοστίζει πολύ.

Διάλυση της Βουλής ή ουδέτερος πρόεδρος;

Με τα προηγούμενα δεν εξαντλείται το θέμα. Άπλως, πιστεύω, εντοπίζεται ως θέμα σχέσεων των πολιτικών δυνάμεων της εξουσίας, των δυνατοτήτων και προοπτικών τους, όπου πολλά χρήσιμα θα μπορούσαν να λεχθούν αν εγκαταλείπαμε τη μέθοδο της πολιτικομαντείας ή τον ακαδημαϊκό νομικισμό που βλέπει μόνο άρθρα και παραγράφους νόμων. Θα μπορούσαμε επίσης να κατανοήσουμε ότι ρόλος του Καραμανλή είναι ακριβώς να φτιάξει το προεδρικό λειτουργημα. Έπομένως, αφού δικής του εμπνευσης ήταν το Σύνταγμα (ή δεν ήταν;) που την επέβαλε καταρχήν στο σύνολο των δυνάμεων του συνασπισμού εξουσίας, «φιλοδοξία» του, ή σωστότερα, πολιτική του προοπτική είναι να θέσει σε λειτουργία τις αρχικές του επιλογές, που θα προδιαγράφουν την ιστορική πορεία του άστισμού στον τόπο μας.

Όρισμένα στοιχεία δείχνουν ότι μετά τα προς Δυσμάς και Άνατολάς ανοίγματα του Καραμανλή, την ΕΟΚ αλλά και τη γενικότερη εσωτερική πολιτική του οι διάφορες μερίδες της άστικής τάξης, και μάλιστα οι μονοπωλιακές, όχι μόνο δεν αντιδρούν αλλά αντίθετα στρέφονται με περίσσεια βουλι μία προς τους νέους όριζοντες που πολιτικά δημιούργησε. Κι αυτή η συμπαράταξη αποτελεί αναγκαίο δρο όχι όμως και αρκετό για την πολιτική τομή που έκκρεμει. Γιατί από κει και πέρα χρειάζεται το consensus μεσοστρωμάτων και λαϊκών δυνάμεων, πράγμα καθόλου βέβαιο σήμερα λόγω της οικονομικής κρίσης, του πληθωρισμού, των αυθαιρεσιών της δεξιάς, της αναβίωσης του παλαιοκομματισμού, της κυβερνητικής άρρυθμίας, της αστάθειας πολλών κρατικών μηχανισμών. Έφόσον, όμως λήγει πλέον η θητεία του σημερινού προέδρου τίθεται για τον Καραμανλή, όπως και για όλες τις άλλες πολιτικές δυνάμεις το μεγάλο ερώτημα: Ποιός θα είναι ο νέος πρόεδρος της Δημοκρατίας;

Όπως όμως προσπαθήσαμε να δείξουμε το ερώτημα αυτό παραπέμπει αναγκαστικά σε ένα άλλο: τί είδους πρόεδρος θα είναι; Θα γίνει ή όχι το πολίτευμα προεδρική δημοκρατία; Θα υπάρξουν ή όχι τα δύο κέντρα εξουσίας;

Πιστεύω και δυστυχώς είμαι υποχρεωμένος να πω «πιστεύω» μία και δεν μπορώ να προβάλω αποδείξεις παρά μόνο συλλογισμούς — ότι όλο το πρόβλημα έ-

ξαρτάται από τό είδος τών έκτιμήσεων πού κάνουν ό Καραμανλής καί τά έπιτελεία του συνασπισμού έξουσίας. Στόχος, άναμφίβολα, είναι ή προεδρική δημοκρατία, ή ούσιαστικοποίηση του προεδρικού θεσμού.

Ώστόσο άν επιδιωχθεί, νά έκλεγεί πρόεδρος τής Δημοκρατίας ό Καραμανλής στην παρούσα Βουλή, αυτό θά σημαίνει πολιτική ήττα. Διότι, μέ βάση τό κοινοβουλευτικό συσχετισμό, θά έκλεγεί ως κομματικός πρόεδρος, (δηλαδή μέ 180 ψήφους, στην τρίτη ψηφοφορία) άρα μειωμένης άντιπροσωπευτικότητας, μειωμένου πολιτικού βάρους καί, κατά κάποιο τρόπο ύποκείμενος στις μελλοντικές διακυμάνσεις τής Νέας Δημοκρατίας. Ήπιλέον τό έπιχείρημα τής άναντιστοιχίας τής σημερινής Βουλής καί του πραγματικού φρονήματος του λαού πού προβάλλει τό ΠΑΣΟΚ, θά άποκτά όλο καί πιά μεγάλη σημασία, έτσι πού δύσκολα θά μπορεί νά διασκεδαστεί ή έντύπωση πώς ό Καραμανλής κατέφυγε στην προεδρία γιά νά κατοχυρωθεί σέ ύψηλό πόστο όσμιζόμενος έκλογική ήττα τής Νέας Δημοκρατίας στις προσεχείς έκλογές. Καί τό πολίτευμα, σάν τέτοιο, θά παραμένει άσαφές.

Ήπομένως;

Ήπομένως, δεδομένου ότι πρέπει όπωσδήποτε νά έκλεγεί νέος πρόεδρος, άπομένουν δύο έπιλογές.

Α. Διάλυση τής Βουλής, διενέργεια έκλογών, τήν τελευταία στιγμή τών συνταγματικών προθεσμιών, επιδίωξη νά μεγιστοποιηθεί ή δύναμη τής Ν.Δ. καί έκλογή νέου προέδρου από τή νέα Βουλή. Σ' αυτή τήν περίπτωση ό Καραμανλής έντελώς φυσιολογικά θά είναι ό νέος πρόεδρος. Ή έκδοχή αυτή, όπως είναι αυτονόητο, συνεπάγεται ότι οι έκλογές στην ούσία θά είναι προεδρικές. Ή Νέα Δημοκρατία καί ό Καραμανλής προσωπικά θά προσπαθήσουν νά έκμεταλλευτούν τό μεγάλο έπιχείρημα ότι είναι ό μόνος ένδεδειγμένος γιά πρόεδρος, ότι χωρίς αυτόν θά άκολουθήσει τό χάος κ.ο.κ.: μία επανέκδοση του ή Καραμανλής ή τά τάνκς. Θά μπορέσει έτσι νά τραβήξει δυνάμεις από τήν ΕΠ, νά διατηρήσει τίς δυνάμεις τής Νέας Δημοκρατίας αλλά καί συντηρητικούς ψηφοφόρους του παραδοσιακού κέντρου νά άποσπάσει.

Ή πλειοψηφία πού θά προκύψει, δεδομένου ότι οι έκλογές, θά είναι στην ούσία προεδρικές θά έχει τά χαρακτηριστικά τής προεδρικής πλειοψηφίας, άντλημένης άμεσα από τό έκλογικό σώμα. Κι αυτή ή δύναμη θά είναι ή έγγύηση καί ή νομιμοποίηση γιά τήν άνετη έκ μέρος του Καραμανλή μετάπλαση του προεδρικού θεσμού, τήν πολιτική έρμηνεία του Συντάγματος καί τή συγκέντρωση έξουσιών στό δεύτερο πόλο.

Είναι επίσης αυτονόητο ότι ή έπιλογή γιά τή διάλυση τής Βουλής καί τή διενέργεια έκλογών θά έξαρτηθεί από τήν έκτίμηση τών δυνάμεων πού διαθέτει σήμερα ή Νέα Δημοκρατία. Ό χειρισμός θά είναι έξαιρετικά παρακινδυνευμένος άν λάβει κανείς ύπόψη του τή γενικότερη λαϊκή άντικυβερνητική άγανάκτηση καί τή φθορά του κυβερνώντος κόμματος.

Β. Έκλογή «ουδέτερου» προέδρου από τήν παρούσα Βουλή. Ήν έκτιμηθεί ότι ή Νέα Δημοκρατία σέ ένδεχόμενες έκλογές διακινδυνεύει τό όριο άσφαλείας, τότε βεβαίως δέν πρόκειται νά προκριθεί ή λύση τών πρόωρων έκλογών. Ό νέος πρόεδρος θά έκλεγεί από τήν παρούσα Βουλή: θά είναι «πολιτικά ουδέτερος», έκλεγμένος σχεδόν άποκλειστικά από τίς δυνάμεις τής Νέας Δημοκρατίας, δηλαδή κομματικός ή περιπου

καί δέν θά διαθέτει ούσιαστικές έξουσίες. Μοναδικός πόλος τής έξουσίας θά παραμένει ή κυβέρνηση, τό πολίτευμα θά διατηρηθεί στή μορφή τής προεδρευόμενης δημοκρατίας, ό προεδρικός θεσμός θά άργεί. Γιά τό ζήτημα αυτό θά «άποφασίσουν» οι επόμενες έκλογές, πού θά διενεργηθούν ούτως ή άλλως τό 1981 — θά ύπάρξουν άλλωστε καί οι έκλογές γιά τό Εύρωπαϊκό Κοινοβούλιο τόν Ήανουάριο-Φεβρουάριο του 1981. Γι' αυτό άλλωστε, τόν τελευταίο καιρό, από τήν άπόλυτη καί γενική «σιγουριά» ότι ό Καραμανλής θά μεταπηδήσει όπωσδήποτε στην προεδρία, άκούγονται διάφορα όνόματα ύποψηφίων: Κανελλόπουλος, Στασινόπουλος, Παπακωνσταντίνου, επανεκλογή του σημερινού προέδρου κ.λπ.

Τά προηγούμενα ήταν μία προσπάθεια νά διερευνηθούν οι σκοποί τής έξουσίας καί οι πιθανοί χειρισμοί. Ήποκαλύπτουν όμως καί μία άλλη πλευρά του θέματος όχι λιγότερο σημαντική: ότι οι θεμελιακοί μας θεσμοί δέν έχουν καμιάν άντικειμενικότητα. Ήξαρτώνται συνεχώς από τή βούληση, τίς άνάγκες, άρα καί τή δυνατότητα έρμηνείας τους, από τους ίδιους τους κρατούντες. Κι αυτό δέν είναι δημοκρατικό. Τό αυταρχικό κράτος άποκαλύπτει μία πλευρά του, όχι τή λιγότερο καταπιεστική. Οι πολίτες αυτής τής δημοκρατίας πρέπει νά ρίξουν τά χαρτιά γιά νά μάθουν μέ ποιό τρόπο θά κυβερνηθούν, άρα καί μέ ποιό τρόπο μπορούν νά επηρεάσουν τόν τρόπο πού θά κυβερνηθούν. Ή διαφορετικά ή πολιτική τής μυστικότητας, του αίφνιδιασμού, του βιασμού, του αυθαίρετου. Ήνας όλόκληρος λαός περιμένει τήν άπόφαση τής Σφίγγας, τή ρήση του Ήόλυμπιου καί στό μεταξύ τρέφεται από τή βαβούρα τών διαδρόμων, τών «είδησεων», τών έκτιμήσεων καί τών «έγκύρων κύκλων». Ήνας λαός ύπηκόων — όχι έλεύθερων, συνειδητών καί προπαντός ένήμερων πολιτών πού από άντικείμενο τής πολιτικής τών πολιτικών πρέπει νά γίνει ό ίδιος ύποκείμενος. Καί καλά οι κρατούντες. Γι' αυτούς όλοι έίμαστε πεισμένοι γιά τήν άντιδραστικότητα τών μεθόδων τους, τών έπιλογών τους καί τής πολιτικής τους φιλοσοφίας. Ήλλά ή δημοκρατική άντιπολίτευση; Πόσο τό κεφαλαϊώδες θέμα του προέδρου, δηλαδή τής τελικής μορφής του τρόπου άσκησης τής έξουσίας είχε π.χ. τεθεί στην διάρκεια τών πρό τριετίας έκλογών; Ή μήπως τότε δέν ήταν γνωστό ότι ή θητεία του σημερινού προέδρου θά έληγε τήν άνοιξη του 1980; Ή τό 1980 ήταν άπώτατο μέλλον; Πόσο ό μενόμενος άντιμπεριαλισμός τών δημοκρατικών κομμάτων, πόσο εκείνο τό βουερό προεκλογικό πανηγύρι του 1977 άφησαν τόν κόσμο νά σκεφτεί τά πραγματικά προβλήματα τής έξουσίας τά όποια, ύποτίθεται, τίθενται καί λύνονται, διά τής λαϊκής έτυμηγορίας, στην διάρκεια τών έκλογών; Ήν από τή μία μεριά ή μυστικότητα, ό αίφνιδιασμός τό αυθαίρετο άποτελούν τά βαθύτερα πολιτικά πιστεύω μιας παράταξης πού λέγεται καί είναι Δεξιά, γιά νά μπορεί νά χειραγωγεί, νά ποδηγετεί καί νά κυβερνά έν όνόματι τών δημοκρατικών θεσμών, από τήν άλλη ή μεριά, ή δημαγωγία καί ή συνθηματολογία τής δημοκρατικής, καί μάλιστα λείει τής σοσιαλιστικής παράταξης, δείχνουν τό πρόσωπο μιας ζαρωμένης άλλαγής: μιας άπολιτικής πολιτικολογίας.

Ήλλά κι αυτό δέν είναι δημοκρατικό.

Ὁ Λόγος καί τό μήνυμα τῆς ἀριστερᾶς

– ἀπό τήν ἀπουσία τοῦ κώδικα στήν ἀπουσία τοῦ μηνύματος –

τῆς Ἄννας Φραγκουδάκη

Ἐφορμή γιά τό κείμενο αὐτό στάθηκε ἡ διαπίστωση ἑνός φαινομένου, πού εἶναι πολύ διαδεδομένο καί πού ἐμφανίζεται στήν πιά ἀκραία μορφή του στό γραπτό καί προφορικό λόγο τῶν πολιτικῶν καί συνδικαλιστικῶν ομάδων τῶν νέων. Τή συστηματική καταστροφή τοῦ ὄργανου ἐπικοινωνίας, πού εἶναι ἡ γλώσσα, μέσα ἀπό δύο κυρίως διαδικασίες. Ἡ πρώτη εἶναι μιά μορφή γλωσσικῆς ἐπιθετικότητας, πού ἐκφράζει τήν ἐμμесе ἀντιπαράθεση μέ τήν ἐξουσία μέσα ἀπό τήν παραφθορά τῶν λέξεων. Ἡ γλωσσική αὐτή ἐπιθετικότητα θά πρέπει κυρίως νά ὀφείλεται στήν ἐπίσημη καί θεσμοθετημένη γλωσσική τομή, πού μέχρι τό 1975 ἐπιτρέπει ἡ χρήση καί μόνο τῆς καθαρεύουσας νά παρηγεῖ τή συμμετοχή στό λόγο τῆς ἐξουσίας. Τό οὐσιαστικό αὐτό κατάλοιπο τῆς διγλωσσίας εἶναι ἡ ἐπιδίωση, παρά τή γλωσσική μεταρρύθμιση, μέσα στίς συνειδήσεις μιάς πίστης στίς προοδευτικές ἢ καί ἐπαναστατικές ιδιότητες τῆς δημοτικῆς γλώσσας, ἐπιδίωση πού κάνει σήμερα τοὺς ἐκπροσώπους ὀργανώσεων κυρίως τῶν νέων νά γράφουν «κάλεσμα» στή γενική συνέλευση, ν' ἀπευθύνουν «χαιρέτιμα» στό ἀκροατήριο, ἢ νά διεκδικοῦν τήν κατοχύρωση τοῦ «ἄσφου τοῦ πανελιστήμιου». Ἡ δεύτερη διαδικασία γλωσσικῆς καταστροφῆς εἶναι ἕνα εἶδος «ρητορικῆς τῆς ἀπελπισίας». Ἡ συχνή καί ἀναρχή χρήση ὄρων καινούριων ἢ κατασκευασμένων ἀπό μετάφραση, πού οἱ χρήστες ἐπαναλαμβάνουν δίχως καταφανῶς νά κατέχουν μέ σαφήνεια τή σημασία τους καί τίς χρησιμοποιοῦν ὄχι σάν ἐννοιες πού ξεκαθαρίζουν τήν εἰκόνα τῆς πραγματικότητας, ἀλλά

σάν ὑπαινιγμούς φευγαλέων σημασιῶν. Ρητορική τῆς ἀπελπισίας πού κατασκευάζει τέρατα ὅπως «συγκυριακή ἰδεολογοποίηση» ἢ «δυσλειτουργικοποιημένη δομή», γλωσσικές κατασκευές πού τό κυριότερο ἴσως εἶναι ὅτι ἀποδεικνύουν μεγάλη ἄγνοια καί τρομερές θεωρητικές συγχύσεις. Ἡ χρήση τῶν ὄρων αὐτῶν δέ σκοπεύει στήν κατανόησή τους ἀπό τοὺς δέκτες, ἀφοῦ καί οἱ χρήστες δέν τίς καταλαβαίνουν ξεκάθαρα, ἡ χρήση τους παίξει ἀπλῶς τό ρόλο ἀναγνώρισης ἀνάμεσα σέ ἄτομα πού μέ τίς μαγικές αὐτές λέξεις δείχνουν ὅτι ἀνήκουν σέ μιά κοινωνική ομάδα ἀμφισβήτησης.

Καί ἀρχίζω ν' ἀναρωτιέμαι μήπως τό πρόβλημα τελικά εἶναι αὐτή ἡ ἀμφισβήτηση.

Προσπαθῶ νά ἐπισημάνω ἕνα πρόβλημα πού δέν ἀφορᾶ τό γλωσσικό θέμα, ὅπως τίθεται σήμερα καί πού ἀγγίζει πλατιά κοινωνικά στρώματα, τήν ἐθνική ἀναπηρία πού ἔχει δημιουργήσει μιά ὀρισμένη γλωσσικοεκπαιδευτική πολιτική πολλῶν δεκαετιῶν καί ὑποχρεώνει νά πληρώνονται ὑπάλληλοι στίς δημόσιες ὑπηρεσίες γιά νά γράφουν στή θέση τοῦ κάθε ἐγγράμματος κατά τήν Ἐθνική Στατιστική Ὑπηρεσία πολίτη «παρακαλῶ νά μου χορηγήσετε πιστοποιητικό γεννήσεως». Αὐτό εἶναι ἕνα ἄλλο τεράστιο θέμα, πού χρειάζεται ἀνάλυση καί ἐρμηνεία ἀπό μιά κυρίως σκοπιά: τή μελέτη κάποιων πολύ παλιῶν ἀριστοκρατικῶν ἀντιλήψεων γιά τή γλώσσα τῶν ὀλίγων, ἀντι-

λήψεων που αποτέλεσαν κοντά έναν αιώνα τη θεωρητική βάση της γλωσσολογικής πολιτικής του κράτους που γέννησε την αναπηρία αυτή να είναι σύσσωμος ο ελληνικός λαός λειτουργικά αναλφάβητος, αντίληψεων που ξεναζωντανεύουν σήμερα μεταμφιεσμένες με στοιχεία από νεωτεριστικές γλωσσολογικές θεωρίες, ανοίγουν ένα πολύ περίεργο μέτωπο ενάντια στη φιλελεύθερη δημοκρατική παράταξη και ναρκοθετούν την ιδέα της αναγκαιότητας να διδάσκεται ή γραμματική του Τριανταφυλλίδη στα σχολεία, από την ίδια σκοπιά και τελικά από τον ίδιο θεσμό που πολεμούσε τό ίδια πράγματα πριν 60 και 70 χρόνια.

Τό πρόβλημα που προσπαθώ να επισημάνω αφορά τους διανοούμενους (και τους φοιτητές), δηλαδή τους κατά τεκμήριο μορφωμένους. Αφορά όχι τις δυσκολίες, τά μείγματα ή ό,τι άλλο χαρακτηρίζει τη γλωσσική ανεπάρκεια και αυτών των κατά τεκμήριο μορφωμένων, αλλά μία άλλη καταστροφή, την καταστροφή, νομίζω, του επιστημονικού λόγου στη σημερινή ελληνική κοινωνία.

Έχει πράγματι κανείς την εντύπωση πως ή ελληνική κοινωνία περνάει μία αφασική περίοδο. Είναι πλήρης σχεδόν ή απουσία επιστημονικού λόγου στις κοινωνικές κυρίες επιστήμες και στην πολιτική, επιστημονικού με την έννοια: λόγου που επιχειρεί την ανάλυση και έρμηνεία της πραγματικότητας. Τό φαινόμενο είναι ιδιαίτερα αξιοπερίεργο, καθώς δεν άσκειται σήμερα από την εξουσία ή λογοκρασία εκείνη που τη δεκαετία 1950-60 έμπόδιζε την άπλη χρήση επιστημονικών έννοιών, μετατρέποντας αυτόματα στο πολιτικό επίπεδο αστικοφιλελεύθερες αξίες σε συνθήματα ανατρεπτικά. Τήν εποχή ακριβώς που δεν άσκειται τέτοια λογοκρασία, διαπιστώνουμε την εντυπωσιακή απουσία του επιστημονικού λόγου, την καταστροφή του κώδικα επικοινωνίας, την απουσία μηνύματος και τή μεταμφίεση στο πολιτικό επίπεδο κάποιων αστικοφιλελεύθερων αξιών σε συνθήματα ψευδοανατρεπτικά.

Θά ήταν χρήσιμο ν' αναρωτηθεί κανείς αν ή άπώλεια άφορά τόν κώδικα, ή άπλούστατα τό μήνυμα.

Συνήθως σε μία κοινωνία, ό κατεξοχήν ιδεολογικός λόγος είναι ό λόγος τής εξουσίας. Ό λόγος εκείνος με τόν όποιο οί εκπρόσωποι τής κυρίαρχης τάξης μεταδίδουν τήν κοινωνική τους φιλοσοφία. Λόγος που τείνει άποκλειστικά στη διαίωνιση τής εξουσίας, που άρα δεν έχει στόχο του τή μετάδοση μηνύματος ή πληροφορίας, αλλά εκφράζει και παράγει τήν ταξική συνοχή τής κυρίαρχης τάξης, παρουσιάζοντας τήν κοινωνική πραγματικότητα σαν ήθική και λογική, σαν άυτονόητη και μοιραία, σαν φυσικό άποτέλεσμα τής εξέλιξης και τόν τελευταίο σταθμό αυτής τής εξέλιξης, δηλαδή σαν άμετάκλητη και όριστική. Ό λόγος αυτός τής εξουσίας συνήθως δεν επιδιώκει να πείσει, αλλά να κατασκευάσει τή συνοχή, για τούτο δεν είναι ποτέ αναλυτικός ή έρμηνευτικός, αλλά τελετουργικός και ταυτολογικός.

Στό λόγο αυτό τής εξουσίας αντιπαρατίθεται συνήθως ό λόγος τών εκπροσώπων άλλων κοινωνικών τάξεων, που άμφισβητούν τή συγκεκριμένη κοινωνική ίσοροπία και άποδεικνύοντας ότι δεν είναι άμετά-

κλητη προβάλλουν τήν προοπτική μιάς άλλης. Αναγκαστικά ό λόγος αυτός δεν είναι τελετουργικός αλλά αναλυτικός, δεν είναι αυταπόδεικτος αλλά έρμηνευτικός. Έπιδιώκει να πείσει, άρα στόχος του είναι ή μετάδοση συγκεκριμένου μηνύματος. Ιστορικά σ' αυτή τή δεύτερη κατηγορία άνήκει ό λόγος τής άριστεράς, που επιχειρεί να κάνει διαφανή τήν οικονομική διάσταση τών κοινωνικών φαινομένων, τήν κοινωνική λειτουργία τών ιδεών, ν' άποδείξει τό πεπερασμένο τής κάθε κοινωνικής ίσοροπίας και να στοιχειοθετήσει τήν άλλη προοπτική.

Θά ήθελα να διατυπώσω μία ύπόθεση έρμηνείας τής άφασικής, όπως προκλητικά τήν όνόμασα πιο πάνω, περιόδου που φαίνεται να περνάει ή ελληνική κοινωνία: μήπως ό κατεξοχήν αντίλογος στό λόγο τής εξουσίας, που είναι ό λόγος τής άριστεράς, έχασο τήν έπαφή του με τόν επιστημονικό λόγο τόσο πολύ ώστε να καθορίζει αυτή ή άπώλεια τήν καταστροφή σε όλα τά επίπεδα; Μήπως ό λόγος τής άριστεράς μέσα στη βαθύτατη ιδεολογική κρίση που τή χαρακτηρίζει έχασο τόν κοινωνικό του ρόλο και μεταβλήθηκε κι αυτός σε λόγο άποκλειστικά ιδεολογικό; Μήπως ή άριστερά μέσα από τήν καταστροφή τών όραμάτων τής άλλης προοπτικής έχασο τό μήνυμα, με άποτέλεσμα να μετατραπεί ό λόγος τής σε τελετουργικό και αυταπόδεικτο, που στόχο του δεν έχει τή μετάδοση μηνύματος, αλλά τή διατήρηση τής συνοχής τής κοινωνικής ομάδας που αυτοαναγνωρίζεται σαν «άριστερά»; Η τρομακτική διαπίστωση ότι ό λόγος τής άριστεράς δεν επιδιώκει να πείσει δεν μπορεί να οδηγήσει παρά στην άκόμα τρομακτικότερη διαπίστωση ότι δεν έχει άντικείμενο. Έπιδιώκει τή συνοχή που πετυχαίνει με τήν τελετουργική επανάληψη τής πίστης στην αναγκαιότητα τής ύπαρξης τής και στην ιερότητα τών αιτίων αυτής τής ύπαρξης.

Μήπως είναι ύπερβολικά τά παραπάνω; Και όμως ό λόγος τής άριστεράς από τό 1974 και δώθε¹ χαρακτηρίζεται από μία τρομακτική άκαμψία, από τήν πλήρη άπουσία έρμηνευτικών έννοιών και τό χειρότερο από τόν έγκλεισμό του σε μία αξιωματική αντιπαράθεση του Καλού με τό Κακό. Διατηρεί από τήν ιστορία του ένα μικρό μόνο άριθμό σχηματοποιημένων αξιολογήσεων, που όλες καταλήγουν σ' αυτή τή μοναδική αντίθεση Καλό-Κακό, και τούτο όποιος κι αν είναι ό χαρακτηρισμός του Καλού (σοσιαλισμός γενικά, ή σοβιετικός σοσιαλισμός, ή δημοκρατικός σοσιαλισμός) και όποιος κι αν είναι ό χαρακτηρισμός του Κακού (δεξιά, ή ίμπεριαλισμός, ή κρατικομονοπωλιακός καπιταλισμός), γιατί οί χαρακτηρισμοί δεν άνήκουν στό χώρο του επιστημονικού λόγου, δηλαδή δεν όνοματίζουν έτσι ή άλλως μία πραγματικότητα έπειδή όρίζοντάς τη γίνεται σαφέστερη, αλλά ή όνομασία που τής άποδίδουν είναι άπλως αξιολογική, με στόχο όχι τήν κατανόηση τής πραγματικότητας, αλλά τή δικαίωση τής πολιτικής πρακτικής τους.

Παγιδευμένος έτσι ό λόγος τής άριστεράς στην αξιολογική αντιπαράθεση του Καλού με τό Κακό δεν μπορεί παρά να λειτουργήσει όπως κάθε θεολογική αξιωματική, που θεωρεί εκ τών προτέρων δεδομένη και άυτονόητη τήν ύπαρξη του παραδείσου. Τό Καλό και τό Κακό σαν άφετηρίες, άπολύτως στατικά και τά

δύο ιεραρχημένα, δεν είναι δυνατό παρά να οδηγήσουν σ' ένα λόγο που αποφεύγει συστηματικά την όποια επιχειρηματολογία βρίσκεται έξω από την εκ των προτέρων αυτόνομη αυτή αντιπαράθεση. Πράγμα που σημαίνει ότι αποφεύγει συστηματικά να μπει στον κόπο να ερμηνεύσει γιατί είναι τό Καλό καλό και κακό τό Κακό, ακόμα περισσότερο μάλιστα ν' αποδεχτεί την ύπαρξη αντιφάσεων στην κοινωνική πραγματικότητα του ενός ή του άλλου.

Και νά, που «ο μαρξισμός εκδικείται». Μέσα από αυτή τή συστηματική καταστροφή του έννοιολογικού ερμηνευτικού όπλοστασίου που ιστορικά άνηκε στον άριστερο λόγο, ή άριστερά βρίσκεται τελείως άοπλη και ανίσχυρη μπροστά στη συγκεκριμένη πραγματικότητα της «ευρωπαϊκής» φάσης της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας. Μήν μπορώντας να τήν κατανοήσει, καθώς ξεπερνάει τό σχήμα της ηθικής και αξιολογικής αντίθεσης, αρνείται κοντά 6 χρόνια τώρα να δει αυτή τήν πραγματικότητα και εφευρίσκει επιχειρήματα που τή μεταμφιέζουν. Πώς άλλως να εξηγήσει κανείς τό άπίστευτο γεγονός ότι ή άριστερά αντί ν' αναλύσει τά καινούρια μεταδιδασκτορικά δεδομένα, τίς νέες κοινωνικές συνθήκες (μέ τήν έννοια της εμφάνισης νέων κοινωνικών αντιφάσεων) και από τήν ανάλυση και ερμηνεία τους να κατασκευάσει και τή νέα της τοποθέτηση, αρνείται συστηματικά να παραδεχτεί πώς υπάρχουν νέες κοινωνικές συνθήκες και δεν έχει άλλο να πει παρά ότι οι συνθήκες είναι οι παλιές, έθελότυφλα επαναλαμβάνοντας ότι τίποτα δεν άλλαξε.

Αναπόφευκτη συνέπεια είναι να παγιδεύεται ο λόγος της άριστερας μέσα στη λειτουργία της κυρίαρχης ιδεολογίας, που στόχος της είναι ή δικαίωση μέσα από τή μεταμφίεση της κοινωνικής πραγματικότητας, έμποδιώντας τήν κατανόησή της για να πετύχει τήν ένταξη σ' αυτήν εκείνων ακριβώς των κοινωνικών στρωμάτων στον όποιον τό όνομα μιλάει ή άριστερά. Τί άλλο ρόλο από ένισχυτικό της κυρίαρχης ιδεολογίας παίζει ο λόγος της άριστερας όταν αντί να γίνεται μεγενθυντικός φακός για να κάνει ορατούς τους μηχανισμούς που αναπαράγουν τήν κοινωνική τάξη των πραγμάτων, παραφθείρει τήν πληροφόρηση, συσκοτίζει αντί να φωτίζει τήν πραγματικότητα, έμποδίζοντας έτσι τήν κατανόησή της;

Πώς είναι δυνατό ή άριστερά να μένει άναυδη και άφωνη μπροστά στην πραγματικότητα; Η θεολογική αξιωματική της δέ χωράει τήν πραγματικότητα. Για να χρησιμοποιήσω δύο εύκολα παραδείγματα, δέ χωράει τήν έξοδο από τό ΝΑΤΟ και τήν εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Αντί να ερμηνεύσει τήν έξοδο από τό ΝΑΤΟ, έμεινε πέντε δλόκληρα χρόνια τόσο έμβρόντητη μπροστά στο γεγονός, ώστε δεν έχει άλλη πληροφορία να μεταδώσει και επαναλαμβάνει άσταμάτητα τήν άπειλή ότι όπου να 'ναι θά ξαναεναταχθούμε. Προφητεία τόσο άδέβαιη όσο και ή ακριβώς αντίθετη της, γιατί άφου κανείς μας δεν κατάλαβε για ποιούς λόγους θγήκαμε, ποιοί συσχετισμοί επέτρεψαν τήν έξοδο και τί σκοπούς εξυπηρετούσε, πώς είναι δυνατό να προβλέψουμε αν οι συσχετισμοί και οι σκοποί άλλαξαν ή έστω αν πρόκειται ν' αλλάξουν. Τό ίδιο μέ τήν εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Ξαφνιάζεται ή άριστερά όταν ή παραδοσιακή καθαρομανής δεξιά προτείνει και ψηφίζει τή δημοτική π.χ. γλώσσα. Και αντί να δοκιμάσει να εξηγήσει τό φαινόμενο, κατα-

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ 63 – ΤΗΛ. 3608.180

ΜΑΡΙΟΥ ΠΛΩΡΙΤΗ ΠΟΛΙΤΙΚΑ

1975-1976

ΘΕΜΕΛΙΟ

ΑΓΓΕΛΟΣ Γ. ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ

Η ΕΠΑΓΓΕΛΙΑ ΤΗΣ ΑΔΥΝΑΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

Κ.Κ.Ε. ΚΑΙ ΑΣΤΙΣΜΟΣ
ΣΤΟΝ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΘΕΜΕΛΙΟ

Β' ΕΚΔΟΣΗ

σκευάζοντας μέσα από την εξήγηση και τη νέα της τοποθέτηση, εξακολουθεί να παίζει τον παλιό της ρόλο, ζητώντας καθαρότερη δημοτική και μονοτονικό σύστημα, καλλιεργώντας έτσι μία γλωσσική επιθετικότητα δίχως αντικείμενο που κάνει τους φοιτητές που θέλουν να είναι άριστεροί ν' απευθύνουν «χαιρετίσμα» στη γενική συνέλευση (θά τρίζουν τά κόκαλα του Γληνού).

Τό πιο περίεργο απ' όλα είναι πώς η άριστερά εμφανίζεται άοπλη και άφωνη μπροστά σε μία αναπτυξιακή πολιτική (της κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης) που δεν έχει καν συνοχή και ενότητα, ούτε ισχυρά οικονομικά έρεϊσματα, αντίθετα είναι γεμάτη αντιφάσεις, φόβους, πισωγυρίσματα, εσωτερικές αντιθέσεις. Νά μήν έχει η άριστερά τίποτα να πει μπροστά σε μία αναπτυξιακή πολιτική τόσο αντιφατική και μίξερη; Που χάθηκαν οι έννοιες της πάλης των τάξεων, των παραγωγικών σχέσεων, ή ερμηνεία του ρόλου του Κράτους, ή κοινωνική λειτουργία της ιδεολογίας;

Θά πρέπει να γυρίσουμε λίγο πίσω, ξαναδιατυπώνοντας την ερώτηση μήπως η άριστερά δεν έχασε τον κώδικα αλλά τό μήνυμα. Η καθαρά ρητορική αντιπαράθεση του Καλού με τό Κακό την απαλλάσσει, όπως είδαμε, από τη θεμελιακή πολιτική υποχρέωση της ερμηνείας και της απόδειξης που θά στοιχειοθετήσει τόσο την κριτική όσο και την προοπτική της. Ο λόγος της αυτονόητος, αυταπόδεικτος και ταυτολογικός στηρίζεται σε αξίες και δεν άντέχει την αντίφαση γιατί καταστρέφεται απ' αυτή. Έτσι την εξορίζει συστηματικά, με αντίτιμο ν' αποφεύγει τό κάθε συγκεκριμένο πρόβλημα, δηλαδή τελικά την ίδια την πραγματικότητα.

Μήπως τό πρόβλημα είναι ακριβώς η προοπτική της; Μήπως την άπουσία μηνύματος καθορίζει η φθορά των συμβόλων της Όκτωβριανής Έπανάστασης; Μήπως όλα όφειλονται στό γεγονός ότι τά επαναστατικά όράματα για την αλλαγή του κόσμου, που άλλοτε κινητοποιούσαν τεράστιες μάζες και μάλιστα μέσα σε συνθήκες πολύ δυσκολότερες, δέ λειτουργούν πιά; Μήπως εκτός από την πειστικότητά της η άριστερά έχει χάσει και την εμπιστοσύνη στην ίδια της την προοπτική, καθώς ο κόκκινος ήλιος των καταπιεσμένων του κόσμου και η υπεράσπιση της χώρας-πρότυπο, που άλλοτε γινόταν με τέτοιο ένθουσιασμό και αυτοθυσία που ακόμα βαραίνει τρομερά παντού στον κόσμο, σήμερα έχει μετατραπεί σε σοφιστική συλλογιστική που δεν πείθει κανένα.

Μήπως μέ άλλα λόγια η άριστερά, παγιδευμένη μέσα στις αντιφάσεις μιας προοπτικής που δεν αποτελεί όπως άλλοτε τό όνειρο της αλλαγής του κόσμου, νιώθει άνίσχυρη να ξανακατασκευάσει τό όνειρο από την αρχή και μπροστά στη θεωρητική άγωνία του κενού, που αναγνώριση της ύπαρξής του σημαίνει την τεράστια και βαριά ευθύνη να ξαναεφευρεθεί η προοπτική, μήπως μπροστά στην άγωνία του κενού άποφάσισε πώς η ιστορία σταμάτησε;

Γιατί ακριβώς όπως η συσκότιση της πραγματικότητας μετατρέπει τό λόγο της άριστεράς σε ένισχυτικό της κυρίαρχης ιδεολογίας, έτσι και η άρνηση της αντιμετώπισης των προβλημάτων που θέτει η ύπαρ-

κή σοσιαλιστική κοινωνία για την κατανόησή τους, κατανόηση που θά οδηγήσει στην αρχή μιας διαδικασίας για την αναδημιουργία της προοπτικής για την αλλαγή του κόσμου, παγιδεύει την άριστερά μέσα σε μία διαπίστωση που και πάλι συναντάει την κυρίαρχη ιδεολογία και άποτελεί άρνηση της ίδιας της ιστορικής όπτικής. Αν δεν έχουμε να διαλέξουμε ανάμεσα στα υπάρχοντα πρότυπα κοινωνιών, τότε η ιστορία σταμάτησε. Αν δεν έχουμε να διαλέξουμε παρά τό λιγότερο κακό (έμμεση αναβίωση της αντιδραστικής φιλοσοφίας του Παρέτο ότι πάντα στην άνθρωπότητα θά υπάρχουν καταπιεστές και καταπιεσμένοι), τότε ο κατάλογος των δυνατών κοινωνιών εξαντλήθηκε. Μά ποιόν συμφέρει αυτή η διαπίστωση αν όχι τις κοινωνικές δυνάμεις στην έξουσία; Γιατί αν ο κατάλογος των δυνατών κοινωνιών εξαντλήθηκε, τότε δεν έχουμε πιά τίποτα να περιμένουμε από τό μέλλον, τότε δεν υπάρχει πιά χώρος στην ιστορία για τό όραμα εκείνης της ριζικής τομής που μεταμορφώνει τά πάντα και όνομάζεται επανάσταση.

Θά μπορούσαμε εδώ ν' άπαντήσουμε αισιόδοξα ότι η ιστορία, σε πείσμα των ιδεολογιών, δεν πρόκειται να σταματήσει. Και τότο είναι σωστό, μόνο μέ όπτική μακρόχρονη, καθώς η ιστορία συνηθίζει να προχωρεί μέ βήματα πολύ μεγαλύτερα από τό μέσο όρο ζωής του καθενός μας. Αντίθετα για τό άμεσο μέλλον και μέ βραχυχρόνια όπτική, η προφητεία του τέλους της ιστορικής εξέλιξης θά λειτουργήσει ενισχύοντας την έπαλήθευσή της. Όταν η ιδεολογία γίνεται πολιτική, μέ κάποιο τρόπο έπιδρά στην πραγματικότητα, γίνεται στοιχείο αυτής της πραγματικότητας, πραγματικότητα η ίδια. Η προφητεία του τέλους των δυνατοτήτων αλλαγής, η προφητεία του τέλους των όραμάτων μειώνει πολύ άποτελεσματικά τις δυνατότητες εφεύρεσης του όραματος. Περιορίζει τον όρίζοντα των δυνατών προοπτικών και καταστρέφει για άπρόόλεπτο χρονικό διάστημα τις πιθανότητες δημιουργίας τους.

1. Ός τό 1974 και για δεκαοχτώ χρόνια, ο λόγος της άριστεράς, παρόλο που ήταν παγιδευμένος στην άστική προοπτική κοινωνικής ανάπτυξης, έξαιτίας της ιδεολογικής της κρίσης μετά τον εμφύλιο πόλεμο αλλά και της άμεσης βίας που άσκούσε η έξουσία, άγωνίζεται ν' άποκαταστήσει μ' ένα είδος όρθολογικού ύλισμού μίαν εικόνα της πραγματικότητας. Έναντι στο ιδεαλιστικό άμάλγαμα άποφθεγμάτων των υπαλλήλων της ιδεολογίας που καταπολεμούν τον όρθολογισμό και την αίτιοκρατική λογική κατά την περίοδο εκείνη που η κοινωνική ίσορροπία στηρίζεται άποκλειστικά στη βία, η άριστερά έπιχειρεί μέ μία μορφή φιλοσοφίας της πρακτικής να προσδώσει στις αιώνιες αλήθειες της έξουσίας την κοινωνική τους διάσταση και να κάνει διαφανέστερα κάποια κοινωνικά φαινόμενα διακρίνοντας την οικονομική τους διάσταση. Πάντως ο θεωρητικός της ρόλος είναι εύκολος, πράγμα που την παγιδεύει κιόλας μέσα στις βασικές αρχές και αξίες της άστικής ιδεολογίας, καθώς η πολιτική έξουσία καταπολεμάει συστηματικά τις φιλελεύθερες αυτές αρχές και αξίες γιατί τις φοβάται.

Ο ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

— και η αρχή της ισονομίας ανδρῶν και γυναικῶν —

τοῦ Νικ. Σ. Παπαντωνίου

I

Ἡ ἀνάγκη νά προσαρμοστεῖ τό οἰκογενειακό δίκαιο τῶν κυριότερων ἀστικῶν κωδικοποιήσεων τῆς Εὐρώπης στίς σύγχρονες κοινωνικές συνθήκες ἔχει διαπιστωθεῖ, σέ διεθνή κλίμακα, τίς τελευταῖες δεκαετίες. Ἡ μεταρρυθμιστική αὐτή τάση δέν ὀφείλεται σέ διάθεση νεωτερισμοῦ, πού εἶναι ξένη πρὸς τή νοοτροπία τοῦ νομοθέτη ἀστικοῦ κώδικα, ἀλλά στή συναίσθηση ὅτι ἡ μεταβολή τῆς κοινωνικῆς λειτουργίας τῆς οἰκογένειας, τὴν ὁποία ἐπέφερε ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση, ἐπιβάλλει τὴν προσαρμογὴ τῆς νομοθεσίας, στή σύγχρονη δομὴ καὶ ἀποστολὴ τῆς οἰκογένειας.

Ἡ ἀνάγκη νά ἐκσυγχρονηστεῖ τό οἰκογενειακό δίκαιο εἶναι ἴσως πῶς ἐντονὴ γιὰ τό δικό μας ἀστικό κώδικα, ἂν καὶ νεότερο ἀπὸ πολλές ἀστικές κωδικοποιήσεις, γιὰ τό 1940 ἐγκαταλείφθηκε τό προοδευτικό γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ προσχέδιο τοῦ Κ. Δεμερτζή, ἀλλὰ καὶ τό σχέδιο τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς. Ὅπως εἶναι γνωστό, τό 1938 ἀνατέθηκε στὸν καθηγητὴ Γ. Μπαλῆ τό ἔργο νά συντονίσαι καὶ ἀναθεωρήσει τὰ σχέδια τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς. Στό λόγο του γιὰ τὴν κύρωση τοῦ ἀστικοῦ κώδικα, τό 1940, τόνιζε ὁ Μπαλῆς, «ἐκράτησεν, ὡς ἦτο ἐπόμενο, συντηρητικὸν πνεῦμα εἰς τό περί οἰκογενειακοῦ δικαίου τμήμα τοῦ κώδικος». «Ἡ θέσις αὐτή», συνέχιζε, «εἶναι ἡ προσήκουσα καὶ ἡ ἀνταποκρινομένη καὶ εἰς τὰς ἀντιλήψεις τῆς Ἐθνικῆς Κυβερνήσεως» δηλαδή τῆς δικτατορίας τῆς 4ης Αὐγούστου. Ἀντίστοιχα, ὁ τότε δικτάτορας Ἰ. Μεταξᾶς, στήν ἴδια τελετὴ κυρώσεως τοῦ κώδικα, ἔλεγε ὅτι «... ἐγένετο αἰσθητὴ ἡ ἐπίδρασις τῆς νοοτροπίας, ἥτις... ἐπεκράτησεν μετὰ τὴν 4ην Αὐγούστου 1936 εἰς ὅλην τὴν νομοθεσίαν... καὶ τῆς ὁποίας μεταξὺ τῶν κυρίων χαρακτηριστικῶν εἶναι... καὶ ὅτι τό βασικὸν συστατικὸν τῆς κοινωνίας μας, ἡ οἰκογένεια, δέον νά συντηρηθῆ καὶ νά ἐνισχυθῆ, τηρουμένου πάντοτε καὶ τοῦ θερησκευτικοῦ αὐτῆς χαρακτήρος».

Ἡ τάση αὐτὴ νά ἀνταποκριθεῖ τό οἰκογενειακό εἰ-

δικά δίκαιο στίς «περὶ δικαίου ἀντιλήψεις» τῆς δικτατορίας, εἶχε σάν συνέπεια νά ἀγνοηθοῦν οἱ προτάσεις πού ἔγιναν τό 1930 καὶ πού ἂν εἶχαν καταστῆ τότε νόμος, ἴσως νά μὴν εἶμαστε ὑποχρεωμένοι νά ἀντιμετωπίζουμε, τό 1980, γενικὴ μεταρρύθμιση τοῦ οἰκογενειακοῦ μας δικαίου. Νομίζω ὅτι εἶναι σκόπιμη σύντομη ἀναδρομὴ σέ δύο τουλάχιστον σημεῖα ἀπὸ τίς συζητήσεις καὶ τό σχέδιο τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ 1930, γιὰ νά φανεῖ πῶς οἱ τροποποιήσεις πού προτείνονται σήμερα, μετὰ μισὸ αἰῶνα, δέν εἶναι οὔτε νεωτεριστικὲς οὔτε ἐπαναστατικὲς, ὅπως θὰ ἤθελαν νά τίς ἐμφανίσουν ὀρισμένοι «κύκλοι», μὲ σκοπὸ νά ἀποτρέψουν κάθε μεταρρύθμιση.

Γιὰ τὴν τέλεση τοῦ γάμου, ἀντιμετωπίζεται, τό 1930, σοβαρὰ ἡ καθιέρωση καὶ τοῦ πολιτικοῦ γάμου, ἐνῶ ὁ Κ. Τριανταφυλλόπουλος πρότεινε νά θεσπιστεῖ στὸν κώδικα μόνο ὁ πολιτικός γάμος. Ἡ συντακτικὴ ἐπιτροπὴ κατέληξε νά δεχτεῖ τὸν πολιτικὸ γάμο, μὲ δήλωση στό ληξιαρχο, ἂν οἱ μελλόνυμφοι δέν ἀνήκουν στό ἴδιο θρησκειοῦμα ἢ ἂν δηλώσουν στό ληξιαρχο «ὅτι δέν ἀνήκουσι εἰς ἀνεγνωρισμένην θρησκείαν ἢ δόγμα, ἢ ὅτι δέν πρεσβεύουσι τὸν γάμον ὡς μυστήριον», ἢ ἂν ἡ ἐκκλησία ἀρνεῖται νά ἱερολογῆσει γάμο.

— Μετὰ πενήντα ἀκριβῶς χρόνια, φαίνεται πολὺ αἰσιόδοξη ἡ προοπτικὴ νά γίνουν νόμος, ἔστω τὰ ἄρθρα αὐτὰ τοῦ σχεδίου τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ 1930.

Γιὰ τίς προσωπικὲς σχέσεις τῶν συζύγων ὁ εἰσηγητῆς Κ. Δεμερτζῆς, πού πέθανε πρωθυπουργός τό 1936 καὶ ὁ ὁποῖος πολιτικά ἦταν ιδιαίτερα συντηρητικός, τόνιζε πῶς «οὐδέν τό φυσικώτερον ὅπως κατὰ τὸν κανονισμόν τῶν προσωπικῶν σχέσεων τῶν συζύγων (ἢ γυνῆ) ἔχη ἴσα δικαιώματα καὶ ἴσας ὑποχρεώσεις πρὸς τὸν ἄνδρα», ἀποψη πού, τότε, οὐσιαστικά μόνο στή Σουηδία εἶχε νομοθετικὰ καθιερωθεῖ.

Τό θέμα, δηλαδή ἡ ἰσότης τῶν δύο φύλων, συζητήθηκε ἐκτεταμένα στήν ἀναθεωρητικὴ ἐπιτροπὴ. Ἀπὸ τοὺς πολιτικούς ἀρχηγούς πού συμμετείχαν, χωρὶς ψῆφο, στήν ἀναθεωρητικὴ ἐπιτροπὴ, ὁ Παπαναστασίου, στή συνεδρίαση τῆς 2ας Ἰανουαρίου

1931, τόνιζε στην ομιλία του ότι πρέπει «ό κώδιξ νά προσαρμοσθῆ εἰς τήν σημερινήν κοινωνικήν καί οἰκογενειακήν κατάστασιν. Πρέπει νά θεσπισθῆ εἰς τόν Κώδικα ἡμῶν ἡ ἀρχή τῆς ἰσότητος» καί κατέληγε: «κηρυσσόμεθα ὑπέρ τῆς προτάσεως τοῦ κ. Δεμερτζή, περί τῆς ἀναγνώρισεως δηλαδή τῆς ἰσότητος τῶν δύο φύλων».

Τήν πρόταση αὐτή Δεμερτζή, ψήφισαν ὅμως, ἐκτός ἀπό τόν ἴδιο, μόνο οἱ Σβώλος καί Βαρθαρέσος, ἐνῶ ἄλλοι δήλωναν ὅτι δέν συντάσσονται μέ τήν ἀποψη τοῦ εἰσηγητῆ νά καθιερωθῆ ἡ ἰσονομία, ἀπό τό φόβο ὅτι σέ κάθε διαφωνία τῶν συζύγων θά ἔπρεπε νά ἐπεμβαίνει ὁ δικαστής. Φυσικά τέτοιες λύσεις δέν χωροῦσαν στόν κώδικα τοῦ 1940.

II

Ὅταν ἐπιστήμονες καί πολιτικοί θεωροῦσαν τό 1930 ὅτι οἱ κοινωνικές συνθήκες, ὅπως εἶχαν τότε διαμορφωθῆ, ἐπέβαλαν ριζική μεταρρύθμιση στό βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο πού ἰσχυε, θά ἦταν περιττό νά ἀναφερθῆ κανένας στήν ἐξέλιξη τῶν κοινωνικῶν σχέσεων πού παρατηρήθηκαν τόν τελευταῖο μισό αἰώνα καί εἰδικά μετά τό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, γιά νά ὑποστηρίξει νομοθετικές λύσεις πού εἶχαν τότε ἀποφασιστεῖ ἡ ἔστω συζητηθῆ.

Ἐκτός ὅμως ἀπό τά δύο συγκεκριμένα θέματα πού ἀναφέραμε, ἀποτελεῖ κοινή συνείδηση πιά ὅτι ἡ σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα ἐπιβάλλει νά προσαρμοστοῦν πρὸς αὐτήν καί ἄλλες ρυθμίσεις τοῦ οἰκογενειακοῦ μας δικαίου.

Ἀπό τίς ρυθμίσεις αὐτές τοῦ κώδικα τά ὀξύτερα κοινωνικά προβλήματα προκαλοῦν ἴσως οἱ διατάξεις πού ἀναφέρονται στά *ἐξώγαμα* παιδιά καί τό *διαζύγιο*.

Γιά τά ἐξώγαμα, ὁ Μπαλῆς στό λόγο του στόν ὁποῖο ἀναφερθήκαμε καί προηγουμένως, διευκρινίζει ὅτι «ὡς πρὸς τόν θεσμόν τῶν ἐξωγάμων τέκνων, τάς περί ἀναγνώρισεως ἡ νομιμοποιήσεως αὐτῶν διατάξεις διαπνέει κυρίως προσπάθεια νά μή πληγῆ ἡ νόμιμος οἰκογένεια καί πρό παντός τά ἐκ ταύτης τέκνα». Ἡ «προσπάθεια» αὐτή κατέληξε στό νά στερηθοῦν τά ἐξώγαμα οὐσιαστικῆς προστασίας, μέ συνέπεια «γιά νά μή πληγῆ ἡ οἰκογένεια», νά πλήττονται παιδιά πού δέν ἔφταιξαν σέ τίποτα. Παρά τό «ἔτος παιδιοῦ» πού γιορτάστηκε, δέν φαίνεται ἀκόμα νά συνειδητοποιοῦμε πόσο κοινωνικά καί ἠθικά ἀντιφατικές εἶναι τέτοιες καταστάσεις...

Ὅσο γιά τό διαζύγιο, ὁ Μπαλῆς πάλι τόνιζε ὅτι «καί εἰς τό σημεῖον τοῦτο ὁ κώδιξ ἐμμένει εἰς τό ἰσχύον μέχρι τοῦδε δίκαιον», δηλαδή σέ νόμο τοῦ 1920. Οἱ παλαιότερες αὐτές ρυθμίσεις τοῦ θέματος τοῦ διαζυγίου εἶχαν σάν πρότυπο τήν οἰκογένεια σέ ἐποχές πού ἀποτελοῦσε ἀκόμα οἰκονομική, παραγωγική μονάδα. Σήμερα ὅμως, ὅπως ἔχει ἀπό καιρό διαπιστωθῆ καί γίνεи γενικά ἀποδεκτό, ἡ οἰκογένεια ἔπαυε νά ἀποτελεῖ οἰκονομική μονάδα καί θρῖσκει τή δικαίωσή της ὡς τό κέντρο στό ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά ἐλπίζει νά διασώσει στοιχεῖα τῆς προσωπικότητάς του, πού συνθλίβεται στήν τεχνοκρατούμενη κοινωνία μας. Ἄν ἔτσι ἦταν σκόπιμο, παλαιότερα, νά προσπαθεῖ ἡ πολιτεία νά μή διασπαστεῖ ἡ οἰκογένεια, πού θά σήμαινε καί διάλυση οἰκονομικῆς μονάδας,

σήμερα, ὅποτε ἡ ἀποστολή τῆς οἰκογένειας ἐκπληρώνεται μόνο ὅσο ὑπάρχουν ὁμαλές συζυγικές σχέσεις, ἡ τεχνική διατήρησή της μέ αὐστηροῦς λόγους διαζυγίου καί ἀσκοπή εἶναι καί κοινωνικά ἐπικίνδυνη. Ἡ θέση αὐτή κλονίζει τό θεσμό τοῦ γάμου, ἀφαιρώντας του τή βάση πού τόν δικαιολογεῖ καί ὁδηγεῖ τούς νέους, πού δέν ἐννοοῦν νά ὑποταχοῦν σέ δεσμά τά ὁποῖα δέν ἀνταποκρίνονται στήν σημερινή πραγματικότητα, σέ ἐλεύθερες συμβιώσεις, μέ δυσμενεῖς νομικές συνέπειες γιά τά παιδιά τους.

III

Ἐνῶ, ὅμως, εἶναι σκόπιμο, κοινωνικά καί πολιτικά, νά μεταρρυθμιστοῦν πολλοί ἀπό τούς θεσμούς τοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου, ὥστε νά ἀνταποκριθοῦν στίς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς μας, *ὁρισμένες τροποποιήσεις τοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου τίς ἐπιβάλλουν ρητές συνταγματικές ἐπιταγές.*

Ἡ διάταξη ἔτσι τοῦ ἀρθρου 13 τοῦ Συντάγματος, πού διακηρύσσει τήν ἐλευθερία τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης, νομίζω ὅτι ἐπιβάλλει ὄχι μόνο τήν ἀπάλειψη κωλυμάτων γάμου γιά θρησκευτικούς λόγους, ἀλλά καί τήν καθιέρωσή τοῦ πολιτικοῦ γάμου, τουλάχιστο γιά ὅσους δέν ἀποδέχονται τό γάμο ὡς μυστήριο καί βέβαια γιά γάμο μεταξύ ἑτεροδόξων ἢ ἀλλοθρήσκων ἢ ἀθέων.

Σημαντικότερη ὅμως ἀπό τίς διατάξεις τοῦ Συντάγματος πού ἐπιβάλλουν μεταρρυθμίσεις τοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου, εἶναι ἀσφαλῶς ἡ διάταξη τοῦ ἀρθρου 4 παρ. 2 τοῦ Συντάγματος πού καθιερώνει τήν ἰσότητα δικαιωμάτων καί ὑποχρεώσεων Ἑλλήνων καί Ἑλληνίδων. Ἡ ἰδιαίτερη σημασία τῆς διατάξεως αὐτῆς ἔγκειται κυρίως στό ὅτι τό ἀρθρο 116 παρ. 1 τοῦ Συντάγματος ὁρίζει πῶς «ὑφιστάμεναι διατάξεις ἀντιβαίνουσαι εἰς τό ἀρθρον 4 παρ. 2 παραμένουν ἐν ἰσχύϊ μέχρι τῆς διά νόμου καταργήσεώς των, τό θραδύτερον δέ μέχρι τῆς 31 Δεκεμβρίου 1982».

Μέ τήν προθεσμία αὐτή πού τάσσει τό Σύνταγμα, τό θέμα τῆς ἰσονομίας ἀνδρῶν καί γυναικῶν ἐμφανίζεται ὡς τό πιό ἐπικραίειο καί γι' αὐτό περιορίζονται σ' αὐτό οἱ παρατηρήσεις πού ἀκολουθοῦν.

IV

Εἶναι γνωστό, πῶς τό οἰκογενειακό μας δίκαιο ἔχει σάν πρότυπο τήν μορφή τῆς πατριαρχικῆς οἰκογένειας καί σειρά ἀπό διατάξεις κατοχυρώνουν τήν ὑπεροχή τοῦ πατέρα καί τοῦ συζύγου. Σάν τίς πιό χαρακτηριστικές, ἀλλά ὄχι καί τίς μόνες, θά μποροῦσα νά ἀπαριθμήσω ἀπό τόν ἀστικό κώδικα, μέ ἀριθμητική σειρά, τή διάταξη τοῦ ἀρθρου 55, πῶς «ἡ γυνή ἔχει κατοικίαν τήν τοῦ συζύγου της», τοῦ ἀρθρου 1387, μέ παράτιτλο «ὁ ἀνὴρ ἀρχηγός τοῦ οἴκου», πού ὁρίζει μέ πομπώδη διατύπωση πῶς «ὁ ἀνὴρ εἶναι ἡ κεφαλὴ τῆς οἰκογενείας», τοῦ ἀρθρου 1388 πῶς «ἡ γυνή λαμβάνει τό ἐπώνυμον τοῦ ἀνδρός», τοῦ 1398 πῶς «ὁ ἀνὴρ φέρει τά βάρη τοῦ γάμου», ὄλο βέβαια τό κεφάλαιο πού ἀναφέρεται στήν προίκα, ἀρθρα 1406 ὡς 1437, τοῦ 1493 πῶς «τό τέκνον λαμβάνει τό ἐπώνυμον τοῦ πατρός», τοῦ 1500 πῶς «ὁ πατήρ ἔχει τήν πατρικὴν ἐξουσίαν ἐπὶ τοῦ

άνηλικου τέκνου» και τὰ ἐπόμενα ἄρθρα πού ρυθμίζουν τήν ἐξουσία αὐτή τοῦ πατέρα.

Ἡ ἀντίθεση τῶν διατάξεων αὐτῶν πρὸς τὸ ἄρθρο 4 παρ. 2 τοῦ Συντάγματος εἶναι πρόδηλη. Βέβαια καί χωρὶς τῆ συνταγματικῆς ἐπιταγῆς τῆς ἰσονομίας οἱ διατάξεις αὐτές θά ἦταν ἀναχρονιστικές, ἀφοῦ ἡ μορφή τῆς πατριαρχικῆς οἰκογένειας στήν ὁποία ἀνταποκρίνονται ἔχει ἀπό δεκαετίας ἀντικατασταθεῖ ἀπό τή μορφή τῆς συζυγικῆς οἰκογένειας. Ἄλλά σήμερα δέν χρειάζεται νά ἐπικαλεσθεῖ κανένας κοινωνικο-πολιτικούς λόγους γιά τήν ἀντικατάσταση τῶν ρυθμίσεων αὐτῶν καί ἀρκεῖ νά ἀναφερθεῖ στή συνταγματικῆ διάταξη τοῦ ἄρθρου 4 παρ. 2 πῶς «Ἕλληνες καί Ἑλληνίδες ἔχουν ἴσα δικαιώματα καί ὑποχρεώσεις». Ἀντικείμενο ὅμως συζήτησης καί κριτικῆς δέν ἔχει βέβαια νόημα νά εἶναι πιά ἡ συνταγματικῆ αὐτή διάταξη, ἀλλά μόνο ὁ τρόπος προσαρμογῆς τῆς νομοθεσίας πρὸς τή διάταξη αὐτή.

Ὅπως εἶναι γνωστό, τὸ 1976 συστήθηκε νομοπαρασκευαστικῆ ἐπιτροπῆ μέ σκοπὸ τῆ σύνταξη τελικοῦ σχεδίου, γιά τήν προσαρμογῆ στό ἄρθρο 4 παρ. 2 τοῦ Συντάγματος τῶν διατάξεων τοῦ ἀστικοῦ κώδικα καί εἰδικότερα τοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου. Ἡ ἐπιτροπῆ αὐτή, πού οὐσιαστικά συνέχισε τὸ ἔργο μικρότερης ἐπιτροπῆς πού εἶχε συσταθεῖ τὸ 1975, ἔγινε γνωστὴ ὡς «ἐπιτροπῆ Γαζῆ», ἀπόλυτα δικαιολογημένα, ὄχι μόνο γιατί ὁ καθηγητῆς Ἀνδρέας Γαζῆς ἦταν Πρόεδρος τῆς, ἀλλά καί γιατί αὐτός προσωπικά ἐπωμίστηκε τὸ κύριο μέρος τοῦ ἔργου τῆς καί εἰδικότερα εἰσηγήθηκε ἐμπεριστατωμένα τὰ προβλήματα πού ἀνακύπτουν, πρότεινε αἰτιολογημένα λύσεις τους καί συνέταξε τήν αἰτιολογικῆ ἔκθεση.

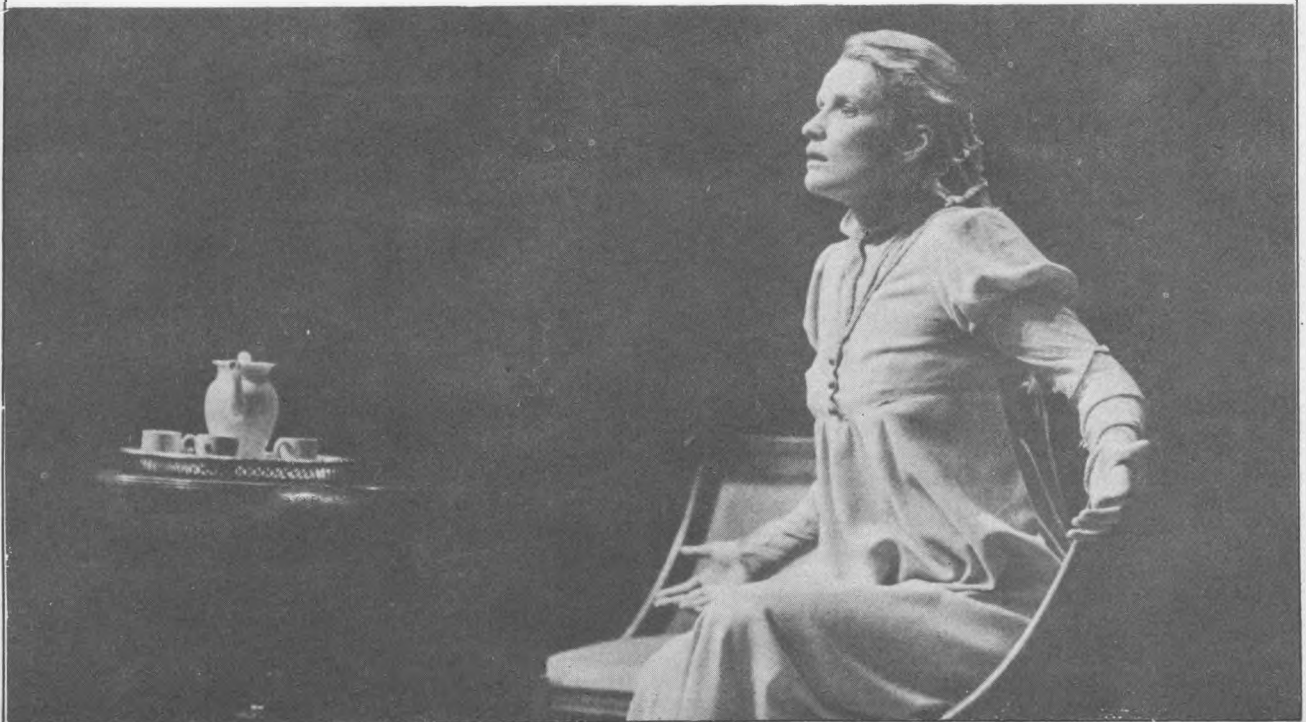
Σάν μέλος τῆς ἐπιτροπῆς αὐτῆς, δέν εἶμαι βέβαια ἀρμόδιος γιά νά κρίνω τὸ σχέδιο νόμου πού ἔχει πιά δημοσιευτεῖ καί μέ τὸ ὁποῖο προτείνονται τροπο-

ποιήσεις τῆς νομοθεσίας «πρὸς ἐφαρμογὴν τῆς κατὰ τὸ ἄρθρον 4 παρ. 2 τοῦ Συντάγματος ἰσότητος δικαιωμάτων καί ὑποχρεώσεων Ἑλλήνων καί Ἑλληνίδων». Σκόπιμο ὅμως εἶναι νά διευκρινιστεῖ ἡ σημασία μερικῶν τροποποιήσεων πού προτείνονται καί μάλιστα αὐτῶν πού φαίνονται πιὸ ἐντυπωσιακές.

V

1. Ἄν ἐπρόκειτο κανένας νά ἐπιλέξει τὸ ἄρθρο τοῦ κώδικα πού ἀντίκειται πιὸ βάρυτα στήν ἀρχή τῆς ἰσονομίας, δέν θά ἦταν δύσκολο νά ὑποδείξει τὸ ἄρθρο 1387, πού μέ παράτιτλο «ὁ ἀνὴρ ἀρχηγὸς τοῦ οἴκου» ὀρίζει πῶς «ὁ ἀνὴρ εἶναι ἡ κεφαλὴ τῆς οἰκογενείας». Ἡ διατύπωση αὐτῆ πού θυμίζει τήν ἐξουσία τῆς manus τοῦ ἀρχαίου ρωμαϊκοῦ δικαίου, ἐκφράζει παραστατικά τὸ πνεῦμα πού διέπει τὸ οἰκογενειακὸ δίκαιο τοῦ κώδικα. Ἡ διάταξη πού προτείνεται νά ἀντικαταστήσει τὸ ἄρθρο 1387 τοῦ κώδικα ὀρίζει πῶς «οἱ σύζυγοι ἀποφασίζουν ἀπὸ κοινοῦ περὶ παντός, ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν συζυγικὸν βίον...».

Τὸ ὅτι ἡ διατύπωση αὐτῆ ἀνταποκρίνεται στήν συνταγματικῆ ἐπιταγῆ τῆς ἰσονομίας δέν νομίζω πῶς εἶναι δυνατό νά ἀμφισβητηθεῖ. Θά ἦταν ὅμως εὐλόγο νά διατυπωθεῖ ὁ φόβος, πού εἶχε ἐκφραστεῖ καί στὶς συζητήσεις τῆς συντακτικῆς καί τῆς ἀναθεωρητικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ 1930, ὅτι σέ κάθε περίπτωση πού οἱ σύζυγοι ἀδυνατοῦν «νά ἀποφασίσουν ἀπὸ κοινοῦ» θά καταφεύγουν στό δικαστήριο μέ ἀναπόφευκτη συνέπεια νά κλονίζεται ἡ σχέση τοῦ γάμου. Μέχρι σήμερα, μέ τὸ δικαίωμα τοῦ συζύγου, καί ἀντίστοιχα τοῦ πατέρα, νά ἀποφασίζει μόνος γιά ὅλα τὰ θέματα, φυσικά δέν ἀνακύπτει θέμα «ἰσοψηφίας» πού θά πρέπει ἴσως νά ἐπιλύει ὁ δικαστής. Ἡ ἐννοια τῆς ἰσο-

νομίας αντίθετα προϋποθέτει να αποφασίζουν οι δύο σύζυγοι, ώστε να αποκλείεται περίπτωση πλειοψηφίας, με την οποία λύνεται το θέμα σε πολυμελή όργανα. Αυτό όμως δεν δικαιολογεί το φόβο ότι σε κάθε διαφωνία οι σύζυγοι θα καταφεύγουν στα δικαστήρια σαν αντίδικοι με μεγάλη πιθανότητα να ξαναφτάσουν στο δικαστήριο με άγωγή διαζυγίου. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει πώς τα εκατομμύρια των συζύγων που δεν είναι νομικοί αγνοούν τι όρίζει ο νόμος για ό,τι αφορά το συζυγικό βίο ή για τις σχέσεις τους με τα παιδιά τους. Ο κανόνας είναι πώς για τα θέματα του συζυγικού βίου οι σύζυγοι ή συμφωνούν ή ο ένας υποχωρεί στη γνώμη του άλλου και δεν είναι καθόλου δέβαιο, παρά την αρχαιοπρεπή διακήρυξη του νόμου, ότι ο άνηρ είναι αρχηγός του οίκου, πώς σε πολλές περιπτώσεις δεν επικρατεί η γνώμη της συζύγου. Στο δικηγόρο και στον αστικό κώδικα καταφεύγουν οι σύζυγοι όταν βρίσκονται στα πρόθυρα διαζυγίου, ακριβώς για να διαπιστώσουν τα δικαιώματά τους από τη λύση του γάμου ή για να αποκτήσουν πλεονεκτήματα κατά τη διαδικασία του διαζυγίου. Η προσφυγή στα δικαστήρια δεν είναι και δεν θα είναι αιτία να κλονιστεί η σχέση του γάμου, αλλά συνέπεια του ότι έχει κλονιστεί.

2. Αντίστοιχο προς το 1387 που κατοχυρώνει την υπεροχή του συζύγου, είναι το άρθρο 1500, που κατοχυρώνει την υπεροχή του πατέρα, έναντι της μητέρας, σε σχέση με το ανήλικο παιδί τους, όρίζοντας ότι «ο πατήρ έχει την πατρικήν εξουσίαν επί του ανήλικου τέκνου». Είναι αυτονόητο πώς η συνταγματική επιταγή της ισονομίας επιβάλλει να αντικατασταθεί η πατρική «εξουσία» από την «εξουσία των γονέων». Η εξουσία όμως αυτή, είτε πατρική είτε γονική, αποτελεί χαρακτηριστικό λειτουργικό δικαίωμα που άσκειται από το δικαιοῦχο για το συμφέρον του παιδιού. Για να τονιστεί η φύση αυτή του δικαιώματος των γονέων, προκρίθηκε ο όρος «γονική μέριμνα», τον οποίο αποδέχτηκε και ο γερμανός νομοθέτης με νόμο της 18.7.1979.

Η αντικατάσταση της πατρικής εξουσίας από τη γονική μέριμνα φαίνεται να δημιουργεί σε μερικούς την εντύπωση ότι επίκειται ανατροπή των όσων κρατούν σήμερα. Η «πατρική εξουσία», όπως προσδιορίζεται από τα άρθρα 1501 και 1502 δεν περιλαμβάνει, εκτός από την διοίκηση της περιουσίας, παρά την επιμέλεια του παιδιού, δηλαδή κυρίως την ανατροφή, επίβλεψη και εκπαίδευσή του. Και σήμερα όμως πού νομικά την επιμέλεια του ανήλικου έχει ο πατέρας, θεωρείται αυτονόητο να συνεννοούνται οι γονείς για το σε ποίο σχολείο θα πάει το παιδί ή πού θα παραθερίσει το καλοκαίρι και πολλές φορές το βάρος της απόφασης πέφτει στη μητέρα, συχνότερα δέ ίσως αποφεύγουν πατέρας και μητέρα, άσχετα αν καλώς ή κακώς, «να χαλάσουν το χατήρι» του παιδιού.

Η καθιέρωση της «γονικής μέριμνας» παρουσιάζει δέβια θεωρητικά το μειονέκτημα που παρουσιάζει και η αντικατάσταση του δικαιώματος του συζύγου να ρυθμίζει κυριαρχικά τα σχετικά με το συζυγικό βίο ζητήματα, από την υποχρέωση των συζύγων να αποφασίζουν μαζί για τα θέματα αυτά, δηλαδή τον κίνδυνο να υποχρεωθούν οι σύζυγοι να καταφύγουν στα δικαστήρια.

Αν όμως πατέρας και μητέρα δεν μπορούν να συνεννοηθούν π.χ. για το σχολείο στο οποίο θα πάει το

παιδί τους και αποφασίζουν να καταφύγουν στο δικαστήριο, αυτό θα σημαίνει ότι οι σχέσεις τους έχουν φτάσει σε τέτοια κατάσταση, ή όποια, όπως παρατηρούσε πριν πενήντα χρόνια ο Δεμερτζής σε αντίστοιχη παρατήρηση που έγινε στην αναθεωρητική επιτροπή του κώδικα, «δεν σώζεται παρά μόνον διά διαζυγίου».

3. Οι διατάξεις που αναφέρονται στο επώνυμο της συζύγου και του παιδιού, παρουσιάζουν ίσως τα πιο λεπτά νομοτεχνικά προβλήματα. Τα άρθρα 1388 και 1453, που αντίστοιχα όρίζουν πώς «η γυνή λαμβάνει το επώνυμον του άνδρός» και πώς «το τέκνον λαμβάνει το επώνυμον του πατρός», αναμφίβολα αντικεινται στη συνταγματική επιταγή της ισονομίας. Η αντικατάστασή τους όμως, είναι μόν έτοι υποχρεωτική, αλλά καθόλου άπλη, όπως ήταν π.χ. η αντικατάσταση της πατρικής εξουσίας από τη γονική μέριμνα.

Το επώνυμο του προσώπου, όπως είναι γνωστό, επιτελεί περισσότερες λειτουργίες. Ειδικότερα προσδιορίζει την ταυτότητα του προσώπου, δείχνει την καταγωγή του, συμβολίζει την ενότητα της οικογένειας και είναι θέμα νομοθετικής πολιτικής σε ποιά ή σε ποιές από τις λειτουργίες αυτές θα δώσει ο νόμος το προβάδισμα.

Εφόσον προκριθεί το ενιαίο οικογενειακό επώνυμο, το πρόβλημα πρέπει να λυθεί κατά τη τέλεση του γάμου και δεν υπάρχει πια κανένα ζήτημα ως προς το επώνυμο των παιδιών, αφού αυτά θα έχουν με τη γέννησή τους το οικογενειακό επώνυμο. Αν αντίθετα προτιμηθεί να μη μεταβάλλεται το επώνυμο συζύγου με το γάμο, το πρόβλημα επιλογής μετατίθεται στο επώνυμο των παιδιών.

Από τις λύσεις αυτές, ο γερμανικός π.χ. κώδικας, όπως τροποποιήθηκε, άκολουθει την πρώτη, ο γαλλικός π.χ. από τη σύνταξη του στις αρχές του περασμένου αιώνα, μη ρυθμίζοντας το θέμα μεταβολής του επωνύμου με το γάμο, τη δεύτερη, ενώ άλλες σύγχρονες νομοθεσίες άκολουθούν σύστημα συνδυασμού των λύσεων αυτών ή έναλλακτικές λύσεις.

Η ποικιλία των ρυθμίσεων αποδεικνύει ότι καμία από τις λύσεις που είναι συνεπείς προς την αρχή της ισονομίας άνδρών και γυναικών δεν μπορεί να είναι συγχρόνως και ιδανική.

Προσωπικά, ως προς το επώνυμο συζύγων, πιστεύω ότι το σύστημα που άκολουθήσε το γαλλικό δίκαιο, δηλαδή να μη μεταβάλλεται το επώνυμο συζύγου με το γάμο, αλλά άπλως να έχει κάθε σύζυγος, στη Γαλλία έθιμικά άποκλειστικά ή σύζυγος, το δικαίωμα να χρησιμοποιεί στις κοινωνικές σχέσεις το επώνυμο του συζύγου, είναι το άπλουστερο και σκοπιμότερο.

Η βασική λειτουργία του επωνύμου νομίζω πώς είναι να υποδηλώνει την ταυτότητα του προσώπου και αυτή έξυπηρετείται συνεπότερα αν κάθε άνθρωπος γεννιέται και πεθαίνει με το ίδιο επώνυμο. Με τον τρόπο αυτό ενισχύεται και η ασφάλεια των συναλλαγών, αφού οι τρίτοι δεν θα παραπλανώνται από τα διαδοχικά επώνυμα συναλλασσομένων τους.

Το σύστημα αυτό δεν είναι άγνωστο και σε μας για τις γυναίκες που εργάζονται σε υπηρεσίες, όπου εξακολουθούν, σήμερα παράνομα, να έμφανίζονται με το όνομα με το όποιο προσελήφθησαν πριν παν-

τρευτούν, ενώ στίς κοινωνικές τους σχέσεις είναι γνωστές μέ τό επώνυμο του συζύγου τους.

Αντίστοιχα καί γυναίκες πού σταδιοδρομοῦν ὡς καλλιτέχνιδες ἢ ἔχουν δημοσιεύσει βιβλία ἐξακολουθοῦν τήν επαγγελματική ἢ ἐπιστημονική σταδιοδρομία τους μέ τό ἀρχικό τους επώνυμο.

Τή λύση αὐτή προτείνει καί τό σχέδιο τῆς ἐπιτροπῆς.

Μέ τό σύστημα αὐτό τό πρόβλημα ἐπιλογῆς ἐπωνύμου μετατίθεται στό επώνυμο τοῦ παιδιοῦ. Τήν ἐπιλογή ὅμως αὐτή περιπλέκουν καί ψυχολογικοί παράγοντες πού ἐμπλέκονται μέ τά νομικά κριτήρια πού προτείνονται. Εἶναι γνωστή ἡ ψύχωση πολλῶν νά πάρουν τά παιδιά τό μικρό ὄνομα, τό βαφτιστικό, συγκεκριμένου παπποῦ ἢ γιαγιάς μέ συνέπεια νά καταπιέζονται τά παιδιά σέ ὅλη τους τή ζωή μέ κακόχη ἢ κωμικά ὀνόματα, πού προσπαθοῦν νά κρύψουν μέ γελοία ὑποκοριστικά. Πολύ πιά ἔντονη ἀσφαλῶς θά εἶναι ἡ τάση νά διαιωνίζεται τό επώνυμο...

Νομίζω πῶς βασικό πλεονέκτημα ἐνός ἐπωνύμου εἶναι ἡ ἀπλότητα καί γι' αὐτό εἶναι σκόπιμο νά ἀποτραπῆ ἡ καθιέρωση ὅποσδήποτε διπλοῦ ἐπωνύμου πού σέ μᾶς, μέ τά συνήθως μακρόσυρτα πολυσύλλαβα ἐπίθετα, ἂν μάλιστα ὑπάρχει καί διπλό βαφτιστικό, θά καταντοῦν ἀπό ὄνομα, δυσκολοδιάβαστο κείμενο.

Τό σύνθετο ἐπίθετο ἀπέρριψε καί τό σχέδιο τῆς ἐπιτροπῆς, μέ πλειοψηφία. Ἡ λύση πού προτείνεται εἶναι νά προσδιορίζουν τό επώνυμο τοῦ κάθε παιδιοῦ οἱ γονεῖς πρῖν ἀπό τήν τέλεση τοῦ γάμου καί ἂν δέν ὀρίσουν επώνυμο οἱ γονεῖς, νά παίρνει τό παιδί τό επώνυμο τοῦ πατέρα.

Ἡ ἀμφιβολία μήπως εἶναι ἀντισυνταγματική ἢ

λύση νά παίρνει τό παιδί τό επώνυμο τοῦ πατέρα ἂν δέν συμφωνηθεῖ κάτι ἄλλο, δέν φαίνεται δικαιολογημένη, ἀφοῦ παρέχεται στούς γονεῖς ἡ δυνατότητα νά προσδιορίσουν αὐτοί τό ἐπίθετο τοῦ παιδιοῦ. Μεγαλύτερες ἀμφιβολίες δικαιολογεῖ ἴσως ἡ δυνατότητα νά ἔχουν τά ἀδελφία διαφορετικά επώνυμα, κάτι πού σήμερα συμβαίνει μόνο μέ τά ἑτεροθαλή, ἀλλά δέν φαίνεται νά ὑπάρχει λύση καί συνταγματικά συνεπῆς καί νομοτεχνικά ἀπλή.

Ἡ λύση πού προτείνεται ἀπό τό σχέδιο πιστεύω ὅτι ἔχει δύο ἀποφασιστικά πλεονεκτήματα: Ἀποφεύγει σύνθετα, περίπλοκα επώνυμα καί δημιουργεῖ τά λιγότερα προβλήματα σέ σύγκριση μέ τό σημερινό καθεστῶς, ἀφοῦ θά πρέπει νά προβλέψουμε ὅτι συνήθως θά ἀποφεύγεται συμφωνία γιά τό επώνυμο τῶν παιδιῶν, πού ἔτσι θά παίρνουν, ὅλα, τό επώνυμο τοῦ πατέρα. Ἡ ἀποψη αὐτή συνταγματικά ἴσως δέν εἶναι ἀποψη, ἀλλά δέν παύει νά εἶναι πρακτικά ἀπλή.

4. Ἡ ἐπισκόπηση τῶν κυριότερων προβλημάτων πού ἀνακύπτουν ἀπό τήν ἀρχή τῆς ἰσονομίας ἀνδρῶν καί γυναικῶν, ἀσφαλῶς πρέπει νά περιλάβει καί τό θέμα τῆς προίκας, πού φαίνεται πῶς εἶναι γιά τήν κοινή γνώμη καί ἡ πιά ἐντυπωσιακή ἀπό τίς τροποποιήσεις πού ἐπιβάλλει τό Σύνταγμα. Ἡ προίκα, τό νά παρέχεται δηλαδή, σύμφωνα μέ τό ἀρθρο 1406 τοῦ ἀστικοῦ κώδικα, ἀπό τή γυναίκα «ἢ ἄλλου χάριν αὐτῆς» περιουσία στόν ἄντρα «πρός ἀνακούφιον τῶν βαρῶν τοῦ γάμου», δικαιολογεῖται μόνο ὅσο τά βάρη τοῦ γάμου φέρει ἀποκλειστικά ὁ σύζυγος. Σύμφωνα ὅμως μέ τήν ἐπιταγή τοῦ ἀρθρου 4 παρ. 2 τοῦ Συντάγματος, εἶναι αὐτονόητο πῶς «οἱ σύζυγοι φέρουν τά βάρη τοῦ γάμου ἀπό κοινού, ἕκαστος ἀναλόγως τῶν δυνάμεών του», ὅπως ὀρίζει τό ἀρθρο 28 τοῦ

σχεδίου της επιτροπής, ώστε η διατήρηση του θεσμού της προίκας να είναι και λογικά αντιφατική.

Άσχετα όμως από οποιαδήποτε επιχειρήματα, η προίκα αποτελεί θεσμό που αντίκειται πολλαπλά στην αρχή της ισονομίας, ώστε η κατάργησή της να επέρχεται άμεσα από το Σύνταγμα. Αυτό όμως δεν σημαίνει βέβαια πως οι γονείς δεν θα ενισχύουν τα παιδιά τους όταν παντρεύονται ή όταν αρχίζουν την επαγγελματική τους σταδιοδρομία. Κατάργηση της προίκας σημαίνει απλά και μόνο, πως δε γίνεται στην κόρη τους που παντρεύεται θα δίνεται σ' αυτήν και όχι στον άντρα της.

Για να διευκολυνθεί μάλιστα η ενίσχυση των παιδιών από τους γονείς, η επιτροπή Γαζή εξέφρασε την εύχη οι παροχές γονέων προς τα τέκνα να φορολογούνται ευμενέστερα, όπως γίνεται σήμερα για την προίκα και διατύπωσε ευρύτερα ή τροποποίησε διατάξεις που αναφέρονται σε παροχές προς τα παιδιά, αφού είναι βέβαιο πως άλλες μορφές παροχών θα υποκαταστήσουν την προίκα.

5. *Τό πρόβλημα των παροχών γονέων προς τα παιδιά τους* έχει όμως και άλλη διάσταση, άσχετη με το θέμα της ισονομίας και την κατάργηση του θεσμού της προίκας. Το αίτημα να προστατεύεται και ενισχύεται η νεότερη γενιά, ώστε οι νέοι να έχουν την δυνατότητα να ιδρύσουν οικογένεια, να ανεξαρτητοποιηθούν και αποκτήσουν την δυνατότητα παραγωγικής εργασίας είναι βέβαια παλιό. Την ικανοποίηση του αιτήματος αυτού προσπάθησε ο νομοθέτης να πετύχει κυρίως με το κληρονομικό δίκαιο. Σήμερα όμως, όπου με την αύξηση του μέσου όρου ζωής διαπιστώνεται ότι τα παιδιά κληρονομούν τους γονείς τους όταν έχουν πιά φτάσει τουλάχιστο σε ηλικία σαράντα χρόνων, είναι πολύ αμφίβολο αν επιτελείται η βασική αυτή κοινωνική λειτουργία του κληρονομικού δικαίου. Η ανάγκη να ενισχυθούν οι νέοι υπάρχει όταν αρχίζουν τη σταδιοδρομία τους, ενώ όταν έχουν φτάσει σε ηλικία σαράντα ή και πενήντα χρόνων, είτε έχουν δημιουργηθεί, είτε είναι πιά αργά για να δημιουργηθούν. Στο ελληνικό δίκαιο, τον καιρό της τουρκοκρατίας, δεν ήταν άγνωστη, σε πολλές περιοχές, η παροχή «προαιρετικής κληρονομίας», όσο ζούσαν οι γονείς. Η ανάγκη έτσι ενισχύσεως των νέων φαίνεται ότι θα πρέπει – σε κάποια μελλοντική προσπάθεια εκσυγχρονισμού του δικαίου – να θεωρηθεί μάλλον ως λειτουργία του οικογενειακού, παρά του κληρονομικού δικαίου.

Άσχετα με το ειδικό αυτό θέμα, που δεν φαίνεται ότι είμαστε έτοιμοι να αντιμετωπίσουμε νομοθετικά, η κατάργηση του θεσμού της προίκας, σε συνδυασμό με την υποχρέωση πιά των συζύγων να φέρουν «από κοινού» τα βάρη του γάμου, είναι πρόδηλο πως θα δημιουργήσει προβλήματα που ήταν άγνωστα στο σημερινό νομικό καθεστώς.

Η αναγκαστικά αφηρημένη διατύπωση των διατάξεων του κώδικα δεν δίνει λύσεις σε όλα αυτά τα προβλήματα, αλλά έμμεσα επαφίεται στο δικαστή να διαμορφώσει αυτός απαντήσεις στα ποικίλα προβλήματα που θα ανακύψουν. Από τα απλούστερα τέτοια προβλήματα θα είναι να διευκρινιστεί αν «συνεισφορά» της γυναίκας στα βάρη του γάμου αποτελεί και μόνο η εργασία στο σπίτι ή μήπως η γυναίκα πρέπει να συνεισφέρει στα βάρη του γάμου όπως οδύ-

ποτε με εισόδημα από την εργασία ή την περιουσία της, ενώ το «νοικοκυριό» θα αντιμετωπίζουν οι σύζυγοι «από κοινού».

Με την καθιέρωση της αρχής ότι τα βάρη του γάμου θα φέρουν και οι δύο σύζυγοι, σε συνδυασμό με το σύστημα του χωρισμού των περιουσιών των συζύγων, που είναι σκόπιμο να διατηρηθεί, θα προκύψει ένα ιδιαίτερα λεπτό πρόβλημα σε περίπτωση που ο γάμος λυθεί με διαζύγιο, αν ο ένας των συζύγων, σύμφωνα με τη διατύπωση του άρθρου 35 του σχεδίου, «δ' ιδίων μέσων κατέστησε τον έτερον πλουσιότερον». Παράδειγμα τέτοιου θέματος θα είναι αν, ενώ δούλευαν και οι δύο σύζυγοι, είχαν συμφωνήσει να ζουν από τα εισοδήματα του συζύγου και να αποταμιεύονται τα εισοδήματα της συζύγου, με σκοπό την αγορά διαμερίσματος, το οποίο και αγοράστηκε στο όνομά της. Αν ο γάμος λυθεί με διαζύγιο, η σύζυγος εμφανίζεται, στο παράδειγμα, σαν άδικαιολόγητα πλουσιότερη αφού διατηρεί το διαμέρισμα, ώστε να χρειάζεται να υπολογιστεί κατά τι ακριβώς έγινε πλουσιότερη, για να μπορέσει ο σύζυγος να αναζητήσει τον πλουτισμό.

Παρόμοιες επιπλοκές αποτελούν το αναγκαίο τίμημα για τη μεταρρύθμιση παραδοσιακών θεσμών.

VI

Η προσαρμογή της νομοθεσίας μας στη συνταγματική επιταγή του άρθρου 4 παρ. 2 εκσυγχρονίζει τίμημα τουλάχιστον του οικογενειακού μας δικαίου. Θά ήταν περιττό να διευκρινιστεί, ότι εκσυγχρονισμός δεν σημαίνει απλά νομοτεχνική βελτίωση, αλλά τάση να ανταποκριθεί η νομοθετική ρύθμιση στην κοινωνική πραγματικότητα. Η παρατήρηση αυτή νομίζω ότι δίνει απάντηση στις επιφυλάξεις που φαίνεται να υπάρχουν, ότι τάχα ή μεταρρύθμιση που επιβάλλεται από το Σύνταγμα, θα προκαλέσει «κοινωνικά προβλήματα». Αλλά κοινωνικά προβλήματα προκαλούνται από νομοθετική ρύθμιση, ή οποία δεν ανταποκρίνεται στις σύγχρονες κοινωνικές συνθήκες, και όχι από την αντικατάσταση διατάξεων που έχουν για πρότυπό τους την παλαιότερη μορφή της πατριαρχικής οικογένειας, από διατάξεις προσαρμοσμένες στη σημερινή δομή της.

Προβλήματα θα προκαλούν οι διατάξεις του οικογενειακού μας δικαίου όσο δεν προσαρμόζονται στις κοινωνικές συνθήκες, τις οποίες προκάλεσε η βιομηχανική επανάσταση. Ο εκσυγχρονισμός του οικογενειακού δικαίου και σε θέματα άσχετα με την ισονομία των δύο φύλων δεν αποτελεί πολυτέλεια, αλλά επιτακτική ανάγκη, ακριβώς για να αποτραπούν κοινωνικά προβλήματα.

Λογοτεχνία δέν διδάσκουμε της 'Αλόης Σιδέρη

Όσα γράφονται κατά καιρούς για τα «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» της Α' και Β' Γυμνασίου και τελευταία τό άρθρο του Μ. Παμφιώτη στον *Πολίτη* ενισχύουν τήν εντύπωσή μου για τή γενική σύγχυση πού επικρατεί σχετικά μέ τό περιεχόμενο του ιδιαίτερα ταλαιπωρημένου μαθήματος, πού λέγεται Νέα Έλληνικά.

Οί περισσότεροι ώστόσο συμφωνούμε πώς μέ τό μάθημα αυτό διδάσκουμε νεοελληνική λογοτεχνία και γλώσσα. Μολονότι, μέ πρώτη ματιά, φαίνεται πώς ή εξήγηση αυτή λύνει τό πρόβλημα, είναι αυτή ακριβώς πού επιτείνει τή σύγχυση. Ο λόγος είναι ή βασική παρεξήγηση πού υπάρχει στην αντίληψη ότι διά τής λογοτεχνίας διδάσκουμε γλώσσα. Ότι ένγένει διά τής λογοτεχνίας διδάσκουμε (γλώσσα ή οτιδήποτε άλλο) και άρα λογοτεχνία δέν διδάσκουμε.

Αρχίζουμε λοιπόν νά συζητάμε τό περιεχόμενο των σχολικών αναγνωστικών μέ λαθεμένο κριτήριο: Τί και πώς διδάσκουμε μέ τά νεοελληνικά κείμενα. Είναι απογοητευτικό ότι δέ φαίνεται νά υπάρχει αντίρρηση για τόν άφορητο διδασκισμό πού μαστίζει τό μάθημα στό σύνολό του. Οί διαφωνίες έντοπίζονται στό ζήτημα ποιά γλώσσα ή - άκόμα χειρότερα - ποιές ήθικές αξίες ή ποιά πραγματικότητα διδάσκουμε. Μέ λίγα λόγια έχουμε χάσει από τά μάτια μας τό γεγονός πώς ή λογοτεχνία είναι τέχνη.

Στά σχολεία μας τά καλλιτεχνικά μαθήματα κακοπαθαίνουν ένγένει. Η λογοτεχνία κακοπαθαίνει ιδιαίτερα. Στο κάτω-κάτω όταν διδάσκουμε μουσική ή ζωγραφική, δέν μπορούμε παρά νά διδάσκουμε καλά ή κακά - συνήθως κακά - τίς τέχνες αυτές. Τουλάχιστον έδώ δέν έχουμε πρόσχημα, έχουμε πρόβλημα και τό ξέρουμε. Όταν υποτίθεται ότι διδάσκουμε λογοτεχνία, τό πρόβλημα παρακάμπτεται.

Θαυμάσια μπορούμε νά διδάσκουμε γραμματική ή συντακτικό, πατριδογνωσία, ιστορία, έθιμα ή ήθική. Αν δέν απαγκιστρωθούμε από τήν παρεξήγηση αυτή, ή συζήτηση για τά σχολικά αναγνωστικά είναι καταδικασμένη νά χάνει πάντα τό δρόμο της.

Ένα πρώτο ξεκαθάρισμα ίσως θά ήταν τό εξής: Τό μάθημα, πού γενικώς και άορίστως λέγεται Νέα Έλληνικά, είναι στην ουσία δύο μαθήματα: Λογοτεχνία και γλώσσα. Σέ άλλες ώρες, μέ άλλα διβλία πρέπει νά διδάσκεται τό καθένα. Άλλιώς νά όνομάζεται. Ο σκοπός του καθενός είναι διαφορετικός. Τό μάθημα τής λογοτεχνίας έχει σκοπό νά μάθουν τά παιδιά νά «διαβάζουν» τά λογοτεχνικά κείμενα (μέ ό,τι αυτό μπορεί νά σημαίνει) και τό μάθημα τής γλώσσας τά μαθαίνει νά εκφράζονται στό γραπτό και στον προφορικό λόγο. Όταν επιδιώκουμε και τούς δύο σκοπούς μαζί, άστοχούμε και στους δύο.

Είναι μάταιο νά άναζητούμε κριτήρια για τήν επιλογή των κειμένων του ενός και μόνο διβλίου. Αν θέλουμε νά κατακτήσουν μ' αυτό τά παιδιά τό γλωσσικό όργανο πού θά τούς χρησιμέψει στην πρακτική ζωή ή στην επιστημονική μελέτη, πρέπει νά έξοβελίσουμε από τά αναγνωστικά τους τόν Παπαδιαμάντη, τόν Βιζυηνό, τόν Κάλβο, τόν Καδάφη, τόν Έμπειρίκο.¹ Κι όχι μόνον αυτούς. Πλειοδοτώντας στην άποψη του κ. Παμφιώτη, πού προτείνει νά προστεθούν και κείμενα «άπλου νεοελληνικού λόγου», έγώ θά πρότεινα νά έξοστρακίσουμε από τά αναγνωστικά κάθε λογοτεχνικό κείμενο.² Αυτό όμως θυμίζει τήν άρχή «πονάει κεφάλι - κόβει κεφάλι» και οδηγεί στό έρώτημα «πρέπει ή δέν πρέπει επιτέλους νά διδάσκουμε λογοτεχνία;»

Είναι επιζήμιο και για τήν εκμά-

θηση τής γλώσσας - ή ζημιά είναι τό λογοτεχνίζον ύφος πού επισημαίνει ό κ. Παμφιώτης - αλλά και για τήν προσέγγιση τής λογοτεχνίας νά επιχειρούμε γλωσσική μελέτη στά λογοτεχνικά κείμενα. Από τή στιγμή πού θ' άναφερόμαστε σε γενικούς γλωσσικούς κανόνες, χάσαμε από τά μάτια μας τό λογοτέχνημα. Τό σημείο όμως αυτό χρειάζεται διευκρίνιση: Δέν μπορούμε νά διαβάσουμε λογοτέχνημα χωρίς νά δούμε τή γλώσσα του. Μόνο πού ή γλώσσα σ' αυτό είναι ύλικό για νά γίνει τέχνη κι όχι μέσο για πρακτικούς σκοπούς. Λειτουργεί λοιπόν άλλιώς. Κι έδώ επίσης έχουμε νά μιλήσουμε για τονισμό, για στίξη, για ουσιαστικά και ρήματα και επίθετα, για τόν τρόπο μέ τόν όποιο χτίζεται ή φράση κ.λπ., κ.λπ. Άναφερόμαστε όμως σε μιá άλλη χρήση τής γλώσσας, πού είναι ιδιόζουσα σε κάθε λογοτέχνη, άκόμα και μοναδική σε κάθε λογοτέχνημα, σε κάθε φράση, σε κάθε στίχο. Δέν πειθαρχεί, ή τουλάχιστον δέ χρειάζεται νά πειθαρχεί, στους γραμματικούς και συντακτικούς κανόνες, δέν μπορεί νά χαρα-

1. Μέ τό αιτιολογικό αυτό, ότι περιέχουν κείμενα σε καθαρεύουσα, τό Έπουργείο Παιδείας έκρινε άκατάλληλα για σχολική διδασκαλία τά *Νεοελληνικά Κείμενα για τό Γυμνάσιο* πού έξέδωσε τό Ίδρυμα Τριανταφυλλίδη.

2. Έννοείται ότι δέν είναι τόσο άπλό ζήτημα τά κριτήρια, μέ βάση τά όποια ένα κείμενο μπορεί νά χαρακτηριστεί λογοτεχνικό ή όχι. Δέν ισχύει βέβαια ή αντιδιαστολή του κ. Παμφιώτη ανάμεσα σε λογοτεχνικά και σε κείμενα άπλου ελληνικού λόγου σάν νά μήν ήταν ή άπλότητα στοιχείο του λογοτεχνικού ύφους. Είναι πολύ σχηματικό νά δεχτούμε τήν άποψη πώς «ό λόγος του λογοτέχνη είναι μεταφορικός» και είναι βέβαια μόνο τής κακής λογοτεχνίας γνώρισμα ό «γεμάτος στολίδια λόγος».

κτηριστεί παρά μόνο εντελώς χοντρικά δημοτική ή καθαρεύουσα, δεν πειράζει αν έχει στοιχεία τοπικών διαλέκτων ή πρωτάκουστες λέξεις κ.λπ., κ.λπ. Η μελέτη της γλώσσας μ' αυτή την όπτική δεν έχει άλλο σκοπό παρά να βοηθήσει, μαζί με άλλα πολλά, «νά διαβάσουμε» τό συγκεκριμένο λογοτέχνημα. Πλουτίζει βέβαια και τό γλωσσικό αίσθητήριό, αλίμονο όμως αν δίνει υποδείγματα έκφρασης. Οί έκφραστικοί τρόποι είναι προσωπικό θέμα του καθενός και είναι βέβαια άλλοι ανάλογα με τόν σκοπό του επιδιώκουμε μιλώντας ή γράφοντας.

Υπάρχει και τό ζήτημα ποιές αξίες, ποιές μορφές και ποιά στάση ζωής, τί ιστορία, ποιά τοπία, ποιά συναισθήματα κ.λπ., κ.λπ., θά παρουσιάζονται – άρα θά διδάσκονται – μέ τά ανθολογημένα κείμενα. Αν αλλάξουμε τήν ερώτηση και τήν κάμουμε «τίνος αξίες, τίνος απόψεις για τή ζωή, για τήν ιστορία κ.λπ.» θά «μεταδώσουμε» ή, κατά τή χυδαιότερη έκφραση, «θά περάσουμε» στά παιδιά, παύουμε αυτόμάτως νά συζητάμε ή συζητάμε επ' άπειρον.³ Δέν είναι όμως εκεί τό πρόβλημα. Τό επίμαχο σημείο είναι αν επιτρέπεται νά χρησιμοποιούμε τήν τέχνη για διδακτικούς σκοπούς (ανεξάρτητα από τό γεγονός ότι μ' αυτήν ό άνθρωπος «μορφώνεται» μέ τήν πιό πλατιά σημασία τής λέξης). Ήπειδή τό θέμα αυτό συνδέεται μέ τόσες άμφισβητήσεις και μās έχει στοιχίσει – όπως και στην τέχνη τήν ίδια – πάρα πολλά, είναι προτιμότερο, στή σύντομη αυτή μελέτη, νά πέσει τό βάρος στην άποψη πού άφορά μόνο τά λογοτεχνικά κείμενα των σχολικών αναγνωστικών:
Μ' αυτά δέν διδάσκουμε ούτε γλώσσα ούτε οτιδήποτε άλλο· διδάσκουμε λογοτεχνία.

Αν εξετάσουμε μέ τά κριτήρια αυτά τά νέα αναγνωστικά τής Α' και Β' Γυμνασίου, δέ θά τά βρούμε ένμέρει καλά και ένμέρει κακά. Είναι όλωσδιόλου ακατάλληλα και για τά δυό μαθήματα πού αναφέραμε παραπάνω, γιατί ούτε γλώσσα διδάσκουν ούτε λογοτεχνία. Διδάσκουν – σύμφωνα μέ όσα γράφονται στά περιεχόμενά τους – θρησκευτική πίστη, τήν αγάπη (!), φιλικούς δεσμούς, τό αγωνιστικό πνεύμα του άτόμου,

τήν εθνική μας παλιγγενεσία, παλιότερες μορφές ζωής, προβλήματα τής σύγχρονης ζωής,⁴ τόν τόπο μας και άλλους τόπους κ.λπ., κ.λπ. Για νά παρουσιαστούν τά θέματα αυτά, επιστρατεύονται, μ' ένα κείμενο ό καθένας, οί πάντες. Στή θεματική ένότητα «Θρησκευτική πίστη»⁵ παρουσιάζονται διαδοχικά τά *Κάλαντα τής Πρωτοχρονιάς* (πρώιμο Βυζαντινό), ό Κόντογλου (γενιά του '30), ό Στέφανος Δάφνης (φτωχός εκπρόσωπος του όψιμου δημοτικισμού), ό Δροσίνης (πρώιμος δημοτικιστής τής γενιάς του 1880), ό Σολωμός (τί νά πούμε; άλλος από άλλου), ό Παπατσώνης (άπό τούς πρωτοπόρους τής μοντέρνας ποίησης) και – γιατί όχι; – ό Όσκαρ Ουάιλντ από τήν Ίρλανδία! Βέβαια ό Σολωμός χρησιμοποιείται και άλλου: Στο κεφάλαιο «Φιλικόι δεσμοί» συντρέχει τή σχετική διδασκαλία μέ τήν *Άγνώριστη* (άπό πού κι ως πού «φιλικόι δεσμοί»;) και τήν *Ξανθούλα!* Τόν Παπατσώνη όμως δέν θά τόν ξανασυναντήσουμε. Τό γνωρίσαμε άρκετά μέ τούς έφτά στίχους από τό *Έρημοκλήσι...* Στο βιβλίο τής Β' Γυμνασίου, στή θεματική ένότητα «Η αγάπη» (ποιά αγάπη; δέν είναι άνόητα τά παιδιά) συναντάμε επιτέλους τό Μαλακάση. Ό ποιητής εκπροσωπείται μέ τό *Παίξει άπόψε τό φεγγάρι* και μόνο μ' αυτό.

Δέν θά αναφέρουμε περισσότερα. Δέν διδάσκεται έτσι ή λογοτεχνία. Διδάσκονται άλλα θέματα ή καλλιεργούμε ένα στείρο αίσθητισμό. Διδάσκοντας άλλα θέματα άγνωσόμε πώς ή λογοτεχνία είναι τέχνη και διδάσκοντας σκόρπια κείμενα άγνωσόμε πώς ή φιλολογία είναι επιστήμη. Μόνο μ' έναν τρόπο μπορούμε νά κατατάξουμε τά κείμενα σ' ένα βιβλίο λογοτεχνίας: Τόν ιστορικό. Τό σχολικό βιβλίο νά είναι μιά μικρή και άπλή (καθετί μπορεί νά γίνει όσοδήποτε άπλό) ιστορία τής λογοτεχνίας μέ προσεκτικά ανθολογημένα κείμενα. Άς μήν πεί κανείς ότι έτσι πάλι δέν διδάσκουμε τέχνη, αλλά ιστορία. Αν εξαιρέσουμε – και πρέπει νά τόν εξαιρέσουμε – τό σκοπό νά φτιάξουμε στή Μέση Έκπαίδευση καλλιτέχνες, παύει νά είναι άλλο μάθημα ή ποίηση και άλλο ή ιστορία τής. Διδάσκουμε λογοτεχνία στην ιστορικότητα τής κι έτσι – και μόνο έτσι – τήν προσεγγίζουμε. Κατά τά άλλα τήν αφήνουμε νά

κάμει τή δουλειά της. Μόνο πού για νά τήν κάμει – και έννοώ εκείνη τήν έξοικειωση πού θά φέρει τό αίσθητικό αποτέλεσμα – χρειάζεται νά μιλήσουμε άρκετά σέ κάθε λογοτέχνη. Μεταβαίνοντας από τό ένα έργο του στο άλλο νά συνηθίσουμε τήν προσωπική του γλώσσα, ώστε νά κατορθώσουμε νά τόν «διαβάσουμε». Ύστερα μπορούμε νά προχωρήσουμε σέ άλλον, αν μπορεί «άδελφόν έν γράμμασι», στην ίδια περίοδο πάντα, και σέ άλλον... Έτσι σέ λίγο θά ξέρουμε τό πνευματικό κλίμα τής εποχής, τή φάση τής πνευματικής ζωής και τίς συνθηκές πού τή διαμόρφωσαν. Έτσι επιτέλους θά πάψουν τά παιδιά νά αντιγράφουν από έγκυκλοπαίδειες – και τί άλλο νά κάμουν όταν τούς δίνεται τό *Παίξει άπόψε τό φεγγάρι* και τούς ζητάς μελέτη για τό έργο του Μαλακάση;

Μένει τό πρόβλημα αν, και μέ ποιό τρόπο (θά πρόσθετα και μέ τί δασκάλους) μπορεί όποιοδήποτε μάθημα νά συντρέξει εκείνη τή μυστική επικοινωνία μέ τό λογοτέχνημα, πού είναι πέρα από τήν καθαρά φιλολογική προσέγγιση. Άλλ' αυτό είναι ένα άλλο πολύ μεγάλο ζήτημα.

27-2-1980

3. Έγώ, για παράδειγμα, θά διαφωνούσα ριζικά μέ τόν κ. Παμφιώτη στή διαπίστωση πώς «ή χώρα μας... μέ γοργό ρυθμό προχωρεί προς τήν οικονομική ανάπτυξη και τήν τεχνολογική τής πρόοδο». Δέ θά 'δρισκε «τό μεγαλείο και τή δόξα του ανθρώπου» στους δορυφόρους πού έκτοξεύονται και στον αυτοματισμό ούτε τήν «τραγικότητά του» στή μόλυνση του περιβάλλοντος και στα τροχαία άτυχήματα. Θά άγανακτούσα μέ τήν πρόταση νά «άποκτήσουν οί μαθητές περισσότερη αυτοπεποίθηση για τίς τεχνολογικές προόδους τής πατρίδας τους», γιατί τέτοιες απόψεις μέ άπελπίζουν πώς μπορεί νά γιαιτρευτεί ποτέ ή εκπαίδευση από τήν πιό χρόνια και τήν πιό κακή άρρώστια τής. Θά διασκέδαζα συζητώντας για τή διεγερση του συναισθήματος «του έν φύσεως άψίκορου ελληνικού χαρακτήρα» και για τόν έρωτικό λόγο, νά υπάρχει ή νά μήν υπάρχει στα αναγνωστικά.

4. Άς μήν παραπονιέται λοιπόν ό κ. Παμφιώτης· κι αυτό άκόμα υπάρχει.

5. Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α' Γυμνασίου, σελίδα 35-56.

Γιά τή στρατηγική τῆς ἐφόδου

– μιά ἀναγκαία ἀναζήτηση
στίς ἀνολοκλήρωτες ἐπεξεργασίες τοῦ Νίκου Πουλαντζᾶ

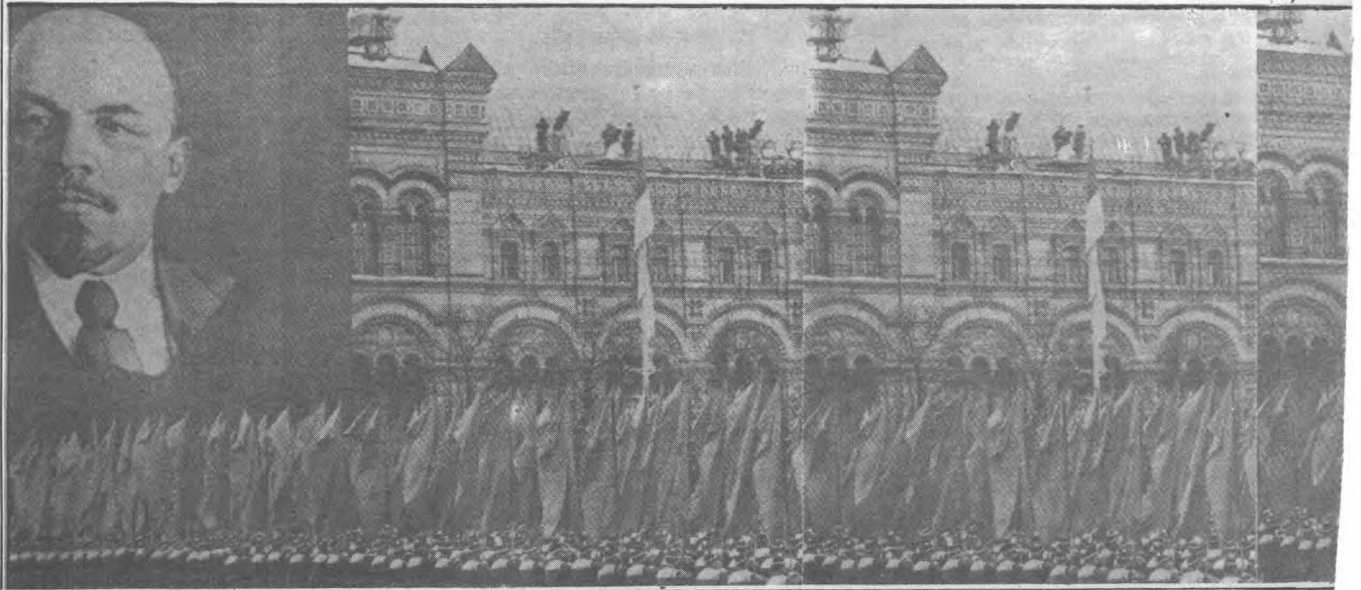
τοῦ Ἄγγελου Ἐλεφάντη

Εὐχαριστῶ τὴν ΕΛ.Ε.Μ.Ε.Π. καὶ τὴν Ἑλληνική Ἐταιρεία Πολιτικῆς Ἐπιστήμης πού μου ζήτησαν νά συμμετάσχω στό σημερινό συμπόσιο. Οἱ ὀργανωτές μου ἔδωσαν τὴν εὐχέρεια νά διαλέξω τὸ θέμα μου: ἓνα θέμα πού νά σχετίζεται μὲ τὸ ἐπιστημονικό ἔργο τοῦ Νίκου Πουλαντζᾶ. Σκέφτηκα ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ συνδέεται τόσο στενά μὲ τὰ δρώμενα τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, μὲ τὴ θεωρία καὶ τὴ στρατηγική του, ὥστε

**Ὁμιλία στό συμπόσιο πού ὀργάνωσαν ἡ Ἑλληνική Ἐταιρεία Μελετῶν καὶ Ἐπιστημονικοῦ Προβληματισμοῦ καὶ ἡ Ἑλληνική Ἐταιρεία Πολιτικῆς Ἐπιστήμης στὴν Πάντειο στίς 11 τοῦ Μάρτη τοῦ 1980 στὴ μνήμη τοῦ Νίκου Πουλαντζᾶ μὲ γενικό θέμα «Ὁ Νίκος Πουλαντζᾶ καὶ τὸ κράτος». Στὸ ἴδιο συμπόσιο μίλησαν ἐπίσης ὁ καθηγητὴς Ἀριστόβουλος Μάνεσης («Ἡ σχετικὴ ἀὐτονομία τοῦ Κράτους στό ἔργο τοῦ Νίκου Πουλαντζᾶ»), ὁ Κώστας Φιλίνης («Θεωρητικὲς τοποθετήσεις καὶ πρακτικὲς στό ἔργο τοῦ Νίκου Πουλαντζᾶ: ἀντινομία ἢ συμπληρωματικότητα;») καὶ ἡ Christine Buci-Glucksmann («Αὐταρχικός κρατισμός καὶ κρίση τῶν κομμάτων· τὰ νέα προβλήματα τῆς κρίσης»).*

κάθε παρουσιάσή του πού θά ἄφηνε στὴν ἄκρη τὰ πολιτικά ζητήματα τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ θά περιχαρακωνόταν σὲ ἓνα δῆθεν καθαρὸ ἐπιστημονικό πεδίο, θά συνιστοῦσε ἀθέμιτη παραχάραξη καὶ πλαστογράφηση μιᾶς σκέψης πού φτιάχτηκε, ἀναπτύχθηκε καὶ ἔδωσε ὅ,τι μπόρεσε νά δώσει, μέσα ἀπὸ ἓνα ἀδιάκοπο διάλογο μὲ τὴν πολιτικὴ πραγματικότητα τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, μέσα ἀπὸ μιὰν ἀσίγαστη ἀπορία γιὰ τὸ μέλλον τοῦ σοσιαλισμοῦ. Σκέφτηκα ἐπίσης, ὅτι ὄχι μόνο γιὰ τοὺς κομμουνιστὲς καὶ τοὺς μαρξιστὲς, ἀλλὰ γιὰ ὅλους ὅσοι, μὲ τὸν ἓνα ἢ μὲ τὸν ἄλλο τρόπο, ἐρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ ἀστικό σύστημα, τὴν ἐκμετάλλευσή του, τὸν κυνισμό του καὶ τὴν καταπιεστικότητά του, δὲν ὑπάρχουν πιά κρίσιμα ἐρωτήματα ἀπὸ αὐτὰ πού σχετίζονται μὲ τὴ στρατηγική τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος στίς σημερινὲς συνθήκες.

Στὴ συζήτηση αὐτὴ θά ἦταν καλύτερα νά εἶχαμε τὸν Νίκο Πουλαντζᾶ ἀνάμεσά μας· αὐτό, δυστυχῶς, δὲν μπορεῖ νά ξαναγίνει πιά. Ὅφειλούμε ὅμως νά συνεχίσουμε. Γιατί ἡ ἀγωνία γιὰ τὸ μέλλον τοῦ σοσιαλισμοῦ πού διαπερνᾷ ὅλο τὸ ἔργο τοῦ Πουλαντζᾶ,

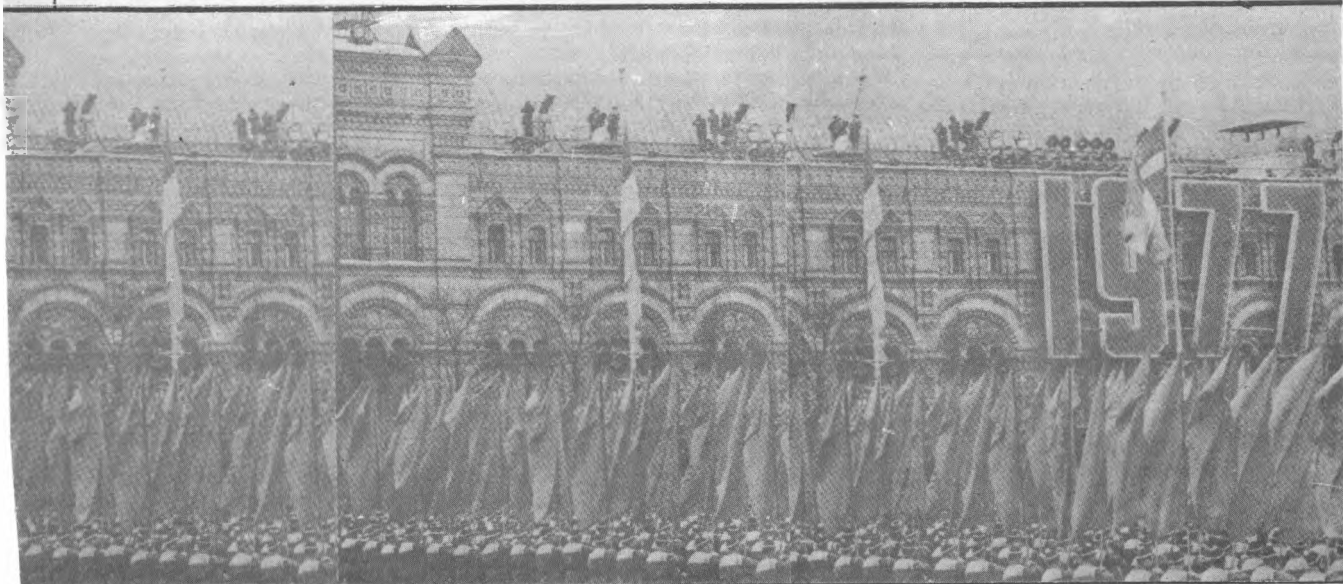
τό πάθιασμά του γι' αυτήν τή Μεγάλη Ύπόσχεση τής κοινωνικής απελευθέρωσης και τής πολιτικής ελευθερίας είναι και δικό μας πάθιασμα. Αυτός είναι ο λόγος πού μάς ενδιαφέρει ο Πουλαντζάς, ιδιαίτερα σέ μιά εποχή όπου τό ξέφτισμα πολλών ελπίδων γιά τό μέλλον του σοσιαλισμού έξωθει στήν απολιτικότητα και τήν ιδιωτικοποίηση. Ή σκέψη του μπορεί νά διατηρήσει κάποιες εστίες αντίστασης και νά τροφοδοτήσει γόνιμες αναζητήσεις γιά καλύτερες μέρες. Γιατί οί άνθρωποι δέν θά σταματήσουν νά παθιάζονται μέ τήν ίδια τους τή ζωή και δέν θά πάψουν νά θέλουν νά τήν αλλάξουν.

Οί αναζητήσεις του Νίκου Πουλαντζά, οί μελέτες του και ο συνολικός επιστημονικο-πολιτικός προβληματισμός στά τελευταία έργα τής ζωής του επικεντρώθηκαν στό πρόβλημα του δημοκρατικού σοσιαλισμού. «Ο σοσιαλισμός θά είναι δημοκρατικός ή δέν θά υπάρξει καθόλου», τόνισε και ξανατόνισε στό τελευταίο του βιβλίο και σέ διάφορα άρθρα του τελευταίου χρόνου. Οί αναλύσεις του γιά τό Κράτος, γιά τή Διοίκηση, τά πολιτικά κόμματα, γιά τούς κρατικούς ιδεολογικούς και κατασταλτικούς μηχανισμούς, γιά τόν οικονομικό ρόλο του Κράτους, τήν υλικότητα των θεσμών του, οί επισημάνσεις του γιά τήν παρακμή τής δημοκρατίας και τήν ανάδειξη του σύγχρονου κρατικού αυταρχισμού, έχουν μόνιμη αντίστιξη τήν κριτική των στρατηγικών επιλογών του εργατικού κινήματος και ιδιαίτερα των κομμουνιστικών κομμάτων: στρατηγικών επιλογών όπως προέκυψαν στή διάρκεια τής ιστορίας τους και όπως θεωρητικοποιήθηκαν από τούς εκπροσώπους τους. Παράλληλα μ' αυτήν τήν κριτική, μέσ στα γραπτά του αναδεικνύεται ένας αγωνιώδης προβληματισμός γιά μιά νέα στρατηγική μετάβασης στό σοσιαλισμό ή μωστότερα γιά τς θεωρητικές και πολιτικές προϋποθέσεις των σύγχρο-

νων μέ τήν εποχή μας στρατηγικών επιλογών στο πλαίσιο των καθεστώτων του ώριμου καπιταλισμού. Όμως οί αναζητήσεις του Πουλαντζά έμειναν ανολοκλήρωτες και μετέωρες. Μετέωρες όχι μόνο γιατί δέν του δόθηκε ο αναγκαίος χρόνος νά τς ολοκληρώσει αλλά και γιατί πίστευε πώς κανείς δέν είχε ακόμη στή διάθεσή του εκείνα τά στοιχεία πού θά μπορούσαν νά τόν οδηγήσουν στή διαμόρφωση μιάς ολοκληρωμένης στρατηγικής σύλληψης. Τοποθετημένος πολιτικά στό ρεύμα του άριστερού ευρωκομμουνισμού, ενός ρεύματος πού ορίζεται περισσότερο από τούς αποκλεισμούς πού κάνει και λιγότερο από τς θετικές απαντήσεις πού δίνει στα προβλήματα του σοσιαλισμού, πίστευε ότι ακόμη και στό πλαίσιο αυτού του νέου ιστορικού ρεύματος πού άνοίγει μιά νέα φάση γιά τό εργατικό κίνημα σίς χώρες τής Ευρώπης, δέν υπάρχουν παρά μόνο τά πρώτα σκιρτήματα μιάς σκέψης πού τείνει νά συγκροτηθεί σέ θετική θεωρία τής δημοκρατίας και του σοσιαλισμού: Ήξερε επιπλέον ότι οί λαϊκοί άγώνες πού οδηγούν στήν κραταίωση αυτού του ρεύματος μόλις τώρα αρχίζουν και συνεπώς οί όριστικές απαντήσεις δέν θά ήταν παρά έγκεφαλικές θεωρητικολογίες. «Ή άπάντηση στα έρωτήματα τής νέας στρατηγικής δέν υπάρχει ακόμη» έγραφε στον έπίλογο του τελευταίου βιβλίου του.

Ήθελα νά τονίσω τό σημείο αυτό γιά νά μή νομιστεί ότι στό έργο του Πουλαντζά μπορεί νά βρει κανείς τς όριστικές απαντήσεις, τς συνταγές ή τά προς εφαρμογή μοντέλα. Όποιοι ξεκινά μ' αυτήν τήν προδιάθεση θά βγει μάλλον άπογοητευμένος. Σίγουρα όμως θά βρει όρισμένα ενδεικτικά σημεία πού θά μπορούσαν νά χρησιμεύσουν στήν εκπόνηση μιάς νέας στρατηγικής.

Επιδώξή μου είναι νά θίξω περιληπτικά τά σημεία αυτά, έτσι όπως ο Πουλαντζάς τά έβλεπε στα τελευταία έργα του. Ούτως ή άλλως ή διερεύνησή

τους έχει εγγραφεί στην ημερήσια διάταξη γιατί ή αποτυχία δύο ιστορικών εμπειριών, της παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας και των χωρών του ονομαζόμενου «ύπαρκτου σοσιαλισμού», αποτελεί πλέον πεποίθηση μεγάλων δυνάμεων του ευρωπαϊκού εργατικού και λαϊκού κινήματος.

Κάθε επαναστατική στρατηγική, για να είναι αξια του ονόματός της, οφείλει να εκκινεί από το πρόβλημα της εξουσίας. Επαναστατική στρατηγική που δεν έχει στόχο την εξουσία και το κράτος δεν νοείται. Και λέγοντας στρατηγική εννοούμε τον κατάλληλο συνδυασμό στόχου και μέσων σέ ένα δοσμένο κοινωνικό σχηματισμό που μπορεί να οδηγήσει στη νίκη τις δυνάμεις του σοσιαλισμού, να επαναστατικοποιήσει τις κοινωνικές δομές, να ανατρέψει τις υπάρχουσες άστικές παραγωγικές σχέσεις, να επιφέρει το ριζικό μετασχηματισμό του κράτους, τη ριζική, με δύο λόγια, αλλαγή της κοινωνίας. Κομβικό, λοιπόν, σημείο κάθε στρατηγικής ήταν και παραμένει το Κράτος και η κρατική εξουσία. Εκεί δοκιμάζεται, εκεί πετυχαίνει ή αποτυχαίνει, τόσο ως θεωρία όσο και ως πρακτική.

Ποιές ήταν οι στρατηγικές επιλογές που δοκίμασε ως τώρα το εργατικό κίνημα; Ποιά ή αποτελεσματικότερά τους; Ποιο μέλλον προοιωνίζονται; Τι μπορούμε να σκεφτούμε σήμερα με βάση την ιστορική, θεωρητική και πρακτική εμπειρία; Πώς πρέπει να επανεκτιμήσουμε την εμπειρία αυτή;

Σημαντικό μέρος των αναλύσεων του Νίκου Πουλαντζά συνίσταται στο ότι έδειξε πως το κράτος δεν είναι ούτε αντικείμενο ούτε υπερβατικό υποκείμενο. Άλλά μία σχέση ταξικών δυνάμεων, συμπύκνωση, τελικά, μίας σχέσης δυνάμεων μεταξύ τάξεων. «Το κράτος, γράφει, δεν είναι ούτε ένα πράγμα – εργαλείο που μπορούμε να τ' αρπάξουμε, ούτε ένα κάστρο για να τρυπώσουμε εντός του χρησιμοποιώντας κάποιον Δούρειο Ίππο».

Όμως, οι θεωρητικοί της Διεθνούς και τα κομμουνιστικά κόμματα από την εποχή του μεσοπολέμου διακατέχονταν από την εργαλειακή αντίληψη για το Κράτος και την κρατική εξουσία. Γι' αυτούς το κράτος ήταν όργανο στα χέρια της άρχουσας τάξης, χειραγωγίσιμο κατά βούληση από την άστική τάξη, της οποίας και αποτελούσε εθύγραμμη πολιτική προέκταση. Οι ένδοκρατικές αντιφάσεις έρμηνεύονταν σαν ένδοαστικοί σκυλοκαβγάδες, συγκρούσεις για τη λεία μιάς άστικής κλίμακας έναντι των άλλων. Σύμφωνα πάντα με την τριτοδιεθνική ανάλυση οι λαϊκές μάζες στέκονταν έξω από το κράτος, οι λαϊκοί αγώνες δεν τό διαπερνούσαν, καμιά ταξική σύγκρουση αξία λόγου δεν συνέβαινε στο έσωτερικό του. Το κράτος φάνταζε μονολιθικό, άπροσπέλαστο, καθαρό απόσταγμα άστισμού. Έτσι οι ταξικοί ανταγωνισμοί έπαιρναν τη μορφή δύο συγκρουόμενων σφαιρών, που έχουν ένα και μόνο σημείο έπαφης, που όμως, είναι ταυτόχρονα και σημείο σύγκρουσης. Από τη μία μεριά τό άστικό κράτος και ο άστισμός, από την άλλη οι λαϊκές δυνάμεις εκτός κράτους. Ένα Κράτος κάστρο, φρούριο, που τό πολιορκούν λαϊκές δυνάμεις, εκατέρωθεν έπελάσεις, έφοδοι, έξοδοι ή άψιμαχίες.

Για την τριτοδιεθνική στρατηγική ή κατάληψη της εξουσίας θά έρχόταν ως άποτέλεσμα μιάς γενικής και νικηφόρας έφοδου ενώ οποιαδήποτε άλλη αντίληψη στιγματιζόταν ως ρεφορμιστική. Συνεπώς:

– Τό βασικό άξίωμα αυτής της στρατηγικής είναι ότι ή κατάληψη της κρατικής εξουσίας μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο με μετωπική σύγκρουση, ανάλογα με τις συνθήκες ένοπλη ή μή ένοπλη, άφου περάσει μιά φάση μετωπικής περικύκλωσης, ή έστω πολέμου θέσεων όπως υποστήριζε ο Γκράμσι.

Η τελική έφοδος θά έρθει όταν υπάρξει επαναστατική κρίση, μιά κατάσταση δηλαδή στην οποία από οικονομικούς ή άλλους λόγους έξασθενίζει αισθητά ή κρατική εξουσία και οι πολιτικές δυνάμεις της: όπου οι επάνω δεν μπορούν να διατηρήσουν την εξουσία και οι κάτω δεν θέλουν πιά να την ύφίστανται. Όσοι να φτάσουμε στο σημείο αυτό οι αγώνες των μαζών στόχο έχουν την επιτάχυνση της διαδικασίας που οδηγεί στην επαναστατική κρίση. Τότε, με οδηγό και πρωτοπορία τό κόμμα της εργατικής τάξης, δημιουργούνται στη βάση τό όργανα της επανάστασης: Σοβιέτ, Συμβούλια, Έπιτροπές, που άποσπούν από τό κράτος τμήματα εξουσίας. Δημιουργείται δηλαδή μιά κατάσταση δυαδικής εξουσίας. Η δεύτερη αυτή εξουσία, των σοβιέτ, κατά την τελική έφοδο συντρίβει τό ύπολείματα του άστικού κράτους και, έχοντας καταλάβει την εξουσία, όρθώνει τό δικό της θεσμικό σύστημα. Όστόσο τό Κράτος των Σοβιέτ που συντέριψε και αντικατέστησε τό άστικό κράτος, στην κυριολεξία, δεν είναι κράτος αλλά ένα κράτος στο δρόμο του μαρξισμού και της άπενέκρωσης.

– Μιά άλλη συνέπεια της εργαλειακής αντίληψης της ΙΙΙ Διεθνούς για τό Κράτος, σαφέστατης τουλάχιστο στη σταλινική της περίοδο, ήταν ότι, στην πραγματικότητα, δεν υπήρχε μιά στρατηγική θεώρηση για τη μακρά και περίπλοκη διαδικασία μετάβασης στο σοσιαλισμό. Έλειπαν δηλαδή τόσο ή θεωρία όσο και ή πρακτική για τό ριζικό μετασχηματισμό των κρατικών μηχανισμών, των αγώνων για τό σκοπό αυτό, για την ανατροπή, τελικά, του συσχετισμού δυνάμεων, ως την ώρα της επαναστατικής κρίσης. Ός διαδικασία νοούνταν μόνο ή ώρα της επαναστατικής κρίσης που σαν τέτοια άλλωστε ήταν λίγο πολύ βραχύχρονη. Ήταν μιά ευκαιρία. Πρίν έρθει ή μεγάλη στιγμή, πρακτικά, οι μάζες καταδικάζονταν σέ στάση άναμονής που έπαιρνε τό όνομα «άγωνα για τις διεκδικήσεις των εργαζόμενων». Η έξωθούνταν σέ άγονους άκτιδισμούς που ύποτίθεται θά επιτάχυναν τους ρυθμούς ή ώριμησης των υποκειμενικών συνθηκών και θά σφουρηλατούσαν τό πνεύμα έτοιμότητας για τη μεγάλη στιγμή της επανάστασης.

– Η τρίτη συνέπεια της ίδιας στρατηγικής ήταν ότι τό κρίσιμο ζήτημα του ριζικού μετασχηματισμού του κράτους παραπεμπόταν στά μετά την κατάληψη της εξουσίας. Έξυπονοούσαν και προπαγάνδιζαν τη γενική καταστροφή του υπάρχοντος άστικού κρατικού συστήματος και την αντικατάστασή του μετά την επιτυχία της επανάστασης από νέους θεσμούς και νέα κρατικά όργανα. Έτσι, στη στρατηγική της ΙΙΙ Διεθνούς σύμφυτο στοιχείο ήταν ή περιφρόνηση προς όλους τους θεσμούς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και των πολιτικών ελευθεριών, καθόσον κι

αυτές θεωρούνταν προϊόντα της αστικής τάξης και της δικτατορίας της.

Ωστόσο το κράτος που συγκροτείται εκ του μηδενός μετά την κατάρτιση της εξουσίας, στο βαθμό που καθοδηγείται *άνωθεν* από το κόμμα της πρωτοπορίας, στο βαθμό που καταστρέφει τις μορφές πολιτικής ύπαρξης και αντιπροσώπευσης των πολιτών, στο βαθμό που δεν θεσμοθετεί την πολιτική διαφωνία και τις πολιτικές ελευθερίες μέχρι και την άνοιχτη πολιτική και κοινωνική κριτική, παρόλο που ξεκινά από μορφές άμεσης δημοκρατίας στη βάση, μετατρέπεται, *αναγκαστικά*, σε ένα άλλο κράτος εξίσου συγκεντρωτικό και συγκεντροποιημένο: ένα άλλο κράτος, με άμεση σύνδεση του οικονομικού επιπέδου και του κράτους όπως στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες, χωρίς αντικειμενικό πλέγμα θεσμών για την ύπαρξη της πολιτικής κοινωνίας, έχοντας απορρίψει με διατάγματα τις ταξικές αντιφάσεις, ελεγχόμενο από το μοναδικό κόμμα, πλασμένο και το ίδιο στην κρατικιστική μήτρα του κράτους που θέλησε να αντικαταστήσει.

Εδώ εντοπίζεται η ουσία του σταλινικού αυταρχικού κρατισμού. Δεν πρόκειται συνεπώς για κάποια παραβίαση της σοσιαλιστικής νομιμότητας, ούτε για παρέκκλιση, αλλά για τις αναγκαστικές συνέπειες κάποιων αρχικών στρατηγικών επιλογών που στη συνέχεια απολυτοποιήθηκαν μέσα στην τραχύτητα της ταξικής πάλης. Αλλά αυτό είναι μία άλλη ιστορία που συνδέεται με τα καθέκαστα της ανάπτυξης των σοσιαλιστικών κοινωνιών και ειδικά της Σοβιετικής Ένωσης, που από πρώτη χώρα της σοσιαλιστικής επανάστασης, στη διάρκεια μερικών δεκαετιών, μετατράπηκε στην υπερέδναμη που εξάγει όχι πλέον επανάσταση αλλά τον πόλεμο και την κατάκτηση.

Είναι φανερό ότι η παρουσίαση των βασικών στρατηγικών θέσεων της III Διεθνούς και ή κριτική τους από το Νίκο Πουλαντζά, όπως και από άλλους μελετητές, δεν μπορεί να πάρει τη θέση της συγκεκριμένης ανάλυσης της ιστορίας των διαφόρων φάσεων της IIIης Διεθνούς ή της ιστορίας των επίμερους κομμουνιστικών κομμάτων και των συνθηκών μέσα στις οποίες τό καθένα πάλεψε. Ούτε αυτή η γενική έκθεση μπορεί να πάρει τη θέση της ιστορίας του κομμουνιστικού κινήματος κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά απ' αυτόν. Η ιστορία αυτή, ή μάλλον οι ιστορίες αυτές, τώρα μόλις αρχίζουν να βλέπουν τό φως.

Είναι φανερό επίσης ότι η προηγούμενη έκθεση των στρατηγικών θέσεων, ενώ δεν είναι ή ιστορία, ωστόσο, περιγράφει και έννοσηματώνει μίαν ιστορική πραγματικότητα. Δηλαδή μās παρέχει τις γενικές και κατευθυντήριες ιδέες με βάση τις οποίες κινήθηκαν τά κομμουνιστικά κόμματα. Πιό σωστά: μερικές από τις ιδέες με βάση τις οποίες πλάστηκαν και με βάση τις οποίες διαμόρφωσαν μίαν ορισμένη εσωτερική ιδεολογία, από τη μιά μεριά σαφέστατα περιχαρτωμένη, αλλά και προορισμένη να εισαχθεί στο εργατικό κίνημα ως ενιαίο, οικουμενικό και καθολικό μοντέλο ύπαρξης της επαναστατικής διαδικασίας.

Ο Μάρξ έλεγε ότι «τό προλεταριάτο δεν έχει ως σκοπό να πραγματοποιήσει ένα ιδανικό αλλά να απελευθερώσει τά στοιχεία της νέας κοινωνίας». Ωστόσο ή στρατηγική της εφόδου ιστορικά υπήρξε ως γιγαντιαία επιχείρηση επιβολής ορισμένων προκατα-

σκευασμένων ιδανικών που υποτίθεται ενσάρκωναν τό γενικό συμφέρον. Σήμερα, όμως, ύστερα από τη συγκεκριμένη ιστορική εμπειρία κανείς δεν θέλει να αλλάξει τόν αυταρχισμό του σύγχρονου καπιταλισμού με τό δεσποτισμό του υπαρκτού σοσιαλισμού. Η φοβερή είδηση για τη επανάσταση του Όκτώβρη που κάποτε αναστάτωσε τόν κόσμο είναι πλέον πολύ μακρινή.

Απ' αυτή την άποψη έχει τεράστια σημασία να τονιστεί και να φανεί τό σαθρό έδαφος πάνω στο οποίο κινείται ή στρατηγική της εφόδου. Γιατί, κοντά στά άλλα, ή σημερινή βαθιά κρίση του κομμουνιστικού κινήματος αντιστοιχεί στην αφερεγγυότητα των παραδοσιακών στρατηγικών επιλογών. Και για ένα επιπλέον λόγο. Η στρατηγική της εφόδου, όπως την κωδικοποίησαν και τη θεωρητικοποίησαν από τά χρόνια της IIIης σταλινοποιημένης Διεθνούς, αποτέλεσε τόν επαναστατικό δεκάλογο για τό εργατικό κίνημα. Περιβλημένη με τό κύρος του ΚΚΣΕ και της ΕΣΔΔ μετατράπηκε σε άκρογωνιαίο λίθο της πολιτικής των ΚΚ.

Στην πραγματικότητα ή στρατηγική αυτή – και εδώ θά ήθελα να επιμείνω λίγο, πηγαίνοντας πέρα από τις αναλύσεις του Νίκου Πουλαντζά – κάλυπτε και εξωραΐζε ιδεολογικά μίαν ορισμένη πολιτική πραγματικότητα: Του ρόλου δηλαδή που έπωμίζονταν τά κομμουνιστικά κόμματα στις χώρες του καπιταλισμού.

Θά προσπαθήσω να εξηγηθώ με άκρα συντομία. Ποιός είναι ο ρόλος των κομμουνιστικών κομμάτων στά χρόνια της Διεθνούς και αργότερα;

Αυτόνομη. Νά πραγματοποιήσουν τό καθένα στόν τόπο του τη σοσιαλιστική επανάσταση. Πότε όμως είναι ώριμη ή σοσιαλιστική επανάσταση; Πότε δηλαδή τό μοντέλο που προηγούμενα σκιαγραφήσαμε μπορεί να ενεργοποιηθεί και να τεθεί σ' εφαρμογή;

Η απάντηση σ' αυτό τό ερώτημα δεν είναι αυτόνομη.

Στις πολιτικές θέσεις και τις στρατηγικές έπεξεργασίες όλων των κομμουνιστικών κομμάτων αναφέρεται ότι έρχεται ή ώρα της σοσιαλιστικής επανάστασης όταν ώριμάσουν οι *υποκειμενικές συνθήκες*. Πράγμα που, από μιά άποψη, αποτελεί μίαν καταπληκτική ταυτολογία. Ωστόσο, ή εκτίμηση για την ώριμότητα των υποκειμενικών και αντικειμενικών συνθηκών γίνεται από τό επαναστατικό έπιτελείο, δηλαδή την ήγεσία του κόμματος. Και για μίαν εποχή, που για όλόκληρο τόν κόσμο υπήρχε ένα και μόνο επαναστατικό κέντρο, υποτίθεται ή ήγεσία της Διεθνούς και αργότερα της Κομινφόρμ, ή εκτίμηση εναπόκειται αποκλειστικά σ' αυτό τό Κέντρο. Στην πράξη, όμως, ή εκτίμηση είναι της αποκλειστικής εϋθύνης και αρμοδιότητας της Σοβιετικής Ένωσης, για την οποία συνομολογείται ο πρωταγωνιστικός ρόλος, και του ΚΚΣΕ, στο οποίο αναγνωρίζεται ή ιδιότητα του κόμματος-όδηγου.

Ωστόσο σ' όλη τη μακρά διάρκεια που πάει από την άνοδο του σταλινισμού, και για πολλά κομμουνιστικά κόμματα, ακόμη και της Δύσης, φτάνει ως τις μέρες μας, δεν θά βρει κανείς πουθενά και για καμιά χώρα του κόσμου μίαν παρόμοια εκτίμηση: ούτε στά χρόνια της Διεθνούς ούτε αργότερα. Κι ωστόσο πολιτικές κρίσεις υπήρξαν σωρό, γενικές λαϊκές κινητο-

ποιήσεις επίσης, μέχρι και καθολικές εξεγέρσεις. Ἀκόμη και πετυχημένες ἐπαναστάσεις πραγματοποιήθηκαν με τὴν ἠγεσία κομμουνιστικῶν κομμάτων ὅπως στὴ Γιουγκοσλαβία, τὴν Κίνα ἢ τὸ Βιετνάμ. Γιὰ καμιά ἀπ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, τὸ παγκόσμιο ἐπαναστατικὸ καθοδηγητικὸ κέντρο δὲν ἐκτίμησε ὅτι εἶχαν συγκεντρωθεῖ οἱ κατάλληλες ὑποκειμενικὲς καὶ ἀντικειμενικὲς συνθήκες.

Ἄλλὰ περὶ τίνος πρόκειται; Ἡ ῥῆση περὶ ὠριμότητας τῶν ὑποκειμενικῶν καὶ ἀντικειμενικῶν συνθηκῶν μέσα στὶς ἀντικειμενικὲς συνθήκες, συμπεριλαμβάνει τὸν εὐνοϊκὸ συσχετισμὸ τῶν διεθνῶν δυνάμεων. Συναντᾶμε ἔτσι τὸν παράγοντα Σοβιετικὴ Ἐνωση. Μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ δύναμη τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ ἔχει μειωθεῖ καὶ ἀδυνατεῖ νὰ ἐπέμβει ἀπὸ τὴ μιά μεριά, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἡ δύναμη τοῦ σοσιαλιστικοῦ στρατοπέδου ἀφενὸς ἔχει αὐτὴ καθαυτὴ ἀυξηθεῖ, ἀφετέρου ἔχει μεγαλώσει ἡ ἐπιρροή του, στὴ συγκεκριμένη χώρα.

Ἡ μελέτη τῶν στρατηγικῶν κειμένων τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων – καὶ ἐδῶ δὲν χρειάζεται νὰ ἀναφερθῶ σὲ καμιά ιδιαίτερη περίπτωση γιατί ὅλες εἶναι πανομοιότυπες – δείχνει ὅτι ὑπάρχει ἓνα κρίσιμο σημεῖο: ὁ ρόλος τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης, ἀπὸ τὸ ὁποῖο καὶ ἐξαρτᾶται ἡ ἐπιτυχία τῆς ἐπανάστασης, ἢ ἡ ἐνεργοποίηση τῆς στρατηγικῆς τῆς ἐφόδου. Σ' αὐτὴ τὴν, ἄφατη, κατὰ κάποιο τρόπο, στρατηγικὴ, ὠριμες εἶναι οἱ συνθήκες ὅταν ὑπάρχει ἀκτινοβολία τῶν κατακτήσεων τοῦ σοσιαλιστικοῦ στρατοπέδου, ὅταν ἡ ἀκτινοβολία αὐτὴ ἔχει πάρει τέτοιες διαστάσεις ὥστε μεγάλες δυνάμεις πλέον πιστεύουν σ' αὐτὴν, ὅταν, ἀκόμη, ἡ ἴδια ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωση ἔχει τὴν ἀντικειμενικὴ δυνατότητα νὰ δράσει, τουλάχιστο σὰ δύναμη ἀποτροπῆς τῆς ἱμπεριαλιστικῆς ἐπέμβασης, πράγμα πού τελικά μόνο ἡ ἴδια μπορεῖ νὰ τὸ κρίνει. Τότε λοιπὸν ἡ κυοφορούμενη ἐπανάσταση, ἔχοντας ἰδεολογικὸ ὄραμα γιὰ τὶς μάζες, (δηλαδή τὸ μοντέλο σοσιαλισμοῦ πού προβάλλει ἡ ΕΣΣΔ), ἐφόσον τὸ ὄραμα αὐτὸ ἔχει διαδοθεῖ πλατιά στὶς μάζες καὶ μὲ βάση αὐτὸ ἔχουν ὀργανωθεῖ, ὅταν ὑπάρχει ἓνα κόμμα πού ὀδηγεῖ καὶ καθοδηγεῖ τὴ λαϊκὴ διαθεσιμότητα καὶ, τέλος, ὅταν ἡ ἐπανάσταση ἔχει καλυμμένα τὰ νῶτα της καὶ μπορεῖ νὰ λάβει δραστηριὴ ὑποστήριξη ἀπὸ τὸ σοσιαλιστικὸ στρατόπεδο, τότε καὶ μόνο τότε, ἡ κατάσταση, σύμφωνα μὲ τὴν πεμπτουσία αὐτῆς τῆς στρατηγικῆς, εἶναι ὠριμη καὶ ἡ γενικὴ ἐφοδος γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἐξουσίας, μὲ τὴ μορφή ἐξέγερσης, γενικῆς ἐπαναστατικῆς ἀπεργίας ἀκόμη καὶ ἐκλογικὰ, εἶναι δυνατὴ.

Ἡ στρατηγικὴ αὐτὴ ἔχει ἓνα κρίσιμο σημεῖο: ὅτι ἡ ἐκτίμηση γιὰ τὶς συνθήκες πού ἐπικρατοῦν στὴ δοσμένη κοινωνία δὲν ἐναπόκειται στὸ ἴδιο τὸ κίνημα τῆς χώρας ἀλλὰ στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση. Τὰ κινήματα ἔτσι καὶ τὰ ΚΚ ἀπαλλοτριώνονται ἀπὸ τὶς κύριες πολιτικὲς τους εὐθύνες καὶ λειτουργίες. Ἀπολιτικοποιούνται ἀπὸ τὴν κορυφὴ ὡς τὴ βάση. Τὸ ἀποτέλεσμα ὅμως ἱστορικὰ ὑπῆρξε ἡ ἐξάρτηση τῶν ΚΚ ἀπὸ τὸ μοναδικὸ ἐπαναστατικὸ κέντρο καὶ ἡ ὑπαγωγή τους στὶς ἀνάγκες τῆς σοβιετικῆς πολιτικῆς. Γιατί ἡ ΕΣΣΔ, γιὰ λόγους πού ἀφοροῦσαν τὰ κρατικὰ τῆς συμφέροντα, τὰ καταδίκαιζε στὴ στάση ἀναμονῆς καὶ τὰ μετέτρεπε σὲ ἐξωτερικὲς, μέσα στὴ σφαῖρα τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ, δυνάμεις στήριξης

καὶ ὑπεράσπισης τοῦ σοσιαλιστικοῦ στατοπέδου. Κάποτε μάλιστα αὐτὸ λεγόταν καὶ ρητά: τὸ πρῶτο καθήκον τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων καὶ τῶν κομμουνιστῶν εἶναι ἡ ὑπεράσπιση τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης.

Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ κατάσταση αὐτὴ σήμερα, σὲ γενικὲς γραμμὲς, τείνει νὰ ξεπεραστεῖ. Τὸ ρεῦμα τοῦ εὐρωκομμουνισμοῦ, ἂν κάτι σημαντικὸ ἔχει προσφέρει στὸ ἐργατικὸ κίνημα τῆς Εὐρώπης εἶναι ὅτι, μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, ἀποδεσμεύει τεράστιες λαϊκὲς μάζες ἀπὸ τὴ μέγερη τῆς ἀναμονῆς καὶ τὶς στρέφει πρὸς τοὺς ἐσωτερικοὺς ταξικούς-κοινωνικούς ἀγῶνες. Ὡστόσο, παρὰ τὶς ρωγμὲς τῆς αὐτῆς ἢ στρατηγικῆς δὲν ἔχει πάψει νὰ ὑπάρχει καὶ νὰ ἐπενεργεῖ ἀποδιοργανωτικά. Ἡ περίπτωσις τοῦ Ἀφγανιστάν τὸν τελευταῖο καιρὸ εἰκονίζει ἀρκετὰ καλά τὴν ἀνθεκτικὴ αὐτοῦ τοῦ παλιοῦ μοντέλου, ἀλλὰ καὶ ὑπογραμμίζει τὶς τεράστιες προσπάθειες, πολιτικὲς καὶ θεωρητικὲς, πού χρειάζονται γιὰ νὰ ξεπεραστεῖ ὀλοκληρωτικά.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ συναντᾶμε τὴ δραστηκότερη καὶ μακροβιότερη ἐπίδραση τοῦ σταλινισμοῦ πάνω στὰ κομμουνιστικὰ κόμματα, ἴσως πολὺ πιὸ δραστηκὴ, ἂν καὶ ὁμόρροπη, μὲ τὸ χαρακτῆρα κόμματος πού ὁ σταλινισμὸς κατάφερε νὰ ἐπιβάλλει, τὴν καθιέρωση μιᾶς ὀρισμένης ἐσωκομματικῆς ζωῆς, τὴν ἐπιλογή ἑνὸς ὀρισμένου πολιτικοῦ προσωπικοῦ πού συνεχῶς ἀναπαράγεται στὴ βάση τῆς ἀρχικῆς μήτρας κ.λπ. Κάπως ἔτσι, καὶ ἀντιπαρέρομαι τὰ τεράστια ἱστορικὰ προβλήματα πού θέτει αὐτὴ ἡ διατύπωση, τὰ κομμουνιστικὰ κόμματα, ἀπὸ δυνάμεις καὶ πρωτοπόρα στοιχεία τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, μετατράπηκαν σὲ δυνάμεις στήριξης τῶν κρατικῶν συμφερόντων τῆς ΕΣΣΔ. Ὅχι δέβαια μὲ τὴ βοήθεια πρακτόρων καὶ

κομματικῶν ἀσυννομιῶν ὅπως τό θέλει μιὰ παλιὰ ἀντικομμουνιστική παράδοση. Ἄλλὰ μέ τήν ἐσωτερικήν στή ἐπιμέρους κομμουνιστικά κινήματα τῶν βασικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ σταλινισμού, τόν ἐγκλιματισμό τῶν βασικῶν γνωρισμάτων πού μάλιστα στή χρόνια τοῦ τιτάνιου ἀγώνα τῆς ἀντιφασιστικῆς ἀντίστασης ἐνισχύθηκαν, ἐκλαϊκεύτηκαν, ἀπέκτησαν λαϊκή βάση καί ἀπήχηση πού ξεπέρασε τά ὅρια τοῦ κόμματος. Τότε ἦταν πού ὁ σταλινισμός δέθηκε μέ δεσμούς αἵματος γι' αὐτό καί πῆρε τή θέση λυτρωτικῆς ἰδεολογίας, κι ἄς θεωροῦμε σήμερα, ὅσοι τέλος πάντων τό θεωροῦμε, ὅτι δέν ἔχει νά κάνει μέ τή λυτρωτική φύση τοῦ μαρξισμού καί τοῦ σοσιαλισμοῦ. Καί σάν ἐγκλιματισμένη ἰδεολογία πού ἦταν ὁ σταλινισμός – καί ὄχι δύσμορφη ἐκβάστηση ὅπως εἶπαν – ἔθρεψε καί θρέφει συνεχῶς στό ἐσωτερικό τῶν κινήματων τούς ἰδεολογικούς καί τούς ὀργανωτικούς ὁρους ἀναπαγωγῆς του.

Ἄς ξανάρθουμε ὁμως στή στρατηγική τῆς ἐφόδου τονίζοντας ἓνα σημεῖο. Ἡ κριτική της ἰσοδυναμεῖ μέ τήν ἀνάδειξη τοῦ πραγματικοῦ πολιτικοῦ νοήματός της πού, ὅπως προσπάθησα νά δείξω, δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τήν ὑπαγωγή τοῦ κινήματος στίς ἀνάγκες τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης. Ἡ κριτική τοῦ Πουλαντζά δείχνει πῶς ἡ ἐργαλειώτικη ἀντίληψη γιά τό κράτος καί ἡ σὺνδρομη περιφρόνηση τῶν θεσμῶν τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας, (θεσμῶν πού καθιερώνουν μιὰ κάποια ἀντικειμενικότητα στίς σχέσεις κράτους-πολίτη ἀκόμη καί στό πλαίσιο τῆς μεταβατικῆς περιόδου τοῦ σοσιαλισμοῦ, ὅπου τό κράτος ἀκόμη ὑπάρχει καί δέν ἔχει μετατραπεί σέ ἄμεση κοινωνική δύναμη), ὁδηγοῦν ἀναγκαστικά σέ ἓνα μοντέλο στρατηγικῆς ἀκίνησιος ἢ πραξικοπηματικοῦ ἀκτιβισμού. Θά πρέπει ὁμως νά πάμε ἀκόμη πιό πέρα. Καί νά δοῦμε ὅτι αὐτή ἡ στρατηγική ἀκίνησιος σημαίνει ἐσωτερικήν σ' ἓνα κίνημα τῆς πίστες ὅτι μόνο μέ τή σὺνδρομή τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης μπορεῖ νά ὑπάρξει ἡ ἀντικαπιταλιστική ἐρήξη.

Καί αὐτή εἶναι κατά τή γνώμη μου ἡ πιό ὀλέθρια συνέπεια τοῦ σταλινισμού καί τῆς στρατηγικῆς τῆς ἐφόδου. Γιατί τό λαϊκό κίνημα ἀντί νά βασίζεται στίς δικές του δυνάμεις πού ἀναδεικνύει ἡ ταξική πάλη, ἀντί νά δρᾷ γιά τήν ἐνότητά του καί τή μαζικότητά του, ἀντί νά παλεύει γιά τό μετασχηματισμό τῶν κρατικῶν μηχανισμῶν πρὶν ἀπό τήν φάση τῆς μεγάλης ρήξης, βρῖσκεται πάντα πίσω ἀπό τήν πραγματικότητα, ἐγκλωβίζεται στήν ἀναμονή τῶν εὐνοϊκῶν συνθηκῶν πού δέν εἶναι ἄλλες ἀπό τήν ἐνδυνάμωση τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης, τήν ἀκτινοβολία τῶν κατακτήσεων τοῦ σοσιαλιστικοῦ στρατοπέδου, ὅταν δέν εἶναι πολύ ἀπλά ἡ πίστη στόν σύγχρονο Ἄγαθάγγελο: δηλαδή τό πλησίασμα τοῦ Κόκκινου Στρατοῦ, κατά τό πρότυπο ὀρισμένων λαϊκῶν δημοκρατιῶν στό τέλος τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Βρισκόμαστε ἔτσι μακριά ἀπό τή μαρξιστική προοπτική καί τό δημοκρατικό σοσιαλισμό. Ὅπως τονίζει ὁ Πουλαντζάς, συνεχίζοντας τίς ἀναλύσεις τῶν κλασικῶν τοῦ μαρξισμού πρέπει νά ἔχουμε μιὰ *συνολική προοπτική θέωρηση γιά τό μαρξισμό τοῦ Κράτους, θέωρηση πού περιέχει δύο στενά συναρθρωμένες μεταξύ τους διαδικασίες: τό ριζικό μετασχηματισμό*

τοῦ κράτους καί ταυτόχρονα τήν ἀνάπτυξη τῆς ἄμεσης δημοκρατίας στή βάση. Ἡ προοπτική αὐτή συνιστᾷ τό στρατηγικό στόχο. Ἄν ὁμως ἔτσι ἔχουν τά πράγματα, τότε ἡ πίστη στόν πρωταγωνιστικό ρόλο τῆς ΕΣΣΔ ἀποτελεῖ φενάκη καί ἀποπροσανατολισμό τουλάχιστον ὡς πρὸς τό κύριο: τήν ἀπονέκρωση τοῦ κράτους. Πλήγ κι ἂν πιστέψουμε ὅτι στίς χώρες τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ, ὅπως λέχτηκε, ὁ μαρξισμός τοῦ κράτους περνάει μέσα ἀπό τό δυνάμωμά του.

Ἡ κριτική, πολιτική καί θεωρητική, αὐτῆς τῆς ἀντίληψης θά μᾶς ἐπιτρέψει νά ξεκολλήσουμε ἀπό μιὰ παράδοση πού παραγνοῖζει, σέ τελευταία ἀνάλυση, τά κινήματα κοινωνικῆς κριτικῆς, παλιά καί νέα, καί μόνο πολιτικές καταστροφές ἔχει προκαλέσει. Γιατί αὐτό πού λέμε ὁ μέσος ἄνθρωπος προβάλλοντας τό βιωμένο παρελθόν στό παρόν του καί τό μέλλον του, ἀναπλάθοντας μιάν ὀρισμένη ἱστορία γεμάτη καταστροφές καί ἀναγνωρίζοντας στή σημερινά πολιτικά σχήματα ὅλα τά βασικά γνωρίσματα πού τοῦ ἀνακαλοῦν τίς εἰκόνας τῆς καταστροφῆς, τῆς ἀνεπάρκειας καί τῆς ἀκίνησιος, στρέφεται πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις.

Τό πρόβλημα λοιπὸν συνοψίζεται, μέ τά λόγια τοῦ Πουλαντζά ὡς ἑξῆς: «*Πῶς θά συλλάβουμε τή δυνατότητα γιά ἓνα ριζικό μετασχηματισμό τοῦ κράτους, συναρθρώνοντας τήν διεύρυνση καί τήν ἐμβάθυνση τῶν θεσμῶν τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας καί τῶν πολιτικῶν ἐλευθεριῶν μέ τήν πλατιά ἀνάπτυξη μορφῶν τῆς ἄμεσης δημοκρατίας στή βάση καί τή γονημοποίηση αὐτοδιαχειριστικῶν ἐστιῶν;*» Ἐδῶ ἐντοπίζονται τά οὐσιαστικά στρατηγικά προβλήματα τοῦ δημοκρατικοῦ δρόμου πρὸς τό σοσιαλισμό καί τοῦ δημοκρατικοῦ σοσιαλισμοῦ. Ἀπό τήν ἀπάντηση πού θά πάρουν τά ἐρωτήματα αὐτά ἐξαρτᾶται ἡ νέα πορεία τοῦ σοσιαλισμοῦ: ἀπό τήν ἀπάντηση πού θά δώσει δηλαδή ἡ ταξική πάλη. Γιατί ἄλλος δρόμος δέν ὑπάρχει ἀπό ἐκεῖνον πού χαράζουν οἱ λαϊκοὶ ἀγῶνες.

ΜΙΑ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΣΤΟΝ «ΠΟΛΙΤΗ»

Ἡ αὐτοχειρία τοῦ νέου Ἀνάχαρση

ἢ
Ἕλληνες προοδευτικοί
διανοούμενοι
μεταναστεύοντες
πρὸς ἀναζητήτρι
μίας καλύτερας μοίρας
ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ

τῶν Δημήτρη Ἀρμάου
καὶ Φώτη Μωρόγιαννη.

Γράφουν σοφοί ἄντρες πολλοί, γράφουν τυπογράφοι ντόπιοι καὶ ξένοι διαβασμένοι γιὰ τὴν Ἑλλάδα – ἓνα πρᾶμα μόνον μέ παρακίνησε κ' ἐμένα νὰ γράψω, ὅτι τούτην τὴν πατρίδα τὴν ἔχομεν ὅλοι μαζί, καὶ σοφοί καὶ ἀμαθεῖς καὶ πλούσιοι καὶ φτωχοὶ καὶ πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ καὶ οἱ πλεόν μικρότεροι ἄνθρωποι· ὅσοι ἀγωνιστήκαμεν, ἀναλόγως ὁ καθεὶς, ἔχομεν νὰ ζήσωμεν ἐδῶ. Τό λοιπόν δουλέψαμεν ὅλοι μαζί, νὰ τὴν φυλάμεν κι' ὅλοι μαζί καὶ νὰ μὴν λέγη οὔτε ὁ δυνατός «ἐγώ», οὔτε ὁ ἀδύνατος. Ξέρετε πότε νὰ λέγη ὁ καθεὶς «ἐγώ»; Ὅταν ἀγωνιστὴ μόνος του καὶ φκείαση ἢ χαλάσει, νὰ λέγη ἐγώ· ὅταν ὁμως ἀγωνίζονται πολλοὶ καὶ φκειάνουν, τότε νὰ λένε «ἐμεῖς». Εἴμαστε εἰς τό «ἐμεῖς» κι' ὄχι εἰς τό «ἐγώ». Καὶ εἰς τό ἔξης νὰ μάθωμεν γνώση, ἂν θέλωμεν νὰ φκειάσωμεν χωριόν, νὰ ζήσωμεν ὅλοι μαζί.

(Μακρυγιάννης, Ἀπομνημονεύματα, «Ἐπίλογος», φωτοτυπικὴ ἔκδοση τῆς πρώτης, χ.χ. καὶ λοιπὰ στοιχεῖα, πρόλογος – ἐπιμέλεια: Γιάννη Βλαχογιάννη).

Προλεγόμενα

Λόγος γιὰ προσφορά στέγης, ἀπὸ μέρους ἑνὸς πολιτικοῦ περιοδικοῦ, στή λογοτεχνία.

Στό τεῦχος 31 (Δεκέμβριος 1979) ὁ *Πολίτης* δημοσίευσε ἀνακοίνωση («Ὁ λογοτεχνικός Πολίτης», σ. 15) πού σύμφωνα μ' αὐτή θά προσφέρει – ὀργανωμένα πιά σέ ἀνεξάρτητο τμήμα του – μερικές σελίδες στό χώρο τοῦ λογοτεχνικοῦ κειμένου (πρωτότυπου ἢ μεταφράσματος), τοῦ λογοτεχνικοῦ μελετήματος καὶ τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς. Ἡ πράξη αὐτή μᾶς θρῖσκει ἐπιφυλακτικούς, ἴσως καὶ ἀντίθετους καὶ (πάντως) ἀρκετά θλιμμένους. Καὶ σ' αὐτό πάνω θά ἐξηγηθούμε.

Ὁ *Πολίτης* πρωτοεμφανιζόμενος (τό Μάη τοῦ '76) εὐαγγελίστηκε κάποιον περιεχόμενο πού ἀναφερόταν στή ζωντανή μαρξιστικὴ σκέψη. Αὐτό καθοριζόταν ἀπὸ τὴν «πολιτικὴ ἀφετηρία» τοῦ περιοδικοῦ, ἔτσι ὅπως διατυπώθηκε ἀπὸ τὴ Γραμματεία καὶ τὴ Συντακτικὴ Ἐπιτροπὴ του, στό πρῶτο τεῦχος: «ὀρίζεται κυρίως ὡς πρὸς τὰ σημεῖα τῆς πού ἀποκλείονται». Καὶ

σημεῖα τέτοια στάθηκαν (ὅπως προέκυψαν ἀπὸ τό σύνολο τῶν δημοσιευμάτων τοῦ περιοδικοῦ, πού ἀκολούθησαν): ἢ κάθε λογῆς συντήρηση στό στοχασμό, ὁ πολιτικός δαλτωνισμός, ἢ μαρξιστικὴ δογματική (σέ ὁποιαδήποτε ἔκφρασή της), ἢ ἐθελουφλία, ἢ ἀρτηριοσκήληρση, ἢ ἀνευθυνότητα, οἱ ἀναχρονιστικὲς θέσεις, ἐκτιμήσεις, προτάσεις, ἐπιλογές καὶ – κύρια καὶ πρωταρχικά – ἢ κάθε λογῆς ἀπάθεια.

Οἱ ἀρχές αὐτές, ἴσως, δέν ξεχάστηκαν. Ἄλλ' ἀπωθήθηκαν μπροστά σ' ἓνα φαινόμενο πού θά τό λέγαμε – μ' ἐλάχιστα περιθώρια λάθους – «ἀποτελμάτωση» τῆς μαρξιστικῆς διανόησης (πού δυνητικὰ καλύπτει καὶ προδίδει στό σχῆμα του ὁ *Πολίτης*). Πιστεύουμε πὼς αὐτό τό ἐπίσημο ἀνοιγμα στή λογοτεχνία ἀποτελεῖ δηλωτικὸ σημάδι τῆς ἀπώθησης μπροστά στό φαινόμενο πού κατονομάστηκε.

1. Ἡ «ἀποτελμάτωση» τῆς μαρξιστικῆς διανόησης

Θά πρέπει νὰ εἰπωθεῖ πὼς μιλώντας γιὰ μαρξιστικὴ διανόηση, σή-

μερα και στην Ελλάδα, δεν περιλαμβάνουμε στο χώρο της τή μικρή δράκα σιωπηλών χειροκρότου της δογματικής περιοχής μέσα και γύρω από το ΚΚΕ. Διανοούμενος, σημαίνει - κυρίαρχα - διαπλασμένος. Και κάθε - σκεπτόμενος, βέβαια - άνθρωπος που υπόκειται σε μία σειρά διαδικασιών διάπλασης και διαρροής, *αμφισβητεί*. Αυτή του ή αμφισβήτηση αποτελεί το μόνο ευδιάκριτο γνώρισμά του.

Ουσιαστικά λοιπόν, μιλάμε για τους διανοούμενους του *Πολίτη* (και δεν θα θέλαμε να βάλουμε στην ίδια μοίρα τον κ. Μαρωνίτη και τον κ. Μπαλτά - κ. Μπαλτά, περάστε έξω σās παρακαλούμε). Μ' αυτή την περιχαράκωση, συγκεκριμενοποιείται ή ομάδα, που δεχόμαστε ότι παρουσιάζει τά συμπτώματα της «αποτελμάτωσης» (χωρίς, βέβαια, να καθιστούμε ισόπεδη την άποψή μας). Ταυτόχρονα, αναφερόμαστε και σ' όλους τους ομογάλακτους με τους «πολιτικούς», «έξωπολιτικούς» διανοούμενους.

Ια. 'Η Πενία

Πρόκειται για «έντός των τειχών» σύμπτωμα, διαμορφωμένο με στοιχεία «έντός και εκτός των τειχών». Έκφράζεται στην απουσία ατόμων, στην έλλειψη εργαλείου έρευνας και συλλογιστικής και στη σύγχυση των εικόνων της ελληνικής κοινωνίας.

ΙαΙ. 'Απορσία ατόμων

Η ελληνική διάνοξη, μπορεί να λογαριαστεί σά μία μειονότητα που, ολοένα και ταχύτερα, αποδεκατίζεται. Και όσοι απομένουν, αδρανοποιούνται, αποδυναμώνονται και, όχι σπάνια, πέφτουν σε μαρασμό. Τό φαινόμενο είναι πλατιά διαδεδομένο αλλά, όπωσδήποτε, υπάρχουν και εξαιρέσεις. Σύμφυτο με μία σειρά αλλαγών και ανακατατάξεων, προδόντων δυό παράλληλων κινήσεων: μιās δεξιάς αυτοαμυντικής, που εμφανίζεται παντοδύναμη (δόντως και κάτ' επίφαση) και μιās άριστερās άπολυ-

μένης στην αυτοάφεση (ώς τό σημείο ταύτισης μ' ένα προπολεμικό καρυωτακισμό).

ΙαΙΙ. 'Ελλειψη εργαλείου

Πλήρης έκφραση: έλλειψη εργαλείου, κατάλληλου για επιστημονική έρευνα, με σωστή διαδικασία, μέθοδο και συμπερασματολογία. Τό εργαλείο αυτό υπάρχει δυνητικά (επιστημονικός μαρξισμός) και θεωρητικά. Όμως ελάχιστα χρησιμοποιήθηκε και, κατά τά φαινόμενα, τείνει να εγκαταλειφθεί όλοτελώς (δλέπε και τό άρθρο που παρακάτω θά σχολιάσουμε). Στη θέση του ακούγονται κραυγές απογοητευμένων, κραυγές άγνωστών, κραυγές ναρκίσιων, κραυγές για τίς κραυγές. Η άμέθοδη άναρθρολογία δεν είναι τό καλύτερο υποκατάστατο μιās τέτοιας ζημιωτικής έλλειψης.

ΙαΙΙΙ. Σύγχυση τών εικόνων

Πρόκειται για μιā σύγχυση που δεν είναι επιστημονικά δυσανάγνωστη. Τά όρια της δυσκολίας μπορεί να προσδιορίζονται από συνθήκες που ήδη αναφέρθηκαν (οί δυό παράλληλες κινήσεις) όμως από ένα σημείο και πέρα όφείλονται (έτσι πλατιά που κρυσταλλώθηκαν) σε ίδιες ευθύνες της άριστερης διανόησης (έλλειψη εργαλείου).

Ιβ. 'Η περιθωριοποίηση της διανόησης

Ένα σύμπτωμα «εκτός των τειχών»: ή διάνοξη πραγματικά δεν έχει ευθύνες. Όσοι διανοούμενοι, μέσ στην άριστερά, δεν συμπεριλαμβάνονται στο «περιθώριο» - γιατί, άπλούστατα, δεν είναι διανοούμενοι - πρέπει να έχουν ευθύνες (κ. Μπαλτά, περάστε μέσα) και άρκετές τύψεις.

Ό δογματισμός εμφανίζεται και παρέχει τά αίτια και τίς άφορμές για τούτη την περιθωριοποίηση, και σά κόμματα που διαφοροποιούνται από τό ΚΚΕ και τούς άριστεριστές (έξω από μερικές

ομάδες), ίδια καθώς και σ' αυτούς τούς δυό χώρους (όθεν έλκουν και την καταγωγή).

ΙβΙ. 'Αδυνατότης στεγάσεως

Η άνανεωτική άριστερά (έτσι παρουσιάστηκε), ίδια καθώς τά δογματικά κόμματα που κατάγγειλε, απόκλεισε από την πολιτεία της τούς διανοούμενους με τίς πολύ γνωστές και άρχέγονες μεθόδους, για να τούς περιορίσει στην κενολογία και τόν αυτοεξευτελισμό (υπάρχουν και περιπτώσεις αυτοεξευτελισμού ενός διανοούμενου, όταν γίνεται υποψήφιος βουλευτής επικρατείας - και μόνο τ' όνομά του αποτελεί, άσχετα με την άξια του άδιάβαστου έργου του, λαϊκισμό). Άλλοτε πάλι, ή ίδια ή άνανεωτική άριστερά δίνοντας στέγη σε κάποιους διανοούμενους τούς άποστέωσε, τούς άπαλλοτρίωσε, τούς άπονέκρωσε διά της μεθόδου της περιέξεως, της εργασιοθεραπείας. Κάθε σκληροπυρηνικό ανταγωνίζεται ό,τι καινοτόμο, νεωτεριστικό, νέο, επαναστατικό. Τέτοια ή φύση του.

ΙβΙΙ. Στεγανοποίηση τών διανοουμένων

Γενικά οί διανοούμενοι στην παρούσα τρου σάν *στρώμα* μέσα στο κοινωνικό σύνολο, εμφανίζονται στεγανοί, άπροσπέλαστοι και διαστάμενοι προς τή μάζα των «ηλεθεατών». (Τό φαινόμενο της διάστασης αυτής δεν εμφανίζεται στη «διάνοξη» της δογματικής άριστερās όπου είναι άλλωστε «άφύσικο». Όμως μή όντας *τωρινό* και *πρόσκαιρο*, συνδυάζεται με την πάγια τακτική των μέχρι σήμερα σκοταδιστικών καθεστώτων σά ζητήματα της παιδείας και της «καθ' όλου» *ένημέρωσης*). Η άναγκαστική αυτή άπομόνωση έχει θιγεί σε πλήθος διακηρύξεις και προσωπικές εξομολογήσεις, καθώς και σε λογής πρακτικές (ό Γ. Βέλτσος τύπωσε ποιητική συλλογή).

Κι έτσι, ή στέρηση του λόγου από τούς διανοούμενους καταλήγει για τούς «ηλεθεατές» σ' *έκμηδέ-*

νιση του λόγου (κι αφού «ή σκέψη σχηματίζεται στο στόμα» κατά τον Jara, και σ' εκμηδένιση της σκέψης).

ΙΒΙΙΙ. Μικροψυχία των διαουμένων

Σύγκριται στά εξής «χαρακτηρολογικά» στοιχεία τους:

i. Νιώθουν έναν βάσιμο και βασικό μετεωρισμό ανάμεσα στην κατάσταση ρευστότητας (προσδοκιών και εξέλιξων – μ' όλη την πίστωση χρόνου που τους παρέχουν) και στην αυτονομία και τον αυτοκαθορισμό της σιωπής.

ii. Έχουν την ανάγκη της πρόσβασης στο διάλογο και στις αποφάσεις (όσο και σ' αυτήν την πρακτική) με προδιαγραφές προσφοράς κι εμπιστοσύνης.

iii. Γυρεύουν μίαν κάποιαν ανταπόδοση στην όποια προσφορά τους, μιά κάποια ήθικη επιβεβαίωση και – ίσως-ίσως – γιατί όχι; – μιά κάποια πρόοδο (= τοποθέτηση στον άξονικό χώρο των διευθετήσεων).

iv. Απαιτούν τό υλικό και τό περιθώριο της ασχολίας τους, της μέριμνάς τους, της ζωτικής τους φροντίδας.

«Κάθε διανοούμενος, κρύβει μέσα του έναν μικροαστό» (L. Althusser). Και πρέπει νά τό σεβαστούμε.

2. «Πολίτης» και λογοτεχνία

Τή σχέση – ουσιαστική άλλωστε – των πολιτικών διανοουμένων μέ τή λογοτεχνία και τίς υπόλοιπες τέχνες, υπέθαψε κι εμφάνισε καταφάνερα ο Πολίτης. Σέ μιά σειρά δημοσιευμάτων ποικίλου περιεχομένου κι από αξιόλογους μελετητές κάθε περιοχής. Τή λογοτεχνία, είναι ή αλήθεια, τήν πρόσεξε ιδιαίτερα, παράλληλα μέ τήν καθαυτό πορεία του.

2α. «Πολίτης» και μαρξιστική σκέψη

Στό ζήτημα αυτό δέ θά 'πρεπε νά γίνει ανάπτυξη· πρόκειται γιά τήν ουσία και τό κύριο έργο του περιδικού. Όμως θά γίνει μιά σύντομη αναφορά, εξαιτίας ενός δημοσιεύματος πού φαίνεται νά είναι κι επίσημη αυτοπαρουσίαση της Γραμματείας και της Συντακτικής Έπιτροπής του.

2αΙ. Κάποιοι υπερφίαλοι

Στό τεύχος 3-4 (Ιούλιος – Αύγουστος 1976, σσ. 5-9) του Πολίτη (στή στήλη του «Διά γυμνού οφθαλμού»), δημοσιεύθηκε τό άρθρο του κ. Άριστεΐδη Μπαλτά «Μιά πρόκληση (ή πρόσκληση)». Μέ τή συμπλήρωση του τρίτου τόμου του περιοδικού (τεύχος 23, Δεκέμβριος 1978) ή «πρόσκληση» του κ. Μπαλτά, αναδημοσιεύεται μέ τίτλο «Μιά πρόσκληση (ή πρόκληση)» στερημένη από ένα πρώτο της τμήμα (σσ. 2-5), προλογισμένη από τή Σύνταξη μ' ένα κείμενο άποδοχής των άπόψεων «σχετικά μέ τό ρόλο των προοδευτικών διανοουμένων» πού εκφράζει. Επίσης στό τεύχος 24 (Ιανουάριος – Φεβρουάριος 1979) στην πικραμένη έπιστολή του κ. Κ. Λόη, πού σχολιάζει τό αναδημοσιευμένο (στό τεύχος 23) άρθρο του κ. Μπαλτά, παρατίθεται άπάντηση του τελευταίου (μέ τίτλο «Τρία έρωτήματα μετά από μιά “άπάντηση”») όπου αναδημοσιεύεται και τό πρώτο τμήμα του άρθρου του πού είχε περικοπεί στην αναδημοσίευσή του στό προηγούμενο τεύχος. Γιατί τόσες λεπτομέρειες; Γιατί αυτές τίς λεπτομέρειες τίς θεωρούμε ένισχυτικά στοιχεία της άποψής μας, πού σύμφωνα μ' αυτήν τό άρθρο του κ. Μπαλτά πράγματι άποτελεί κείμενο επίσημης άποδοχής άπ' τή μεριά του Πολίτη. Παρά τή σκανδαλιστική παρουσία των «μαύρων όπών» στην άπάντηση του κ. Μπαλτά πρós τον κ. Κ. Λόη, έμεις θά μιλήσουμε γιά τήν «επίσημη θέση» του περιοδικού όπως εκφράζεται στην «πρό(σ)κληση» του τεύχους 2-3.

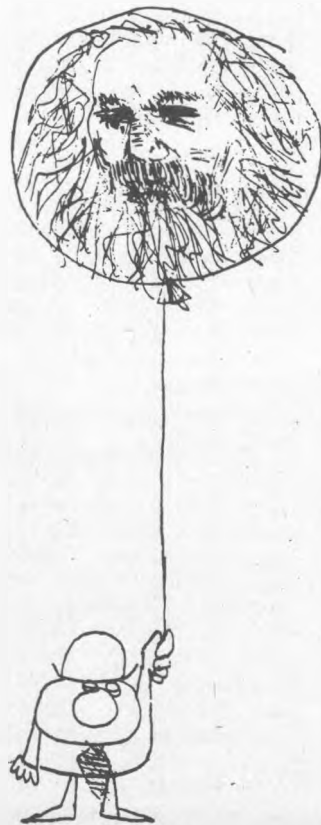
i. Διαφοροποιούνται – μέ περιφανή άτσαλία – οί κοινοί άγώνες των εργαζομένων (συμπεριλαμβανομένων και των διανοουμένων). Η διαμαρτυρία γιά τήν προσχώρηση («βαρβαρική εισβολή») των εργατών στους χώρους πού μονοπωλούσαν, ως ένα στάδιο, οί πνευματικά εργαζόμενοι («φοιτητές, έπιστήμονες, στελέχη των πολιτικών κομμάτων») φτάνει σ' επίπεδα «έκλεκτισμού» και υπερφίαλου «άριστοκρατισμού» και ως τήν πλήρη διάσταση πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας μέσα στην επαναστατική – μακροπρόθεσμα και βραχυπρόθεσμα – δράση, δηλαδή φτάνει ως έναν θεμελιώδη άντιμαρξισμό (πού πρέπει δυστυ-

χώς νά τον αναγνωρίσουμε σάν άσυνείδητο).

ii. Παρουσιάζεται μιά περιέργη και ιδιάζουσα διάθεση ιδιοποίησης χώρων-συμβόλων ενός «πάλαι ποτέ» παλλόμενου λαϊκού κινήματος. Δηλαδή μιά χωροκαπηλεία, ένας σοβινισμός – σέ τελευταίαν άνάλυση – , έκπληκτικής θρασύτητας.

iii. Έμφανίζεται μιά επίδεικτική – κι άπαράδεκτη γι' αυτό τό λόγο και μόνο – υπερκατανάλωση της προσωπικής άντωνυμίας, μιά περιουτολογία (άραγε ο πληθυντικός δηλώνει πλήθος ή μεγαλοπρέπεια – τή μεγαλοπρέπεια του πλήθους;). Πέντε φορές και σέ διάφορες πτώσεις του πληθυντικού συναντιέται ή έκφραση «έμεις, οί προοδευτικοί διανοούμενοι»... Για νά μή λογαριάσουμε τήν άκατάσχετη χρήση των κτητικών.

Η σύγκριση των πώσεων στό κείμενο αυτό θυμίζει τήν – τόσο μοιραία γιά τό μέλλον των στίχων του – σύγκριση του Σούτσου, μεταξύ αυτού και του Μακρυγιάννη (πού ή προμετωπίδα, παρ-

μένη από τό έργο του, τώρα απο-
κτᾶ νόημα): «Όσον γνωρίζω νά
στρέφω εγώ τήν σπάθην...»

iv. Ἡ σύγχυση τῶν εἰκόνων στό
«μη περαιτέρω». Παντελής ἔλλειψη
ἐργαλείου. Καί θανάσιμη ἀμάθεια.

v. Ἐπανάσταση: «Ἡσυχῆ ἀντι-
στασιακή συνείδηση» ὀνομάζεται.
Κενοδοξία λοιπόν καί μικροαστι-
κός κομφορμισμός.

vi. Ἐκπτώση τοῦ αἰμάσσοντος
προβληματισμοῦ σέ «φτερουγί-
σματα τοῦ θεωρητικοῦ νοῦ τῆς ση-
μερινῆς προοδευτικῆς διάνοησης».

vii. Ἐφησυχασμός γιά τήν
ἐξέλιξη καί τά συμβαίοντα «στό
προσκήνιο τῆς καθημερινῆς, κανο-
νικῆς, ρυθμισμένης καί πολιτικο-
ποιημένης ζωῆς μας, στό κέντρο
τῆς Ἀθήνας». Ἐνάντια στήν ἀπο-
κέντρωση τάχα; ἢ ταύτιση μέ τήν
πολιτική ἐθελουφλία τῆς δεξιᾶς,
στόν τόπο μας;

viii. Τέλος ἢ – συνάδουσα μέ τή
σύγχυση καί τόν παροπλισμό –
ἀπολυτότητα μιᾶς ματαιοδοξίας,
χωρίς ὄρια καί ντροπή, προτίσεται
διακηρύσσοντας πώς ἢ «ἡσυχῆ
συνείδησή μας», ὡς διανοουμένων,
μας παρηγορεῖ πώς στά χρόνια τῆς
χοῦντας καί παλαιότερα ἀποδεί-
ξαμε ἔμπρακτα τήν προοδευτικό-
τητά μας καί ἄρα «εἰς τό διηνε-
κές», «ἐς αἰεί». (Μετά ταῦτα, κ.
Παπανούτσε, σᾶς δίνουμε τά δια-
πιστευτήριά μας...).

2αII. Ἡ ἀπάθεια

Τίς περισσότερες φορές, στό
περίγραμμά της ἐνσαρκώνεται μιᾶ
κατάσταση «ἐκτάκτου ἀνάγκης».
Ἐκφράζεται μέ τίς ὀκτώ παρα-
πάνω ἐνδείξεις.

Οἱ τρόποι πού περιέχεται κα-
νεῖς στήν ἀπάθεια (= διαστολή
μυῶνων παθολογικοῦ χαρακτήρα)
εἶναι πολλοί καί διάφοροι:

i. Διάτρηση ἐγκεφάλου, ἀπό
αὐτί σέ αὐτί, μέ πρόθεση «ἀπό τό
ἕνα νά μπαίνουν καί ἀπό τό ἄλλο
νά βγαίνουν». Τό διαμπερές αὐτό
τραῦμα καταστρέφει τούς κοχλίες,
μ' ἀποτέλεσμα τήν ἀπώλεια τῆς αἰ-
σθησης τοῦ χώρου καί τήν ἀστά-
θεια.

ii. Ὑποβίβασμός τῶν ἐπαναστα-
τῶν καθοδηγητικῶν διανοουμένων
σ' ἐπίπεδο οὐρσουλινῶν. Λέγεται
καί «παλμπαιδισμός» καί ἐμφανί-
ζεται σάν ἀπότοκο τῆς μακροχρό-
νιας ἀποχῆς ἀπό τήν κάθε μορφῆ
ὀργανωμένης δράσης.

Ἡλία Κ. Δημσκάκου – Θανάση Π. Κυριαζόπουλου
ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΩΝ ΕΚΘΕΣΕΩΝ

ΛΥΚΕΙΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

- Οἱ νέοι
- Ἡ οἰκογένεια
- Ἡ παράδοση
- Ἡ δημοκρατία
- Ἡ πνευματική ἠγεσία
- Ἡ τέχνη
- Ἡ πρόοδος - Ἡ εὐτυχία
- Τό ἄγχος, ἡ μοναξιά
- Ἡ ἀλλοτρίωση
- Ἡ διαφήμιση

ΕΚΔΟΤΗΣ Ι. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΑΘΗΝΑ

Περιέχει:

Θέματα γιά προβληματισμό. Τομές στή σύγχρονη
ζωή μέ καυτά ἐρωτήματα. Δίνονται ἀποσπάσματα ἀπό
κειμένα σύγχρονων, γνωστών Ἑλλήνων καί ξένων
πνευματικῶν ἀνθρώπων, πού ἐκθέτουν τίς ἀπόψεις
τους πάνω σέ θέματα τῆς ἐποχῆς μας.

εκδότης **Ι. Γ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ**
ΙΠΠΟΚΡΑΤΟΥΣ 15Ε αθήνα
τηλ. 362.33.82

iii. Άσυνειδησία. Σύμπτωμα ίδιων ευθυνών που έμπίπτει στην παραπάνω ανάλυσή μας. Η απάθεια του κ. Μπαλτά φρονούμε ότι δεν εικονίζει κάτι αντίστοιχο με τα συμβαίνοντα στο πλαίσιο της προσφοράς της μεγαλύτερης ομάδας συνεργατών του Πολίτη. (Μιά ιδέα θλίψης δέ γίνεται να στριμωχτεί κάποιος ή να φιωωθεί).

Στήν εικονοπλασία του Παλαμά («Σατυρικά γυμνάσματα», «Δεύτερη σειρά-4», Άπαντα – εκδόσεις Μπίρη ή Γκοδόστη – Τόμος 5) ή άριστερή διάνοηση του είδους εύκολα ξεχωρίζεται:

*Οί γάτοι λιγεροί στά κεραμίδια
ταιριάζουν έρωτόπαθους γιαρέδες.*

Συνθήκες όλοτελα κωμικοτραγικές. Όσοι ενδιαφέρονται για την υπόθεση της μαρξιστικής σκέψης, άς διαβάσουν προσεκτικά, με τά γυαλιά τους αυτή τή φορά, τό άρθρο του κ. Μπαλτά στό τεύχος 2-3. Τώρα που ή μαρξιστική σκέψη κινδυνεύει νά γίνει έργο διτρίνας, άφορητή επιδεικτικισμού καί (για μερικούς υπερευαίσθητους κύκλους) βαρετή άπασχόληση.

«...| Τό λοιπόν, αν θέλετε νά μάθετε για τή σοδειά του σιταριού, πέφτει συνεχώς από τότες που ό σιτανάς φανερώθηκε στό μύλο χαιρετώντας μας ευγενικά. [...] Οί χωριάτες άρχισαν νά άποφεύγουνε τό μύλο κι ό διευθυντής μέ τή γυναίκα του τό ρίζανε από φόβο στό πιτό, μέχρι που μία μέρα ό διευθυντής κατάβρεξε τή γυναίκα του μέ δότκα καί τής έβαλε φωτιά. Έλειτα έφυγε καί πήγε στό Λαϊκό Πανεπιστήμιο νά σπουδάσει Μαρξισμό για νά μπορεί, έτοι λέει, ν' άντιπαράθετεί κάτι τό σωστόν σε τόυτα τά παράλογα στοιχεία...» (Σλάβομιρ Μρόζεκ, Ό Έλέφαντας, I – Άπό τή σκοτεινιά, μτφρ. Ν. Μπαλή, εκδόσεις Γράμματα, σειρά Λογοτεχνία-5, Άθήνα 1979).

26. Τό σχήμα του «Πολίτη»

Τό θεωρούμε διάφορο από αυτή τήν απάθεια. Δέν τήν προδίδει καί δέν κινδυνεύει άπ' αυτήν.

Θά λέγαμε πως ό Πολίτης, ως τά σήμερα, εργαζότανε σε δύο ταμπλώ – κύρια – κι αυτά τά διακρίνουμε – μηχανιστική πρωτοβάθμια διάκριση – σε:

i. Μαρξιστική σκέψη καί έπιστήμες του ανθρώπου καί

ii. Λογοτεχνία καί κουλτούρα.

Πρόκειται για δύο άσχετα καί σχετικά χωρία τής ανθρώπινης δραστηριότητας.

Ό μαρξισμός πλούται καί αναπτυσσόταν ευέλικτα μέσα στά μελετήματα που δημοσιεύτηκαν κατά καιρούς γύρω από τίς έπιστήμες του ανθρώπου. Τό ίδιο καί στή λογοτεχνία: τό μπόλι τής επιστημονικής θέσης καί θέασης κινούσε μέ μαεστρία καί σοβαρότητα τήν έρευνα.

Τό έρώτημα – που άδιάστως ανατέλλει|στά χείλη|του|άναγνώστη – είναι: γιατί ξεχωρίζεται ή λογοτεχνία σαν ιδιαίτερος τομέας του περιοδικού; Τά σχετικά μ' αυτήν κείμενα, που μέχρι τώρα δημοσιεύονταν σε κάθε τεύχος της, δέ νομίζουμε πως θά είναι λιγότερα από τά δημοσιευόμενα στο εξής υπό τόν επίσημο σχηματισμό: τό πολύ πολύ μία αύξηση τής ύλης μέ πρωτότυπες δημιουργίες νέων κειμενογράφων – άμφίβολης αξίας (αισθητικής καί άλλης). Καί πάλι, μπορεί νά πέφτουμε' έξω εδώ. Μ' αυτό δέν σημαίνει: Μένουν όλα τά προηγούμενα.

Γιατί, λοιπόν;

2γ. Η προσφυγή στη λογοτεχνία

Η άπάντηση έχει δοθεί άπ' τή μεριά μας, σ' όλη τήν παραπάνω ανάλυση διαπιστώσεων καί συμπτωμάτων. Άνακεφαλαιώνουμε διατυπώνοντας ένα φόδο:

Μήπως ή λογοτεχνία έγινε καταφύγιο έσχατου κίνδυνου, για όλα εκείνα που συγκλίνουν στην άποψη πως ή άριστερή διάνοηση στον τόπο μας περιήλθε σε κατάσταση άπάθειας; Μήπως ό ντόρος γύρω από ένα επίσημο λογοτεχνικό τμήμα του περιοδικού άποσκοπεί σε παραπλάνηση του άναγνώστη (του παλιού – όσο καί του νέου); Καί γιατί κάτι τέτοιο; Πρόφτασε νά γίνει κατεστημενική πραγματικότητα ή απάθεια στή σύνταξη του Πολίτη; Ό κ. Μπαλτάς άποτελεί όντως επίσημη λογοδοσία του περιοδικού;

Τό μισοδέβαιο αυτό έρώτημα τείνει νά γίνει μισοδέβαιο κατηγορητήριο. Κι είμαστε άναγκασμένοι ν' άπαντήσουμε σε μία τέτοια πεποίθηση δανειζόμενοι τά λόγια ενός Βόρειου:

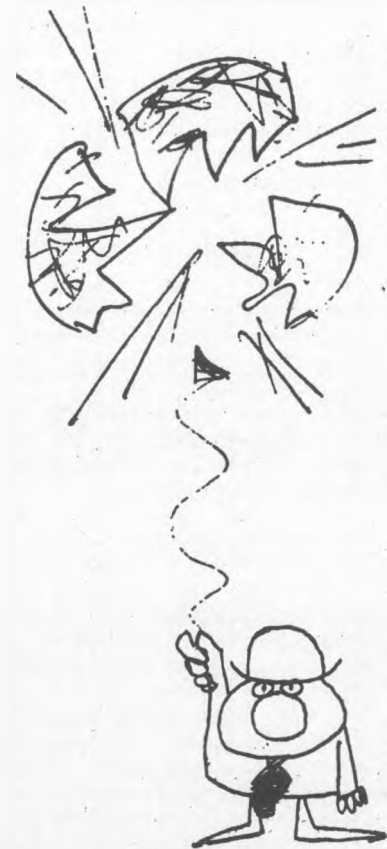
Όποιος σίτι δέν έχει τώρα, δέ θά χτίσει πιά.

Όποιος μονάχος είναι τώρα, για καιρό θά μείνει,
θ' άγρυπνά, θά διαβάσει, θά γράφει γράμματα μεγάλα
καί στίς δεντροστοιχίες εδώ κι εκεί,
δίχως γαλήνη
θά πλανιέται...

(Ράινερ Μαρία Ρίλκε, Έκλογή από τό ποιητικό έργο..., Τό δίβλίο των εικόνων (1899-1905), Φθινοπωρινή μέρα, μτφρ. Άρ. Δικταίος, εκδόσεις «Κάδμος», Άθήνα, 1957).

3. Ό Άγιος Άντώνιος στην έρημο – πειρασμός – δραματισμός, αντίδοτο – πρόταση

Δέν πιστεύουμε πως ή διάνοηση τής άριστεράς στον τόπο μας ό,τι είχε νά πράξει τό πράξε (βλ. άποψη Μπαλτά). Άντίθετα, πιστεύουμε πως παραμένουν άπαιτητικές άμετρες έκκρεμότητες. Μιά τέτοιας λογής άπώθηση δέ βλέπουμε πουθενά νά ωφελεί – κι ώστόσο βλέπουμε ν' άνθει. Φοδού-

μαστε πώς από τή διανοήση πού άναφερόμαστε εκπορεύεται ή «έπαγγελία τής άδύνατης επανάστασης».

Μένουν πολλά νά κάμετε και – μέινετε «ήσυχoi» – επιτακτικά μέσα στη δεοντολογία μας. Από μιάν άποψη, ό διανοούμενος είναι στη σωστή του μορφή όταν έχει φτάσει στο ελάχιστο όριο άπολαβών και κερδών – στην έσχατη έξαθλίωση μέσα στο κορύφωμα τής προσφοράς του. Μυστική ή αντίληψη; Όχι! κάτι τέτοιο θά 'ταν υπέρτατη διαλεκτική χοντράδα (σύγχυση του όρθου λόγου μ' ένα σχήμα λόγου).

i. Προέχει ή μέ κάθε τρόπο άποδυνάμωση των φορέων του δογματισμού μέσ στην άριστερά. Δέν είναι, βέβαια, εύκολο πράμα. Κι ούτε άποτελεί καθοριστικό παράγοντα για τά παραπέρα ή επιτυχία σ' αυτό τόν τομέα. Έτσι κι άλλιώς, στην εξέλιξη του ένα κίνημα είναι άναγκασμένο νά διαλύσει τήν τροχοπέδη του κάθε μορφής δογματισμού.

ii. Μόνη διέξοδος ή αυτομόρφωση. Η άφιέρωση του καθενός στο χώρο του (έπιστήμη, τέχνη – ή ό,τι άλλο είναι αυτός). Δέν υπάρχει καλύτερη μέθοδος ανάπτυξης τής μαρξιστικής σκέψης από αυτήν πού περνάει μέσ' από τή βίωση των μεθόδων έρευνας κι έκφρασης του προσωπικού χώρου κίνησης και διακίνησης. Η έπιστημολογία, μέ τήν εξέλιξη πού πρόσφατα έλαβε, δικαιώνοντας τό μαρξιστικό εργαλείο σάν μόνο έπιστημονικό εργαλείο και στών πιότερο δύσπιστων έμπρός τά μάτια, είναι ή καταφανέστερη έγγύηση των όσων ισχυριζόμαστε.

iii. Η κάποια έπαφή μέ τήν Τέχνη και ή γενικότερη πολιτική ενημέρωση – τομείς σπουδαίοι και άποφασιστικής σημασίας για τή ζωή όλων μας – προσθέτουν τόσο στην επιτυχία έπιστημονικής θεώρησης του κάθε ιδιαίτερου χώρου, όσο και στην άπόκτηση ενός στοιχειώδους έκφραστικού όργάνου. Τά δυό αυτά στοιχεία άποτελούν ταυτόχρονα προϋπόθεση, στόχο και δεκανίκι τής αυτομόρφωσης.

iv. Αύτα πού έδώ ισχυριζόμαστε και εισηγούμαστε, πρέπει νά μή θεωρηθούν σάν προωθητικά τής εγκατάλειψης του άγώνα και τής αυτοεγκατάλειψης των διανοουμένων. Απλά και μόνο προτείνουμε – για ένα μάλλον μικρό διαστημα

(γοητευόμαστε νά του δίνουμε τέτοιες διαστάσεις) – συμμετοχή απ' τό άνώγειο... Προβλέπουμε, για τό μέλλον μιās κοινωνίας τέτοιων διανοουμένων, τή δημιουργία επάλληλων ομάδων μαρξιστών στοχαστών, καλλιτεχνών και έπιστημόνων, σέ χαλαρά όργανωτικά σύνολα. Έπειτα τήν όλο και πυκνότερων συνδυασμών σύνθεση μεγάλων ομάδων κοινών επιδιώξεων. Και τέλος, τήν επαναστατική τελεσίδικη διοργάνωση του συλλογικού μετώπου διανοουμένων – ύπόλοιπων εργαζόμενων.

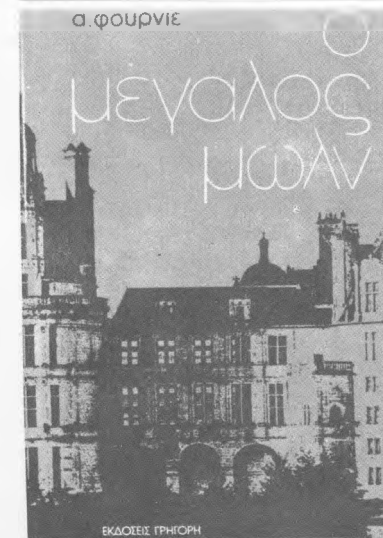
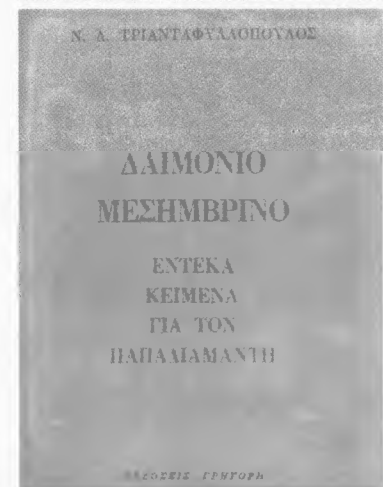
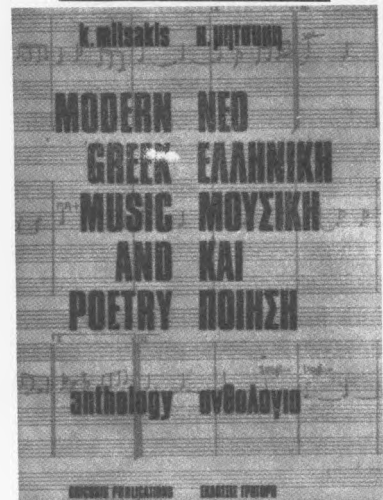
Μετά απ' αυτό τό «φόρτο εργασίας» πού εμείς βλέπουμε νά εκκρεμεί, πώς μπορεί ό Πολίτης νά προσφεύγει στον κεκορημένο χώρο τής λογοτεχνίας και νά παραιπλανά τόν αναγνώστη του έξω από τά πλαίσια πού είχε αρχικά όρίσει για «νερά» του; Τί λογής άπαράδεκτη μετανάστευση είναι αυτή, για ένα περιοδικό, από τό φλεγόμενο χώρο τής δρομολόγησης του στον «παράδεισο μέ τά πιάτα»;

ΒΙΒΛΙΟΠΟΛΕΙΟ

ΓΡΗΓΟΡΗ

για κάθε καλό βιβλίο
Σόλωνος 71 - Αθήνα

ΣΥΓΧΩΝΕΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΡΙΣΗ

Μέσα στις πολύπλοκες και συχνά αντιφατικές εξελίξεις της οικονομικής κρίσης τα φαινόμενα δέν είναι ποτέ μονοσήμαντα. Στις γενικές και άφηρημένες τάσεις που μπορεί κανείς να διαπιστώσει στη σύγχρονή μας φάση της ανάπτυξης του καπιταλισμού (διεθνοποίηση του κεφαλαίου και της παραγωγής, «ανάδι-πλωση» τομέων και εθνών, υπερεκχείλιση του καπιταλιστικού συστήματος και της βιομηχανικής ανάπτυξης στον Τρίτο Κόσμο κ.λπ.) οι επιχειρήσεις ή καλύτερα τα μεγάλα επιχειρηματικά συγκροτήματα προσαρμόζονται ή και αντιδρούν. Μιά παλιά καλή συνταγή είναι και η συνεργασία, συγχώνευση, συγκέντρωση του κεφαλαίου και των παραγωγικών δραστηριοτήτων τους. Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται νέα έξαρση του φαινομένου με πολλαπλές καταβολές και πολλαπλούς – όχι πάντα παραδοσιακούς – στόχους. «Μανία συγχωνεύσεων» επικρατεί εδώ και τρία χρόνια στις ΗΠΑ (*International Herald Tribune*, 5/12/1979) και μερικές από αυτές θα αφήσουν εποχή: έτσι π.χ. η αγορά της Μπέριτζ Όιλ Κόμπανυ από τη Σέλλ θεωρείται η μεγαλύτερη συγχώνευση της ιστορίας. Θα κοστίζει στην Σέλλ, αν παρακαμφθούν οι αντιρροήσεις άλλων πετρελαϊκών εταιριών μετόχων της Μπέριτζ, 3,65 δισεκατομμύρια δολάρια. Ο στόχος της συγχώνευσης εδώ φαίνεται κλασικός και προφανής. Σέ άλλες περιπτώσεις τόσο στις ΗΠΑ όσο και στην Ευρώπη τα πράγματα είναι πιο σύνθετα. Έτσι οι συνεχείς αγορές και απορροφήσεις εταιριών κάνουν την Έλεκτρολούξ (Σουηδία) μία πραγματική αυτοκρατορία στον άρχεικό της τομέα αλλά και σέ άλλους καινούριους που την βοηθάνε να διαφοροποιήσει τις δραστηριότητές της και τις γεωγραφικές της βάσεις: Αγόρασε τό 1974 την Νάσιοναλ Γιούνιον Έλεκτρικ στις ΗΠΑ (ηλεκτρικές σκούπες – 20% της αμερικανικής αγοράς), τό 1974 την Άρτύρ Μαρτέν στη Γαλλία (ηλεκτρικά είδη κουζίνας), τό 1977 την Τορνάντο και την κυριότερη ανταγωνιστριά της Χουσκάρνα (Σουηδία), στο τέλος δέ του 1979 την Γκραίνγκερ (Σουηδία – μεταλλουργία, αλουμίνιο κ.λπ.). Έτσι έφτασε τό συγκρότημα Έλεκτρολούξ νά έχει ετήσιο τζίρο 20 δισεκατομμύρια σουηδικές κορώνες (κάτι λιγότερο από 5 δισ. δολάρια μόνο ή Βόλβο εισπράττει περισσότερα στή Σουηδία) και νά είναι ο πρώτος εργοδότης της Σκανδιναβίας (90.000 μισθωτοί από τούς όποιους 40.000 στή Σουηδία). Έπέκταση και διαφοροποίηση είναι και ο στόχος της κοινής εταιρείας που ίδρυσαν πρόσφατα ή γαλλική Ματρά (αυτοκίνητα, πύραυλοι κ.λπ.) και ή γερμανική VDO. Στόχος ή οικοδόμηση ενός συγκροτήματος παραγωγής ρολογιών μέ παγκόσμια διάσταση (2% της παγκόσμιας αγοράς σήμερα, 4% τό 1985, 6% τό 1990, σύμφωνα μέ τά σχέδιά τους) που νά μπορεί νά αντισταθεί στους Ίάπωνες και τούς Άμερικανούς (Σέικο και Τάιμξ Κέλτον αντίστοιχα) που κυριαρχούν σήμερα, μπροστά ακόμη και από τούς Έλβετους κατασκευαστές. Έπέκταση, διαφοροποίηση αλλά και «έξορθολογισμός», δηλαδή καλύτερος συντονισμός, αύξηση της παραγωγικότητας και μείωση της άπασχόλησης (μαζί μέ τις πτωχεύσεις και τό μαρασμό των επενδύσεων είναι ή τρίτη σημαντική πηγή ένεργείας). Έτσι ή επέκταση της Φίλιπς στις ΗΠΑ και ή «ορθολογικότερη» οργάνωσή της στην Ευρώπη μείωσαν τό δυναμικό του συγκροτήματος κατά 50.000 άτομα από τό 1974 (318.000) στο 1978 (268.000) στην Ευρώπη. Ένώ ή αύξηση του κεφαλαίου της AEG – Τελεφούνκεν μέ τή βοήθεια των τραπεζών μεταφράζεται σέ μείωση κατά 13.000 των 131.000 μισθωτών της, ενώ παράλληλα κλείνουν θυγατρικές της εταιρείες στην Ίσπανία (μετασχηματιστές) και την Αυστρία (θερμοσίφωνες) και μειώνεται ή δραστηριότητα του συγκροτήματος στή Σουηδία, Ίρλανδία και Βενεζουέλα.

Άλλά για νά γυρίσουμε στις συγχωνεύσεις και εξαγορές της «κλασικής» μορφής που πρωτοαναφέρθηκε, είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον νά σημειωθεί τό πώς αυτές διευκολύνονται από τούς ίδιους τούς μηχανισμούς του καπιταλιστικού συστήματος σέ κρίση. Πρόσφατα ή αμερικανική κυβέρνηση προσπάθησε μέ διάφορα μέτρα νά περιορίσει τις πιστώσεις που δίνουν οι τράπεζες σέ επιχειρήσεις που εξαγοράζουν άλλες (πιστώσεις που θεωρούνται μη παραγωγικές και γενεσιουργές πληθωρισμού). Παρά τά μέτρα τό κύμα εξαγορών συνεχίστηκε και μόνο στο διάστημα δύο μηνών (Όκτώβρης-Νοέμβρης 1979) οι προσφορές για εξαγορά επιχειρήσεων ξεπέρασαν τά 2 δισεκατομμύρια δολάρια. Πολλές εταιρείες πληρώνουν μέ χρήμα ξένων επενδυτών-δανειστών τους ή μέ μετοχές τους κ.λπ. Ο λόγος για μία τέτοια έπιμονή είναι άπλός: οι εταιρείες

πού έχουν ρευστά ή πού τά βρίσκουν μέ άλλους τρόπους, κάνουν μιά πολύ άποδοτική τοποθέτηση άν εξαγοράσουν άλλες πού παράγουν σέ τομείς άποδοτικούς – τώρα ή στό μέλλον – ή πού τούς επιτρέπουν νά διαφοροποιήσουν τίς δραστηριότητές τους. Ο πληθωρισμός μειώνει τήν άξία του χρήματος πού μένει χρήμα. Συνάμα αύξάνει τό κόστος πού θά ύποβάσταζε μιά εταιρεία γιά νά δημιουργήσει έξαρχής μιά νέα εταιρεία. Ένώ αντίθετα πάντα ό πληθωρισμός, καθώς και οι αυξανόμενοι τόκοι, μειώνουν τήν άξία των μετοχών (των ύπό εξαγορασμό εταιρειών) στό χρηματιστήριο. Έτσι όλα συνηγορούν στό νά είναι πολύ πιό συμφέρον νά δώσεις άκόμα και μιά τιμή άκριβότερη άπό τήν «άξία» τής εταιρείας (άν κριθεί άπό τήν τιμή των μετοχών της) παρά νά τήν οίκοδομήσεις έσύ ή νά κρατάς τά χρήματά σου άνενεργά.

Ανάλογοι συλλογισμοί ισχύουν και γιά τίς άλλες, λιγότερο ίσως «κλασικές», περιπτώσεις συγχωνεύσεων και επεκτάσεων. Υπογραμμίζονται συνήθως τά πιό φανερά και όδνηρά άποτελέσματα μιας τέτοιας πολιτικής των μεγάλων εταιρειών και συγκροτημάτων: συνεχιζόμενη ή αυξανόμενη άνεργία, μικρή αύξηση ή στασιμότητα τής παραγωγής. Πολύ λιγότερο έπισημαίνονται οι άλλες προοπτικές, πιό μακροχρόνιες, λιγότερο σαφείς και έπ' ούδην λόγω βέβαια άπόλυτα έξασφαλισμένες, τέτοιες όπως ή μεγαλύτερη προσαρμοστικότητα και «πλαστικότητα» των νέων συγκροτημάτων πού αναπτύσσονται, ή συμπίεση του κόστους τής παραγωγής τους, ή αυξημένη άνταγωνιστικότητα τους, ή αύξηση των δυνατοτήτων τους γιά πρωτοβουλίες και δράση σέ έθνικό και διεθνές επίπεδο. Και όμως αυτές οι προοπτικές ίσως μετρήσουν ιδιαίτερα άποφασιστικά στις άναμετρήσεις πού ήδη έχουν άρχίσει γιά τήν αναδιάρθρωση τής «παγκόσμιας οικονομικής τάξης» και τό διεθνή άνακαταμερισμό τής εργασίας.

Μιχάλης Παπαγιαννάκης

ΠΕΡΣΙΑ: ΝΕΕΣ ΝΙΚΕΣ ΤΟΥ ΙΕΡΑΤΕΙΟΥ

Γιά τόν ήμάη Χομεϊνί – τόν «όδηγητή τής επανάστασης», όπως πλέον πολιτογραφήθηκε στόν τόπο του – ό διεθνής κομμουνισμός είναι έξίσου επικίνδυνος μέ τόν δυτικό ήμπεριαλισμό, τό σιωνισμό και τό Ίσραήλ. Μέσα σ' ένα χρόνο σχεδόν, αυτός ό άτεγκτος και λαλίστατος άντιιμπεριαλιστής σχετικοποίησε στό έπακρο τόν κίνδυνο πού άντιπροσωπεύουν γιά τήν ίρανική επανάσταση οι ΗΠΑ και τώρα πλέον ως κύριο μέτωπο άναδεικνύει τήν ΕΣΣΔ. Έτσι θά καταδικάσει μέ τή μεγαλύτερη διαιότητα «τή βάνανση κατοχή του Άφγανιστάν» άπό τούς «ληστές τής Άνατολής» και θά εκφράσει τήν εύχή ότι «ό μουσουλμανικός λαός του Άφγανιστάν θά καταφέρει νά ξανακερδίσει τήν άνεξαρτησία του και νά άποσπαστεί άπό τά νύχια αυτών πού παρουσιάζονται ως ύπερρασπιστές τής εργατικής τάξης».

Αυτά λέχτηκαν σέ τρεις άλληλάλληλες διακηρύξεις προς τό έθνος μέ άφορμή τό ίρανικό νέο έτος (21 Μαρτίου). Έπιπλέον ό λόγος του περιλαμβάνει νέα προγραμματικά στοιχεία, πού θά άποτελέσουν στό έξής τόν άξονα πλεύσης γιά τήν ίρανική κυβέρνηση. Πιό συγκεκριμένα:

α) Δέν αναφέρεται σχεδόν καθόλου στίς ΗΠΑ και δέν κάνει λόγο γιά τούς όμηρους άμερικανούς διπλωμάτες και τήν έκδοση του Σάχη. β) Άμνηστεύει τούς συνεργάτες και τά στελέχη του παλιού καθεστώτος (πλήν των ύπεύθυνων γιά βασανισμούς, δολοφονίες και καταχρήσεις). Μεταξύ άλλων, 40.000 πράκτορες τής ΣΑΒΑΚ, πού θά μπορούν μελλοντικά νά επανενταχθοϋν στόν κρατικό μηχανισμό. γ) Θεμιτοποίησε τό έκλογικό όργιο, πριν νά έκδοθεί ή άπόφαση τής σχετικής επιτροπής έρεύνης, χάρη στό όποιο τό Δημοκρατικό Ίσλαμικό Κόμμα κατέκτησε τήν πλειοψηφία στίς πρόσφατες έκλογές. δ) Άποσιώπησε τίς αίματηρές συγκρούσεις και τίς πιέσεις σέ δάφος των άριστερών κομμάτων και κυρίως των Μουζαχεντίν. ε) Άπαγόρευσε τίς άπεργίες και ένγένει τίς διεκδικήσεις των εργαζομένων: οι άπεργοί θά δικάζονται ως «άντεπαναστάτες». στ) Άνήγγειλε ότι ή άνώτατη εκπαίδευση θά «ίσλαμοποιηθεί» και θά έκδιωχθοϋν στοιχεία «ύποπτα συμπαθειών γιά τήν Άνατολή ή τή Δύση». ζ) Διαδήλωσε άκόμα μιά φορά ότι ή ίρανική επανάσταση ήταν, άποκλειστικά,

έργο των μουλάδων. Λέξη για τούς φοιτητές, τούς εργάτες, τὰ κόμματα καί τίς οργανώσεις πού επί χρόνια πάλευαν έναντίον τού Σάχη καί τού ΣΑΒΑΚ. η) Έταξε στό στρατό καί τὰ σώματα ασφαλείας ὡς κύριο καθήκον νά τηροῦν τή τάξη, τήν αὐστηρή πειθαρχία καί νά καταπολεμοῦν τούς ἐχθρούς τού νέου καθεστώτος. Κάθε ἀπειθαρχία, εἶπε, θά τιμωρεῖται παραδειγματικά: «τὰ ἐπαναστατικά δικαστήρια ὀφείλουν νά ἐπιβάλλουν θείες (;) τιμωρίες». θ) Τέλος διατύπωσε τήν ἐπίσημη θεωρία τού κράτους: «Τό Ἰσλάμ εἶναι ἓνα πλούσιο σέ διδάγματα Σχολεῖο καί δέν πρόκειται νά διαφθαρεῖ ἀπό τίς μαρξιστικές θεωρίες».

Οἱ προηγούμενες προγραμματικές θέσεις, διατυπωμένες σέ 13 σημεία, ἀποτελοῦν τόν κώδικα πού, σύμφωνα μέ τή θέληση τού «ὀδηγητή τῆς ἐπανάστασης» καί χάρις στή δύναμη τού ἱερατείου, ὀφείλουν νά τηροῦν ἀπαρέγκλιτα ἡ κυβέρνηση, ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας, τὰ κόμματα, ὁ στρατός καί ὁ λαός. Τά πράγματα ἔτσι γίνονται σαφέστερα. Τό ἱερατεῖο στό βαθμό πού ἐπικρατεῖ πολιτικά – καί φαίνεται ὅτι σέ γενικές γραμμές ἔχει ἐπικρατήσει – ξεκαθαρίζει τίς πολιτικές του θέσεις, ἐγκαταλείπει τὰ ἐπαναστατικοφανή ξεσπάσματα τῶν πρώτων μηνῶν πού ἦταν κατάλληλα νά κερδίσουν τήν ἐμπιστοσύνη τῶν ἐξεγερμένων μαζῶν, καί μετατρέπει τίς θεοκρατικές, συντηρητικές του ἀντιλήψεις σέ νόμους, θεσμούς καί κανόνες συμπεριφορᾶς.

Δημ. Μηλιάκης

ΕΝ ΕΠΙΓΝΩΣΕΙ ΤΩΝ ΣΥΝΕΠΕΙΩΝ;

– Οἱ Σουηδοί,
ψηφίζοντας ἄνετα
καί χαρωπά «ναί»,
θά κινοῦν στό ἔξῃς
τή σοσιαλιστική τους
δημοκρατία μέ πυρηνική
ἐνέργεια –

Στή Σουηδία ἀφοῦ ἡ πυρηνική ἐνέργεια εἶχε οὐσιαστικά γενικευτεῖ – πάνω ἀπό τό 1/4 τού συνολικά καταναλισκόμενου ἠλεκτρικοῦ ρεύματος στή χώρα αὕτη εἶναι πυρηνικῆς προέλευσης: λειτουργοῦν ἤδη ἔξι πυρηνικοὶ ἀντιδραστήρες καί ἐτοιμάζονται ἄλλοι τέσσερις – διενεργήθηκε καί ἓνα δημοψήφισμα γιά νά «ἀποφανθεῖ» ὁ λαός. Ἀποτέλεσμα 58% ὑπέρ, καθαρά καί ξάστερα. Γνωρίζοντας τούς λόγους τῆς ἀπόφασής τους καί παραγνωρίζοντας τίς συνέπειες πρὸς ζῶντας καί ἐπιγενομένους, γιά τίς ὁποῖες κανεῖς δέν μπορεῖ νά ἐγγυηθεῖ ἀλλά γιά τίς ὁποῖες, ἐμπρός στόν ἐνεργειακό πανικό, μπορεῖ νά ἀδιαφορεῖ.

Ἐπὶ 39% κατά. Ἐπίσης καθαρά καί ξάστερα, ἀπολύτως ὁμως μάταια γιὰ τό παιχνίδι αὐτό, ὅπως καί μέ τή χειροβομβίδα ὅπου τό πρῶτο σφάλμα εἶναι καί τό τελευταῖο, δέν μπορεῖ πλέον νά ξαναπαιχτεῖ.

Ὅσο γιά τούς σοσιαλιστές τού Ὀλακ Πάλμε καί τῆ Γενική Συνομοσπονδία Ἐργασίας – πού ὑποστήριξαν τή συνέχιση τού πυρηνικοῦ προγράμματος κατ' ἀρχήν ἀλλά σοσιαλιστές γάρ ζητοῦσαν τήν ἐθνικοποίηση ὁλόκληρου τού ἐνεργειακοῦ τομέα – ὑπορῶν νά καταγράψουν τήν ἀντικειμενική τους σύμπτωση μέ τούς κύριους προαγωγούς τού ἀποτελέσματος τού δημοψηφίσματος: τούς βιομήχανους καί τούς ἀντιδραστικούς.

Ἡ πυρηνική ἐνέργεια ἀποτελεῖ ἓνα τέστ γιά τή δημοκρατία. Ὅταν τέτοια ζητήματα λύνονται μέ δημοψηφίσματα πρέπει νά ξέρομε ὅτι ἀσχεῖται ἡ πολιτική τού τετελεσμένου γεγονότος, μιά κι ἔξω: δημοκρατικότερα. Ὅποτε τό ζήτημα δέν εἶναι πόσοι ψήφισαν ὑπέρ καί πόσοι κατά, ἀλλά τό νόημα μιᾶς πολιτικῆς καί ἑνός συστήματος πολιτικῶν θεσμῶν ὅπου οἱ ἀποφάσεις, ἔστω διά τῆς λαϊκῆς ἐτυμηγορίας, ἔχουν ὁλοκληρωτικό καί τελεσίδικο χαρακτήρα. Ἀπ' αὕτη τήν ἀποψη, ὅσοι ἀντιτάχτηκαν στά πυρηνικά προγράμματα ἐκφράζουν ἓνα νέο πολιτικό κόσμο, καί μιά νέα πολιτική ποιότητα. Διατυπώνουν μίαν ἄρνηση σέ μιά παραδοσιακή καί συνάμα ἀντιδραστική ἀντίληψη τῆς πολιτικῆς πού χρησιμοποιεῖ τή δημοκρατία σάν ψιμύθιο τού αὐταρχισμοῦ. Πρόκειται γιά τόν κόσμο πού ξεπερνώντας τό μύθο τῆς ἀνάπτυξης καί τόν ἀγχώδη ψυχαναγκασμό τού παραγωγισμοῦ ἀρχίζει νά ἀναρωτιέται γιά τίς σκοπιμότητες τῆς ἴδιας τῆς παραγωγῆς, νά ἐνδιαφέρεται γιά τίς συνέπειες τῶν ἀποφάσεων καί τή διλημματική θεσμοποίηση τῆς πολιτικῆς.

Τό δημοψήφισμα στή Σουηδία γιά τήν πυρηνική ἐνέργεια, καί ἐπειδή προέκρινε τήν κοινωνική καί τήν πολιτική ἀπεριοικεψία καί ἐπειδή τό 39% τῶν ἀνθρώπων τῆς δείχνουν νά γνοιάζονται ἰστοχαστικότερα γιά τόν κόσμο τους, ἐγκαλεῖ μιά ζοφερή πραγματικότητα. Ἀλλά καί δείχνει ὅτι τό μέλλον εἶναι, ὅπως πάντα, ἀνοιχτό γιά τὰ πάντα.

Δ.Μ.

‘Ο λογοτεχνικός Πολίτης

‘Επιμέλεια τεύχους: Μαριάννα Δήτσα, Διονύσης Καψάλης

Περιεχόμενα

- Κλειτός Κύρου**
Πέντε ποιήματα
- Νάσος Θεοφίλου**
Τό επισκεπτήριο της ‘Αγίας Παρασκευής
- Μαργκερίτ Γιουρσενάρ**
Πώς σώθηκε ό Βάνγκ-Φό
- Στρατής Δούκας**
Τό ιστορικό της «‘Ιστορίας ενός αϊχμαλώτου»
• Προοράσεις και προσυλλήψεις
- Διονύσης Καψάλης**
Τό σχέδιο στό έργο του Στρατή Δούκα
- Mario Vitti**
Πώς ή ανάγκη υποχρέωσε τόν Πέτρο ‘Αμπατζόγλου νά γίνει σουπερμαν
- Παν. Μουλλάς**
Γιά μία θεωρία του διηγήματος
- Μπέρτολτ Μπρέχτ**
‘Η συζήτηση για τόν εξπρεσιονισμό:
Δύο κείμενα για τό ρεαλισμό
- Σχόλια:**
Βραβεία, λογοτεχνία και κέρδος • Γιά τήν άδεια τών ήθοποιών • ‘Εφές είδα στόν ύπνο μου (‘Ο «Μαγιακόβσκι» του Γιούτκεβιτς) • Οι άκριτικές περιοχές ζητούν Νταίνικεν
- Μαριάννα Δήτσα**
‘Ας δουλέψουμε λιγάκι στό μεγάλο στόρισμα:
Κωνσταντίνος Θεοτόκης – Δύο βιβλία
- ‘Ηλίας Κούβελας**
‘Η «‘Επιθετικότητα» του K. Lorenz
- Γιώργος Καρράς**
«Τί είναι και πού πηγαινεί ό Εύρωκομμουνισμός» του Φ. Λάδη
- Βιβλιοπαρουσίαση**
«Ποίηση και άφρημένη σκέψη – ‘Η καθαρή ποίηση» του Paul Valéry • «‘Αφιέρωμα στόν καθηγητή Λίνο Πολίτη»
- Βιβλία-Περιοδικά:**
‘Επιλογή από τίς τελευταίες εκδόσεις

‘Ο κένταυρος

Μετά από 31 τεύχη παράτολμη έργενικη ζωή, κάπως σάν φρόνιμη όψιγαμία φάνταξε ό τελευταίος Πολίτης, σύζυγος μέ τό λογοτεχνικό του «άλλοθι». Κι αν είναι κένταυρος, μισός λογοτεχνία μισός πολιτική, τότε ποιός ίππεύει ποιόν; ‘Η λογοτεχνία αναβάτης στή ράχη τήν δλόμανρη τής πολιτικής; ‘Η μήπως πάλι τό στυλινό και άτίθασο κορμί τής καθαρόαιμης λογοτεχνίας τό ίππεύει, μέ τή γνωστή της έπαρση και αυθάδεια, ή πολιτική; Μόνο πού τό μάθαμε πιά, τό άνθιστήκαμε, πώς οι κένταυροι είναι άποκύημα όφθαλμαπάτης. Φταίει, κατά μία εκδοχή, ή ταχύτητα: τέτοιοι δεινοί επιβήτορες οι παλαιοί, τέτοια άπαράμιλλα άλογα. Και όσον άφορά τά όκνηρά περιοδικά μας, καμιά όφθαλμαπάτη δέν χωρεί (παρεκτός ως ψευδώνυμο – επαναστατικό ή λογοτεχνικό – τής έθελουφλίας): άλλο οι μυθικές εκτάσεις του θεσσαλικού κάμπου κι άλλο οι μυθικές εντάσεις του κλεινού άστεως. Πού και πώς, στό άδιαχώρητο και άδιέξοδο, νά αναπτύξεις τέτοια ταχύτητα ώστε οι κατάπληκτοι ιθαγενείς νά σμίξουν στή φαντασία και τίς άφηγήσεις τους τό άτι μέ τόν αναβάτη σ’ ένα άξεχώριστο μυθολογικό πλαίσμα; Κάτι σάν τήν όνειρική συμπύκνωση ή άλλιώς τή γλωσσολογική μεταφορά: νά πού από τήν – πολιτική – κυριολεξία καταλήξαμε, άνέξοδα, στή – λογοτεχνική – μεταφορά. Και ή άπώλεια; (Μιλουμε για άπώλεια πραγματικότητας.) Δέν ισχύει εδώ ή έντροπία;

Και ύστερα γιατί έξαφνα αυτή ή άπατηλή μυθολογική διέξοδος; ‘Εφόσον κένταυροι δέν ύπάρχουν, γιατί αυτή ή επίφαση του καλπασμου εκεί πού όλοι, πεζοί και έποχούμενοι, βραδυπορούμε; Μήπως κατάκοποι και ήττημένοι πλαγιάσαμε νά όνειρευτούμε έγερτήρια σαλπίσματα και νικηφόρους καλπασμούς;

Κι ἂν – ὅπως ὡς τώρα ἀφήσαμε νά ἐννοηθεῖ – ἀκόμη θέλουμε πεζά, περισσότερα πεζά (ὄχι στήν τεχνική μά στήν ἰδεολογική ἀποδοχή τοῦ ὄρου καί τῆς ἐπίκλησης), τότε πρὸς τί ἢ τὴν ποίηση; Μήπως ἡ εὐδαιμονία τῆς ποιητικῆς σύλληψης καλύπτει – ἀλλά καί προϋποθέτει – τὴν ἐξακολουθητικὴν κακοδαιμονία τῆς πολιτικῆς ἔκτροψης; Ποιὸν ἐπιτέλους θέλουμε καί ποιὸν ρίχνουμε; Τὸ ρίχνουμε στὴ λογοτεχνία: ἡ ἀπερίφραστη διατύπωση μιᾶς ἀμετάθετης ὑποψίας. Ἐρωτήματα πού καταπιαστήκαμε νά ἀπαντήσουμε στὸ προηγούμενο τεῦχος, μὴ μπορώντας νά ἀρκεστοῦμε στήν εὐνόητη κατάφαση, νά ἐπικαλεστοῦμε κέφια, μεράκια, ἐπιθυμίες. Φαίνεται πὼς ἡ μακροτέρα ὁδὸς μεταξὺ δύο σημείων εἶναι ἡ δημιουργικὴ κατάφαση, γιατί συνεπάγεται τόσες καί τόσες κριτικὲς παρεκβάσεις. Μαζί μὲ τὰ μεγάλα ὄχι φαίνεται πὼς χάσαμε καί τὰ μεγάλα ναί.

Ἀντιστρέφουμε λοιπὸν τὰ ἐρωτήματα: Μήπως καί ἡ λογοτεχνία δέν μοιάζει νά μεταρσιώθηκε στὴ σφαῖρα τῆς μυθολογίας; Ἐκλύεται ἀπὸ τὸ περίσσειμα μιᾶς οἰονεῖ ἀπογοητευμένης στράτευσης, γιὰ νά ἀνακαλύψει ἐκ νέου τὴ σαγηνευτικὴ ἐπωδὸ: «ὅπως λέει ὁ ποιητής...». Ἄν πιστέψουμε ὅσους τὴ συνιστοῦν γιὰ ἀντίδοτο, ἡ λογοτεχνία, κάποια λογοτεχνία, ἐπέστρεψε μεταμελημένη καί καταχρεωμένη στὶς ἀποσκευές τοῦ δαυφίλου «πνευματικοῦ ἀνθρώπου», γιὰ ἓνα ἐσωτερικὸ ταξίδι πρὸς ἐξεύρεση ἢ ἀνεύρεση ἀξιών. Μήπως ἀνέκαθεν δέν λαχταροῦσε τὸν ἔπαινο τοῦ δήμου καί τῶν σοφιστῶν; Πρόκειται γιὰ μιὰ βαθύτατα πολιτικὴ παλινωδία, μιὰ σαφέστατα ἰδεολογικὴ οἰκειοποίηση, πού τελεῖται στὸ ὄνομα τῆς μὴ πολιτικῆς. Κι αὐτὴ ἡ «μὴ πολιτικὴ» πού γιατροπορεύει τοὺς πάσχοντες ἀπὸ πολιτικὴ ὑπερκόπωση, ἀκροθιναίζεται στοὺς καρπούς ξένης ἐργασίας· κατοχυρώνεται ἔτσι ἐκ τῶν προτέρων καί πάντοτε κατόπιν ἐορτῆς· ἐπενδύει στήν τράπεζα τοῦ μέλλοντος καί ἀπαιτεῖ κάθε λογοτεχνικὴ πράξη νά καταβάλλεται ἔναντι. Ἡ ἱστορία – ὄχι ἡ πραγματικὴ, ἀλλὰ ἡ θυμοσοφικὴ «αἰώνια», αὐτὴ πού κρίνει – μῆλκε ἀπὸ τὴν πόρτα τῆς ὑπηρεσίας γιὰ νά συγγρίσει, νά διευθετήσει καί νά διεκπεραιώσῃ τὴν καθημερινὴν ζωὴ. Ἡ Ἀκαδημία εἶναι πράγματι μία ὁδός, ἀλλὰ ὄχι ἡ μόνη· κι ἡ ἀθανασία ἢ πιὸ κακόμοιρη εὐθανασία. Ἄν πράγματι ἡ λογοτεχνία εἶναι ἄνευ λόγου, γιατί νά δίνει τὸ λόγο τῆς ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς; γιατί νά λογοδοτεῖ στοὺς ἐξομολογητές; Κι ἂν πράγματι ἡ λογοτεχνία εἶναι παρηγοριά, γιατί παραμένουν τόσο φλύαρα ἀπαρηγόρητοι οἱ, συμβιδιασμένοι καί ἀσυμβιδαστοὶ, πνευματικοὶ ἄνθρωποι;

«Θέλουμε, λοιπὸν, νά καλύψουμε τὸ κενό...». Ἡ στερεότυπη μεγαλοστομία – κι ἐπειδὴ στερεότυπη, ἀπολογητικὴ καί φοβισμένη. Ἄν μὴ τί ἄλλο, τὰ κενὰ εἶναι σημαντικότερα καί διότι μᾶς δίνουν τὸ μέτρο τῆς ἀπώλειας στήν ἀποθησαύριση ἀθλιότητων. Τὰ κενὰ εἶναι ἡ στίξη πού ὀρίζει τίς – ἐφικτές ἢ ἀνέφικτες – προτάσεις μας· γιατί νά τὰ καταργήσουμε; Δέν εἶναι ὕβρις, κι ἄς λογίζεται, νά θέλεις νά καλύψεις κάποιο κενό· εἶναι φυγομαχία, φλύαρος καλλωπισμός. Ἡ πραγματικὴ μεγαλοστομία θά ἦταν: ὄχι νά καλύψουμε τὸ κενό, ἀλλὰ νά διεκδικήσουμε, νά ἀνοίξουμε χῶρο μέσα στὸ συνωστισμό.

Πὼς λοιπὸν θά φτάσει ὁ Ἀχιλλέας στὸν προορισμὸ του; Διαιρώντας τὴν ἀπόσταση, ποτέ. Θά μένει πάντοτε στὴ μέση – ὁδὸ, ἀντίληψη καί τάξη. Καί ἡ ἀπόσταση διαιρεῖται διαρκῶς, διαρκῶς ὁ προορισμὸς ἀπομακρύνεται· οἱ προτιμήσεις μας κι αὐτὲς διαιροῦνται, διαιρεῖται κι ἡ ἰδεολογία μας – σάν νά ἀνακαλεῖ τὴν ἐφεδρὸ ὥρα τῆς ἀρτοκλασίας, προοίμιο τῆς προτετελεσμένης προδοσίας. Διαιρέτης πάντοτε ἡ ἐνδημικὴ μιζέρια: χρεώνει τὸ πηλίκον στοὺς εἰδωλολάτρεις καί τὸ πιστώνει στὰ εἰδῶλα. Κι ὁ κένταυρος, ἀδιαίρετος, πασχίζει νά πείσει ὅτι δέν εἶναι εἰδῶλο, ὄπτασία, ἀποκύημα τοῦ χρεοκοπημένου πολιτικοῦ μύθου, μήτε καί θάνασος ἀναχρονισμός· ὅτι προορισμὸς δέν ὑπάρχει, παρὰ φτιάχνεται· καί ὅτι οἱ προθέσεις εἶναι κι αὐτὲς πρᾶξεις ὅσο τουλάχιστο κι οἱ διακηρύξεις ἀπεχθεῖς.

Κλειτός Κύρου

Πέντε ποιήματα*

Η ΠΟΙΗΣΗ

Ένας πυρετός στό-αίμα μιά θηλειά στό λαιμό μηνίγγια πού βροντο-
χτυπούν φωνές πού σέ προστάζουν κρύψου σ' άκοῦν τά θηλυκά φω-
νήντα νά στριγγλίζουν στό σκοτάδι διάττοντες ν' άργοπεθαίνουν
χρώματα νά στροβιλίζουν κι ή διάγνωση κατηγορηματική ΕΝΑ
ΠΟΙΗΜΑ ΓΕΝΝΙΕΤΑΙ λέξεις διάφανες νά συνωθοῦνται μέσα σου
συνταιριάζονται πλέον σέ μιά θάλασσα φωτός φωτιάς ποτισμένες στό
αίμα τῆς καρδιάς σου καταγράφουν περιγράφουν κι ὁ Ποιητής ή μόνη
άληθινή αὐθόρμητη γνήσια φωνή

Σ' έναν κόσμο συναλλαγῶν ή Ποίηση δέ συναλλάσσεται Σ' έναν κόσμο
φθοράς ή Ποίηση παραμένει άφθαρτη Εἶναι μιά άρρώστια πού σέ σι-
γοκαίει ὅπως ὁ έρωτας και ή θέρμη Συμπτώματα: συμπεριφορά παι-
διοῦ καθαρό μυαλό και μάτι πού τρυπάει σκοτάδια και καπνούς
Όπου Ποίηση και Άλήθεια Φάρμακο για τή μοναξιά και τούς πόνους
τῆς καρδιάς Δέ χρειάζεται φίλτρο Χρήση έσωτερική Και προπαντός
υπόθεση προσωπική

Μέσα σέ πλήθη τυμβωρύχων φαρισαίων κι επιτήδειων κάτω άπ' τούς
ὄγκους μολυσμένου περιβάλλοντος πίσω και πέρα και πάνω άπ' τόν
ήλιοδόρο χρόνο πάντοτε θά ξεπροβάλλει ή Ποίηση για τήν πιό μεγάλη
ανάμειξη του άνθρώπου

* Άπό τόν τόμο **Οἱ Κατασκευές** πού θά κυκλοφορήσει τόν Όκτώβριο άπό
τίς εκδόσεις «Κέδρος».

ΜΙΑ ΠΑΘΗΣΗ

Δέν τόν ἀπασχολοῦν οἱ συνδυασμοί
 Στό ντύσιμο παραμένει ἀδιάφορος
 Μέ τή ζωγραφική μέ τήν ὀργανιστική
 Ἐμφάνιση τῶν γυναικῶν μέ τά παιχνίδια
 Τῆς φύσης μέ τά πυροτεχνήματα
 Πάσχει ἀπό μονοχρωμία

Τή νύχτα διατρέχει ἀπελπισμένα
 Τήν κατασκότεινη τοῦ ὕπνου σήραγγα
 Χωρίς ποτέ νά βλέπει ὄνειρα δέν ξέρει
 Ἄλλωστε καί τί σημαίνουν τοῦ ἀφαιρέθηγε
 Ὁ μικροσκοπικός μηχανισμός ὀνείρων

Ἴσως μιά τραγική περίπτωση γιά μᾶς
 Ὁ ἴδιος δέν τό ἀντιλαμβάνεται ἀντίθετα πιστεύει
 Πῶς ὅταν φτάσει κάποτε ὁ Πανδαμάτωρ
 Θά ἔναι σέ θέση νά τόν ἀντιμετωπίσει

ΔΟΥΡΕΙΟΣ ΙΠΠΟΣ

Τίς ὄρες τῆς ἐργήγορης περνοῦσε ἀπό τό Χιμεῖο τῶν
 Διόσκουρων γιά νά ὑποβληθεῖ στή γνώριμη διαδικασία
 τῆς συντήρησης
 Ἐκεῖ τοῦ ἀφαιροῦσαν τήν ὀρυκτή μελάνη κι ὕστερα
 πλάγιαζε τυφλός κι ἐκλεβε μέ θατιές εἰσπνοές τ' ὄξυγόνο
 ἀπό τά πουλιά πού φτεροκοποῦσαν μέσα του μέ ὑπό-
 κωφη βοή

Τότε φανερόνονταν στήν ὄψη του τό μαγικό κάτοπτρο
 σκέτος οὐρανός στιλπνό χωρίς ρωγμές μόνο πού χρειά-
 ζονταν πότε πότε κάποια ἐπίκριση ὀνείρου
 Τά ρινίσματα τῶν στίχων σέ ποσότητα κάτω τοῦ φυσιο-
 λογικοῦ Τά σύννεφα ἀνοδικά Ὁ ἀριθμός τῶν ξένων σω-
 μάτων ὑπερβολικός
 Κι ὁμως τ' ἀποτελέσματα τῆς τελευταίας δεκαετίας
 ἔδγαιναν πάντα θετικά

Τόσον καιρό χρειάστηκαν κι οἱ Ἀχαιοί ἔκανε τή σκέψη
 νά κατακυριεύσουνε τήν Τροία κι ἔστηνε τό αὐτί νά πιά-
 σει κάποιο μακρινό καλπασμό ἀλόγου

DREAM FACTORY 2

Όταν καταλαγιάζει ὁ ἀχός
 Τῆς σύγχρονης τεχνολογίας
 Κι ἀκούγεται μόνο
 Τό παράπονο
 Τοῦ λαβωμένου περιστεριοῦ
 Ἄρχίζει ἡ παραγωγή τῶν ὀνειρώων

Κι ὅπως πάντα
 Τό πρῶι τριγυρνοῦν
 Μέ ἀπόχες στούς δρόμους
 Οἱ ὀνειροσυλλέκτες

ΔΙΑΣΠΟΡΑ

Τά βράδυα συνήθως ὅταν τόν καταδιώκουν τ' ἀποσπά-
 σματα κι ἡ ἀποθέωση βρίσκεται στή χάση της τρυπώνει
 στή σπηλιά του φράζει τήν εἴσοδο μέ μιά μεγάλη πέτρα
 πυροδοτεῖ τίς γέφυρες κι αἰσθάνεται νά βουλιάζει στά
 κατάμαυρα κύματα πού μέ πυκνοῦς συριγμούς τόν κυ-
 κλώνουν ἀπειλητικά

Ἄδειάζει τίς τσέπες του καί σκάβει μέσα του βαθιά ν'
 ἀπαλλαγῆ ἀπό τό ἐπικίνδυνο ἔρμα πού τόν τραβάει
 ψηλά ἐνῶ γδοῦποι ἀκούγονται τριγύρω στά φατνώματα
 καθώς μέσα ἀπό τίς ρωγμές κάτω ἀπό τά ἐπάλληλα λέ-
 πια προβάλλει φοβερό τό λεπίδι τοῦ κατατρεγμοῦ

Οἱ ἄνθρωποι τῆς φυλῆς του συλλογίζεται ἀπό ξένοια-
 στοὶ νομάδες κατάντησαν ἐπίορκοι ἔραστες Ἄλλοτε σέ
 ὀμάδες κατακλύζαν τοὺς δρόμους οἱ φωνές μιάς πρώτης
 μυθολογίας κρέμονταν ἀπό τ' ἀνοιχτά παράθυρα κι ὄλοι
 μαζί κυνηγοῦσαν μ' εὔστοχες προφορικές βολές τόν ἥλιο
 τόν ἦχο τό στίχο κι ὕστερα ἀπό τόν κατακλυσμό συρρι-
 κνώθηκαν σέ σκοτεινές σπηλιές ξεφουρνίζοντας παιδιὰ
 κι ἀφορισμούς στ' ὄνομα ἑνός καλύτερου χτές

Ἡ ἀνάμνηση ὥστόσο διατηρεῖται
 Ἡ μορφή ἀποθανατίζεται
 Ἡ φωνή καταγράφεται
 Τό δάχτυλο ἀποτυπώνεται
 Ἄλλά ἡ ἀφή πές μου πῶς γίνεται νά διασωθεῖ

Τό ἐπισκεπτήριο τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς

Τακτοποίησα καί τίς τελευταῖες λεπτομέρειες. Ἔβαλα ναφθαλίνη στή ντουλάπα μέ τά ρούχα καί σπινθηροποιήσα καλά τά παράθυρα γιά ν' ἀντέχουν στούς θυελλώδεις ἀνέμους τῶν χειμερινῶν δελτιῶν καιροῦ. Ἔσφιξα τή βρύση, κατέβασα τόν γενικό διακόπτη, ἔβγαλα ἔξω τή γάτα καί κλείδωσα τήν ἐξώπορτα. Ἡ Χιονάτη θά περνοῦσε κι αὐτόν τό χειμῶνα ψάχνοντας τά σκουπίδια τῶν γειτόνων ἢ κυνηγώντας πουλιά στίς γύρω αὐλές. Ἄπ' τό δρόμο ἔριξα μιά τελευταία ματιά στό σπίτι. Ἔμοιαζε μέ σφραγισμένη βιοτεχνία – λόγω πτωχεύσεως – καθώς τό ἐπιθεωροῦσα, ἐλέγχοντας καί τίς ἐξωτερικές λεπτομέρειες, γιά νά βεβαιωθῶ πῶς ὅλα ἦταν ἐντάξει. Ἔτσι ὅπως εἶχα κοντοσταθεῖ ἐκεῖ πέρα, θρυσκόμενος ἐκτεθειμένος στήν παρεξήγηση τῶν λίγων περαστικῶν πού θά μ' ἐπαιρναν σίγουρα γιά δικαστικό κλητήρα. Στό τελευταῖο δλέμμα τῆς ἀμνησίας μου, πρόλαβα καί εἶδα τή Χιονάτη πού εἶχε τεντωθεῖ σέ τόσο καί στράγγιζε τή νύστα τῆς.

Τό εἰσιτήριο μου εἶναι γιά μεθαῦριο. Τά μάζεψα ὁμως ἀπό σήμερα, γιατί θέλω νά δω κάποιον φίλο μου πού μένει σέ μιά γειτονική κωμόπολη – εἰκοσιπέντε περίπου χιλιόμετρα ἀπ' τή δική μου – καί λογαριάζω νά μείνω μιά μέρα ἐκεῖ. Ὑστερα μέ περιμένουν καί κάτι συμβολαιογραφικά ἔγγραφα καί ὑποθέσεις, πού πρέπει νά τακτοποιηθοῦν, λίγο πρῖν ἀναχωρήσω ἀπ' τήν πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ γιά τήν πρωτεύουσα ὁλόκληρης τῆς χώρας.

Θά ἔπαιρνα λοιπόν τό ἀπογευματινὸ λεωφορεῖο καί θά πήγαινα στήν κωμόπολη τοῦ φίλου μου, στήν Ἁγία Παρασκευή, θαυμάζοντας κρυφά τούς κατοίκους τῆς πού ἔχουν τήν ἀνεση νά ὀνομαζοῦν «ἀγία» μιά μέρα τῆς ἐβδομάδας. Κατέβηκα στήν ἀγορά γιά καφέ κι ἄρχισα νά ξοδεύω τίς ὥρες στό καφενεῖο. Ἀπολάμβανα τήν ἀπραξία μου, ἐγκαταλειμμένος μέσα στήν ὄχλοση πού σιγὸβραζε, καί περιμάζεψα σποραδικά τίς παραγράφους ἀπ' τή συζήτηση τῶν χωρικῶν. Διάφορα φρέσκα προϊόντα, γεωργικοὶ συνεταιρισμοί, βροχές, θερμοκήπια, ζωέμποροι, κτήματα, συγκομιδὴ, ἀλιευτικά δίχτυα κι ἄλλα σχετικά, πού περιλαμβάνονται στίς ἐξαγγελίες τῶν ἀρμοδίων ὑπηρεσιῶν καί στά σχολικά ἀναγνώσματα. Μάλιστα, κατὰ τή σχολική μου περίοδο, ἔτρωγα τό ψωμί μας μέ πολλή δυσκολία ἐπειδὴ νόμιζα πῶς περιεῖχε τόν ἰδρώτα τῶν ἀγροτῶν, ὅπως μᾶς ἔλεγαν οἱ δάσκαλοι καί διάφοροι ἄλλοι φορεῖς. Τελικά ἐμπλέξα μέ κάτι κεράσματα φανατικῶν μεθυσμένων καί μᾶς πήρε τό μεσημέρι στήν παραζάλη του. Παραδοθῆκα μέ στά οὐζα ὀλοσχερῶς καί βρεθῆκαμε νά κουβεντιάζουμε παραμιλώντας διάφορα ντόπια ἀναπτυξιακά θέματα, πού θά τὰ ἀμφισβητοῦσαν μέ κατανόηση ὅλοι οἱ ὑποψήφιοι κοινοτάρχες, καθώς καί οἱ τράπεζες. Μόλις πού πρόλαβα τό ἀπογευματινὸ δρομολόγιο.

Ἐφτασα στήν Ἁγία Παρασκευή νυσταγμένος κι ἔκατσα στήν πλατεία γιά νά συνέλθω λίγο, πρῖν συναντήσω τόν φίλο μου. Ἡ ὥρα ἦταν κιόλας ἐξήμισι ἑσπερινῆ τοῦ Ὀκτωβρίου. «Καλὰ ἔφτασα...», λέω, καί παράγγειλα ἕνα καφέ. Φόρεσα τό σακάκι μου στή διπλανή καρέκλα κι ἔσιαξα τό εἰσιτήριο πού ἔξειχε ἀπ' τήν ἄνω δεξιά τσέπη, σά μαντιλάκι περασμένης μόδας. Μ' αὐτό θά ἔφευγα μεθαῦριο γιά τήν πολιτεία τῶν ἀρχιτεκτόνων καί τῶν πολιτικῶν μηχανικῶν, μέ τήν πτήση ΟΑ743. Τώρα ὁμως καθόμουν ἐδῶ καί εἶχα πολλές ὥρες μπροστά μου γιά νά ξεκουρασθῶ μέ ἀνεση, ἀπολαμβάνοντας τή φιλοξενία πού δικαιούται ἕνας παροδικὸς κάτοικος. «Παρεπιδημῶν, εἶναι ὁ σωστός χαρακτηρισμός...», θά μοῦ ἔλεγε κάποιος διαδάτης, ἂν μπορούσε ν' ἀκούσει τίς ἀθόρυβες σκέψεις μου πού ἐνεργοῦσαν σάν θαλάσσιο κύμα ἀπὸ ἔννοιες ὑποψῶν καί ξεχαρβάλων ἀμείλικτα τόν πιό ἀπλό μου εἰσμό. Τότε θά ντρεπόμουν λίγο γιά τή γλωσσική μου ἀκαταστασία καί θά προσπαθοῦσα νά μπαλώσω τά πράματα, μιλώντας του μέ τήν πειθὴ ἱκανῶν πωλητῶν, σ' ἕνα ρυθμὸ ἀναγνώσεως ἐφημερίδας. Συγχρόνως ἀποροῦσα μέ τήν ὑποπτη ἐπιμονή τοῦ κόσμου, τῶν ἐντύπων, τῶν ἰθυόντων καί τῶν ἐν γένει διαφόρων, ν' ἀποκαλοῦν τό νησί «Μυτιλήνη», ἐνῶ ἡ ὀνομασία του εἶναι Λέσβος. Ἀναμφισβήτητα, λοιπόν, θρυσκόμενος τώρα στή Λέσβο καί περίμενα ἕναν καφέ.

Εἶναι ἡ ὥρα μέ τήν ἀραιή κίνηση στίς ἐπαρχιακές μικροπόλεις, ὅπου ὅλα μοιάζουν ἐξουθενωμένα καί βουλιαγμένα στή χαύνωση, λίγο πρῖν ἀναβαπτισθοῦν στή βραδινὴ ἔνταση πού καταφθάνει μέ τό σούρουπο. Παραδίπλα μου κάποιος τοῦ καφενεῖου κατάβρεχε τό λιθόστρωτο κι ἔσθηνε ὁ ἥλιος πάνω στίς ἀκακίες τῆς δεντροστοιχίας, ἀνακατεύοντας στή διαφάνεια τῶν φύλλων χαμηλοῦς τόνους ἀποσύνθεσης καί σκουριάς. Δέν μπόρεσα ν' ἀποφύγω τήν ἀνάμνηση, ὅπου τά κουρέλια τῶν ἰσκιῶν, ξηλωμένα στό φῶς, κυμάτιζαν πάνω στούς τοίχους μέ τά κάδρα, στή σιφονιέρα, στό πάτωμα, κι ἄφηναν τό δωμάτιο παραμορφωμένο στή μουσικὴ τους διάθλαση. Ὁ ἴδιος ἥλιος περνοῦσε στήν κάμαρά μου καί μ' ἔβαφε στό κόκκινο τῆς σεμνοτυφίας, σά νά μέ εἶχαν συλλάβει ὀλόγυμνο μέ τήν ἐρωτική μου χειρολαβὴ στό χέρι, ἐνῶ ἡ λάμπα τοῦ δωματίου ἔδειχνε ἀναμμένη ἀπ' τό φῶς τῆς δύσης. Ξαφνιάστηκα μ' αὐτὴ τήν παρο-

ξύτονη σκέψη μου πού ἐπέμενε νά ἐπιβεβαιώνει πράγματα τόσο ξεκάθαρα καί λησμονημένα. «Σκόρπιες σκέψεις» – ὅπως γράφουν καμιά φορά, σέ κάτι μόνιμες στήλες, τά περιοδικά ποικίλης ὕλης. Ἄλλωστε, ἀπό τότε μέχρι αὐτή τή στιγμή, ἔχουν περάσει εἰκοσιπέντε χρόνια περίπου. Ἦρθε τό γκαρσόνι κι ἄφησε πάνω στό τραπεζάκι τόν καφέ κι ἓνα ποτήρι νερό. Ὁ κόσμος ἦταν ἀκόμα λιγιστός στά καφενεῖα τῆς πλατείας. Τριγύριζε κι ἓνας ταλαιπωρημένος χωροφύλακας πάνω σ' ἓνα ποδήλατο καί διασκέδαζε μέ τούς δύσκολους ἐλιγμούς του, πλανόδιος καί ἰσορροπιστής. Ἀπάνω στίς δύσκολες στροφές, κοίταζε πρός τό τραπέζι μου τυχαία. Ἄν ἄθροιζα τή διαφορά τῆς ὥρας πού ἔδειχναν μεταξύ τούς τά ρολόγια τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, τή στιγμή ἐκείνη, μπορεί νά ἔθρῃσκα ἓνα, ἴσως καί δύο χρόνια. Ἦταν ἓνα λαθραῖο διάστημα, πού φαινόταν νά λείπει ἀπ' τή ζωή μου. «Στ' ἀλήθεια, τίποτα δέν ἔχει ἀλλάξει, ἐκτός ἀπ' τή διάθεσή μου...», σκεφτόμουν, καθώς ἀντίκρυ τά τζάμια τῶν σπιτιῶν καί τῶν καταστημάτων ἀναδαν στό ἡλιοδασίλεμα.

Ὁ Πάνος εἶχε βγεῖ κιόλας νά μέ ψάχνει καί μόλις μέ πήρε τό μάτι του, γλύκανε τό πρόσωπό του μ' ἓνα χαμόγελο πού μέ καλωσόριζε. Ἦλια μονορούφι τόν ὑπόλοιπο καφέ, πήρα τό σακάκι μου καί τραβήξαμε κεφάλι γιά τό φαρμακεῖο. Ἄπ' ἔξω περιμέναν δύο πελάτες πού μου κούνησαν ἀμυδρά τό κεφάλι, ἀνάμεσα σέ δισταγμό κι εὐγένεια, καθώς ὁ Πάνος ξεκλείδωνε τήν πόρτα. Τούς ἔδωσε γρήγορα ὁ,τι ζήτησαν καί τούς παρακολούθησε ὑπομονετικά μέ τό βλέμμα του ὡπου νά περάσουν τό κατώφλι. Καθήσαμε στίς δύο πολυθρόνες, κοντά στό χαμηλό τραπεζάκι, κι ἀρχίσαμε νά λέμε τά νέα κι ὁ,τι ἄλλο εἶχε μαζέψει ὁ καθένας μας στό διάστημα πού εἶχε μεσολαβήσει ἀπ' τήν τελευταία μας συνάντηση. Ἐλαμπε στήν ευχαρίστησή του καί ῥωτοῦσε γιά τούς γνωστούς καί φίλους. Ὁ Χρήστος, ἡ Λυδία, ἡ Ἄννα, ὁ Ἄγγελος, ὁ Ἰγνάτιος...

Κουβεντιάσαμε χωρίς ταξινόμηση, ξεσκαλίζοντας ὅσα μᾶς ἐνδιέφεραν, ὅπως τά χαρτιά καί τά φάκελα τῆς φαρμακευτικῆς καί τῆς προσωπικῆς του ἀλληλογραφίας, πού εἶχαν συσσωρευτεῖ πάνω στό γραφεῖο, γεμάτα σκόνη τῶν πελατῶν. Στό τραπεζάκι μέ τίς ντόπιες ἐφημερίδες καί τά φυλλάδια, κείτονταν τά ματογυάλια του ἀναποδογυρισμένα σέ δυστύχημα μοτοσυκλέτας. Μέ κοίταζε μέ γυμνά μάτια πού ἐφεγγαν στή διάθλαση τῆς εὐτυχίας του καί καθρέφτιζαν εἰδῶλα πρεσβυπίας, μαζί μέ τό φῶς πού ἔσβηνε στά παράθυρα. Τό ραδιοφῶνάκι ἔπαιζε χαμηλά τό πρόγραμμα τῆς ἡμέρας, χωρίς νά τό προσέχουμε. Ἀνοίγει καί κλείνει κι αὐτό μέ τίς ὥρες τοῦ φαρμακείου. Ἐξω ἔπεφτε τό σούρουπο. Μιλοῦσε ἀργά, ὅπως στάζει μιά θύση. Ἐξιτοροῦσε διάφορα μικροσυμβάντα του, πρόσφατα, κι ἐνιωθα τίς λεπτομέρειες νά μου σταλάζουν λεκέδες ἀπόρρητης μνήμης, καθώς ἡ κάθε λέξη του ἄρμεγε νοστιμιά ἀπό πράγματα σχεδόν ἀσήμαντα.

Ἐνα μικρό κορίτσι μέ τή συνταγή στό χέρι, μπήκε ἀθόρυβα μέσα καί κοντοστάθηκε δίπλα στή σόμπα πού ἦταν σθηστή ἀπ' τόν περσινό χειμῶνα. Μᾶς περίμενε λίγο, μέχρι νά βάλουμε μιά προσωρινή τελεία στήν κουβέντα μας. Ὁ Πάνος σηκώθηκε, πήρε τό χαρτί κι ἀρχισε νά ψάχνει στά τζαμένια ντουλάπια. Ἀπό πάνω ἦταν κρεμασμένα τά κάδρα διαφόρων ὄπλαρχηγῶν τοῦ 1821, ζωγραφισμένα μέ κάρβουνο. Εἶχαν τίς ἴδιες ἐκείνες κορνίζες πού περιέχουν συνήθως τόν ἰδρυτή τοῦ καταστήματος, ἓνα δίπλωμα ἢ κάποιον νεκρό πολιτικό. Μᾶς κοιτάζαν μέ τά εὐγενικά καί θλιμμένα πρόσωπα, λές κι εἶχαν ξεφύγει ἀπό τή μνήμη τῶν ἱστορικῶν τούς γεγονότων καί πάλιν ἐκεῖ μέσα, ἐγκλωδισμένοι στά ὄρια ἐνός ἐπαρχιακοῦ μύθου πού τόν ἐφτιαξαν γιά τίς κοινοτικές τους ἀνάγκες οἱ κάτοικοι τούτης τῆς κωμόπολης. Αὐτή τήν ἐντύπωση τήν ἔκανε πιά ἐντονη ἡ παρουσία τοῦ κοριτσιοῦ καί ἡ διάχυτη μυρωδιά τῶν φαρμάκων. Τυλίγοντας τά εἶδη τῆς συνταγῆς σ' ἓνα χαρτί μέ τή φέριμα του, μέ ῥώτησε ξαφνικά:

– Λοιπόν, πόσες μέρες θά μείνεις;

– Αὔριο τό μεσημέρι πρέπει νά φύγω ἀπό δῶ. Ἐχω καί κάτι χαρτιά νά τακτοποιήσω στή Μυτιλήνη...

– Μόνο γιά τόσο λίγο ἦρθες; Εἶχες πει ὅτι θά καθόσουν τέσσερις πέντε μέρες... Κρίμα!

Καί τό πρόσωπο τοῦ Πάνου πήρε ξαφνικά λίγη ἀπό κείνη τή θλίψη τῶν ὄπλαρχηγῶν. Ἦθελα βέβαια νά ἔμενα ἐδῶ, ἀκόμα κι ἓνα μήνα. Ὅμως ὁ καιρός τῆς δικιάς μου κωμόπολης ἔχει περάσει γιά φέτος. Πλησιάζει ὁ χειμῶνας καί πρέπει πάλι ν' ἀλλάξω τόπο καί νά ψάξω γιά κανένα εὐκαιριακό ἐπάγγελμα, μέχρι τήν ἀνοιξη πού θά ξαναγυρίσω.

«Τότε, τί καθόμαστε...» εἶπε ὁ φίλος μου κι ἀρχισε νά κλείνει τά φῶτα καί τίς προθήκες τῶν φαρμάκων, κουνουρίζοντας νευρικά τά κλειδιά στό χέρι του. Κλείσαμε τό φαρμακεῖο καί τραβήξαμε σέ μιά γνωστή ταβέρνα. Πήραμε τούς στενοῦς δρόμους, ἀκολουθώντας ἐλεύθερη κατεύθυνση ροῆς, ὅπως οἱ χεῖμαρροι. Βαδίσαμε ἐτερόφωτοι τό λιθόστρωτο, πού – μόλις – τό

έφεγγαν οί μελαγχολικοί στύλοι τής κοινότητας, κι ένα μαλακό άεράκι διέτρεχε τήν άκατάστατη ρυμοτομία και μäs απόπνεε τή φρεσκάδα τών φυτών. Είχαν ποτίσει από νωρίς τίς αύλές, σ' ένα τοπικό φθινόπωρο πού τό ξεφύλλιζαν κιόλας τ' άναγνωστικά του νέου σχολικού έτους. 'Η άρωματική ύγρασία κατέβαινε στό κορμί μαζί μέ τό ρίγος μιάς μάλλινης ζακέτας γι' αυτή τήν ώρα.

Πιάσαμε θέση, έξω στό πεζοδρομίο του κεντρικού-δρόμου. 'Ο ταβερνιάρης σκούπισε γρήγορα τά φύλλα τής άκακίας άπ' τό τραπέζι και μäs άφησε τό κρασί. 'Ηπιαμε από ένα μονορούφι για ξεδίψασμα κι άφήσαμε άδεια τά ποτήρια νά περιμένουν στό ρυθμό μας. 'Εχουν ειδοποιηθεί δυό ντόπιοι φίλοι νά έρθουν άπόψε στήν παρέα μας. 'Όμως δέν είναι και πολύ σίγουρο... «Είναι, βλέπεις, οί δημοτικές εκλογές τώρα και δέν πολυκάνουμε παρέα τόν τελευταίο καιρό. Καταλαβαίνεις...» είπε ό Πάνος και κούμπωσε τό σακάκι του για τή βραδινή ψύχρα.

Λίγο πιο πάνω, στήν ίδια σειρά τών καταστημάτων, άπ' τή μεριά του πεζοδρομίου πού καθόμαστε, διέκρινα τό ιστορικό καφενείο τής γνωριμίας μας. 'Εκεί συναντηθήκαμε για πρώτη φορά, σε μία εποχή πού και ή πιο θερμή χειραψία ενός άγνωστου σήμαινε χειροπέδες. Είχα ακούσει πολλά για τόν φίλο μου, πριν τόν γνωρίσω. Μιλούσαν για έναν παράξενο κι ώραίο «άντίχριστο», πού μόλις τέλειωσε τίς σπουδές του ήρθε σ' αυτήν εδώ τήν κωμόπολη, παντρεύτηκε κι άνοιξε τό φαρμακείο του. Σαράντα χρόνια συνέχεια φαρμακοποιός, χωρίς νά τό κουνήσει από δω. 'Απ' αυτά τά χρόνια τής φαρμακευτικής θητείας, λείπουν μόνο τά διαστήματα τής έξορίας και τής φυλακής του. Κάποτε λοιπόν, διάβασα εκείνα πού έγραφε κι έστερνε σποραδικά στίς τοπικές εφημερίδες. 'Ηταν κάτι άφηγήματα σαν άνταποκρίσεις άπ' τόν έαυτό του. 'Από φρέσκα λαχανικά, μέχρι πολέμους. Μés άπ' αυτές τίς επαρχιακές του «άνταποκρίσεις» έμαθα πολλές λεπτομέρειες για τόν φίλο μου... "Ότι καθόταν - λείει - μισό χρόνο, μέ τό ώράριο τών καταστημάτων, μπροστά στήν πόρτα του φαρμακείου και προσπαθούσε μέ τήν άντανάκλαση του καθρέφτη νά βοηθήσει τήν ανάπτυξη ενός φυτού - ένα είδος άγκάθι - πού είχε φτωχώσει άπέναντι, σε μόνιμη σκιά. Σύμφωνα και ή άλλη του άνταπόκριση, μία μέρα καταπίστηκε νά μαγειρέψει ένα φαγητό βορειών κλιμάτων, όπως άναφερόταν μέσα σε κάποιο μυθιστόρημα πού διάβαζε. 'Εκλεισε γρήγορα τό φαρμακείο, πήγε στό σπίτι κι έβαλε μπρός τή συνταγή. Λογάριαζε νά μαγειρέψει αρκετή ποσότητα, νά του φθάσει τό φαγητό μέχρι νά τελειώσει τό μυθιστόρημα. 'Απέτυχε όμως, και ή συνταγή κατέληξε σε καταστροφή. «Καταποντιστήκανε οί ριγηλοί κι οί χιονοσκεπείς κείνοι τόποι του βιβλίου μέσα στή μαύρη ζούγκλα τής κατασρόλας...». 'Υστερα ήρθε ό καιρός, πού άγάπησε μία σόμπα. Ναι, μία σόμπα ξύλων!... Τήν εγκατέστησε στό φαρμακείο και τή δάφτισε μέ τ' όνομα τής άξεχαστης στάρ Μαίρης Πίκφορντ. «'Ηταν ένα θερμαντικό κομποτέχημα», έγραφε στή σχετική άνταπόκριση. Χρόνια τή μεταχειριζόταν τή Μαίρη, πού τόν συντρόφευε μέ άνάλογη άφοσίωση, ώσπου τή θέση της πήρε κάποτε μία άλλη άγγλογαλλικής καταγωγής.

'Ετσι λοιπόν, κάποιο βράδι πού περνούσα τυχαία άπ' τήν 'Αγία Παρασκευή, αποφάσισα νά τόν γνωρίσω. 'Εβρεχε πολύ. Χώθηκα σ' ένα παντοπωλείο νά πάρω τσιγάρα και ρώτησα. Μου έδειξαν ένα μικρό καφενείο άπέναντι: «'Εκει στήν παρέα μέ τούς τέσσερις... Αυτός πού κάθεται προς τόν τοίχο, μέ τό παλτό». 'Ο Πάνος και οί άλλοι τής παρέας του μäs μισοκοίταζαν άπ' τά τζάμια τους, πού τούς δείχναμε. Τυλίχτηκα καλά στήν καμπαρντίνα μου και πέρασα τροχάδην στό άπέναντι πεζοδρομίο. Μπήκα γρήγορα στό καφενείο κι εκλεισα πίσω μου τήν πόρτα, άφήνοντας έξω τόν θόρυβο τής βροχής πού κόχλαζε πάνω στίς λαμαρίνες. 'Όλοι μέ κοιτάζαν μέ ύποπτο δέος κι άπόμειναν άμίλητοι. Πλησίασα κοντά τους και ρώτησα για τόν - άγνωστο ακόμα - φίλο μου. Κρυφοκοιτάχτηκαν συντετριμμένοι και μερικοί χαμήλωσαν τά κεφάλια. 'Αμέσως σηκώθηκε ό Πάνος, σά νά μέ περιμενε από καιρό, και μου είπε κατάμουτρα «Ναι, έγώ είμαι...», ενώ συγχρόνως έβαλε τά τσιγάρα στήν τσέπη κι άρχισε νά κουμπώνει τό παλτό του. Παρ' όλη τήν άμηχανία μου, έτσι καθώς στεκόμασταν άντιμέτωποι κι έν ψυχρώ, του έσφιξα τό χέρι και του έξήγησα πώς ήρθα νά τόν γνωρίσω από κοντά. 'Όλοι τους άνάπνευσαν τρομαγμένοι και μέ κάθισαν στό τραπέζι τους, δίπλα στόν Πάνο.

- Μόλις σε είδα νά μäs κοιτάξεις άπ' τό μακαλικό και νά ρωτάς αυτόν τόν καταδότη, νόμισα πώς ήρθαν νά μέ ξαναπάρουν.

- Ναι, ήμασταν σίγουροι πώς ερχόσουν νά τόν συλλάβεις! Κι έτσι όπως φαίνεσαι μ' αυτή τήν καμπαρντίνα...

- Μπράβο, ωραία λαχτάρα μäs έκανες!..., έλεγαν οί φίλοι του μέ χαμόγελα ταραχής, καθώς ό εκπληκτος καφετζής άφησε μπροστά μου μέ σεβασμό τό ποτήρι τής βραδιάς εκείνης. 'Ηταν ή μοναδική φορά πού ό Πάνος ξεφυγε τή σύλληψη.

'Ο άέρας δυνάμωσε αρκετά, και τ' άλλα τραπέζια στό πεζοδρομίο είχαν κιόλας άδειάσει. Δέν είχε φανεί και κανείς άπ' τούς προεκλογικούς φίλους. 'Αλλωστε ήταν πια άργά - κοντά μεσάνυχτα - κι ό ταβερνιάρης σγύριζε μέσα τό μαγαζί. Σηκωθήκαμε και πήραμε τό δρόμο τής επιστροφής. Τ' άσπρα μαλλιά του γυάλιζαν στήν ψύχρα. Πηγαίναμε σιωπηλοί, παρασυρμένοι στήν κυματιστή μας πορεία. 'Ενα φώς ώχρας μäs έφεγγαν τά σπίτια κι ό φρέσκος άέρας μäs φύσαγε από παντού. 'Ενωσα έντονα τήν όξυγώνωση νά μέ συγγείει από τήν παραζάλη σε

ηδονή, ενώ πίσω μας είχε βγει πάνω απ' τ' τις στέγες τό μισοφαγωμένο φεγγάρι εκείνης τής ήμερομηνίας. "Όταν φτάσαμε στό σπίτι, ό Πάνος άναψε όλα τά φώτα, έβαλε ένα δίσκο μέ ρώσικα τραγούδια κι έβγαλε απ' τό ντουλάπι τό μπουκάλι μέ τό κονιάκ.

— Άκόμα είναι νωρίς γιά νά ξαπλώσουμε..., ψιθύρισε, καθώς μπαινόβγαίνε παραπατώντας

στήν κουζίνα και προσπαθούσε νά προσανατολιστεί μέσα στό κέφι του πού τόν ξεσήκωνε.

— Θ' άνησυχήσουμε τή γυναίκα σου μέ τό θόρυβο πού κάνουμε, τού είπα.

— Έχει συνήθεισε πιά και δέ ξυπνάει μέ τίποτα..., μουρμούρισε μέσ στά δόντια του, μασώντας τή φράση σά μεζεδάκι.

Έφερε μιά πιατέλα φρούτα και κατασταλάξαμε στήν τραπεζαρία. Τό δωμάτιο, όπως και τό υπόλοιπο σπίτι, ήταν στρωμένο στήν εντέλεια από τά εμπειρα χέρια τής γυναίκας του πού κοιμόταν στό επάνω πάτωμα. "Όλα εδώ μέσα θυμίζουν παραμονή πρωτοχρονιάς, ακόμα και τόν Αύγουστο. Παντού παραμονεύει μιά υποψία έορταστική.

Ό φίλος μου έπινε άργά τό κονιάκ κι έριχνε άφηρημένες ματιές στό τραπεζομάντιλο, προσπαθώντας νά δάλει σέ τάξη τή σκέψη του. Ξαφνικά άρχισε νά μου εξηγεί γιά τ'ς «φατίριες» πού ήταν έτοιμες ν' άρπάξουν πάλι τήν κοινότητα. Άχρείοι και τοποτηρητές πού δέν χόρτασαν τόσα χρόνια νά εκλέγονται τύρανοι... Τό πρόσωπό του είχε φουντώσει. Μιλούσε και οί συλλαβές του εκπυροκροτούσαν. Τόν άκουγα έγκαταλειμμένος στό θαλασσινό τοπίο ενός κάδρου πού κρεμόταν στόν άντικρινό τοίχο. Ήταν ζωγραφισμένο άδιάφορα και παρίστανε πεύκα και σπίνια κοντά στήν άκρογιαλιά. Οί περιορισμένες δυνατότητες τού ερασιτέχνη ζωγράφου μου γέννησαν μιά άδιόρατη συμπάθεια πρós τό τοπίο και, από ένστικτο, άρχισα νά διαχωρίζω τήν όλη παράσταση από τά σωληνάκια τών χρωμάτων. «Ληστές, προεστοί και όπλαρχηγοί! Τά ίδια κι άπαράλλαχτα κάθε φορά...». Σταμάτησε γιά μιά στιγμή άνήσυχος, έδειξε μιά απ' τ'ς άδειες καρέκλες πού κύκλωναν τό τραπέζι και ρώτησε «Τούτος εδώ τί έγινε, είναι ακόμα μέσα στήν τουαλέτα ή έφυγε;». Τού απάντησα χωρίς έκπληξη, πώς δέν ήταν κανένας εδώ, αφήνοντάς τον νά καταλάβει ότι θεωρώ πολύ φυσική τήν ερώτηση. "Α! έκανε και χαμήλωσε τό κεφάλι, γιά τό αναπάντεχο αυτό μέρδεμα. Ή κοπέλα τού δίσκου συνέχιζε μέ τήν κρουστάλλινη και νοικοκυρεμένη φωνή τά τραγούδια τής χώρας τής. Στά χαμηλά μέρη τής μουσικής άκούγαμε απ' τήν αυλή τόν άέρα τών όπωροφόρων δέντρων, πού τά φρούτα τους πάνω στό τραπέζι μας άρωμάτιζαν όλο τό δωμάτιο.

Τό μπουκάλι μέ τό κονιάκ έφτασε στό τέλος του. Ήταν ήδη μισό όταν καθήσαμε στό τραπέζι. «Βγάλε καινούργιο» είπε ό Πάνος, χαζεύοντας τήν άδεια φιάλη. "Ανοιξα τό ντουλάπι κι έψαξα τά διάφορα ποτά. Μέσ στήν πυκνή συστάδα τών μπουκαλιών, ξεχώρισα ένα ίδιο μ' αυτό πού πίνουμε. Τό έβγαλα προσεχτικά απ' τή θέση του, και στό δάθος φάνηκαν άκουμπισμένα δυό τσίγκινα πιάτα μέ γράμματα μέσα. Τά τραθήξα πρós τά έξω και διάβασα: «Φυλακές Αίγινας», και κάτι ήμερομηνίες πού δέν τ'ς θυμάμαι.

«Τί είναι αυτά;» τόν ρώτησα.

«Τά πιάτα μου, πού έτρωγα τότε στίς φυλακές. Τά γράμματα τά έγραψε μιά γνωστή μας κοπέλα, φοιτήτρια... Σπουδάζει ζωγράφος».

Και σηκώθηκε ν' αλλάξει τόν δίσκο πού είχε τελειώσει. "Ανοιξα τό μπουκάλι κι άφαιρέθηκα νά τόν κοιτάζω πισώπλατα, έτσι όπως στεκόταν μπροστά στό πικάπ ξεχαρβαλωμένος απ' τό άψύ κέφι του πού τόν έπνεε πανταχού. Πρίν άρκετά χρόνια χρησιμοποιούσα κι έγώ τέτοια πιάτα στό σχολικό συσσίτιο. Ήταν μοναδικά γιά τέτοιες περιπτώσεις, καθότι άθραυστα. Άκόμα θυμάμαι τόν μεταλλικό τους ήχο. Πολλές φορές, όταν άργούσε ή διανομή, κάναμε τά πιάτα μας κρουστά όργανα και τά χτυπούσαμε δάνουσα μέ τό κουτάλι, σέ ρυθμούς πανδαμίωνους, γεμίζοντας τόν αυλόγυρο θραύσματα κατεστραμμένων έμβατηρίων.

Ό ύπνος άρχισε νά μέ βαραίνει πολύ. Μέ κόπο κρατιόμουν νά μή κοιμηθώ στό τραπέζι. Ή νύστα μέ ξετύλιγε σέ θαλάσσια κύματα και τά βλέφαρά μου έπλεαν στή γλίστρα τους. Αυτή τήν ώρα θά έτοιμάζονται γιά τόν όρθρο στά μοναστήρια... Τά ξύλινα σήμαντρα θά κροταλίζουν τό έγερτήριο κι ένα ένα θά φωτίζονται τά κελλιά τών μοναχών. Δέν ήμουν πιά σέ θέση νά ξεχωρίσω τήν τραπεζαρία απ' τό γραφείο ενός σταθμάρχη, όπου χασμουριόμουν επικίνδυνα, έν στολή ύπηρεσίας, και προσπαθούσα ν' άντισταθώ στή νάρκωση πού μου παρέλυε τούς ύπολογισμούς γιά τ'ς άνταποκρίσεις τών τρένων. "Ωστόσο έγώ θά έφευγα άεροπορικώς κι έπρεπε μάλιστα νά προλάβω νά ξεμπερδέψω μ' εκείνα τά χαρτιά τού συμβολαιογραφείου, πρίν πάω στό άεροδρόμιο. "Έτσι θ' αναχωρούσα ήσυχος, αφήνοντας πίσω μου ένα σιδηροδρομικό άλλοθι. "Ίσως νά τηλεφωνούσαν από διάφορες άγνωστες ύπηρεσίες, γιά νά μέ προλάβουν. "Όμως τά καλώδια τών τηλεφώνων έτρεχαν κιόλας δίπλα στίς ράγες, φορτωμένα σπουργίτες πού κελαηδούσαν τό σήμα τού τηλεφωνικού κέντρου.

Πήρε δυό τρείς άριθμούς και σταμάτησε. "Ολόκληρη ή κωμόπολη άναπαυόταν άπλωμένη σέ νυχτερινό κοιμητήριο. Είχε παρατήσει τούς δίσκους και σκάλιζε τό τηλέφωνο. Ξαφνικά έκλεισε τό άκουστικό και γύρισε καταπάνω μου. «Βγάλε τήν άτζέντα σου» μου λέει. «Πάρε τούς φίλους μας... έχω νά τούς μεταδώσω κάποιο μήνυμα». Τά λόγια του έτριξαν σά σπιθες δυνατής μπουνιάς μέσα στή ζαλάδα τής νυχτερινής μου βάρδιας. Γιά μιά στιγμή νόμισα πώς τ' άφησα νά προσπεράσουν - έπεα πτερόεντα. "Όμως εξακολούθησε άκάθεκτος. «Πάρε, πάρε...» φώναζε «εγώ θά τούς μιλήσω». Τού εξήγησα πώς κοντεύουν μεσάνυχτα και οί άνθρωποι θά

κοιμούνται. «Στήν ανάγκη ξύπνα τους!...» επέμενε μπροστά μου, εκλιπαρώντας. «Μόνο δυό λόγια... Ένα μικρό μήνυμα...». Κοιταζόμεσταν αντιμέτωποι, με τό πείσμα της θανάσιμης διαφωνίας. Τουλάχιστον, αν είχε ξημερώσει... «Τώρα, τώρα!... Είναι ανάγκη!» και μου κουνούσε τά χέρια του, νά μήν καθυστερώ καθόλου.

Έβγαλα δισταχτικά τήν ατζέντα και διάλεξα τούς πιό βολικούς γιά μιά τέτοια περίσταση. Άρχισα νά παίρνω ένα ένα τούς αριθμούς. Περιμένα τή φωνή, αλλά δέν απαντούσε κανείς. Άκουγα μόνο κάτι κελαηδήματα βραχέων κυμάτων. Τού έδωσα και τό ακουστικό, γιά νά δεβαιωθεί. «Συνέχισε νά παίρνεις, κάποιον απ' όλους θά πετύχουμε. Πάρε και σ' άλλες πόλεις, μήπως είναι φορτωμένες οί γραμμές...». Συνέχισα τίς κλήσεις μέχρι πού τελείωσαν οί αριθμοί τής επιλογής μου. Τίποτα. Χαρακιές παρασίτων και βραχέα. Μερικές φορές μάλιστα, δέν άκουγόταν ούτε τό χαρακτηριστικό σήμα τού κέντρου. Όπως, ακριβώς, συμβαίνει σέ περιπτώσεις εκτάκτου ανάγκης, πού είναι αδύνατο νά επικοινωνήσεις με τό τηλέφωνο. Κοιταχτήκαμε, σέ μιά σύντομη σιωπή άναμονής. «Άσ' το...» μουμούρισε περίλυπος. Έκλεισα τό ακουστικό κι απ' τήν αλή έφτασε ό ψίθυρος τών φυλλωμάτων. Δέν ήξερα πώς νά τόν παρηγορήσω. «Πάλι θά μάς πιάσουν στόν ύπνο...» μονολογούσε, καθώς άποσυρόταν στό δωμάτιό του. Ήδη στά μοναστήρια ολόκληρης τής χώρας έψάλλαν τόν όρθρο. Θά είχαν άνοίξει κιόλας οί κεντρικές λαχαναγορές.

«Άν ξημερωθούμε καλά, πέρασε απ' τό φαρμακείο, πριν φύγεις, νά πιούμε καφέ. Καληνύχτα...» άκούστηκε ή φωνή του απ' τόν διάδρομο. Μέ τήν εξάντληση τής άναρρώσεως πού άρχιζε, άνέβηκε προσεχτικά τή σκάλα, ίσορροπώντας τά δήματά του στους χτύπους τών δευτερολέπτων πού σκορπούσε τό έκκρεμές τού τοίχου.

(1979)

ΞΕΝΟΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΕΣ

1. Η. Έρενμπουργκ: Χωρίς άνάσα
2. Α.Κ. Ντόουλ: Οί περιπέτειες τού Ζεράρ
3. Π. Ρομάνωφ: Γιά τρία ζευγάρια μεταξωτές κάλτσες
4. Έμίλ Ζολά: Ναίς
5. Τζάκ Λόντον: Ό γιός τού Ήλιου
6. Άνατόλ Φράνς: Τό έγκλημα τού Σουλβέστερ Μπονάρ
7. Φιοντόρ Ντοστογιέφσκι: Ό Τυχοδιώκτης
8. Σαρλότ Μπροντέ: Ό καθηγητής
9. Λέων Τολστόι: Οί Κοζάκοι
10. Γιόζεφ Μπέρ: Τό Ρέκβιεμ τής Τερεζίν

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ»
 Άσκληπιού 1
 τηλ. 3636083

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
 ΑΛΜΠΑΤΡΟΣ

Καραθεοδωρή 28, Ν. Ψυχικό
 Τηλ. 67.16.145 — 52.30.053

Karl G. Ljungman

Ο ΜΥΘΟΣ ΤΗΣ ΕΥΦΥΙΑΣ

ΠΩΣ ΣΩΘΗΚΕ Ο ΒΑΝΓΚ – ΦΟ

Μαργκερίτ Γιουρσενάρ

μετάφραση: Ρέα Γαλανάκη – Έλενη Τζαβάρα

*'Από τόν τόμο Nouvelles Orientales (Διηγήσεις τής 'Ανατολής), πού πρωτοδημοσιεύτηκε τό 1938 μέ αφιέρωση στόν 'Ανδρέα 'Εμπειρικό. 'Όπως σημειώνει ή συγγραφέας στόν επίλογο του βιβλίου (Gallimard, 1963), τό «Comment Wang-Fô fut sauvé» είναι εμπνευσμένο από μιά παραβολή του ταοϊσμού.

— 1 —

'Ο γέρο ζωγράφος Βάνγκ-Φό κι ό μαθητής του Λίνγκ τριγυνοῦσαν στους δρόμους του βασιλείου του Χάν.

Προχωροῦσαν ἀργά, γιατί ό Βάνγκ-Φό σταματοῦσε τή νύχτα νά θαυμάσει τ' ἄστρα, τή μέρα νά παρατηρήσει τίς πεταλουδίτσες. Δέν ἦταν πολύ φορτωμένοι, γιατί ό Βάνγκ-Φό ἀγαποῦσε τήν εἰκόνα τῶν πραγμάτων κι ὄχι τά πράγματα τά ἴδια, καί τίποτε στόν κόσμο δέν του φαινόταν ἄξιο νά τό ἀποκτήσει ἐκτός ἀπό πινέλα, κύπελλα λάκας καί σινικά μελάνια, ἐκτός ἀπό μεταξωτά ρολά καί ρυζόχαρτο. Ἦταν φτωχοί, γιατί ό Βάνγκ-Φό ἀντάλλαζε τίς ζωγραφιές του μ' ἕνα πιάτο χυλό κεριοῦ περιφρονώντας τ' ἀργυρά νομίσματα. 'Ο μαθητής του Λίνγκ, σκυμμένος ἀπ' τό βάρος ἑνός σακιοῦ γεμάτου σκίτσα, κύρτωνε εὐλαβικά τήν πλάτη του σά νά κρατοῦσε τόν οὐράνιο θόλο, γιατί ἐκεῖνο τό σακί ἦτανε γιά τόν Λίνγκ γεμάτο χιονισμένα δουνά, ποτάμια ἀνοιξιάτικα καί μέ τό πρόσωπο του φεγγαριοῦ τό καλοκαίρι.

'Ο Λίνγκ δέν εἶχε γεννηθεῖ γιά νά γυρνᾶ στους δρόμους μ' ἕνα γέρο πού ἄδραχνε τό ξημέρωμα κι αἰχμαλώτιζε τή δύση. 'Ο πατέρας του ἦταν ἀργυραμοιβός καί ἡ μάνα του τό μοναχοπαιδί ἑνός ἐμποροῦ πράσινου νεφρίτη,* πού τῆς ἄφησε μαζί μέ τήν περιουσία καί τήν κατάρα του γιατί δέν ἦταν γιός. 'Ο Λίνγκ μεγάλωσε σ' ἕνα σπίτι, ὅπου τά πλούτη ἀπέκλειαν τό ἀπρόοπτο. Αὐτή ἡ στοργικά προστατευμένη ζωή τόν ἔκανε δειλό: φοβοῦσανε τά ἔντομα, τόν κεραυνό καί τό πρόσωπο τῶν πεθαμένων. 'Όταν ἔγινε δεκαπέντε χρόνων, ό πατέρας του τοῦ βρῆκε νύφη καί τήν ἐδιάλεξε πολύ ὁμορφη, γιατί ἡ ἰδέα τῆς εὐτυχίας πού πρόσφερε στόν γιό του τόν παρηγοροῦσε γιά τή δική του ἡλικία, ὅπου ἡ νύχτα χρησιμεύει μόνο νά κοιμᾶσαι. Ἡ γυναίκα του Λίνγκ ἦταν λεπτή σάν καλαμιά, παιδική σάν γάλα, γλυκιά σάν τό σάλιο, ἀλμυρή σάν τά δάκρυα. Μετά τό γάμο οἱ γονεῖς του Λίνγκ φάνηκαν τόσο διακριτικοί ὥστε νά πεθάνουν, κι ό γιός τους ἔμεινε μόνος μέσα στό σπίτι του, θαμμένο μέ κιννάβαρι, μέ συντροφιά τῆ νεαρῆ γυναίκα του πού χαμογελοῦσε συνέχεια καί μιά δαμασκηνιά πού κάθε ἀνοιξη ἔβγαζε ῥόζ λουλουδία. 'Ο Λίνγκ ἀγάπησε τούτη τῆ γυναίκα μέ τήν διάφανη καρδιά ὅπως ἀγαπᾶ κανεῖς ἕναν καθρέφτη πού ποτέ δέν

* JADE, ἀδιαφανῆς πρασινωπῆ πέτρα πού συνηθίζεται πολύ στήν μικροτεχνία τῆς 'Ανω 'Ανατολῆς.

— 2 —

θαμπώνει, ἕνα φυλακτό πού πάντα προστατεύει. Μιά καί συνηθίζοταν σύχναζε στά σπίτια του τσαγιοῦ καί του ἄρσαν χωρίς πάθος οἱ ἀκροβάτες καί οἱ χορευτριες.

Μιά νύχτα σ' ἕνα πανδοχεῖο εἶχε παρέα στό τραπέζι τόν Βάνγκ-Φό. 'Ο γέρος εἶχε πιεῖ γιά νά μπορέσει νά ζωγραφίσει καλύτερα ἕνα μεκροῦ. Τό κεφάλι του ἔγερνε στό πλάι σά νά προσπαθοῦσε νά μετρήσει τήν ἀπόσταση πού χώριζε τό χέρι του ἀπό τό κύπελλό του. Τό ποτό του ρυζιοῦ ἔλυνε τή γλώσσα του λιγομίλητου τεχνίτη, κι ό Βάνγκ ἐκεῖνο τό βράδι μιλοῦσε σά νά 'ταν ἕνας τοῖχος ἡ σιωπή καί οἱ λέξεις χρώματα γιά νά τόν θάψουν. Χάρις σ' αὐτόν ό Λίνγκ ἐγνώρισε τήν ὁμορφιά πού ἔχουν τά πρόσωπα τῶν μεθυσμένων φωτοσκιασμένα ἀπό τόν ἀχνό ζεστών ποτών, ἡ καστανή γυαλάδα τῶν κρεάτων καθῶς τά γλείφουν ἄνισα οἱ ριπές τῆς πύρινης γλώσσας, καί ἡ ἐξαισία ροδαλότητα λεκέδων του κρασιοῦ σπαρμένων στό τραπεζομάντιλα σά μαραμμένα πέταλα. 'Ενα χτύπημα του ἄερα ἔσπασε τό παράθυρο ἡ δυνατή βροχή ὄρμησε στό δωμάτιο. 'Ο Βάνγκ-Φό ἔσκυψε γιά νά μπορέσει νά θαυμάσει ό Λίνγκ τῆ μελανιασμένη ζέμπρα τῆς ἀστραπῆς, κι ό Λίνγκ, ἐκστασιασμένος, ἔπαψε νά φοβάται τήν καταιγίδα.

'Ο Λίνγκ πλήρωσε τόν λογαριασμό του γέρο ζωγράφου: μιά καί ό Βάνγκ δέν εἶχε οὔτε λεφτά οὔτε κατάλυμα, του πρόσφερε σεμνά φιλοξενία. Ξεκίνησαν μαζί: ό Λίνγκ κρατοῦσε ἕνα φανάρι: τό χαμηλό του φῶς ἔριχνε μπρός, μέσ στό λασπόνερα, ἀναπάντεχες λάμπεις. 'Εκεῖνο τό βράδι ό Λίνγκ ἐκπληκτος ἔμαθε πῶς οἱ τοῖχοι του σπιτιοῦ του δέν ἦταν κόκκινοι, ὅπως εἶχε πιστέψει, ἀλλά πῶς εἶχαν τό χρώμα του πορτοκαλιοῦ ἔτοιμου νά σαπίσει. Στήν αὐλή ό Βάνγκ-Φό παρατήρησε τό κομψό σχῆμα ἑνός θάμνου πού κανεῖς μέχρι τότε δέν εἶχε προσέξει καί τόν ἐσύγκρινε μέ νεαρῆ γυναίκα σάν λύνει τά μαλλιά της νά στεγνώσουν. Στό διάδρομο ἀκολούθησε γοητευμένος τῆ διασταχτική πορεία ἑνός μυρμηγκιοῦ κατά μήκος τῶν ρωγμῶν του τοῖχου, κι ό τρόμος του Λίνγκ γι' αὐτά τά ζωύφια διαλύθηκε. Καί νιώθοντας πῶς ό Βάνγκ-Φό του δώρισε πρῖν λίγο μίαν ψυχή καί μίαν ἀντίληψη καινούρια, ό Λίνγκ ἐκοίμησε μέ σεβασμό τό γέροντα μέσα στήν κάμαρα πού ξεψυχήσαν οἱ γονεῖς του.

'Ο Βάνγκ-Φό ὄνειρευόταν ἀπό χρόνια νά κάνει τό πορτρέτο μιάς ἄλλοτινῆς πριγκίπισσας πού παίξει

— 3 —

λαγοῦτο κάτω ἀπό μίαν ἰτιά. Καμιά γυναίκα δέν ἦταν τόσο ἐξωπραγματική γιὰ νὰ τοῦ χρησιμέψει σά μοντέλο, ἀλλά ὁ Λίνγκ μποροῦσε νὰ ποζάρει, ἀφοῦ δέν ἦταν γυναίκα. Μετά ὁ Βάνγκ-Φό εἶπε νὰ ζωγραφίσει στίς ρίζες ἑνός μεγάλου κέδρου ἕνα νεαρό πρίγκιπνὰ τοξεύει. Κανένας νέος τωρινός δέν ἦταν τόσο ἐξωπραγματικός γιὰ νὰ τοῦ χρησιμέψει σά μοντέλο, ἀλλά ὁ Λίνγκ ἔβαλε τή γυναίκα τοῦ τήν ἴδια νὰ ποζάρει κάτω ἀπό τή δαμασκηνιά τοῦ κήπου. Ὑστερα ὁ Βάνγκ τήν ἐξωγράφησε μέ φορεσιά νεραίδας μέσα στά σύννεφα τῆς δύσης κι ἡ νεαρή γυναίκα ἔκλαψε γιατί αὐτό ἦταν προμήνυμα θανάτου. Ἀπό τότε πού τὰ πορτρέτα πού τῆς ἐφτιαχνε ὁ Βάνγκ-Φό ἄρεσαν πιά πολύ στόν Λίνγκ ἀπό τήν ἴδια, τό πρόσωπό της μαραινόταν σά λουλούδι δαρμένο ἀπό τόν ζεστό ἀέρα καί τίς καλοκαιρινές βροχές. Ἐνα πρῶι τῆ θρήκαν κρεμασμένη στά κλωνάρια τῆς ρόδινης δαμασκηνιάς: οἱ ἄκρες τῆς ἐσάρπας πού τήν ἐπνιγε κυμάτιζαν μπλεγμένες στά μαλλιά της· ἔμοιαζε ἀκόμη πιά ἀδύνατη ἀπ' ὅσο ἦταν κι ἀγνή ὅπως οἱ καλλονές πού ἔφηναν οἱ ποιητές τῶν περασμένων καιρῶν. Ὁ Βάνγκ-Φό τήν ἐξωγράφησε γιὰ τελευταία φορά, γιατί τοῦ ἄρεσε αὐτή ἡ πράσινη ἀπόχρωση πού παίρνει τό πρόσωπο τῶν πεθαμένων. Ὁ μαθητής του Λίνγκ ἀνακάτευε τά χρώματα κι αὐτή ἡ δουλειά ἀπαιτοῦσε τόση προσοχή πού ξενοῦσε νά κλάψει.

Ὁ Λίνγκ πούλησε διαδοχικά τούς δούλους του, τούς πράσινους νεφρίτες καί τά ψάρια τῆς στέρας του γιὰ νὰ προμηθεύσει στό δάσκαλό του δοχεῖα πορφυρό μελάνι, πού ἐρχόταν ἀπό τή Δύση. Ὅταν γυμνώθηκε τό σπίτι τό ἐγκατέλειψαν κι ὁ Λίνγκ

— 5 —

Μιά μέρα, ἔφτασαν στά περίχωρα τῆς αὐτοκρατορικής πόλης τήν ὥρα πού ἔπεφτε ὁ ἥλιος κι ὁ Λίνγκ ἔψαξε νά βρεῖ ἕνα πανδοχεῖο γιὰ νὰ περάσει ὁ Βάνγκ-Φό τή νύχτα. Ὁ γέρος τυλίχτηκε σέ κουρέλια κι ὁ Λίνγκ ξάπλωσε κοντά του γιὰ νὰ τόν ζεστάνει, γιατί ἡ ἀνοιξη εἶχε μόλις μπεῖ καί τό πατημένο χῶμα στό δάπεδο ἦταν ἀκόμη παγωμένο. Τήν αὐγή βαριά δῆματα ἀντήχησαν στούς διαδρόμους τοῦ πανδοχεῖου· ἀκούστηκαν οἱ τρομαγμένοι ψίθυροι τοῦ πανδοχεῖα καί δυνατά προστάγματα σέ βάρβαρη γλῶσσα. Ὁ Λίνγκ θυμήθηκε πῶς εἶχε κλέψει τήν παραμονή ἕνα γλυκό μέ ρύζι γιὰ τό δείπνο τοῦ δασκάλου κι ἀνατρίχιασε. Σίγουρος πῶς θά τόν ἐπιαναν, ἀναρωτήθηκε πού ἄραγε θά βοηθοῦσε τήν ἄλλη μέρα τόν Βάνγκ-Φό νὰ περάσει τό ἐπόμενο ποτάμι.

Οἱ στρατιῶτες μῆχαν μέ φανάρια. Ἡ φλόγα, φιλτραρισμένη μέσα ἀπ' τό χρωματιστό χαρτί, ἔριχνε κόκκινες καί γαλάζιες λάμπεις στίς δερμάτινες κάσκες τους. Στόν ὦμο ἐπαλλε ἡ χορδή τοῦ τόξου καί οἱ πιά ἄγριοι μουγκρίζαν ξαφνικά χωρίς αἰτία. Ἀκούμπησαν βαριά τό χέρι στό στέροκο τοῦ Βάνγκ-Φό, πού δέν κρατήθηκε νά μήν παρατηρήσει πῶς τά μανίκια τους δέν ταίριαζαν στό χῶμα τοῦ μανδύα.

Ὁ Βάνγκ-Φό στηριγμένος στόν μαθητή του ἀκολούθησε τούς στρατιῶτες σκοντάφτοντας συνέχεια τούς ἀνώμαλους δρόμους. Οἱ διαβάτες μαζεύονταν καί χλεύαζαν αὐτούς τούς δυο ἐγκληματίες, πού σίγουρα πηγαῖναν νά τούς κόψουν τό κεφάλι. Οἱ στρατιῶτες ἀπαντοῦσαν σ' ὅλες τίς ἐρωτήσεις τοῦ Βάνγκ-Φό μ' ἕναν ἄγριο μορφασμό. Τά δεμένα χέρια

— 4 —

ἔκλεισε πίσω του τήν πόρτα τῆς περασμένης του ζωῆς. Ὁ Βάνγκ-Φό εἶχε βαρεθεῖ μιά πόλη, ὅπου τά πρόσωπα δέν εἶχαν πιά κανένα μυστικό νά τοῦ ἀποκαλύψουν γιὰ τήν ἀσκήμια ἢ τήν ὁμορφιά, κι ἔτσι δάσκαλος καί μαθητής περιπλανήθηκαν μαζί στούς δρόμους τοῦ βασιλείου τοῦ Χάν.

Ἡ φήμη τους προπορευόταν στά χωριά, στά κατώφλια τῶν πύργων καί στίς εἰσόδους τῶν ναῶν, ὅπου οἱ ἀνήσυχτοι προσκυνητές προσφεύγουνε τό σούρουπο. Ἐλεγαν ὅτι ὁ Βάνγκ-Φό εἶχε τή δύναμη νά ζωντανέψει τίς ζωγραφίες του μέ μιά τελευταία πινελιά πού πρόσθετε στά μάτια τους. Οἱ ἀγρότες ἐρχόντουσαν καί τόν ἰκέτευαν νά τούς ζωγραφίσει ἕνα σκύλο καί οἱ ἄρχοντες τοῦ ζητοῦσαν ζωγραφίες στρατιωτῶν. Οἱ ἱερεῖς τιμοῦσαν τόν Βάνγκ-Φό σάν σοφό· ὁ κόσμος τόν φοβότανε σά μάγο. Ὁ Βάνγκ χαιρόταν γιὰ τίς διαφορετικές αὐτές γνώμες πού τοῦ ἐπέτρεπαν νά μελετήσει γύρω του ἐκφράσεις εὐγνωμοσύνης, φόβου ἢ εὐλάβειας.

Ὁ Λίνγκ ζητιάνευε φαί, ἐφρόντιζε τόν ὕπνο τοῦ δασκάλου κι ὅταν ὁ Βάνγκ θρῖσκοταν σ' ἔκσταση ἐπωφελιόταν καί τοῦ ἔτριβε τά πόδια. Μόλις ἔχαραξε, ἐνώ ὁ γέρος κοιμόταν ἀκόμη, ἔφευγε γιὰ νά ψάξει σεμνά τοπία κρυμμένα πίσω ἀπό τούς καλαμιῶνες. Τό θράδυ, ὅταν ὁ δάσκαλος ἀποθαρουμένος πέταγε τά πινέλα του χάμω, αὐτός τά μάζευε. Ὅταν ὁ Βάνγκ ἦταν θλιμμένος καί μιλοῦσε γιὰ τή μεγάλη του ἡλικία, ὁ Λίνγκ τοῦ ἔδειχνε χαμογελώντας τόν στέρεο κορμό μιάς γέρινης βαλανιδιάς· ὅταν ὁ Βάνγκ ἦταν χαρούμενος κι ἀράδιαζε ἀστεία, ὁ Λίνγκ καμωνόταν ταπεινά πῶς τόν ἀκούει.

— 6 —

του πονοῦσαν, κι ὁ Λίνγκ ἀπελπισμένος κοίταξε τό δάσκαλό του μέ χαμόγελο, πού ἦταν ἕνας τρόπος πιά τρυφερός γι' αὐτόν νά κλάψει.

Ἐφτασαν στήν εἰσοδο τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἀνάκτορου, πού οἱ μενεξεδένιοι τοῖχοι του ὑψώνονταν στό φῶς τῆς μέρας σά χλαμύδα δειλινοῦ. Οἱ στρατιῶτες ἔβαλαν τόν Βάνγκ-Φό νά περάσει ἀπό ἀμέτρητες αἰθουσες τετραγῶνες ἢ στρογγυλές, πού τό σχῆμα τους συμβόλιζε τίς ἐποχές, τά τέσσερα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα, τ' ἀρσενικό καί θηλυκό, τή μακροβιότητα καί τά προνόμια τῆς ἐξουσίας. Οἱ πόρτες γύριζαν στόν ἄξονά τους ἐκπέμποντας μιά νότα μουσικής κι ἡ διάταξή τους ἦταν τέτοια, ὥστε νά κινεῖται κανεῖς σ' ὅλη τήν κλίμακα καθῶς διέσχιζε τ' ἀνάκτορο ἀπ' ἀνατολή σέ δύση. Τά πάντα συμφωνοῦσαν γιὰ νά δώσουν τήν ἰδέα μιάς δύναμης καί μιάς εὐφυΐας ὑπεράνθρωπης κι ἐνωθες ὅτι καί οἱ πιά ἀσημαντες διαταγές πού προστάχτηκαν ἐδῶ, θά πρέπει νά 'ταν ἀμετάκλητες καί τρομερές σάν τή σοφία τῶν προγόνων. Τέλος ὁ ἀέρας ἔγινε πιά ἀραιός· ἡ ἡσυχία ἔγινε τόσο βαθιά, πού δέν θά τολμοῦσε νά φωνάξει οὔτε κάποιος πού ξεψυχοῦσε στά βασανιστήρια. Ἐνας εὐνοῦχος τράβηξε κάποιον παραπέτασμα· οἱ στρατιῶτες ἐρίγησαν σά γυναῖκες καί ἡ κουτωδία μῆκε στήν αἴθουσα θρόνου τοῦ Γιού τ' Οὐρανοῦ.

Ἦταν μιά αἴθουσα δίχως τοίχους, στηριγμένη σέ χοντρές κολόνες ἀπό μπλέ πέτρα. Ἐνας κήπος ἀνοίγεται πίσω ἀπό τούς μαρμάρινους κορμούς καί κάθε λουλούδι στούς δεντρώνες του ἀνῆκε σ' ἕνα σπάνιο εἶδος φερμένο ἀπό τήν ἄλλη ἄκρη τοῦ ὠκεανοῦ. Ὅμως κανένα δέν εἶχε ἄρωμα, ἀπό φόβο μή ταρά-

-11-

δέν μπορεί νά λιώσει καί σέ πεδιάδες μέ τούς νάρκισσους πού δέν μποροῦν νά πεθάνουν. Κι εἶναι γι' αὐτό λοιπόν, Βάνγκ-Φό, πού ἔφαξα ποιά καταδίκη θά σοῦ ταίριαζε, ἐσένα πού οἱ μαγγανειές σου μ' ἀπώθησαν ἀπ' ὅσα κατέχω ξυπνώντας μου τόν πόθο γιά ὅσα δέν θά κατακτήσω. Καί γιά νά σέ κλείσω στό μοναδικό μπουντρούμι ἀπ' ὅπου δέν θά μποροῦσες νά θγείς, ἀποφάσισα νά σοῦ κάψουν τά μάτια, γιατί τά μάτια σου, Βάνγκ-Φό, εἶναι οἱ δύο μαγικές πόρτες πού σοῦ ἀνοίγουν τό βασίλειό σου. Κι ἀφοῦ τά χέρια σου εἶναι οἱ δύο δρόμοι μέ τίς δέκα διακλαδώσεις πού σ' ὀδηγοῦνε στήν καρδιά τῆς αὐτοκρατορίας σου, ἀποφάσισα νά σοῦ κόψουν τά χέρια. Μέ κατάλαβες, γέρο Βάνγκ-Φό;

Ἀκούγοντας αὐτή τήν καταδίκη ὁ μαθητής Λίνγκ τράβηξε ἀπό τή ζώνη του ἕνα στομωμένο μαχαίρι καί ρίχτηκε στόν Αὐτοκράτορα. Δυό φρουροί τόν ἄρπασαν. Ὁ Γίός τ' Οὐρανοῦ χαμογέλασε καί πρόσθεσε ἀναστενάζοντας:

— Καί σέ μισῶ ἐπίσης, γέρο Βάνγκ-Φό, γιατί μπόρεσες ν' ἀγαπηθεῖς. Σκοτώστε αὐτό τό σκυλί.

Ὁ Λίνγκ τινάχτηκε μπροστά γιά νά μή λεκιάσει μέ τό αἷμα του τά ρούχα τοῦ δασκάλου. Ἐνας στρατιώτης σήκωσε τό γιαιτάγνι του καί τό κεφάλι τοῦ Λίνγκ ἀποσπᾶστηκε ἀπό τό λαιμό του, ἴδιο λουλούδι πού τό κόβουν. Οἱ ὑπῆρέτες πήρανε τό πτώμα του καί ὁ Βάνγκ-Φό ἀπελπισμένος θαύμασε τήν ὠραία κατακόκκινη κηλίδα, πού ἔκανε τό αἷμα τοῦ μαθητῆ του πάνω στήν πράσινη πέτρα τοῦ μωσαϊκοῦ.

Ὁ Αὐτοκράτορας ἔκανε ἕνα νεῦμα καί δυό εὐνοῦχοι σφουγγίζαν τά μάτια τοῦ Βάνγκ-Φό.

-13-

κοντά στήν τύφλωσή τους, θ' ἀνακαλύψουν νέες σχέσεις στά ὄρια τῶν ἀνθρώπινων αἰσθήσεων. Αὐτό εἶναι τό σχέδιό μου, γέρο Βάνγκ-Φό, καί μπορῶ νά σέ ὑποχρεώσω νά τό πραγματοποιήσεις. Ἄν ἀρνηθεῖς, πρὶν σέ τυφλώσω, θά βάλω νά κάψουν ὅλα σου τά ἔργα, κι ἔτσι θά μοιάζεις μέ πατέρα πού τοῦ ἔφαξαν τούς γιούς καί τοῦ στέρησαν τήν ἐλπίδα τῆς ἀθανασίας. Πίστεψε ὅμως πῶς πολύ, ἂν θές, ὅτι αὐτή ἡ τελευταία διαταγή δέν εἶναι παρά τ' ἀποτέλεσμα τῆς καλοσύνης μου, γιατί γνωρίζω πῶς οἱ πίνακες εἶναι ἡ μόνη ἐρωμένη πού χάιδεφες ποτέ. Καί προσφέροντάς σου πινέλα, χρώματα καί μελάνι γιά ν' ἀπασχολήσω τίς τελευταίες σου ὥρες, ἐλεῶ μ' ἕνα κορίτσι τῆς χαρᾶς τό μελλοθάνατο.

Ὁ Αὐτοκράτορας ἔγενεψε μέ τό μικρό του δάχτυλο καί δυό εὐνοῦχοι ἔφεραν εὐλαβικά τή μισοτελειωμένη ζωγραφιά, ὅπου ὁ Βάνγκ-Φό εἶχε σχεδιάσει τήν εἰκόνα τῆς θάλασσας καί τ' οὐρανοῦ. Ὁ Βάνγκ-Φό στέγνωσε τά δάκρυά του, καί χαμογέλασε, γιατί αὐτό τό μικρό σκίτσο τοῦ θύμιζε τά νιάτα του. Ὅλα σ' αὐτό μαρτυροῦσαν τή δροσερή ψυχή, πού δέν μποροῦσε πιά νά ἐπικαλεστεῖ ὁ Βάνγκ-Φό, τῆς ἔλειπε ὡστόσο κάτι, γιατί τήν ἐποχή πού τή ζωγράφιζε ὁ Βάνγκ-Φό δέν εἶχε ἀκόμη ἀρκετά θαυμάσει τά βουνά οὔτε καί βράχους νά βουτᾶνε τά γυμνά λαγόνια τους στή θάλασσα καί δέν εἶχε ἀκόμη ἀρκετά ἐμποτισθεῖ ἀπό τή θλίψη τοῦ δειλινοῦ. Ὁ Βάνγκ-Φό διάλεξε ἕνα ἀπό τά πινέλα πού τοῦ παρουσίασε ἕνας σκλάβος κι ἄρχισε ν' ἀπλώνει πάνω στή μισοτελειωμένη θάλασσα φαρδιές μπλέ πινελιές. Ἐνας εὐνοῦχος ἀνακούρκοδα στά πόδια του ἀνακάτευε τά χρώματα ἀντα-

-12-

— Ἄκου γέρο Βάνγκ-Φό, εἶπε ὁ Αὐτοκράτορας, καί σκούπισε τά δάκρυά σου, γιατί δέν εἶναι ὥρα γιά κλάματα. Τά μάτια σου πρέπει νά μείνουν καθαρά, γιά νά μή θολώσῃς ἀπ' τά δάκρυά σου τό λίγο φῶς πού τούς μένει ἀκόμη. Γιατί δέν εἶναι μόνο ἀπό μνησικακία πού εὐχομαι νά θανάτο σου· δέν εἶναι μόνο ἀπό σκληρότητα πού θέλω νά σέ δῶ νά ὑποφέρες. Ἔχω ἄλλα σχέδια γέρο Βάνγκ-Φό. Στή συλλογή μου ἀπό ἔργα σου ἔχω μιὰ θαυμάσια ζωγραφιά ὅπου τά βουνά, οἱ ἐκβολές τῶν ποταμῶν καί ἡ θάλασσα τῆς ἀντανακλῶνται πολύ μικροφτιαγμένα βέβαια, ὅμως μέ τέτοια σαφήνεια πού ξεπερνάει τή σαφήνεια τῶν πραγμάτων, ὅπως τά σχήματα πού καθρεφτίζονται στήν ἐπιφάνεια μιᾶς σφαιράς. Ὡστόσο ἡ ζωγραφιά αὐτή εἶναι μισοτελειωμένη, Βάνγκ-Φό, καί τό ἀριστούργημά σου εἶναι ἀκόμη ἕνα προσχέδιο. Σίγουρα τήν ὥρα πού ζωγράφιζες, καθισμένος σέ μιάν ἐρημη κοιλάδα, παρατήρησες ἕνα πουλί πού πέραγε, ἡ ἕνα παιδί πού κνηγοῦσε αὐτό τό πουλί. Καί τό ράμφος τοῦ πουλιοῦ ἡ τά μάγουλα τοῦ παιδιοῦ σ' ἔκαναν νά ξεχάσεις τά γαλάζια βλέφαρα τῶν κυμάτων. Δέν ἔχεις τελειώσει τά κρόσια τοῦ θαλασσινοῦ μανδύα, οὔτε τήν κόμη τῶν φυκιῶν στά βράχια. Βάνγκ-Φό, ἐπιθυμῶ ν' ἀφιερῶσεις τίς ὥρες μέ φῶς πού σ' ἀπομένουν γιά νά τελειώσεις αὐτή τή ζωγραφιά, πού ἔτσι θά περιλαμβάνει τά τελευταία μυστικά τά μαζεμένα στήν διάρκεια τῆς μακριᾶς ζωῆς σου. Ἄναμφίβολα τά χέρια σου, τόσο κοντά στόν ἀκρωτηριασμό τους, θά τρέμουν πάνω στό μεταξόνό πανί καί ἡ αἰωνιότητα θά μπεῖ στόν ἔργο σου ἀπ' τίς κοφτές γραμμές τῆς δυστυχίας. Καί ἀναμφίβολα τά μάτια σου, τόσο

-14-

ποκρινόταν μᾶλλον ἄσκημα σ' αὐτή τή δουλειά καί ὁ Βάνγκ-Φό ἐνίωσε περισσότερο παρά ποτέ τήν ἔλλειψη τοῦ μαθητῆ του Λίνγκ.

Ὁ Βάνγκ ἄρχισε βάφοντας ρόδινη τήν ἄκρη τῆς φτερούγας ἐνός σύννεφου πάνω σ' ἕνα βουνό. Πρόσθεσε μετά μικρές ρυτίδες στήν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας πού κᾶναν μόνο πῶς δαθῶ τό αἶσθημα τῆς ἡρεμίας. Ὁ πράσινος νεφρίτης τοῦ μωσαϊκοῦ γίνονταν περίεργα ὑγρός, ἀλλά ὁ Βάνγκ-Φό, βυθισμένος στή ζωγραφιά του, δέν αἰσθανόταν πῶς δούλευε μέ τά πόδια στό νερό.

Ἡ ἀνάλαφρη βάρκα μεγάλωσε μέ τίς παχιές πινελιές τοῦ ζωγράφου καί δέσποζε τώρα σ' ὅλο τό ἐμπρός μέρος τοῦ μεταξωτοῦ ρολοῦ. Ξαφνικά ὁ ρυθμικός ἦχος τῶν κουπιῶν σηκώθηκε κάπου μακριά, γρήγορος καί ζωηρός σάν φτεροκόπημα. Ὁ ἦχος πλησίασε, γέμισε γλυκά τήν αἴθουσα, μετὰ σταμάτησε, κι ἔτρεμαν σταγόνες, ἀκίνητες, κρεμασμένες στά κουπιά τοῦ βαρκάρη. Ἐδῶ καί ὥρα τό κόκκινο σίδερο πού προοριζόταν γιά τά μάτια τοῦ Βάνγκ εἶχε κρυώσει πάνω στήν πυροστιά τοῦ δήμιου. Οἱ αὐλικοί μέ τό νερό μέχρι τούς ὤμους, ἀκίνητοι ἀπό τό πρωτόκολλο, σηκώνονταν στίς μύτες τῶν ποδιῶν. Τό νερό ἔφτασε τελικά στό ὕψος τῆς αὐτοκρατορικῆς καρδιάς. Ἡ σιωπή ἦταν τόσο δαθιά πού θά μποροῦσαν νά ἀκουστοῦνε δάκρυα νά πέφτουν.

Ἦταν πράγματι ὁ Λίνγκ. Φοροῦσε τά παλιά καθημερινά του ρούχα καί τό δεξί του μανίκι εἶχε ἀκόμη τά ἴχνη ἀπό ἕνα σκίσιμο, πού δέν βρήκε τόν καιρό νά ράψει πρὶν ἔρθουν τό πρῶο οἱ στρατιῶτες. Εἶχε ὅμως μιὰ παράξενη κόκκινη ἐσάρπα γύρω ἀπό τό λαιμό.

Τό ιστορικό τῆς «Ίστορίας ἑνός αἰχμαλώτου»

Στό τέλος τῆς πρώτης περιοδείας μου (Σεπτέμβρης – Δεκέμβρης 1928), εἶχα πέσει σέ κάτι προσφυγοχώρια τῆς περιφέρειας Αἰκατερίνης. Στίς σημειώσεις μου γράφω: «... βρέχει, βρέχει, βρέχει· λίγο ἀκόμα καί θάμαι στήν πολιτεία· πρέπει νά τελειώσω καλά. Εἶμαι πρὸς τό τέλος ἀλλά καί σ' ἕνα σπουδαῖο μέρος τῆς ἀποστολῆς μου· πρόκειται νά μιλήσω γιά πολύ πονεμένους καί δυστυχημένους ἀνθρώπους. Ὁ Θεός ἄς εἶναι μαζί μου κι ἄς μέ βοηθάει».

Σταματῶ ἐδῶ τίς σημειώσεις μου καί κατεβαίνω στό καφενεῖο τοῦ προσφυγοχωριοῦ Στουπί (Σπί), γιά νά δῶ τούς ἀνθρώπους του καί ν' ἀκούσω τούς πόνους τους. Τό καφενεῖο γεμάτο. Ἀκούω καί σημειώνω μέσ' στούς καπνοῦς: «Μακροπρόθεσμα δάνεια. Ἐκχερσώσεις. Ὁ Ἐποικισμός ζητᾷ ἐκκαθαρίσεις λογαριασμῶν, ἀποδόσεις. Ἐντάλματα ἐποικισμοῦ, ἐντάλματα Εἰσπράκτορος, φόροι. Ἐσύ κλαῖς καί κείνοι γελοῦν... πολλά τά βάσανά μας».

Χτυπᾷ τό μάνταλο τῆς πόρτας καί μπαίνει κάποιος. Μέτριος τό ἀνάστημα, εὐρύστερνος, ξανθός, γαλανομάτης. Ἐχῶ κάνει τό σκίτσο του. Κι ὅλοι τότε μέ μιά φωνή: «Νά ἕνας πού ἔκαμε τόν Τοῦρκο γιά νά γλιτώσει». Τόν Τοῦρκο γιά νά γλιτώσει; Στιγνῶν τ' αὐτιά μου σάν ἄλογο στρατιωτικό π' ἀκούει σάλπιγγα. Ἐτοιμάζομαι ν' ἀκούσω τ' ἀνάκουστο· μ' αὐτός, ντροπαλός ἀνατολίτης, κοκκινίζει, κάθεται σέ μιά γωνιά καί δέ μιλεῖ. Σέ λίγο μέ τό οὔζο, μέ τήν κουβέντα, ζεστάθηκε. Κι ἄρχισε τήν ἱστορία του· τουρκόφωνος, ὅπως ὅλοι τους, μά ἀνατολίτης ἀφηγητής. Ἐγῶ θαρροῦσα πῶς μοῦ ἔπαιξε ἕνα βιολί σόλο. Ὅλοι ἀφοσιωμένοι, σωπαίναμε. Ἀπό τά μισά, εἶδα πῶς ἔπρεπε αὐτή τήν ἱστορία νά τήν κρατήσω· κι ἄρχισα πάλι τίς σημειώσεις. Εἶχα πάρει πιά τό ρυθμό του. Σάν τουρκόφωνος, ἔβαζε τά ρήματα στό τέλος. «Καλός, εἶπα, εἶναι». Αὐτή ἡ ξενική καί παρατακτική σύνταξη μέ τά πολλά συνδεδετικά «καί» μοῦ ἔφερεν στό νοῦ τό ὕφος τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης· μέσα σέ μιά ὑπερένταση πού μοῦ τήν ὄξυνε ἡ διασύννη, κρατοῦσα, παρέλειπα καί μετέλλαξα τά λόγια καί τόν κάπως παραφθαρμένο ρυθμό τους, φέρνοντάς τον στόν κλασικά ἐπικό λόγο καί ρυθμό. Ὅταν τελείωσε τήν ἀφήγησή του, πραγματικά τοῦ ἔπα: «βάλε τήν ὑπογραφή σου» καί κείνος ἔγραψε «Νικόλαος Καζάκογλου» (τό Καζάκογλου εἶναι δικό μου, σάν πιό ἐντυπωσιακό). Τό ἄλλο πρῶι πῆγα στό σπίτι του, γνώρισα τή νέα γυναίκα του καί τό μικρό παιδί τους, καί τόν παρακάλεσα νά μοῦ ὑπαγορέψει τήν ἀρχή τῆς ἱστορίας, πού δέν τήν εἶχα κρατήσει. Μά ἡ ἀφήγησή του δέν εἶχε πιά τήν ἴδια ζεστασιά. Γι' αὐτό καί στίς δύο πρῶτες ἐκδόσεις ἡ ἀρχή μου εἶναι βιαστική. Τόν ἔβαλα τότε κι ἔγραψε στά τουρκικά ἕνα γράμμα στόν Χατζη-Μεμέτη, ὑπέροχο γιά τή λαϊκή του εὐγένεια, ὅπου ἀφοῦ τοῦ ἐξιστοροῦσε ὅτι ὁ Μπεχτσέτ πού εἶχε κάποτε στή δούλεψή του ἦταν Ρωμῖος καί θρίσκειται τώρα ἐδῶ στήν καινούρια πατρίδα του, καί τόν εὐχαριστεῖ γιά τήν καλοσύνη πού τοῦδειξε, τελειώνει πῶς «ὄσοι γνωρίζουν ἀπό κόσμο, ξέρουν πῶς αὐτά ὅλα εἶναι ἀπό τό Θεό». (Ἀντίγραφο ἀπό τό γράμμα εἶχα καί στά τουρκικά καί μεταφρασμένο¹).

Ὅταν ἔβγαينا ἀπό τό χωριό τραβώντας γιά τήν Αἰκατερίνη, θαρροῦσα κιόλας πῶς κρατοῦσα στή φούχτα μου ἕνα κομμάτι χρυσάφι. Σέ μιά στιγμή ἔνωσα μιά πελώρια παλάμη νά μέ χτυπᾷ φιλικά στήν πλάτη σάν ὁ ἴδιος ὁ Θεός νά μοῦ χάριζε μιά παρηγοριά καί ἕνα στήριγμα γιά τίς ὑπόλοιπες μέρες τῆς ζωῆς μου. Χριστούγεννα ἔκανα στό Κίτρος καί παραμονή τῆς Πρωτοχρονιάς γύρισα στή Θεσσαλονίκη. Κάθισα ἀμέσως κι ἔγραψα ὑπαγορεύοντας² τήν ἱστορία μου μέσα σέ μιά βδομάδα. Τήν

1. Τό γράμμα καί ἡ μετάφρασή του θρίσκονται στό Ἀρχεῖο Δούκα πού φυλάσσεται στό Σπουδαστήριο Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

2. Ὅπως μάς πληροφόρησε ὁ κ. Δούκας, προκειμένου νά κρατήσει τήν ποιότητα τοῦ προφορικοῦ λόγου στό κείμενο, δέν ἔγραψε ὁ ἴδιος τήν ἱστορία, ἀλλά τήν ὑπαγόρευσε στόν ξάδελφό του Ἀντρέα Χατζηδημητρίου, χρησιμοποιοῦντας ὡς πρώτη ὕλη τίς σημειώσεις του. Αὐτά ἔγιναν στή Θεσσαλονίκη, τόν Ἰανουάριο τοῦ 1929.

προόριζα, όπως και τὰ «ληστρικά» μου πού ἔγραφα τότε σέ συνέχειες,³ γιά ἐπαρχιώτικη ἐφημερίδα, τή *Μακεδονία* τῆς Θεσσαλονίκης πού μοῦ εἶχε δώσει τήν ἐντολή νά βγῶ στήν περιοδεία μου· μά δέ συμφωνήσαμε στήν τιμή κι ἦρθα στήν Ἀθήνα κι ἔδωσα τὰ ληστρικά μου στήν *Πρωία* καί τήν Ἱστορία μου στόν ἐκδότη Χ. Γανιάρη. Τόν ἄλλο χρόνο (1929), βγαίνοντας γιά τή δεύτερη περιοδεία μου – ὄχι γιά νά γράψω πιά, ἀλλά γιά νά ζωγραφίσω – πέρασα πάλι ἀπό τό Σπί καί πῆγα τοῦ Νικόλα καί τοῦ συντρόφου του ἀπό ἓνα ἀντίτυπο τῆς Ἱστορίας τους πού εἶχε πιά τυπωθεῖ. Ὁ Νικόλας ὅσο τή διάβαζε χαμογελοῦσε εὐχαριστημένος κι ἀπορημένος μαζί, πού ἦταν γραμμένη ἀπαράλλαχτα ὅπως μοῦ τήν εἶπε. Ὁ σύντροφός του, μακρὺς καί μελαχροινός (σάν Τουρκοκρατηκός), τραυλός καί δειλός (γι' αὐτό πιάστηκε καί φυλακίστηκε στή Σμύρνη κι ἀπό κεῖ λευτερώθηκε), στεναχωρήθηκε πού στήν Ἱστορία μου τόν εἶχα κρεμάσει: «μ... μ... μά ἐμ... μένα γιά... ἀτί μέ... μ' ἐσκότωσες;» μοῦ λέει. Τί νά τοῦ ἀπαντήσω; Πῶς ἔτσι τῶθελε ἡ Ἱστορία; Δέν θά μέ καταλάβαινε. Φεύγοντας ἄφησα ἀρκετό χαρτί τοῦ Νικόλα γιά νά γράψει τήν Ἱστορία του ὁ ἴδιος· κάθισε καί τήν ἔγραψε καί μοῦ τήν ἔφερε ὕστερ' ἀπό χρόνια στήν Ἀθήνα. Θάταν κατά τό 1933-1934 (γιατί εἶχα τυπώσει στό μεταξὺ καί τή δεύτερη ἐκδοση τοῦ 1932). Μά δέν τὰ κατάφερε στό γράψιμο ὅσο στήν προφορική ἀφήγησή του· τὰ καλύτερα κομμάτια εἶναι ὅσα ἀντέγραψε λέξη μέ λέξη ἀπό τό βιβλίο· ὅμως πρόσθεσε μερικά ἐπεισόδια, πού τὰ χρησιμοποίησα στήν τρίτη μου ἐκδοση. Τή χειρόγραφη Ἱστορία τοῦ Νικόλα τήν κατέθεσα στή βιβλιοθήκη τῆς Κερκύρας. Ἐλπίζω νά βρῖσκεται.

Στήν τρίτη ἐκδοση τῆς *Ἱστορίας* τῆς ἄλλαξα βασικά τή μορφή. Κράτησα καί τόνισα περισσότερο τό λαϊκό λόγο, καθαρίζοντάς τον ἀπό τὰ πρμιτιβιστικά στοιχεῖα, τίς ὑπερβολές καί τίς ἐπαναλήψεις, ἐλαττώνοντας ἀκόμη καί τό ρυθμό, γιά νά πάρει περισσότερη ἀνεση καί ἀναπνοή ὁ ἀφηγηματικός λόγος. Ἔτσι, ἄς ἔχασε κάπου-κάπου τήν ἐκφραστική γοητεία, τό στοιχεῖο τοῦ λόγου ἐγινε στερεότερο καί διαρκέστερο. Τό ἴδιο στερέωσα τή σύνθεση, μέ τήν κλασική διαίρεση τῆς Ἱστορίας σέ 4 κεφάλαια, ὅπου νά ἔχουν αὐτοτέλεια μαζί καί ἐνότητα (Κεφ. α': ἡ σύλληψη μέχρι τήν ἀπόδραση μέ τό σύντροφό του, β': φτάσιμο στό χωριό τους ὅπου ζοῦν ἀπόβλητοι καί σπληαιοδίαιτοι, γ': ἡ κορύφωση τῆς ἀπελπισίας τους, νά χωρίσουν καί νά κατέβουν νά δουλέψουν σάν Τούρκοι, δ': ἡ διαφυγή τοῦ ἦρωα καί ἡ λύτρωση). Ἔτσι δυνάμωσε ἡ ποικιλία καί ἡ ἐνότητα καί ἡ Ἱστορία πῆρε περισσότερη ἀντοχή στό χρόνο. Αὐτό κατορθώθηκε καί μέ τήν αὐστηρή ἐφαρμογή μιᾶς ἄλλης κλασικῆς ἀρχῆς, τῶν ἀντιθέσεων καί τῆς δραματικῆς κορύφωσης: Ἀπ' τήν ἀρχή τῆς σύλληψης καί τό μπλοκάρισμα στό στρατόνα, ἡ παρουσία τοῦ γραμματικοῦ πού τήν ἀκολουθεῖ ἡ ἄλλη τοῦ ἔφιππου λοχαγοῦ πού τούς γονατίζει γιά νά τούς μετρήσει καί ἡ διαπόμευση τῆς ἀγορᾶς καί τούτη ἡ παρουσία τοῦ Χαφούζη, γιά νά τελειώσει μέ τοῦ συχωριανοῦ τους ἐφέ πού σ' ἀντίκριμά του «στή γῆς πέσανε γιά νά μή δώσουνε γνωριμία». Ἔτσι ἀντιθετικά συντίθεται τό ὕλικό ἀπ' τήν ἀρχή ὡς τό τέλος σ' ὅλη τή διάρκεια τῆς Ἱστορίας πού κρατᾶ κι ἄλλη μιά κλασική ἀρχή, τῆς «ἀρχῆς, μέσης καί τέλους». Τό κλασικό αὐτό καλονπάρισμα τοῦ λαϊκοῦ ὕλικου τῆς δίνει μιά ἰδιοτυπία πού ὄχι ἴσως ἐντελῶς ἀστοχα τήν παρομοίασαν μέ τήν ἰδιοτυπία τοῦ Κάλβου (Ραυτόπουλος, *Ἐπιθέωση Τέχνης*⁴).

Δέν ἐπιχειρῶ περαιτέρω ἀνάλυση τῶν προθέσεων καί ἐπιτεύξεων τῆς *Ἱστορίας* μου. Ἐλπίζω καί γώ μαζί μέ τούς φίλους της ὅτι θά ἐπιζήσει.

3. Τὰ κείμενα αὐτά δημοσιεύτηκαν σέ 9 συνέχειες στήν ἐφημερίδα *Πρωία*, ἀπό τήν Κυριακή 3 ἕως τή Δευτέρα 11 Μαρτίου 1929. Ὁ τίτλος «Ἡ ληστρική κοινωνία» εἶναι τοῦ ἐκδότη. Πραγματικός τίτλος καί ἀντικείμενο τῶν ἀναποκρίσεων εἶναι «Ἡ ὀρεινή Ἑλλάδα».

4. «Πηγή λόγου: Στρατῆ Δούκα, *Ἡ Ἱστορία ἐνός αἰχμαλώτου*». Ἀναδημοσιεύτηκε στόν τόμο Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Οἱ ἰδέες καί τὰ ἔργα*, Δίφρος, Ἀθήνα 1965, σσ. 78-85.

(Νά πῶς ἔχω συλλάβει ἀπό τό 1933 τόν «Ὀδοιπόρο» μου, σέ γράμμα τοῦ φίλου μου Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη)*

Προοράσεις καί προσυλλήψεις

Στρατῆς Δούκας

Σέρρες, 20-IX-33

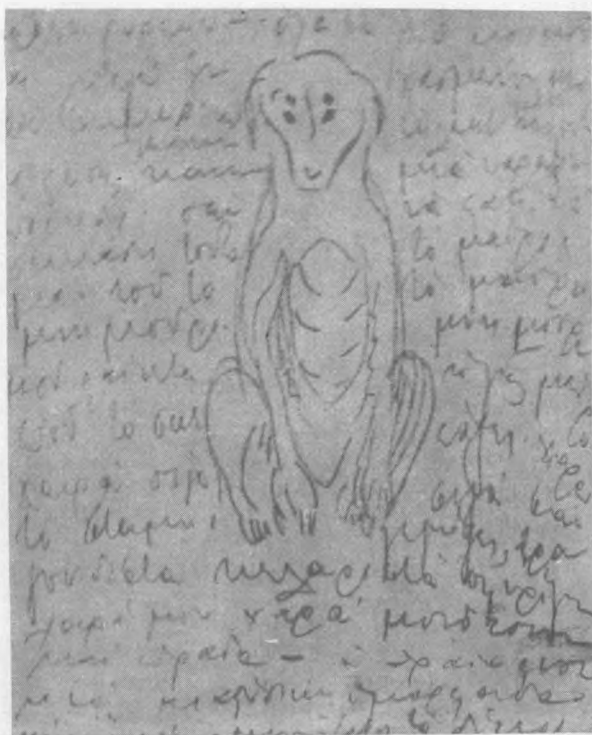
Ἀγαπημένε μου Νίκο,

Νά μπορούσα ν᾿γραφα στό δρόμο ἕνα βιβλίο! Ὅταν περπατῶ «θαρῶ πῶς φτιάχνω ἕναν ἄλλο κόσμο, ἢ ὅτι ξαναζῶ τοῦτον ἄλλη μιά φορά». Θάχα ἕναν τύπο πού ὄνειρεύεται, προσπαθεῖ νά συλλάβει κάτι μέσα στό σκοτεινό δάσος. «Ἐβλεπα τά μαῦρα σύννεφα σκορπισμένα νά διαβαίνουν μέσα στό βράδυ· ἔπειτα φθάνουν τά νεροσύννεφα μέ τά πρωτοβρόχια». Αὐτός πηγαίνει «τή μαύρη μέρα, τή μαύρη νύχτα». Μπαίνει σ' ἕνα μοναστήρι, βουτηγμένο μέσα στό μουσκεμένο δάσος. Τί ἡσυχία! Ἡ καταχνιά τᾶχει σκεπάσει ὅλα. Ὅταν δέ βλέπει πιά τίποτα, ἀρχίζει νά συλλογιέται: «εἶμαι κι ἐγώ ἕνα ἀδύναμο πουλάκι ἐδῶ μέσα, πού περιμένει τήν ἀνατολή τοῦ ἡλίου». Τά ποτάμια θαρρεῖς πῶς βουβάθηκαν μαζί μ' ὀλόκληρη τήν πλάση. Βλέπει τέλος τόν ἡλιο... φεύγει γι' ἄλλους τόπους γι' ἄλλους ἀνθρώπους... Γυρίζει τώρα σάν χαζός μέσ στη μικρή πολιτεία, πόσες λιχουδιές ἔχει! στό καφενεῖο ἔκλαψε καί τώρα γράφει. Ἔτσι δέ γράφουν παρά οἱ ξένοι κι οἱ ἀποτυχημένοι. Ἕνας κόσμος γύρω του εἶναι σκυμμένος καί γράφει. Ἕνας κόσμος γεμάτος ἀπό ἄγνωστα πάθη φεύγει καί γυρνᾷ μέσα στό κεφάλι του, τό γεμάτο ὄνειρα κι ἀποτυχίες. Δέν τόν δένει μαζί του παρά ἡ τύχη του. Ἔλεσαν. Ποιός μπορεί νά λογαριάσει τώρα τόν πόθο ποῦχανε νά πετάξουν; τώρα κάθονται καί γράφουν, ποιός ξέρει σέ τί ἄπιστες καρδιές. Σάν καί τοῦτον ποῦκανε τή χωρίστρα του ἕνα ρούπι ἀριστερότερα κι εἶναι τρελαμένος μέ τό χάζι του. Δές τον πῶς κοιτάζει γύρω του! καί τά χαμένα κορμιά γράφουν, ὅλο γράφουν μέ σκυμμένο κεφάλι. Μέσα στό καφενεῖο εἶναι μόνος... τό ρολοῖ πού χτυπᾷ στόν τοῖχο, τοῦ μιλά γιά τόν καιρό πού φεύγει θλιβερά. Τά μάτια του κοιτάζουν ἀνοιχτά χαμένα ὄνειρα πού σβύνουν. Γυρίζει ἔξω νά δεῖ – σκοτάδι... κι ἔτσι, ἀπό ἀποτυχία σέ ἀποτυχία, φτάνει στήν ἠθική κρίση καί τήν ἀρρώστεια. Καί τέλος... «κάτου χούιζε τό καλοκαίρι γεμάτο δροσερούς ἴσκιους. Μέσ ἀπ' τή βροχή ἕνα πελώριο κι ὀλοκάθαρο δοξάρι, καθάλα πάνω στά καταχιασμένα βουνά πού ἄφηνε, τόν ὀδηγοῦσε πίσω στούς ἀνθρώπους καί τοῦδινε πάλι τήν ἐλπίδα».

Αὐτό θάθελα νάναί ὅλο ἕνα τραγοῦδι τῆς νεανικῆς πλάνης. Ὅλο ὀμίχλη, πού σοῦ σφίγγεται ἡ καρδιά. Ὅλο σκοτάδι, ὅπως ὀρίζω μέσα στά «γράμματά» μου τό ρομαντισμό: «ἡ κραυγή τοῦ πόνου, σάν σφίγγεται ἡ καρδιά μας μπροστά στό σύθαμπο». Μποροῦσε νάναί ἕνα ὠραῖο βιβλίο μέ 70-75 μουσικές σελίδες. Μά μπορῶ νά τό κάνω; Θάβαζα μέσα του ὄλους τούς νεανικούς μου πόνους. Τίς μουσικές φωνές πού σήμερα σκέπασαν. Πολλοί λίγοι τό κατάφεραν αὐτό. Ὅταν ἦταν ἀκόμη νέοι κι εἰμειναν νέοι ὡς τό τέλος. Ἐγώ φθάρηκα. Γράφε μου ἐσύ καμιά φορά. Τά γράμματά σου ὅπου κι ἄν εἶμαι θά μοῦ ἔρχονται. Νά δῶ πάλι πῶς θά βγῶ ἀπ' ὅλες τοῦτες τίς περιπέτειες. Περνᾷ δίπλα μου σιγά σιγά τό ντεκοβίλ, μέσ ἀπ' τίς πρασινάδες. Τί μικρό πού εἶναι! ἡ μυρωδιά τοῦ κάρβουνου μοῦ θυμίζει τούς σταθμούς πού τόσο μ' ἀρέσουν – σηκώνομαι νά φύγω. Δέ μέ χωρεῖ ὁ τόπος. Ἀλλά θά τά ποῦμε ἄλλη φορά. Σέ φιλω...

Σ.

* Ὁ Στρατῆς Δούκας ἔκανε τό 1928 καί τό 1929-30 δύο μεγάλες περιοδείες στή Δυτική Μακεδονία (πού κράτησαν ἡ πρώτη τέσσερις μήνες καί ἡ δεύτερη ἕνα χρόνο). Περπατώντας ἀπό χωριό σέ χωριό, κρατοῦσε σημειώσεις καί σχεδίαζε σέ ὀ,τι χαρτί ἔβρισκε. Ἀπό τόν τεράστιο ὄγκο τῶν σημειώσεων αὐτῶν βγήκε ὁ Ὀδοιπόρος, ὄχι ὁμως τό 1933, ὅταν γράφει τό γράμμα αὐτό στό Ν.Γ. Πεντζίκη, ἀλλά τριάντα πέντε περίπου χρόνια ἀργότερα καί πρωτοεκδόθηκε ὀλοκληρωμένος τό 1968 στή «Διαγώνιο» τοῦ Ντίνου Χριστιανόπουλου, ἀπ' ὄπου κυκλοφόρησε καί σέ ἀνάτυπο. (Στό μεταξύ εἶχαν κατά καιρούς δημοσιευτεῖ μικρά ἀποσπάσματα σέ διάφορα περιοδικά). Ὁ ἴδιος ὁ Σ.Δ. ἔκανε τό 1975 μιά δεύτερη ἔκδοση τοῦ Ὀδοιπόρου σέ 500 ἀντίτυπα.

Τό σχέδιο στό ἔργο τοῦ Στρατῆ Δούκα

τοῦ Διονύση Καψάλη

Τά σχέδια τοῦ Στρατῆ Δούκα* δέν ρίζωσαν ποτέ στήν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ζωγραφικῆς: δέν ἐφτιάξαν δικό τους κοινό, δέν ὑπῆρξαν τόποι μαθητείας, μήτε σημεῖα ἀναφοράς μιᾶς καλλιτεχνικῆς κοινότητος· ἐλάχιστοι τὰ ἐνσωμάτωσαν στή ζωή τους κι ἀκόμη λιγότεροι στό ἔργο τους. Ἐξάλλου, δέν φτιάχτηκαν μέ τέτοιες φιλοδοξίες. Ὁ Δούκας, ὅταν σχεδιάζει (στό διάστημα 1927-1936), μολονότι μοιράζεται τὰ προβλήματα καί τήν ἐμμονή σύγχρονου ζωγράφου, δέν εἶναι ζωγράφος· δέν ἐπεδίωξε γιά τὰ σχέδιά του τή δικαίωση πού οἱ ζωγράφοι, μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλον τρόπο, ἐπιθυμοῦν γιά τό ἔργο τους. Ὅσο, ὅ,τι οὐσιαστικά γόνιμο καί ἀπελευθερωτικό, ὅ,τι καινούριο ὑπάρχει στό ζωγραφικό του ἔργο, τό συναντοῦμε δικαιωμένο στήν ἑλληνική ζωγραφική, ἀπό ἄλλους ὅμως δρόμους: τούς δρόμους τῶν ἐπώνυμων ζωγράφων, τῶν πρωταγωνιστῶν αὐτῆς τῆς ἱστορίας. Δικός τους, τῶν ἐλλήνων καί τῶν ἄλλων, εἶναι ὁ μόχθος πού ὤθησε τόν Δούκα καί τοῦ ἐπέτρεψε νά φτιάξει σχέδιο τολμηρό καί εὐανάγνωστο. Σ' αὐτούς ὀφείλουμε τό ὅτι μποροῦμε νά «δοῦμε» τὰ σχέδια τοῦ Δούκα, νά χαροῦμε καί νά στοχαστοῦμε μέ αὐτά. Κυρίως σ' αὐτούς· ἐνῆμερι, ὠστόσο, καί στόν ἴδιο τόν Δούκα, ὅσο κι ἂν ἡ δική του τόλμη στό σχέδιο εἶναι δευτερογενής. Εἶναι ἐπομένως ἄγνωστα, ὅπως λέγεται, τὰ σχέδια τοῦ Δούκα. Εἶναι ὅμως καί ἱστορικά δικαιωμένα – ἂν μποροῦμε νά πούμε κάτι τέτοιο γιά μιᾶ ζωγραφική. Γι' αὐτό πιστεύω πώς εἶναι ἀπαραίτητο νά διατυπώσουμε μερικές σκέψεις, ὅσοδήποτε ἀδέξιες, γιά τό χαρακτήρα τῆς παρουσίας ἐτούτης, προσαφηνίζοντας καί προφυλάσσοντας τίς λίγες ἀράδες πού ἀκολουθοῦν.

Γιατί ἡ λέξη «ἄγνωστα» δημιουργεῖ περίεργους καί ἀδόκητους ἀντίλαλους στίς πολυσύχναστες ἐρημίες ὅπου ζοῦμε, καί ἐνδέχεται νά μᾶς ἐπιστραφεῖ μετονομασμένη σέ «ἀγνοημένα», μέ ὅλα τὰ δηλωτικά τοῦ παθήματός της ψεγάδια: γιά ν' ἀφεθοῦμε, στή συνέχεια, σέ ἀρειμάνιες ἀνακαλύψεις ἀγνοημένων καί περιθωριακῶν, καταπῶς θά τό 'θελε ἕνας νεόκοπος χλιαρός συρμός. Καί ὅλα αὐτά σέ μιᾶ χώρα ὅπου, ὅσο κι ἂν ταλαντεύεται (ὅπως εἶναι φυσικό) ὁ δείκτης τῶν αἰσθητικῶν προτιμήσεων, ἐλάχιστοι καλλιτέχνες ἢ λογοτέχνες εἶναι ποτέ οὐσιαστικά ἀγνοημένοι. Πού

* Βλ. τήν ἐκδόση Σχέδια τοῦ Στρατῆ Δούκα, ἐκδόσεις Ἄργα, Ἀθήνα 1979, πού ἀποτελεῖ τήν πρώτη ἀντιπροσωπευτική παρουσίαση τοῦ σχεδιαστικοῦ ἔργου τοῦ Δούκα.

πάει νά πει: ὅτι στόν μικρό, ἀναπόδραστα, κόσμο τῶν καλλιτεχνῶν καί τοῦ κοινού τους, οἱ δυνατότητες κι οἱ εὐκαιρίες ἀναρρίχησης ἢ καί κατακόρυφης ἀνύψωσης εἶναι καταρχήν ἀπεριόριστες (τόσο ἀριθμητικά ὅσο καί κοινωνικά), ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ποιότητα τοῦ ἔργου.

Ἴσως χρειάζεται μιᾶ ἀκόμη διευκρίνιση: σχέδια ἱστορικά δικαιωμένα σημαίνει, ἂν μή τί ἄλλο, ὅτι φτιάχτηκαν ἀκριβῶς μέ μή περιθωριακή συνείδηση καί σέ μή περιθωριακή (ἀνατρεπτική, ἐντούτοις) στιγμή τῆς ἱστορίας τῆς δυτικῆς τέχνης· ὅτι φτιάχτηκαν ὡς διαπλαστικά στοιχεῖα μιᾶς καλλιτεχνικῆς πρωτοπορίας πού ἀντιλαμβάνοταν τή δημιουργία τῆς καί ὡς διεκδίκηση. Καί κάτι ἀκόμη: ὁ χρόνος πού κύλησε ἔκτοτε, ἐκόμισε, σ' ἐμᾶς τούς ἐπιγόνους, τὰ σχέδια αὐτά, ὄχι ὡς δεῖλό πάρεργο στό περιθώριο μιᾶς παραπεταμένης, καταχωνιασμένης σελίδας, ἀλλά ὡς δεῖγμα εὐγλωττο τῆς ἰδιότυπης κοινοπραξίας ζωγράφων, λογοτεχνῶν καί διανοουμένων πού, μολονότι δέν εἶχε τὰ ἀδρά χαρακτηριστικά τῆς σχολῆς. ἐνήγησε, ρηξικέλευθα καί ἀμετάκλητα, τόν αἰσθητικό ἀναδασμό πού μᾶς ἔμπασε στόν εἰκοστόν αἰῶνα.

Πίσω ἀπό τή διαπίστωση τοῦ ἴδιου τοῦ Δούκα «τό ἔργο μου εἶναι μικρότερης σημασίας ἀπό τή ζωή μου», συνωθεῖται ἡ ἱστορία μερικῶν ἀπό τίς πιό δημιουργικές στιγμές τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας καί τέχνης: δέν εἶναι λοιπόν ἐξομολόγηση ἀποτυχίας, ὑπεκφυγή μπροστά στό λιγοστό ἔργο, ἀλλά διακήρυξη ἱκανοποίησης γιά μιᾶ ζωή δοσμένη, δίχως ἀπολαβές, σέ ἄλλα ὀνόματα ἢ στή σιωπή.

Τά πολιτιστικά μνημεῖα, τὰ λεγόμενα, θυμίζουν καμιά φορᾶ ὑπολείμματα ναυαγίου – τό σκάφος βρῖσκεται στό βυθό. Τό ἴδιο κι ἡ σημασία μερικῶν ἀνθρώπων δέν μπορεῖ νά μετρηθεῖ μόνο ἀπό τό ἔργο τους: πρέπει νά ἀνιχνευτεῖ ἡ παρουσία τους – ἡ ἀχτινοβολία τους, οἱ ἀγραφες κουβέντες – στίς συγκυρίες πού ἔδωσαν πνοή καί κοινό στό ἔργο τους. Γιά νά ξεφύγουμε πιά ἀπό τήν ἀντίληψη τῆς παρθενογένεσης τῶν ἔργων καί τὰ νεφελώματα τῆς «δημιουργίας», ἀπό τό ποιός μίλησε πρῶτος καί ποιός τόν ἀκολούθησε, ποιός ἦταν «μεγάλος» καί ποιός «μικρός».

Ἔτσι καί μέ τόν Δούκα. Ἄν ψηλαφήσουμε τίς εὐτυχεῖς ἐκεῖνες συνάξεις ἀνθρώπων, περιστάσεων καί δυνατοτήτων πού τροφοδοτοῦν μέ ἔτοιμο ἰδεολογικό ὑλικό λογοτεχνικά καί καλλιτεχνικά ρεύματα τῆς ἐποχῆς τοῦ μεσοπολέμου (καί λίγο πρῖν), θά δοῦμε, σέ πολλές ἀπ' αὐτές, τήν πρωταγωνιστική παρουσία τοῦ Στρατῆ Δούκα. Ἄρκει νά ἀναφέρουμε τόν Πα-

παλουκά, τόν Κόντογλου, τήν αντιπολεμική λογοτεχνία, τόν Βενέζη καί τόν Μυριβήλη, τή Λεσβιακή άνοιξη, τήν Άγγειοπλαστική τής Κιουτάχειας, τό «Λύκειο τών Έλληνίδων» καί τό «Άσυλον Τέχνης», τόν Καραγκιόζη, τά σπίτια τής Καστοριάς, τό "Άγιον Όρος καί τή βυζαντινή τέχνη, τό *Τρίτο Μάτι*, τά *Έλεύθερα Γράμματα*, καί πάνω άπ' όλα, ίσως, τόν Χαλεπά, στόν όποιο (στόν ίδιον καί τό έργο του) ό Δούκας άφιέρωσε άρκετά χρόνια τής ζωής του. Δέν είναι ή κατάλληλη ώρα αὐτή γιά νά άποτιμήσουμε τή δραστηριότητα του Δούκα καί τό ειδικό της βάρος σέ κάθε μιά άπ' αὐτές τές ιστορίες. Έξάλλου, ή ιδεολογία μέσα άπό τήν όποία κάθε καλλιτέχνης ζει τήν αναγνώριση ή τήν παραγνώριση του, κάθε άλλο παρά βοηθάει. Ξέρουμε όμως, πρέπει νά ξέρουμε, πώς σέ πολλές άπ' αὐτές τές ιστορίες ό ρόλος του Δούκα υπήρξε καθοριστικός καί πώς είναι παραγνωρισμένος: όχι άπό κακή πρόθεση ή άγνοια, άλλα μάλλον ως άποτέλεσμα μιάς αντίληψης πού προσεγγίζει τά έργα σάν μνημεία πρὸς ιεράρχηση, μιάς ιδεολογίας πού δέν ζει μέ τά έργα άλλα τά άποταμειύει καί μιάς — κατ' όνομα μόνο — Ιστορίας τής Λογοτεχνίας πού, μέ ελάχιστες εξαιρέσεις, είναι άκόμη προσηλωμένη στούς μύθους τής «δημιουργίας», του «άριστουργήματος» καί στήν κρυστάλλινη σφαίρα τής βιβλιοκριτικής, πού επιμένει νά φανερώνει τές κοινωνικές μας σχέσεις καί μόνο.

Γιατί σ' αὐτή τήν ιστορία πού όνομάζεται Στρατής Δούκας καί φέρει 85 χρόνια στήν πλάτη της, ένυπάρχει καί μιά άσυνήθιστη αντίληψη γιά τή σχέση προσωπικού ήθους καί έργου· κι άν τή λέξη ήθος τή μεταφράσουμε ως κοινωνική ιδεολογία, θά βρούμε στήν περίπτωση του Δούκα κάτι άλλο άπό τήν κοινωνική ταυτότητα «συγγραφέας» πού πρέπει πάση θυσία νά συντηρείται, τρώγοντας βιβλία, διαλέξεις, κριτικές, άφιερώματα, άκαδημίες. Θά βρούμε ένα συγγραφέα, αισθητικό, τεχνοκρίτη, δημοσιογράφο, καλλιτέχνη, πού περιστασιακά, θά λέγαμε, έγραφε καί σχεδίαζε, καί αὐτό σάν νά έπρόκειτο νά υλοποιήσει κάποιες άπόψεις, νά φτιάξει παραδείγματα — ένα διανοούμενο τών τεχνών πού πολεμούσε τές άπόψεις του σ' όλα τά μέτωπα. Είναι ένα είδος πού, σ' αὐτές τές διαστάσεις, χαρακτηρίζει τά καλλιτεχνικά κινήματα τών πρώτων δεκαετιών του αιώνα μας, αὐτά πού πέρα άπό τήν ποικιλομορφία τών ρευμάτων θά μπορούσαμε νά άποκαλέσουμε, πρόχειρα, κίνημα του μοντερνισμού. Μιλῶ γιά τό φαινόμενο πού έφτιαξε φυσιογνωμίες σάν τόν Μπρετόν καί στή δική μας (περιορισμένη) κλίμακα, τόν Πικιώνη, τόν Ράντο, ή τόν Στρατή Δούκα. Είναι ποιητής ό Μπρετόν, όπως λόγου χάρι ό Έλύα; Είναι αρχιτέκτονας ό Πικιώνης, όπως λόγου χάρι ό Λέ Κορμπυζιέ; Ό καθένας μας μπορεί εύκολα νά πολλαπλασιάσει τά παραδείγματα.

Η πολυδυναμία καί πολυπραγμοσύνη πού σημαδεύει αὐτό τό είδος διανοουμένου, δέν μαρτυρεί, όπως ίσως βολεύει νά πιστεύουμε, προνομιοῦχο δίο καί έμφυτες ικανότητες: ανταμώνει, πέραν αὐτῶν, μιά ιστορικά προσδιορισμένη ριζοσπαστική έφεση. Άφομοιώνοντας καί άπαλλοτριώνοντας τό οὐμανι-

στικό ιδανικό του ολοκληρωμένου ανθρώπου, τόν ριζοσπαστικό όραματισμό του πρώιμου ρομαντισμού καί τήν ιδεολογία του Διαφωτισμού στις άκρότατες, μαχητικές της άπολήξεις, διανοούμενοι όπως ό Μπρετόν, μέσα άπό αντίστοιχα ρεύματα, θέτουν εκ νέου τό ζήτημα τής σχέσης του καλλιτέχνη μέ τήν κοινωνία. Άφομοιώνοντας άλλα καί άπαλλοτριώνοντας ταυτόχρονα: γιατί άποσπούν τές παραδόσεις αὐτές άπ' τή δικαιοδοσία του ακίνδυνου καί πράου άκαδημαϊσμού καί τές βάζουν νά υπηρετήσουν νέα, ιστορικά πρωτόγνωρα (στήν καλλιτεχνική άλλα καί τήν κοινωνική τους διάσταση), κινήματα. Πιστεύω πώς τά πρώτα άδέβαια σκιρτήματα μιάς όμόρροπης έφεσης στήν Έλλάδα του μεσοπολέμου, τά συναντούμε στήν περίπτωση του Στρατή Δούκα, καί, σέ διαφορετική, πιο συνειδητοποιημένη μορφή, του Ράντου. Έφεση πού πριν προλάβει νά δοκιμάσει τήν τύχη της, ίσοπεδώθηκε, τόσο έξ οικείων, άπό τό σοσιαλιστικό ρεαλισμό, όσο καί άπό τόν φυσικό της αντίπαλο, τόν άστισμό.

Ό Στρατής Δούκας, όχι μόνο στις άναζητήσεις του, άλλα καί σ' αὐτά πού βρήκε, όχι μόνο στούς ανθρώπους πού ξεχώρισε καί βοήθησε (συχνά μέ άστάθμητη

Στρατής Δούκας

προσωπική θυσία), όχι μόνο στά ρεύματα που συνέβαλε να αναδειχτούν, τις απόψεις και προβλήματα που έφερε στο προσκήνιο, αλλά και στο ίδιο του το έργο, βρίσκεται μέσα στο επίκεντρο, στά επίμαχα σταυροδρόμια, των σύγχρονων, πρωτοποριακών καλλιτεχνικών ρευμάτων. Και εδώ ερχόμαστε στην ιδιομορφία, ως την πούμε, του Δούκα, που μπορούμε πιά να την ανιχνεύσουμε μέσα στο ίδιο το έργο του: λιγιστό ίσως, συγκρινόμενο με άλλα μεγέθη, αλλά ανεπανάληπτο. Γιατί ο Δούκας, σε αντίθεση με όρισμένες άλλες παραπλήσιες περιπτώσεις που θά μπορούσαμε να μνημονεύσουμε, δεν ήξερε καμιά ξένη γλώσσα και δεν είχε ποτέ του ταξιδέψει έξω από τη Μικρά Ασία και την Ελλάδα. Όσοσο έργα όπως η *Ιστορία ενός αίχμαλώτου* ή ο *Όδοιπόρος*, καίτοι άπληχούν τις ιδέες και τά διώματα που εκτρέφουν, στίς παρυφές του έθνικου ζητήματος, τό θέμα της παράδοσης και που άργότερα θά μετονομαστούν σε «έλληνικότητα» και θά αναχθούν σε αισθητική επιταγή, παραταύτα παρουσιάζονται σήμερα στά μάτια μας ελεύθερα από τις ιδεολογικές δεσμεύσεις και τόν επαρχιωτισμό που βαραίνουν άλλα έργα, πιά «συγγραφικά», της ίδιας εποχής.

Κάτι παρόμοιο συμβαίνει και μέ τό σχέδιό του. Στά 1928, κινημένος από μιάν ανάγκη να δει τά πράγματα χωρίς παραπετάσματα και να τά έντυώσει στην αλήθεια τους – κουθέντες που σε όρισμένη συγκυρία και μέ αντίστοιχο ιδεολογικό φορτίο σημαίνουν πολλά – άρχινάει ένα οδοιπορικό στη Βόρεια Ελλάδα, όπου και σχεδιάζει συστηματικά. Χωρίς να έχει διδαχτεί ποτέ του τό σχέδιο, και μέ μόνη συνδρομή τά όποια όφέλη θά είχε άποκομίσει από τή στενή φιλία του μέ τόν Παπαλουκά και τόν Κόντογλου, καταφέρει μέσα σε λίγα χρόνια, άφου περάσει μιά σύντομη φάση νατουραλιστικού σχεδίου, να φτάσει σε ένα σχέδιο που άνήκει, όργανικά, στη σύγχρονη ζωγραφική, περνώντας από τόπους που όχι μόνο «θυμίζουν» αλλά επαναλαμβάνουν επιτεύγματα σημαδεμένα μέ όνόματα όπως έξπρεσιονισμός, κυβισμός κ.ά. Μιά καθαρά διανοητική ανάγκη, θρεμμένη μέ τά σκιρτήματα μιάς έπερχόμενης ανανέωσης, καθοδηγεί τήν πορεία και ένμέρει και τήν ποιότητα ενός σχεδίου.

Τά σχέδια του Δούκα δέν είναι από εκείνα που, τίς ώρες της ρέμβης και κατά τά κενά της έμπνευσης, σκαρώνουν τόσο και τόσοι λογοτέχνες στο περιθώριο της σελίδας· δέν άποτελούν ιδεοληπτικό παραπλήρωμα της λογοτεχνικής γραφής. Είναι έργο φτιαγμένο μέ συνείδηση ζωγράφου, μέ επίγνωση της άλληλουχίας του μέ τίς άναζητήσεις μιάς όμοιότητας καλλιτεχνικής κοινότητας, της όργανικής του θέσης στα πρωτοποριακά ρεύματα της εποχής.

Έτσι, ή σύμπνοια – στο χρώμα και τό σχέδιο – όρισμένων τοπίων του Δούκα μέ άλλα του Παπαλουκά είναι άπόλυτα κατανοητή και ευανάγνωστη, άν λάβουμε υπόψη τό γεγονός της στενής τους φιλίας. Ένώ, άπ' τήν άλλη, μοιάζει παράδοξη και άκατανόητη, ξένη προς τήν παιδεία και τίς προσλαμβάνουσες παραστάσεις του Δούκα, ή συγγένεια όρισμένων άλλων σχεδίων του μέ τή σχεδιαστική αντίληψη του Μπουζιάνη, όταν μάλιστα ο Δούκας άγνοεί, τήν

εποχή εκείνη, τό έργο του Μπουζιάνη. Κι αυτή, ώστόσο, ή άλληλουχία δέν μπορεί να θεωρηθεί τυχαία, άν λάβουμε υπόψη τή δυναμογόνα και καθολική παρουσία κάποιων έμμονων ιδεών που προικίζουν έτερόκλητα και έτερόχρονα κινήματα μέ όμοιους ελευθερίες. Όπως δέν είναι τυχαία, μήτε και άποτελεί στοιχείο καλλιτεχνικής ή άλλης αστάθειας, ή σχεδόν ταυτόχρονη άσκηση έτερόκλητων τεχντροπιών, άν σκεφτούμε πώς είναι κι αυτή μιά από τίς σημαντικές δυνατότητες που καθιέρωσε και καταξίωσε ή σύγχρονη ζωγραφική.

Γι' αυτό και τό σχέδιο του Δούκα είναι άπόλυτα χρονολογημένο (χωρίς ώστόσο να είναι και παρωχημένη ή αισθητική του άποτελεσματικότητα): πραγματοποιείται μόνον όταν στη ζωγραφική τήν ίδια έχουν φτιαχτεί οι συνθήκες που επιτρέπουν σ' έναν αυτοδίδαχτο να καταγίνεται μέ τό σχέδιο και τό χρώμα και, μέσα από κάποιες όμολογες μέ τίς δικές του ιδέες και αντίληψεις, να φτιάχνει σημαντικό ζωγραφικό έργο, όσο κι άν τό έργο αυτό δέν είναι – μήτε και θά μπορούσε να είναι – της ίδιας ποιότητας μέ τήν παραγωγή ζωγράφων σαν τόν Παπαλουκά, τόν Μπουζιάνη ή τόν Ματίς. Είναι χαρακτηριστικό της ιδιότυπης κοινοπραξίας που προανέφερα, ότι κατορθώσε να μετατρέψει μέρος του κοινού της σε δημιουργούς· ότι κατάφερε να παραμείνει κατά κάποιον τρόπο άνοιχτή· ότι μη ζωγράφοι συμμεθεξαν σ' αυτήν τήν κοινοπραξία, προσδίνοντας ένα χαρακτήρα άνωθυμίας στη σύγχρονη ζωγραφική. Έδώ έγκειται και ένα μεγάλο παράδοξο της ιστορίας της τέχνης, που συνήθως περνάει άπαρατήρητο: ότι ενώ ή σύγχρονη ζωγραφική είναι αυτή που καλλιέργησε και έξιδανίκευσε τήν ύπεροχή της μορφής έναντι του θέματος, μπόρεσε να τό κατορθώσει φορτίζοντας μέ άποφασιστικό και αυτοδύναμο ρόλο τίς ιδέες – τίς έμμονες ζωγραφικές ιδέες που στη συνέχεια δίνουν τό λόγο και τήν ευστοχία σε έλάσσονα ταλέντα.

Τό φαινόμενο αυτό μπορούσε να βλαστήσει μόνο στο έδαφος του μοντερνισμού των πρώτων δεκαετιών του αιώνα μας, στα ποικιλόμορφα πολιτικά, κοινωνικά, καλλιτεχνικά άγωνιώδη αίτήματα για ελευθερία, που μέσα από τήν καταστροφή του πολέμου και τήν έξαθλίωση, συλλαμβάνουν τό όραμα και ζούν τήν ευφορία της άπελευθέρωσης. Φαινόμενο που μαρτυρεί διπλά: για τήν ευαισθησία του Δούκα να συλλαμβάνει και να μεταπλάθει ό,τι ύπηρχε στην περιορούσα άτμόσφαιρα, αλλά και για τή συγκυρία που άνέδειξε και γονιμοποίησε τό διαθέσιμο ανθρώπινο δυναμικό. Τό πώς φτιάχτηκε αυτή ή συγκυρία στον τόπο μας, αλλά και τό πώς καταποντίστηκε δίχως να άγγίξει και να μολιάσει τό κοινωνικό ζήτημα, είναι μιά άλλη ιστορία – μέ πολλούς αίχμαλώτους.

Πώς ή ανάγκη υποχρέωσε τόν Πέτρο 'Αμπατζόγλου νά γίνει σούπερμαν

του Mario Vitti

Ο Πέτρος 'Αμπατζόγλου ξεκίνησε όπως και άλλοι πεζογράφοι της ίδιας περίπου ηλικίας από λίγο πολύ παραδοσιακά διηγήματα. Τό 1962 συγκέντρωσε οκτώ διηγήματα, μάλλον σύντομα, σε τόμο, *Μέ τον Μινώταυρο*. Τά διηγήματα αυτά δέν παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, εκτός για όποιον θέλει νά τά ξαναδιαβάσει μέ τήν πρόθεση νά έρευνήσει στις σελίδες τους όρισμένα σημάδια πού προμηνύουν τά ώριμότερα έργα. Δέν μου είναι γνωστό αν μετά από αυτά και πρίν από τό μυθιστόρημα *Ίσορροπία τρόμου*, πού δημοσιεύτηκε τό 1964, μεσολάβησε τίποτ' άλλο. 'Αλλά ήδη στό έργο αυτό διαπιστώνουμε μιά διαχείριση του είδους μυθιστόρημα, ιδιαίτερα όσον αφορά τήν πλοκή και τούς «ήρωες», εκ μέρους ενός συγγραφέα πού δέν πιστεύει ακράδαντα στό παραδοσιακό μυθιστόρημα. 'Η προκλητική ειρωνεία μέ τήν όποία πιάνει τόν πρωταγωνιστή του, ένα μεσήλικα έμπορα παιχιδιών, άγαμο, πού περνά στά καλά καθούμενα τήν ύπαρξιακή του κρίση κι αναστατώνεται όλος ό ρυθμός τής ζωής του, δείχνει ότι ό Πέτρος 'Αμπατζόγλου άμφισβητεί καθολικά τό παραδοσιακό μυθιστόρημα, για τό όποιο άποτελεί κοινό τόπο ή άπροσδόκητη άφύπνιση του μεσήλικα μικροαστού, ή άνεπίτρεπτη δίψα του για ζωή και ή τελική και άναπόφευκτη ήττα του.

'Αντίθετα ό 'Αμπατζόγλου, αντί νά τσακίσει και νά άφανίσει τόν άνθρωπάκο του, του χαρίζει τή ζωή και τή χαρά τής ζωής, στά μέτρα πού ό ίδιος είναι σε θέση νά όνειρευτεί τή ζωή και τή χαρά τής ζωής. Στην περίπτωση του Θόδωρου 'Αμπάτη, πρωταγωνιστή του έργου, έχουμε έναν άνθρωπάκο στόν όποιο ό συγγραφέας, έπωφελούμενος από τή δύναμη πού του δίνει ή αυθαίρετη πράξη νά γράφεις μιά ιστορία μέ τήν έλευθερία τής φαντασίας, χαρίζει τις έπιτυχίες πού όλα τά άνθρωπάκια ποθούν κρυφά, έπιτυχίες στό χώρο τής γνώσης (τί είναι ή ζωή, από έπιστημονική άποψη) και του σέξ (μιά κοπέλα πρόθυμη νά ύπακούσει: στις όρμές του).

Ο Θόδωρος 'Αμπάτης μνειται στή νέα του ζωή, χάρη σε συμπτώσεις ευτυχέστατες, από δύο ανθρώπους πού τώρα πιάνει νά συχνάζει. Ο ένας είναι παλιός συμμαθητής του, μέ μικροαστικές συνήθειες και ύφος έπιτυχημένου άστου, ό άλλος ένα σοφό γεροντάκι, τυπικός έπιστήμονας, από αυτούς πού μάς έγιναν γνωστοί στις εικονογραφημένες ιστορίες έπιστημονικής φαντασίας. Ο 'Αμπάτης θαυμάζει και κρυ-

φοζηλεύει τούς δύο νέους του φίλους και ποθει άδίστακτα τις κόρες τους. Ο Πέτρος 'Αμπατζόγλου, σάν παντοδύναμος μυθιστοριογράφος, του χαρίζει μέ μεγάλη προθυμία τή δεκαπεντάχρονη κόρη του φίλου του.

Στό σχηματικό κόσμο πού ζωγραφίζει ό 'Αμπατζόγλου γελοιοποιείται ή συμβατική δίψα για έρωτα του πενηντάρη κάνοντας νά θριαμβεύσει τό σεξουαλικό του ένστικτο, δίχως νά έλευθερωθεί από καμία από τις προκαταλήψεις πού έχει κληρονομήσει από μιά συντηρητική κοινωνία (άνδρισμός, άνδρική έξουσία). Ο 'Αμπάτης είναι ένας άνθρωπος ίκανοποιημένος:

«Χαμογέλασε ευχαριστημένος μέ τή σκέψη πώς αυτό τό ανακάτωμα των πνευματικών του άνησυχιών μέ τις σαρκικές άπολαύσεις, ήταν κάτω από τόν έλεγχο του, πράγμα πού έδειχνε πόσο καθαρή ήταν ή κρίση του και πόσο ήξερε μέχρι τό βάθος τις ανθρώπινες άδυναμίες». (1978, σ. 62).

Ός εκ θαύματος, ό δειλός μαγκούφης πού ρίχνεται μέ εύκολία στις γοητευτικές περιπέτειες, είναι σε θέση τώρα νά ξεγράψει στά γρήγορα ό,τι δυσάρεστο μπορεί νά του συμβεί. 'Αν ή δεκαπεντάχρονη μικρούλα τόν έχει χώσει σε μιά ντουλάπα, στά γρήγορα και μέ τό θρακί στό χέρι, πρίν προλάβει νά άπολαύσει τά άγαθά πού του προσφέρονται μέ τόση εύκολία, δέν πειράζει. Τήν έπαύριο όλα πάνε μιά χαρά.

«Ένα ακόμα θαυμάσιο άποτέλεσμα τής μαγειρίας ήταν πώς ή χθεσινή θλιβερή περιπέτειά του στή ντουλάπα είχε κιόλας ξεχαστεί σάν νά είχαν περάσει χρόνια. 'Η μισοτελειωμένη έρωτική σκηνή μέ τήν παρθένα του φαινόταν άνόητη, αλλά δέν τόν στενοχωρούσε. Ίσα ίσα τήν αντιμετώπιζε μέ συμπάθεια σάν νά είχε συμβεί στήν έφηβική του ηλικία». (Ο.π., σ. 99).

Ο Πέτρος 'Αμπατζόγλου, από τή στιγμή πού παίρνει στά χέρια του τήν τύχη του Θόδωρου 'Αμπάτη, κοιτάζει μέ κάθε τρόπο νά του έτοιμάσει ενδιαφέρουσες περιπέτειες και έρωτικές άπολαύσεις ακριβώς έτσι όπως ό ίδιος θά μπορούσε νά τις είχε όνειρευτεί. 'Η τακτική πού άκολούθησε στην ευόδωση των πόθων του 'Αμπάτη ό 'Αμπατζόγλου δέν είναι καθόλου διαφορετική από εκείνη πού στήνουν οι εκδοτικές έπιχειρήσεις μέ κάποια εικονογραφημένα «κόμικς» έντελώς γκροτέσκ, προσφέροντάς τα ως πνευματική

Πέτρος Ἀμπατζόγλου

τροφή στις μάξες της μετακαπιταλιστικής κοινωνίας μας. Ὁ Πέτρος Ἀμπατζόγλου, πού ἔχει ἄλλους στόχους καί ἄλλες φιλοδοξίες, χρησιμοποίησε τήν ἴδια ἀκριδῶς φόρμουλα μέ τή φανερή πρόθεση νά ἀμφισβητήσει τόσο τά «κόμικς», καί τά παρασκήνια τῶν ὑποπροϊόντων τῆς ἐκδοτικῆς βιομηχανίας, ὅσο καί τά πλάσματά τους. Μέ τόν ἕνα καί μέ τόν ἄλλο τρόπο δείχνει, σέ ὄσους θέλουν νά τό καταλάβουν, μιά κοινωνία πού νοσεῖ. Τήν ἴδια στιγμή ὅμως πού μεταφέρει στό μυθιστόρημα αὐτόν τόν ἑτερογενή κόσμο, ἐφαρμόζει μιά συστηματική τακτική πού ἀποβλέπει στήν ὑπονόμευση τοῦ μυθιστορηματος ὡς λογοτεχνικοῦ θεσμοῦ, «ἔπος», τάχα, τῆς ἀστικής κοινωνίας ὅπως διαμορφώθηκε κατά τόν περασμένο αἰώνα.

Μέσα στά χρόνια τῆς δικτατορίας, τέλος τοῦ 1971, κυκλοφορεῖ τό *Θάνατος μισθωτοῦ*, μυθιστόρημα πού ἡ λογοκρισία τῶν συνταγματαρχῶν δέν τό ἐμπόδισε, ἴσως ἐπειδή ἡ ἀνατρεπτική ἐπανάσταση γιά τήν ὁποία γίνεται λόγος θρῖσκεται ὑπό τόν ἔλεγχο τῆς ἐξουσίας καί ματαιώνεται παταγωδῶς. Μέ τά ἀκόλουθα λόγια, τό *ἔξωφυλλο* τῆς ἐπανεκδόσης (1978), περιγράφει τήν υπόθεση:

«Ὁ Παῦλος Μπατής συλλαμβάνεται προληπτικά μέ τήν κατηγορία τοῦ ἀντικαθεστωτικοῦ καί κλείνεται σέ μιά πρότυπη φυλακή. Στό κτίριο αὐτό οἱ κατάδικοι ζοῦν ὅπως καί στίς πόλεις μέ δικά τους ὁμοίμορφα διαμερίσματα καί ἐργασία ἀνάλογη μέ τά προσόντα τους. Ἡ ἀφιξη τοῦ Μπατή δημιουργεῖ δυνατότητες γιά ἐπανάσταση πού εἶναι καταδικασμένη ἀφοῦ ἔχει προδοθεῖ ἀπό τήν ἡγεσία τῆς. Ὁ Μπατής ὅμως συνεχίζει τόν ἀγώνα».

Ἄν ἀφήσουμε ἀπ' ἔξω τίς ἐνδεχόμενες ἐρμηνεῖες τῆς ἀλληγορικῆς μετάθεσης ὅλης τῆς ὑπόθεσης στό φανταστικό ἐπίπεδο πού ὁ συγγραφέας πετυχαίνει μέ τό τέχνασμα τῆς «πρότυπης φυλακῆς», ἐδῶ ἔχουμε πρόσωπα λιγότερο τυποποιημένα σέ μιά κατεῦθυνση γκροτέσκ. Ὁ Μπατής δέν εἶναι ὁ Ἀμπάτης τῆς *Ἰσορροπίας τρόμου* (καί τά δύο ὀνόματα ἐπάγωγα τοῦ ὀνόματος τοῦ συγγραφέα, ἀλλά δέν μπορεῖ νά ξεφύγει ἡ σχέση τοῦ ὀνόματος Μπατής μέ τή λέξη μπατίρισμα). Εἶναι πλησιέστερα στή φυσιολογική κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλά ὅπως φυσιολογική δέν εἶναι ἐκ προοιμίου ἡ ὅλη κατάσταση, ἡ «πρότυπη φυλακή» πού πλαισιώνει τή δράση, ὅλα τά ἐπεισόδια γίνονται αὐτομάτως μή φυσιολογικά.

Ἡ «πρότυπη φυλακή» ἀποτελεῖ μιά πολύσημη μεταφορά. Εἶναι πρῶτα ἀπ' ὅλα διαφανῆς ἡ νύξη στή δικτατορία πού καταδυναστεύει τήν Ἑλλάδα κατά τά χρόνια ἐκεῖνα, ἀπαλλάσσοντας τούς κοινούς πολίτες ἀπό τίς φροντίδες πού δίνουν τά ἐλεύθερα καθεστώτα. Εἶναι ὅμως ἐπίσης καί μιά νύξη σέ καταστάσεις μονιμότερες πού, ἔστω μέ ἐλαττωμένη ὀξύτητα, πιέζουν τήν ἑλληνική (καί ὄχι μόνο τήν ἑλληνική) πραγματικότητα. Ὁ Μπατής, ὅταν καταφέρει νά δραπετεύσει, σχεδόν νοσταλγεῖ, μέσα στό δάσος ὅπου τρέχει νά κρυφτεῖ καί κρυώνει καί πεινᾷ, τίς ἀνέσεις τῆς «πρότυπης φυλακῆς». Ἐξάλλου, ἡ δραπέτευσή του ἀπό τόν τόπο ἀσφαλείας εἶναι κάτι τό ἀνάλογο μέ τήν ἐπανάσταση ἐναντίον τῆς ἐξουσίας πού ὀργανώνεται μέ τή συμμετοχή τοῦ Μπατή. Ἡ ἐπανάσταση εἶναι διοργανωμένη μέ τήν ἐπίδραση τῆς διεύθυνσης: μιά εὐκαιρία γιά τήν κεντρική ἐξουσία νά ἐντοπίσει

τά ἐπικίνδυνα στοιχεία, «ἕνα πρόσχημα γιά νά βγάλουν ἀπ' τή μέση τούς ἀνεπιθύμητους» (1978, σ. 130). Ὁ Μπαρά εἶναι τό κλειδί τοῦ διπλοῦ παιχνιδιοῦ. Αὐτός ἐνθάρρυνε τή στάση καί περιμένει τώρα τά ἀποτελέσματα κλεισμένος στό δωμάτιο τῆς Σωσῶς, στήν ὁποία ἔχει ὑποσχεθεῖ προαγωγή σέ ἰδιαιτέρα. Ἡ Σωσῶ

«... μέ μεγάλη ὑπομονή καί ἀγανάκτηση ἔπαιρνε ὅλη τή νύχτα στάσεις στό κρεβάτι καί κοιμήθηκε πιά τά χαράματα λουσμένη στά σάλια τοῦ Μπαρά, τό σῶμα τῆς σά σαλιγκάρι». (Ὁ.π., σ. 131).

Τό πρωινό πού τρώγει πεινασμένος ὁ Μπαρά εἶναι καί αὐτό χαρακτηριστικό καί ἀποκαλυπτικό γιά τή διαδικασία τυποποίησης στήν ὁποία ὑποβάλλει ὁ Ἀμπατζόγλου τά πρόσωπά του καί σ' αὐτό τό μυθιστόρημα:

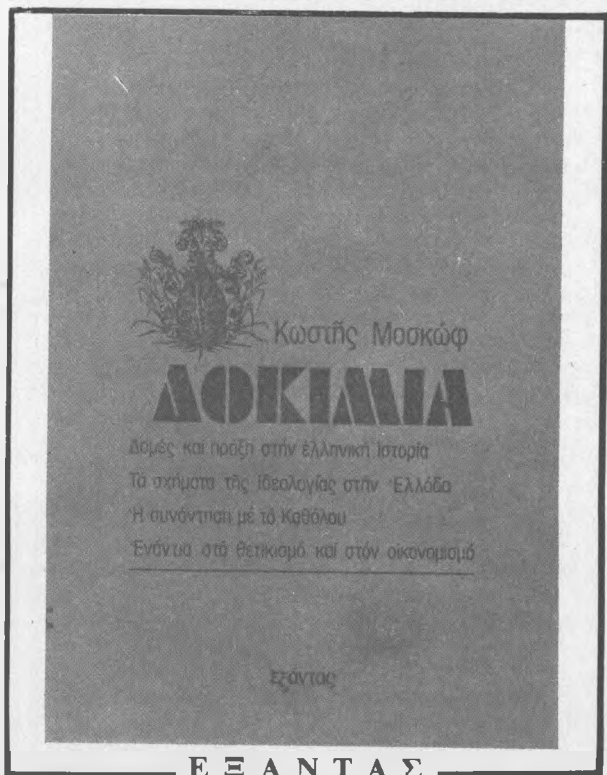
«Ὁ Μπαρά σηκώθηκε καί ἔφτιαξε τό πρωινό του. Ἐφαγε τρία ἀγᾶ μάτια, ἕνα πιάτο σαλάτα, ἕνα πιάτο κουάκερ μέ ντομάτα, καφέ». (Ὁ.π., σ. 132).

Ὁ Μπαρά, ὕστερα ἀπό τήν ἐπιτυχημένη μανούβρα του, θά προαχθεῖ σέ διευθυντής. Ὁ Μπατής θά συλληφθεῖ καί θά κλειστεῖ ξανά στήν ἴδια «πρότυπη φυλακή».

Ἡ μεταφορική ἢ ἀλληγορική διαχείριση τῆς ὅλης ὑπόθεσης κατέστησε δυνατή τή χρησιμοποίηση προσώπων ἀποδεσμευμένων ἀπό τήν ἀναγκαιότητα τῆς ἀληθοφάνειας. Παρά τή σαρκική καί διανοητική ὑπόστασή τους, τά πρόσωπα κυκλοφοροῦν ἔξω ἀπό τήν κλασική συμβατικότητα τοῦ μυθιστορηματος. Ὁ Πέτρος Ἀμπατζόγλου σκόπιμα ἔστησε αὐτά τά πρόσωπα μέ ἕναν τρόπο πού καί ἀπό μακριά τά δειχνεῖ πλαστά, καταδικασμένα νά ζοῦν μέσα σέ ἕνα χώρο πού εἶναι ὑποκατάστατο ἐνός ἄλλου, πραγματικοῦ, κόσμου. Τό διάβημά του αὐτό ἔχει πολλαπλές συνέπειες. Κατ' ἀρχήν, μέσα στά χρόνια τῆς δικτατορίας, τοῦ ἐπέτρεψε νά συλλάβει καί νά δημοσιεύσει ἕνα μυθιστόρημα μέ προκλητικές ἀναφορές στίς συνθήκες ἀνελευθερίας πού πραγματικά ὑπῆρχαν καί ἦταν ἀφόρητες γιά πολλούς. Κατά δεύτερο λόγο, μέ τό ἔργο του αὐτό ἔκανε ἕνα παραπέρα βήμα πρὸς τόν παροπλισμό τοῦ μυθιστορηματος ὡς θεσμοῦ λογοτεχνικοῦ. Στήν *Ἰσορροπία τρόμου* εἶχε μεταφέρει τόν κόσμο τῶν ἐπιστημονικο-ερωτικῶν κόμικς στό χώρο τῆς ἑλληνικῆς ἀφηγηματογραφίας. Στό *Θάνατος μισθωτοῦ*, ἂν προσέξουμε καλύτερα, μεταφέρει στό χώρο τῆς ἑλληνικῆς ἀφηγηματογραφίας τόν ἀπόηχο τοῦ πολιτικο-ερωτικοῦ κόσμου τῶν «κόμικς». Τό διάβημα αὐτό δέν πραγματοποιεῖται παθητικά, ὡς ἀπλή ἐπίδραση τῆς μυθολογίας τῶν μαζικῶν ἀναγνωσμάτων πάνω σέ ἕνα ἄβουλο πεζογράφο. Ἀντίθετα, ἡ ἀποδοχή αὐτῆς τῆς μυθολογίας γίνεται ἐκ προμελέτης, μέ ἀπόλυτη ἐπίγνωση τῶν ἐντυπώσεων πού προξενεῖ καί τῶν συνεπειῶν στίς ὁποῖες ἄγει. Ἡ χρησιμοποίηση ἀνθρώπινων τύπων καί σκηνογραφικῶν χώρων πού ἔχουν πρόδηλη τήν καταγωγή τους στά μαζικά προϊόντα τοῦ ἐκδοτικοῦ ὑπόκοσμου, ἐκφράζει μιά ἀναμφισβήτητη πεποίθηση ὅτι ἕνα «καλό» μυθιστόρημα, κατασκευασμένο δηλαδή μέ τούς κλασικούς κανόνες τῆς χρυσῆς ἐποχῆς του, δέν ἔχει πιά νόημα στίς σημερινές συνθήκες. Ἡ ὑπονόμευση αὐτῆ ὁδηγεῖ μέ τρόπο ὀλοφάνερο στήν κατάργηση τοῦ εἶδους.

Ἡ κατεύθυνση αὐτὴ στό ἔργο τοῦ Πέτρου Ἀμπατζόγλου, βγαίνει ὡς φυσική κατάληξη τῆς μεθόδου πού ἀκολούθησε κατά τὴ συγγραφή τῶν δύο μυθιστορημάτων πού εἶδαμε μέχρι τώρα. Παίρνει ὅμως ἰδιαίτερο φῶς καί ἀπὸ τὸ ἔργο πού ἦρθε ἀργότερα. Τὸ μυθιστόρημα πού δημοσίευσε τὸ 1972, *Ἡ γέννηση τοῦ Σούπερμαν*, καί οἱ δύο τόμοι ἀφηγημάτων, δείχνουν ὅτι ὁ Ἀμπατζόγλου δέν βρίσκει πιά ἱκανοποίηση στό ὑλικό καί στόν τρόπο ἐκμετάλλευσής του ὅπως τὰ εἶχε διαχειριστεῖ στὰ προγενέστερα μυθιστορήματα. Ἄν καί θά μπορούσε νά συνεχίσει μέ ἐπιτυχία τὴν παραγωγή μυθιστορημάτων στὴν ἴδια κατεύθυνση τοῦ παρελθόντος του (ἀλλὰ ὁ Ἀμπατζόγλου πιθανότατα ἦταν σέ θέση νά κατασκευάσει ἀνετα καί μυθιστορήματα παραδοσιακῆς σύλληψης), προχώρησε στὴν ἀποφασιστικὴ χειρονομία νά παραμερίσει τὰ «ψεῦδη» αὐτά, καί προτίμησε νά ἐκφραστεῖ ἀφηγηματογραφικὰ καταργώντας τὴ σύμβαση, δηλαδή τὸ νομιμοποιημένο «ψεῦδος» τῆς μυθιστορηματικῆς συνταγῆς. Ὅχι πιά πρόσωπα καί πλοκὴ μέσα στό χρόνο καί τὸ χροῖο, ἀλλὰ μιὰ ἀφήγηση πού δέχεται ὡς ἀποκλειστικό καί ἀνυπόκριτο κυρίαρχο τὸ ἴδιο τὸ πρόσωπο τοῦ ἀφηγητῆ. Πρῶτὴ ὕλη εἶναι δίχως περιττά προσχήματα τὸ πρόσωπο τοῦ συγγραφέα· ὄχι μόνο σύμφωνα μέ τὴν ἀδιάφυστη καί αὐτονόητη διαπίστωση ὅτι ὅλα τὰ μυθεύματα ἐφόσον βγαίνουν ἀπὸ ἓνα συγγραφέα εἶναι ἀναπόσπαστα ἀπὸ τὴν προσωπικὴ του ἐμπειρία, εἶναι αὐτοβιογραφικά, ἀλλὰ σύμφωνα μέ τὴν πεποίθηση ὅτι ὁ συγγραφέας πρέπει νά ἐγκαταλείψει τὴν πρόθεσή του νά κατασκευάσει ἓναν κόσμο αὐθύπαρξο κι ἀνεξάρτητο τάχα ἀπὸ τὸν συγγραφέα, γιὰ νά ἀφηγηθεῖ μέ ὄση ἐλικρίνεια γίνεται τὴν μόνη περιπέτεια, ἐντυπωσιακὴ ἢ ἀχαρῆ, πού γνωρίζει καλά, δηλαδή τὴν προσωπικὴ του περιπέτεια.

Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἐνδέχεται νά προκύψει μιὰ παρεξήγηση. Ἡ ἔκφραση «προσωπικὴ του περιπέτεια» μπορεῖ νά ἐκληφθεῖ ὡς ἀφορμὴ γιὰ ἓνα αὐτοβιογραφικό μυθιστόρημα. Πρέπει νά σπεύσω νά ἐξηγήσω ὅτι δέν ἐννοῶ αὐτὸ τὸ «εἶδος». Ἡ αὐτοβιογραφία εἴτε ἢ πλασματικὴ αὐτοβιογραφία σέ σχῆμα μυθιστορηματος, δηλαδή μιὰ ἀφήγηση ἀναδρομικὴ σέ πρῶτο πρόσωπο, εἶναι κάτι τὸ διαφορετικό. Ὁ Πέτρος Ἀμπατζόγλου στό μυθιστόρημα *Ἡ γέννηση τοῦ Σούπερμαν* δέν κάνει ἀναδρομικὴ ἀφήγηση. Στὸ μυθιστόρημα αὐτὸ ἀφηγείται τὰ πράγματα πού συμβαίνουν ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του καί μέσα του, τὴν ἴδια στιγμή πού αὐτὰ γίνονται. Καί ὡστόσο, πρέπει νά τὸ ποῦμε καί αὐτὸ ἀμέσως πρὸς ἀποφυγὴν μιᾶς ἄλλης παρεξήγησης, δέν πρόκειται γιὰ ἡμερολογιακὴ καταγραφή, δέν εἶναι ἡμερολόγιο. Πρόκειται μέ κυριολεξία γιὰ μυθιστόρημα, δηλαδή γιὰ ἀφηγηματικὸ λόγο πού σχηματίζει ἓνα ἔργο αὐτοτελές, ὄχι μιὰ διαδοχὴ ἀποσπασμάτων, μέ κάτι πού προχωρεῖ καί φτάνει στό ἀποκορύφωμά του, στό "τέλος" του, ἔστω κι ἂν αὐτὸ τὸ κάτι δέν εἶναι ἡ συνηθισμένη πλοκὴ τοῦ παραδοσιακοῦ μυθιστορηματος. Πῶς *Ἡ γέννηση τοῦ Σούπερμαν* εἶναι μυθιστόρημα κι ὄχι ἄλλο εἶδος ἀφηγηματικοῦ λόγου· πῶς ἡ ἔξωτερικὴ πλοκὴ τῶν ἐπεισοδίων μετατρέπεται σέ ἐσωτερικὴ περιπέτεια· πῶς, τέλος, ἡ καταγραφή σέ πρῶτο πρόσωπο περνᾷ ἀπὸ διαδοχικὲς καταστάσεις γιὰ νά καταλήξει σέ ἓνα τέλος, εἶναι διαδικασίες πού ἔχουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέ-

ΕΞΑΝΤΑΣ

Πέτρος Ἀμπατζόγλου

ρον για όσους καταγίνονται συστηματικά με την αφήγηματογραφία.

Πριν αποπειραθώ να περιγράψω με τί τρόπο ο Πέτρος Ἀμπατζόγλου εκθέτει τό υλικό του, πρέπει να πω με δύο λόγια ποιό είναι τό υλικό αυτό.

Κατ' αρχήν έχουμε ένα δεδομένο: ο συγγραφέας μιλά σε πρώτο πρόσωπο. Τό πρόσωπο αυτό έξ ορισμού είναι ταυτόσημο με τόν συγγραφέα. Τό δηλώνει ή σημείωση: «Όλα τά πρόσωπα και τά γεγονότα εκτός από μένα είναι φανταστικά» (αυτή ή δήλωση του Ἀμπατζόγλου, φυσικά, μπορεί να καλύπτει και μία νομική ποινική φύση φροντίδα, αν σκεφτούμε τή χρονιά, τό 1972). Ὁ Πέτρος, λοιπόν, τά χρόνια τής δικτατορίας βρίσκεται στό Λονδίνο με τήν Καίτη. Κάποτε δούλεψε διαφημιστής στην ηλεκτρική εταιρία τής Ἀθήνας. Τώρα δέν έχει καμιά επίσημη εργασία («τώρα κάθομαι, δηλαδή είμαι συγγραφέας», θά δηλώσει, σ. 37, στό γραφείο άλλοδαπών). Συναντά φίλους περαστικούς, όπως τόν Γιάννη πού ύστερα από «όχτώ χρόνια ξύλο και φυλακή για τήν ελευθερία» (σ. 15), στην πατρίδα, τώρα δέν έχει άλλη έγνοια παρά να τρέχει ελεύθερα με τήν παραμικρή αφορμή από τήν μία πόλη τής Ευρώπης στην άλλη. Αυτή ή άσκολη περιπλάνηση του Γιάννη είναι αλληλένδετη με τή διαβίωση έξω από τήν Ἑλλάδα και του ίδιου του Πέτρου.

Ἐκτός από μερικές συναντήσεις με φίλους, μία επίσκεψη στην διεύθυνση άλλοδαπών του Λονδίνου και τήν καθημερινή ζωή με τό διαστικό μαγείρεμα και τά άπλυτα πιάτα πού στοιβάζονται στην κουζίνα, δέν ξεχωρίζουν άλλα επεισόδια. Ἡ εμπρακτική και δηλωμένη δράση του διβλίου περιορίζεται σε αυτά τά υποτυπώδη. Ἡ τελευταία πράξη τής δράσης αυτής είναι ή επιστροφή του Πέτρου στην Ἑλλάδα για να προλάβει τήν έτοιμοθάνατη μητέρα του. Με άλλα λόγια μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι πλοκή έξωτερική, αλλαγές και μεταπτώσεις στην δράση δέν υπάρχουν. Αυτά, άναφορικά με όσα συμβαίνουν έξω από τόν Πέτρο. Γιατί πολλά άλλα συμβαίνουν μέσα στον Πέτρο, ως δράση τής μνήμης ή δράση με τή φαντασία.

Ἡ έξωτερική και ή έσωτερική ζωή του άφηγούμενου προσώπου αποτελούν μία και μόνη αδιάσπαστη κι αδιάλειπτη πραγματικότητα. Ἡ πρόσμιξη αυτή δέν είναι βέβαια ούτε εύρημα του Ἀμπατζόγλου ούτε άλλων πεζογράφων τής δικής του ηλικίας. Ἐκτός όμως από τόν τρόπο έναλλαγής τής δράσης με τή μνήμη, ο Ἀμπατζόγλου κατορθώνει να ζωντανέψει τό έργο του και με κάτι άλλο. Δέν του φτάνει να βάλει στο ίδιο επίπεδο, σε μία κατάργηση του αντικειμενικού παράγοντα χρόνος (και μάλιστα τό κάνει επιδεικτικά, συχνά δηλώνει «τώρα», με ένα τώρα ωστόσο κινητό μέσα στον χρόνο: «τώρα» είναι και τό σήμερα και ό,τι συντελέστηκε πέροι ή πρόπερι); εισάγει και μία φλέβα φανταστική πού γίνεται ολοένα πιο επίμονη και έξουδετερώνεται στο τέλος του έργου μέσα σε σελίδες πόνου κι άπορίας μεγάλης συγκινησιακής έντασης.

Ἡ έμβολή των σκηνών μνήμης στο κύριο σώμα τής δράσης δέν παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον από τεχνική άποψη. Από άποψη αισθητικού αποτελέσματος όμως πρέπει να πούμε, έστω διαστικά, ότι ή έμ-

βολή, με τό ερέθισμα συνειρμικών παραστάσεων, είναι έξαιρετικά άποδοτική.

Ἐκείνο πού είναι πιο προσωπικό χαρακτηριστικό του Ἀμπατζόγλου στην *Γέννηση του Σούπερμαν* είναι ή παρουσία φανταστικών επεισοδίων. Ἡδη στις πρώτες σελίδες του διβλίου ο Ἀμπατζόγλου πλάθει ένα «θανάσιμο έχθρό» (σ. 19), τόν Γκλασιάλ, και τόν στήνει στην γωνία του δρόμου. Είναι ένα κάθαρμα πού προκαλεί σπλαχνική άπόθεση στον Πέτρο: «διαστής» (σ. 19, 78), «κακοηθέστατο κτήνος» (σ. 56), «από ιδεολογία άνθρωπος του κακού και όχι από προσωπικό συμφέρον» (σ. 144). Ἐς προσθέσω ότι οι συμβουλές του Γκλασιάλ, πρακτικές και πανούργες, είναι για τό καλό του Πέτρου, είναι από κείνες πού κανονικά ακολουθοῦν άνθρωποι διαφορετικοί από τόν Πέτρο. Ὁ Γκλασιάλ, δέν τό λέει άνοιχτά ο Ἀμπατζόγλου, είναι ή άλλη όψη του Πέτρου. Ὁ συγγραφέας όμως δέν προδίδει τήν ύπαρξη του Γκλασιάλ, δείχνει να πιστεύει στην ύπαρξη αυτή, σαν να έπρόκειτο για ένα ύπαρκτό πρόσωπο του μυθιστορήματος, με τόν ίδιο άκριβώς τρόπο πού πιστεύει ότι ο ίδιος γίνεται σε' αλήθεια, ώρες ώρες, ένας Σούπερμαν. Τόν Γκλασιάλ και τόν Σούπερμαν δέν τους δλέπει όμως άπολύτως κανείς έξω από τόν συγγραφέα και τόν αναγνώστη. Ἡ διττή αυτή κατάσταση των φανταστικών προσώπων μέσα στο μυθιστόρημα μās επιτρέπει να πιστέψουμε κατά λέξη σε όσα υπερφυσικά συμβαίνουν και συγχρόνως μās επιτρέπει να έχουμε επίγνωση τής μη υλικής ύπαρξής τους. Με αυτό τό γόνιμο εύρημά του ο Πέτρος Ἀμπατζόγλου μās εισάγει σε ένα παιχνίδι εύκαμπο και εύέλικτο όπου και τά πιο τολμηρά μυθεύματα γίνονται πιστευτά δίχως καμιά δυσκολία.

Από τή μία πλευρά ο Πέτρος συγκεντρώνει σε ένα φανταστικό πρόσωπο, τόν Γκλασιάλ, κάποιες όρμές πού ο ίδιος καταπιέζει επειδή ή προσωπική του ήθική τις άπαγορεύει. Ἀπό τήν άλλη δημιουργεί ένα υπέρ-εγώ με υπεράνθρωπες και υπερφυσικές δυνάμεις, με άνώτερο ήθικό συναίσθημα με τό όποιο ταυτίζεται προθυμότητα, τόν Σούπερμαν. Ὅπως βλέπουμε, ο Πέτρος Ἀμπατζόγλου δέν φέρνει αντίσταση στους μύθους πού κατακλύζουν τά μέσα μαζικής επικοινωνίας, αλλά αντίθετα άποδέχεται τό παιχνίδι τους μετατρέποντάς το σε δικό του παιχνίδι, με δικούς του στόχους, πολύ διαφορετικούς, φυσικά, από τούς φτηνούς στόχους των κόμικς. Ὁ Γκλασιάλ από τή μία πλευρά, ο Σούπερμαν από τήν άλλη, σχηματίζουν έτσι έναν δυισμό πού συγκεντρώνει και συμπυκνώνει σε δύο αντιμετώπιμα πρόσωπα δύο αντίθετους ψυχισμούς. Παλιότερα ο δυισμός αυτός είχε δημιουργήσει στον άγγλοσαξονικό κόσμο τήν δυάδα Dr. Jeckyl and Mr. Hyde. Στην σελίδα 31 του διβλίου κάτι μās έξηγει ο Πέτρος Ἀμπατζόγλου για τή σχέση αυτή:

«Τώρα λοιπόν όπως μιλάμε αισθανόμαι πως αρχίζει ή μεταμόρφωση, κάτι σαν Dr. Jeckyl and Mr. Hyde, μία μεταμόρφωση όμως χωρίς ειδικό φάρμακο και κινδυνεύω από στιγμή σε στιγμή να άποκαλυφθώ πριν προφτάσω να τρέξω να κρυφτώ κάτω απ' τις κουβέρτες. Με πιάνει πανικός, τί θά γίνει λέω, αν παρουσιαστεί ξαφνικά ο Σούπερμαν και κάνει μπροστά

δίχως φανερή ἀφορμή. Στὴν ἀρχὴ μοιάζουν ξεκρέματα, ἀλλὰ καθὼς μᾶς γίνονται οἰκείοι μὲ τὶς ἐπανεμφανίσεις τους ὁ Θανάσης καὶ ὁ Βαγγέλης, ἀποδαίνει πρὸς εὐκολονόητη καὶ ἡ λειτουργία τους στὴν οἰκονομία τοῦ ἔργου. Ἄν προσέξουμε ὁμῶς καλύτερα, θὰ δοῦμε ὅτι ἤδη στὴν πρώτη ἐμφάνισή τοῦ ζεύγους, ἡ ἀφορμὴ εἶναι ἀρκετὰ διαφανής. Ἡ ἐνοχλητικὴ ἐμφάνισή τους συμβαίνει μόλις ὁ Πέτρος ἔχει πληροφορηθεῖ γιὰ τὸ πραξικόπημα καὶ κατὰ τὴ στιγμὴ πού πάει νὰ ζητήσει δουλειὰ ἀπὸ μίαν κυρία ἐφοπλιστοῦ (σ.21). Πρέπει νὰ ἀναφέρω τὴν παρέμβλητη αὐτὴ σκηνή:

«Ἐδῶ εἶναι κρατητήριο, δύο ἄντρες ἔχουν δέσει σ' ἓνα πάγκο ἓνα νεαρό καὶ ἓνα ἀστεία μεταξύ τους.

«Εἶναι σκληρὸ παιδί ὁ μικρός, τί λές Θανάση;»

«Ναί, σκληρὸ μὲ μαλακὰ ἀρχίδια».

Γέλανε κι ὁ Θανάσης λέει: «Ἄντε βάλε μπροστά τὸ ραδιόφωνο ν' ἀκούσουν τίς εἰδήσεις οἱ γείτονες». Καὶ τότε ἡ μουσικὴ καὶ οἱ κραυγές γίνονται ἓνα κι ὁ νέος ἀργότερα τρέμει χωρὶς πυρετό, εἶναι ριγμένος στὸ κελί μὲ μαζεμένα πόδια καὶ χέρια, χωρὶς δάκρυα, μὲ βουβὸ πόνο καὶ λέει: «Λίγο ἀκόμα καὶ θὰ περάσει, λίγο ἀκόμα». Καὶ τότε ἐγὼ πρέπει νὰ γίνω ἀόρατος καὶ νὰ διασχίσω τὴν ἀπόσταση Λονδίνου Ἀθηνῶν καὶ νὰ προλάβω τοὺς δημίους ἢ ν' ἀποσβέσω τὸ μαρτύριο».

Ἡ ἐπιταγὴ πού ὁ Πέτρος ἐκφράζει στὸ τέλος, «πρέπει», ἡ ἀνάγκη νὰ ἐπέμβει μ' ἓνα θαῦμα γιὰ ν' ἀποσβέσει τὸ μαρτύριο, εἶναι μιά ψυχικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἀφορμὴ ἀκαταμάχητη καὶ ἀσυγκράτητη. Τὸ ἀδίκημα ἐναντίον τοῦ ὁποίου δέν μπορεῖ νὰ κάνει τίποτα ὡς ἄνθρωπος τῆς δράσης, ὁ Πέτρος κοιτάζει νὰ τὸ καταπολεμήσει ὡς ἄνθρωπος τοῦ θαύματος, ὡς Σούπερμαν. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Πέτρος Ἀμπατζόγλου κάνει μὲ τὴ φαντασία, μὲ τὴ *genie*, ὅ,τι τοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ πραγματοποιήσει μὲ τὴν πράξη. Μὲ τὴ φαντασία ἐξισορροπεῖ τὴ δυσφορία ὅπου τὸν ἔχουν ῥίξει τὸ πραξικόπημα καὶ τὰ βασανιστήρια. Μὲ μεγαλύτερη συντομία μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Ἀμπατζόγλου μὲ τὴν οὐτοπία προσπαθεῖ νὰ ἐπανορθώσει τὴ δυστοπία.

Ἡ ἀποκάλυψη τῆς θαυματουργῆς δυνάμεις γίνεται στὸν Πέτρο μὲ ἓνα ἐπεισόδιο πού ξεφεύγει ἀπὸ τὸν ἔλεγχό του. Τὸ πρῶτο θαῦμα του εἶναι μιά δολοφονία. Ὁ Πέτρος κἀθεταί στὸ Χάιντ Πάρκ ὕστερα ἀπὸ μιά μέρα ἐξουθενωτικῆς περιπλάνησης γιὰ νὰ βρεῖ ἓνα φτηνὸ δωμάτιο, καὶ διαβάζει τὴν ἐφημερίδα του. «Ἐπαναστάσεις, σφαγές, ἀντεπαναστάσεις, ἐκτελέσεις, βασανιστήρια» (σ.29).

«Κοιτάζω μὲ μίσος τὴν ἐφημερίδα καὶ μέσα μου φουντώνει ἓνας φοβερός θυμὸς. Θυμὸς πού μεγαλώνει καὶ κάνει νὰ τρέμει τὸ ἀριστερό μου χέρι. Βλέπω τὸν καθωσπρέπει κύριο νὰ πλησιάζει. Τὸν ἀκολουθοῦν δύο δανέζικα σκυλιά. Ὁ κύριος αὐτὸς φορᾷ σπόρ σακάκι, παντελόνια ἱππασίας καὶ μπότες σάν καθρέφτη. Μουστάκι κοκκινωπὸ καὶ γυρισμένο ὑπερήφανα πρὸς τὰ πάνω, μαντίλι μεταξωτὸ στὸ λαϊμὸ καὶ λουλούδι στὸ πέτο. Περπατᾷ καὶ ὁ κόσμος εἶναι δικός του. Τὸν κοιτάζω ἐπίμονα στὰ μάτια. Γιὰ μιά στιγμὴ δείχνει ἐκ-

πληξη, στέκεται. Ἐνα δῆμα μπροστά, ἓνα πίσω. Στέκεται.

«Ὁχι, ὄχι», λέει. «Παρακαλῶ ὄχι».

Τὸν κοιτάζω μὲ φοβερό θυμὸ καὶ μίσος.

«Ὁχι, ὄχι», λέει. «Μή».

Βάζει τὸ χέρι στὴν καρδιά καὶ γονατίζει. Πέφτει. Ἐνα νεαρὸ ζευγάρι τρέχει.

«Νὰ καλέσουμε ἓνα φορεῖο γρήγορα», λέει ἡ κοπέλα. «Γρήγορα στὸ νοσοκομεῖο. Γρήγορα».

«Δέν χρειάζεται», λέω καὶ χαμογελῶ κι ὁ φοβερός θυμὸς μου σβήνει. «Δέν χρειάζεται. Εἶναι νεκρός».

Κακὴ ἀρχὴ αὐτὴ ἡ ὑπερφυσικὴ δολοφονία. Τὸ πρῶτο θαῦμα πού μπορεῖ νὰ κάνει ὁ Πέτρος, ὁ καταπιεσμένος καὶ κατατρεγμένος Ἕλληνας, γιὰ νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ἰσορροπία ἀνάμεσα σὲ αὐτοὺς πού ἔχουν καὶ αὐτοὺς πού δέν ἔχουν, εἶναι μιά πράξη ἐκδίκησης.

Εὐτυχῶς ὁμῶς ὁ Πέτρος θὰ πειθαρχήσει ἐγκαίρως τὴ δύναμη τοῦ Σούπερμαν πού ἀνακαλύπτει μὲ τὸν παραπάνω τρόπο στὸν ἑαυτό του καὶ θὰ τὴν κατευθύνει πρὸς ἀποδοτικὰ. Αἰσθάνεται μεγάλη ἔλξη νὰ τιναχτεῖ «σὰ βολίδα ἀπ' τὸ δωμάτιο μὲ μιά κατάμαυρη ἐφαρμοστὴ στολή», ἀόρατος, νὰ φτάσει στὸν ἄστρικό του κόσμο, ἐγκαταλείποντας χαρῆς καὶ λύπης τῆς γήινης ὑπαρξης, ἀλλὰ αἰσθάνεται ὅτι δέν μπορεῖ νὰ τὸ κάνει ἂν πρῶτα δέν πραγματοποιήσει ἓνα ἀναπόφευκτο αἴτημα (σ. 105-6).

Κατὰ τὸν τρόπο πού ἐμφανίζονται ξαφνικὰ τὰ στιγμιότυπα μὲ τοὺς μικροὺς Ἕλληνες βασανιστές, ἐμφανίζονται καὶ δύο μεγάλες ἐνότητες παρέμβλητες (ἀλλὰ τώρα πιά ὁ ἀναγνώστης ἔχει ξεπεράσει τὸ πρῶτο ξάφνιασμα καὶ ἀντιλαμβάνεται ὅτι οἱ σκηνές αὐτές εἶναι μέρος τῆς πλοκῆς).

Στὴν πρώτη παρέμβλητη σκηνὴ ὁ Πέτρος διαβάζει τὴν ἐφημερίδα ὅτι συνελήφθη ὁ ἐγκληματίας πολέμου Ράχτερ, κι ἀμέσως γίνεται ἀσυγκράτητη ἡ λαχτάρα του νὰ πετάξει καὶ νὰ πάει, πίσω στὸν χρόνο, στὸ στρατόπεδο πού διοικοῦσε ὁ Ράχτερ. Ἐδῶ βλέπουμε ἐπεισόδια φρίκης. Αὐτὲς μάλιστα οἱ σελίδες δημοσιεύτηκαν στὰ *Νέα κείμενα*, τὸν χειμῶνα 1972 (σ. 285-98). Ἡ πρώτη ἀντίδραση τοῦ Πέτρου-Σούπερμαν εἶναι νὰ ἀναστείλει τὸ κακούρηγμα, ἀλλὰ καταλαβαίνει ὅτι εἶναι πρὸς σωστὸ ἀντὶ νὰ «διακόψει τὴ ζωὴ, νὰ τὴ δικαιώσει» (σ. 86). Τελικὰ ὁ Σούπερμαν δέν κρατιέται καὶ πνίγει τὸν Ράχτερ. Τὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ μὲ τὸν ναζιστὴ θρῖσκεται σὲ ἄμεση συνάφεια μὲ μιά σκηνὴ τοῦ Θανάση καὶ τοῦ Βαγγέλη, πού ἀκολουθεῖ ἀμέσως μετὰ.

Ἡ δευτέρη μεγάλη παρέμβλητη ἐνότητα, πού συμπληρώνεται σὲ τρεῖς ἀποσπασματικὲς ὑποδιαιρέσεις, ἴσως γιὰ νὰ κρατήσει περισσότερο ἢ «ἐκδίκηση», ἔχει γιὰ πρωταγωνιστὴ τὸν ἀνακριτὴ (μεταμόρφωση τοῦ Σούπερμαν ἦτοι τοῦ Πέτρου) καὶ ἓνα «ἀρχηγὸ κράτους» πού «ἀπὸ μικρὸ παιδί ἀκόμα πίστευε πῶς μιά δικτατορία τῶν ἐκλεκτῶν πρέπει νὰ κυβερνήσει τὸν κόσμο» (σ. 108), καὶ τώρα φαίνεται νὰ παρεξηγήθηκε. Ὁ Σούπερμαν τὸν καταδικάζει νὰ τὸν βασανίσουν οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι πού αὐτὸς προσέλαβε γιὰ βασανιστές. Ἀλλὰ σὲ μιά ἄλλη συνάντηση, ὅπου ὁ δικτάτορας κάνει τὴν ἀπολογία τῶν βασανιστῶν, ὁ Σούπερμαν τὸν καταδικάζει νὰ τιμωρηθεῖ «ἀπὸ τοὺς

συναδέλφους με τόν καλύτερο επαγγελματικό τρόπο» (σ. 119).

Ὁ Γκλασιάλ ὁμως ἀμφισβητεῖ αὐτά τὰ θαύματα τοῦ Πέτρου καί προσπαθεῖ νά τόν βγάλει ἀπό τήν πλάνη του. Ἄν δέν υπάρχουν μάρτυρες πού νά εἶδαν τὰ θαύματα, ὑποστηρίζει ὁ Γκλασιάλ, εἶναι σάν νά μὴν ἔχουν γίνει ποτέ (σ. 140). Στήν τελευταία συνάντησή του, πρὶν ἐξαφανιστεῖ ὀριστικά, ὁ Γκλασιάλ λέει καί κάτι ἄλλο στόν Πέτρο:

«Λοιπόν, φίλε Πέτρο, δέχομαι πὼς μπορεῖς νά κάνεις θαύματα, ἀλλά τὰ θαύματά σου δέν εἶναι τοῦ Σούπερμαν ἀλλά ἀνθρωπάκου ταλαιπωρημένου» (σ. 144).

Σάν φουκαράς ταλαιπωρημένος πού εἶναι ὁ Πέτρος τό πολύ πολύ νά ἔχει τή φιλοδοξία τοῦ Καραγιόζη. Τό μόνο θαῦμα πού ζητᾶ εἶναι δέκα πιάτα φασουλάδα καί δέκα καρβέλια μεσημέρι βράδι. Πέντε αἰῶνες πρὶν, δέν θά ζητοῦσε ἄλλο θαῦμα ἕνας ἄλλος πεινασμένος χωριάτης πού βρέθηκε νά ζεῖ στή μεγαλούπολη, ὁ πανούργος Μπερτόλδος – μπορούμε νά προσθέσουμε μέ τή σειρά μας. Ἐξάλλου ὁ Πέτρος ἔχει ἐπίγνωση ὅτι στό βάθος κανένα θαῦμα δέν μπορεῖ νά γίνει, οὔτε μικρό οὔτε μεγάλο. Τό ὁμολογεῖ στόν ἑαυτό του καί στόν ἀναγνώστη στό τέλος τοῦ βιβλίου, ὅταν ὁ πόνος γίνεται ἀβάσταχτος καί τραγικά ἀληθινός, δίχως καμιά δυνατότητα ὑπεκφυγῆς. Ὁ Πέτρος βρίσκεται μπρὸς στήν ἐτοιμοθάνατη μητέρα του, πού βασανίζεται ἄδικα ἀπό τόν καρκίνο («δέν καταλαβαίνω γιατί ὁ Κύριος μέ βασανίζει σά βασανιστής, οἱ βασανιστές τή δουλειά τους κάνουν γιά νά ζήσουν ἀλλά ἐγώ ποτέ δέν τόν πείραξα κι ὁ Θεός νά τόν συγχωρεῖ γιά τό κακούργημα πού κάνει σ' ἕνα ἀνυπεράσπιστο ἄνθρωπο» σ. 150). Τό σπαρτακτικό καί ἀφελές παραμιλητό τῆς μάνας τελειώνει μέ αὐτά τὰ λόγια:

«Καί σὺ τώρα, παιδί μου Πέτρο, πού εἶσαι Σούπερμαν, πάντα τό ἤξερα πὼς δέν εἴσουν σάν τ' ἄλλα τ' ἀγοράκια ἀλλά κάτι τό ξεχωριστό καί τό σπουδαῖο, κάνε τώρα τό θαῦμα σου, τώρα εἶναι ἡ στιγμή νά κάνεις τό θαῦμα σου, τί περιμένεις, δέν ἔχουμε πιά καιρό. Ἐλά λοιπόν, παιδί μου Πέτρο, γιατί μέ λύπη μου βλέπω πὼς δέν ἀπαντᾷς, μὴ στεναχωριέσαι, δέν ἦταν τυχερό, μόνο δῶσε μου λίγο νεράκι νά δροσιστώ κι αὐτό μοῦ φτάνει, παιδί μου Πέτρο, ὁμως κάνε γρήγορα, σέ παρακαλῶ, γιατί μοῦ φαίνεται πὼς θέλω νά κοιμηθῶ καί θά κοιμηθῶ διψασμένη».

Ὁ Πέτρος δέν μπορεῖ νά κάνει θαύματα. Μέ αὐτό τό προσγειωμένο καί ὀδυνηρό συμπέρασμα τελειώνει τό βιβλίο, ἀποκαθιστώντας τίς πραγματικές διαστάσεις τῆς κοινῆς ζωῆς, τόν ἀναίτιο βασανισμό τοῦ ἀθῶου. Θαύματα μποροῦν νά γίνουν μόνο μέ τή φαντασία, ὄνειροπολώντας, ὅπως συμβαίνει στόν Πέτρο ξαπλωμένο νωχελικά στό κρεβάτι ἢ καθιστό σέ ἕνα παγκάκι τοῦ Χάιντ Πάρκ.

Ὁ Πέτρος Ἀμπατζόγλου, ἐρεθισμένος ἀπό τόν «φοβερό θυμό» του (σ.29), ἔκλεισε στό μυθιστόρημά του αὐτό τούς τραγικούς μύθους τοῦ καιροῦ μας: βασανιστές καί βασανιζόμενους, δικτάτορες φιλόανθρωπους καί ἀπροστάτεντους πολίτες, καί δίπλα σέ αὐτή τήν κλιδανιζόμενη ἀνθρωπότητα τούς μύθους ὑπερ-

ΟΔΥΣΣΕΑΣ

Σολωνος 116 - Αθνα 145 - Τηλ. 36.19.724

● ΕΡΝΕΣΤ ΜΑΝΤΕΛ

Ἡ τελευταία οἰκονομική κρίση

● ΓΕΡΤΡΟΥΔΗ ΣΤΑΪΝ

Ἡ αὐτοβιογραφία τῆς Ἄλις Τόκλας

● Ε. καί ΚΛ. ΓΚΟΥΤΜΑΝ

Στή μέση τοῦ κρεβατιοῦ τό ποτάμι εἶναι βαθύ

● ΤΣΕΖΑΡΕ ΠΑΒΕΖΕ

Τό φεγγάρι καί οἱ φωτιές

● Ε. καί ΝΤ. ΦΛΑΜΑΝ – ΠΑΠΑΡΑΤΙ

Τό παιδί – κορίτσι

ΠΑΠΑΔΗΜΑΣ

ΙΠΠΟΚΡΑΤΟΥΣ 8α, ΤΗΛ. 3627318

«ΤΑ ΔΥΟ ΝΟΜΠΕΛ»

ΑΝΔΡΕΑ ΚΑΡΑΝΤΩΝΗ

Γιά τόν Ὀδυσσεά Ἐλύτη

Ὁ Ποιητής Γ. Σεφέρης

(Πλήρης κριτική μελέτη τοῦ ἔργου τους)

φυσικής αντιμετώπισης του κακού, τόν Σούπερμαν των εικονογραφημένων με τὰ ἀφελή θαύματά του που μαρτυρούν πόσο μικρόψυχες είναι οί προσδοκίες του κοινού ανθρώπου. Ὁ συγγραφέας, παρά τίς ἐπανελημμένες ἀπόπειρές του νά προσφύγει στὰ ἀποκνήματα τῆς φαντασίας του καί νά ἱκανοποιήσει ἔτσι ὅ,τι δέν μπορεῖ νά ἱκανοποιηθεῖ στήν πραγματικότητα, μένει ἀνεπανόρθωτα ἄνθρωπος ἀοπλος κι ἀνυπεράσπιστος μέ ἐπίγνωση τῆς κατάστασης αὐτῆς.

Μέ τό ὕλικό που ἐνμέρει κοιτάξαμε ἀπό κοντά, ἀλλά προπαντός μέ τήν μέθοδο ἐκθεσης ὅσων μποροῦν νά συμβοῦν στήν καθημερινή ζωή καί ὅσων συμβαίνουν μόνο ἐπειδή τὰ φαντάζεται, ὁ Πέτρος Ἀμπατζόγλου δημιούργησε ἕνα μυθιστόρημα που ἀπομακρύνεται ἀπό τούς τρόπους που ἀκολουθεῖ τό παραδοσιακό μυθιστόρημα. Χάρη στόν διακριτικό καί εἰρωνικο-λυρικό χειρισμό των εὐρημάτων του, κατόρθωσε νά οἰκοδομήσει ἕνα πρωτότυπο μυθιστόρημα στά μέτρα των νέων καιρῶν. Τήν πλοκή, που ἄλλοτε οί μεγάλοι μυθιστοριογράφοι πραγματοποιοῦσαν μέ τήν δράση καί τήν περιπέτεια, ὁ Πέτρος Ἀμπατζόγλου τήν πραγματοποιεῖ μέ ἕνα ὑποκατάστατο τῆς δράσης, μέ τή φανταστική περιπέτεια. Τά παρέμβλητα ἐπεισόδια τῆς φανταστικῆς περιπέτειας ἀναπληρώνουν τήν ἐξωτερική ἀδράνεια.

Μετά ἀπό τό *Ἡ γέννηση τοῦ Σούπερμαν* ὁ Ἀμπατζόγλου δημοσίεψε μερικά ἀφηγήματα που στηρίζονται μέ αὐστηρή συνέπεια σέ μιά θεματογραφική ροή, που δέν ἀποδλέπει σέ μιά δομή συνθετότερη. Ἡ βασική τάση του συγγραφέα δέν ἀλλάζει. Στά *Παραμύθια τοῦ Πέτρου* (1974) ὅπως καί στήν *Προσωπική ἀποκάλυψη* (1978) ὁ Ἀμπατζόγλου ἐπιδιώκει μέ ἐπιτυχία τήν συμφύρμω τοῦ πραγματικοῦ μέ τό φανταστικό. Σέ ἕνα ἀπό τὰ πεζά του, μάλιστα, «Ἡ λύσσα», ἐκθέτει τήν ποιητική του καί ἐξηγεῖ πόσο ἀσυγκράτητη εἶναι ἡ ὁρμή νά θαυματοουργεῖς μέ τή φαντασία. Μέσα στή γοητευτική του παραφροσύνη ὁ συγγραφέας ἀποφεύγει τάχα νά γίνει γνωστή ἡ παντοδυναμία του καί ἐπομένως, συμπεραίνουμε ἐμεῖς, ἐμπιστεύεται μονάχα στά γραφτά του. Φοβάται μήν «ἦρθε ἡ ὥρα τῆς ἀποκάλυψης» (σ.59).

Τίς κρυφές του θαυματοουργές ἱκανότητες ὁ Πέτρος Ἀμπατζόγλου τίς ἐκδηλώνει στό «Ἐάλω ἡ πόλις», ὅπου περιφερόμενος στή Βενετία ὡς τουρίστας καί μελετώντας πόσα πέρασε ἡ Ρωμοσύνη μέ τίς συμφορές καί τούς ξεριζωμούς της, θά ἤθελε νά ἐξαλείψει ὅλη αὐτή τή βαριά ἐμπειρία ἀπό τό παρελθόν του ἔθνους. Ἡ θαυματοουργική του ἱκανότητα ἀποκορυφώνεται στήν «Ἀπελευθέρωση τῆς Κύπρου», ὅπου φαντάζεται μέ χιοῦμορ καί μέ πληγωμένη ἀγάπη ὅτι

οί Τοῦρκοι ἀποχώρησαν ἀπό τό νησί μέ μιά σειρά κομικά ἀτυχήματα. Ἡ ἀπελευθέρωση εἶναι ἔργο του Πέτρου που ἐνέργησε ξανά ὡς Σούπερμαν, ἦρθε σέ ἐπαφή μέ πρωθυπουργούς καί μέ προέδρους, μέ τόν Βάνς, καί κατόρθωσε τό ἀκατόρθωτο. Τό κείμενο αὐτό κυλᾷ μέ μιά ρευστότητα συναρπαστική, μέ μιά συνεχή μετάβαση ἀπό τό ὄνειρο στήν πραγματικότητα. Τό ἀγαθό αὐτό ὄνειρο του κοινού Ἕλληνα τῆς μάζας, κατοπτρίζει στούς διαλόγους του καί τίς ρητορείες σέ διασκέψεις, τόν λαϊκό προφορικό λόγο. Κάπου κάπου μιλά ὁ Καραγκιοζοπαίχτης, καί ὁ λαϊκός ἄνθρωπος φαντάζεται τούς Τοῦρκους νά τρώνε ἱμάμ-μπαϊντί καί μαλεμλιά (ἐνώ ὁ Πέτρος, ὅταν εἶναι Σούπερμαν, προτιμᾷ νά τρώγει χαδιάρια καί καπνιστούς σολομούς).

Στό ἀφήγημά του αὐτό καί στά ἄλλα των δύο τελευταίων τόμων του, ὁ Πέτρος Ἀμπατζόγλου ἔχει προωθήσει τόν ἀφηγηματικό του λόγο στήν πιό ἀνετη διατύπωσή του, στό σημεῖο ἐκεῖνο που καί ὁ ἴδιος τό ξέρεῖ ὅτι εἶναι δύσκολο νά πάει πέρα, ὅπου τό ὕλικό του στήν ἀβίαστη ροή του, χάρη στή φυσικότερη ἐναλλαγή φανταστικοῦ καί πραγματικοῦ, σμίγει μέ τήν πιό ἁρμονική του ἔκφραση παρασέρνοντας σέ μιά ἀσυνήθιστη ἀγαλλίαση καί τόν πιό δύσπιστο ἀναγνώστη. Ὁ Ἀμπατζόγλου, ἐπομένως μέ ἐπιτυχία ὁδήγησε στήν τελειότερη μορφή ἐκεῖνο που εἶχε πραγματοποιήσει στό *Ἡ γέννηση τοῦ Σούπερμαν*, τή δικαίωση τοῦ φανταστικοῦ, δίχως νά παραγνωρίζεται τό πραγματικό, ἀπεναντίας ἀφήνοντας νά καταλάβουμε πόσο ἀσῆκωτη εἶναι ἡ πραγματικότητα μέ ὅλες τίς εὐθύνες που μᾶς ἐπιβάλλει.

Ἐχω τήν ἐντύπωση ὅτι σπάνια στήν πρόσφατη ἀφηγηματογραφία ὁ συμφύρμω τοῦ φανταστικοῦ μέ τό πραγματικό ἐφαρμόστηκε σέ παρόμοια ἀνθρώπινη κλίμακα, μακριά ἀπό ἐκεῖνο τόν συγκινησιακό ἐρεθισμό που ὁδηγεῖ στήν ἐκζήτηση, καί που κάποτε, ὅταν ἀγγίξει τήν ὑπερβολική ἔνταση, γίνεται ἀνίσχυρος νά παρασύρει τόν ἀναγνώστη. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, τό γεγονός ὅτι μετά τό *Ἡ γέννηση τοῦ Σούπερμαν* ὁ Πέτρος Ἀμπατζόγλου δημοσίευσσε δύο τόμους μέ συνολικά τρεῖς σύντέσσερις ἐνότητες, ἀποσπάσματα ἐνός ἀγραφου μυθιστορήματος, μαρτυρεῖ τίς συνθετικές δυσκολίες που προκύπτουν ἀπό μιά παρόμοια μέθοδο γραφῆς, που ἀκολουθεῖ τή διττή πορεία φανταστικό/πραγματικό. *Ἡ γέννηση τοῦ Σούπερμαν* εἶναι ἕνα κανονικό μυθιστόρημα, ἀλλά εἶδαμε ποιά μέσα χρειάστηκαν γιά νά μετατρέψουν τήν ἀπλή ροή συνειδησης σέ μυθιστόρημα μέ πλοκή.

Μάιος 1979

Γιά μιά θεωρία τοῦ διηγήματος

Πρώτη προσέγγιση

τοῦ Παν. Μουλλᾶ

Πῶς θεμελιώνεται μιά θεωρία τοῦ διηγήματος; Καί τί καλύπτει τελικά ὁ ὅρος διήγημα; Στόν τόπο μας, ὅπου οἱ λέξεις δέ ζυγίζονται πάντοτε μέ ιδιαίτερη προσοχή, εἶναι γνωστή ἡ σύγχυση πού επικρατεῖ ὅταν χρειάζεται, ἀκόμη καί μέ μόνο τό κριτήριο τῆς ἔκτασης, νά χαρακτηριστοῦν ὀρισμένα ἔργα, εἴτε ἀπό τούς δημιουργούς τους εἴτε ἀπό ἄλλους, ὡς διηγήματα, νουβέλες ἢ μυθιστορήματα. Δυό-τρία παραδείγματα ἀρκοῦν: ἔργα καθῶς Ὁ κατάδικος καί Ἡ τμή καί τό χρῆμα χαρακτηρίζονται ὡς διηγήματα ἀπό τόν ἴδιο τό Θεοτόκη, ἐνῶ ὁ Λουκῆς Λάρας τοῦ Βικέλα ἀναφέρεται ἄλλοτε ὡς διήγημα, ἄλλοτε ὡς νουβέλα καί ἄλλοτε ὡς «πρωτότυπον μυθιστόρημα». ¹ Φυσικά, ἡ σύγχυση δέν εἶναι τεκμήριο ἀθωότητος: στό κάτω-κάτω μπορεῖ κανεῖς νά ἐπιλέγει ὅποια θέλει ἀπό τίς λέξεις πού θεωρεῖ συνώνυμες. Συνώνυμες; Ἴσως ὄχι ἀκριδῶς· πάντως ὁμοειδεῖς, ὁμοούσιες καί ὁμοιούσιες, μέ βασικές διαφορές στήν ποσότητα, ὄχι στήν ποιότητα. Ἔτσι τό μέγεθος ἐμφανίζεται καί στήν περίπτωση αὐτή (βρισκόμαστε στίς καλύτερες ὥρες ματα, ἐκτός ἂν ὑπάρχη καί ἄλλη τις πλὴν τοῦ μήκους διαφορὰ μεταξύ τοῦ δεκασελίδου καί χιλιοσελίδου ἔργου τοῦ κ. Σπανδωνῆ, τοῦ κ. Στεφάνου Ξένου καί ἄλλων ἡμῶν ζώντων καί νεκρῶν ἐφαμίλλων τοῦ Πονσόν Δέ Τεράιγ καί τῶν κονίκλων κατά τήν εὐτοκίαν». ² Ἀρχεῖα χρόνια ἀργότερα, ὁ Ἄρ. Π. Κουρτίδης εἶναι ἐξίσου ἀόριστος καί κατηγορηματικός: «Εἰς τούς νεωτέρους χρόνους τό μυθιστόρημα οὔτε ὡς πρὸς τόν σκοπὸν οὔτε ὡς πρὸς τά μέσα διαφέρει ἀπό

τοῦ θετικισμοῦ) ὡς τό σημαντικότερο καί τό πῶς σεβαστό διαφοροποιητικὸ στοιχεῖο. Ὅταν ὁ Ροῖδης, γύρω στὰ 1896, κατακεραυνώνει τούς Ἑλλήνες πεζογράφους στό σύνολό τους, δέ βλέπει σ' αὐτούς παρὰ μόνο ποσοτικές σχέσεις μέ τό ἀντικείμενό τους: «... οὐδ' ἑλλείπουν σεβασίως καί οἱ γράφοντες ἐκτενέστερα διηγήματα, καλούμενα διὰ τοῦτο μυθιστορητό διήγημα· διαφέρει μόνον κατά τήν ἔκτασιν ἢ τήν πλοκήν». ³

Ἄν χρειάζομασταν εὐκολες παρηγοριές, θά μπορούσαμε φυσικά ν' ἀναλογιστοῦμε ὅτι τέτοιες συγχύσεις δέν παρουσιάζονται μόνο στόν τόπο μας, κάθε ἄλλο· ἀρκεῖ νά θυμηθοῦμε τά προβλήματα πολλαπλῆς ὁρολογίας πού ὑπάρχουν στὰ γαλλικά (nouvelle, conte), στὰ γερμανικά (Erzählung, Kurzgeschichte, Novelle) ἢ στὰ ἀγγλικά (tale, short story, long short story, short novel). ⁴ Θά μπορούσαμε, ἀκόμη, νά πα-

* Ἀπόσπασμα ἀπό μιά ἐνρύτερη μελέτη πού δημοσιεύεται προσεχῶς ὡς εἰσαγωγή τῶν Νεοελληνικῶν Διηγημάτων τοῦ Γ. Βιζυηνοῦ, στή σειρά τῆς «Νέας Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης» τῶν ἐκδόσεων «Ἐρμῆς». Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ συγγραφέας ἐτοιμάζει ἀπό καιροῦ μιά συνθετικὴ ἐργασία γιά τό νεοελληνικὸ διήγημα.

1. Βλ., λ.χ. τό «Δελτίον τῆς Ἑστίας», ἀρ. 580, 7 Φεβρουαρίου 1888, σ. 4. Παρόμοια καί ὁ Κ.Φ. Σκόκος ἐννοεῖ τήν ἱστορία τοῦ διηγήματος ὡς ἱστορία, γενικότερα, τῆς ἀφηγηματικῆς πεζογραφίας: *Τό Ἑλληνικόν Διήγημα*, ἦτοι ἀπάνθισμα ἐκλεκτῶν διηγημάτων τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, τ. Α', Ἀθ. 1920, σ. 5 κέ.

2. Ἐμμανουήλ Ροῖδης, Ἄπαντα, τ. 5, φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Ἀλκῆς Ἀγγέλου, Ἀθ. 1978, σ. 354. Γράφω «γύρω στὰ 1896», γιὰ τό ἀχρονολόγητο αὐτὸ κείμενο τοῦ Ροῖδη (Ἐγχειρίδιον διηγηματογραφίας) φαίνεται νά ἔχει ὡς ἄμεση ἀφορμὴ τὰ Ἑλληνικά διηγήματα μετὰ τῶν εἰκόνων τῶν συγγραφέων, ἐκδοσὴ «Ἑστίας», Ἀθ. 1896.

3. Ἄρ. Π. Κουρτίδης, *Τό Ἑλληνικόν διήγημα μέχρι τῆς Ἐπαναστάσεως. Ὁ Ἀλέξ. Ραγκαβῆς ὡς διηγηματογράφος*, Ἀθ. 1921, σ. 12.

4. Βλ. σχετικὰ G. Gillespie, *Novella, Nouvelle, Nouvelle, Short Novel? A Review of Terms*, «Neophilologus», Ἀπρίλιος 1967, σσ. 117-127 καί Ἰούλιος 1967, σσ. 225-230.

Θεωρία του διηγήματος

ρηγορηθούμε, αν σκεφτόμασταν την ξένη καταγωγή των συγχύσεων αυτών: για το *Littre* (1863) λ.χ. το διήγημα δεν είναι παρά «είδος πολύ συντόμου μυθιστορήματος». Έτσι λοιπόν, το ένα είδος αποτελεί ποσοτική επέκταση του άλλου χωρίς λειτουργική αυτόνομη, και το πράγμα φαίνεται φυσικό. Απόδειξη ότι τέτοιες πεποιθήσεις μένουν ακλόνητες ως τις μέρες μας, αγγαίσιμες μάλιστα με το κύρος του αγγλοσαξονικού εμπειρισμού. Η πεζογραφία μετριέται με τόν πήχη. Αν γράφεις ως 10.000 λέξεις, γράφεις διήγημα· από 10.000 ως 50.000 λέξεις, γράφεις νουβέλα· τέλος από 50.000 λέξεις και πάνω, γράφεις μυθιστόρημα.⁵ Αλλά το σοβαρότερο πρόβλημα εδώ δεν είναι ο κίνδυνος να μπερδευτούν τα λογοτεχνικά είδη από ένδεχόμενα λάθη στο μέτρο των λέξεων· είναι η έμμεση όμολογία της άποτυχίας στην οποία οδήγησε και οδηγεί ακόμη (σε μία εποχή ωστόσο όπου η ανάλυση του αφηγηματικού λόγου σημείωσε αξιοθαύμαστη πρόοδο) ή προσπάθεια για έναν γενικό και συνολικό ορισμό του διηγήματος. Η σχετική βιβλιογραφία παρουσιάζεται μονότονη: είναι άμετρητες οι μελέτες που διαπιστώνουν τη δυσκολία ή την αδυναμία ενός τέτοιου ορισμού.⁶

Πού θ' αναζητήσουμε λοιπόν την «ουσία» του διηγήματος; Θά έλεγα με δυό λόγια: μέσα στην ίδια την ιστορία που επιβάλλει την παρουσία του νέου είδους, καθορίζοντας συνάμα τη μορφή, το περιεχόμενο και τις λειτουργίες του ως μεταβλητούς παράγοντες. Αν η συγχρονία δέ μας δίνει, στην περίπτωση αυτή, παρά μόνο γενικές και λειψές φόρμουλες, απομένει στη διαχρονία να καλύψει τις γυμνές επιφάνειες με ζεστή, ανθρώπινη ύλη. Από την άποψη αυτή, ορισμοί σαν τον ακόλουθο θα έπρεπε κανονικά ν' αποτελούν σήματα κινδύνου: «Διήγημα – είτε μικρό, είτε μεγάλο, νουβέλα, ρομάντζο, μυθιστόρημα – είναι το είδος του

δημιουργημένου με τή φαντασία λογοτεχνικού πεζού λόγου, που έχει σκοπό να μας παρουσιάσει με αφήγηση, δηλ. με πράξεις που έγιναν, χαρακτήρες, αντιπροσωπευτικούς τύπους ή κοινωνικών ομάδων ή τόπων ή εποχών».⁷ Ίδου τώρα ένας άλλος, μερικός ορισμός, βασισμένος αποκλειστικά στη μελέτη της ανώνυμης γαλλικής συλλογής *Cent Nouvelles nouvelles* (1462): «Διήγημα είναι η αφήγηση, τις περισσότερες φορές σύντομη, μιάς περιπέτειας συνήθως πρόσφατης και παρουσιασμένης ως πραγματικής, που κινεί το ενδιαφέρον με τόν άπροσδόκητο χαρακτήρα της».⁸ Ασφαλώς έχουμε εδώ τόν επικρατέστερο τύπο ενός ορισμένου ευρωπαϊκού διηγήματος της μεσαιωνικής εποχής. Κανένα στοιχείο του παραπάνω ορισμού δέ μένει άδικαίωτο λογικά και, θά πρόσθετα ακόμη, ιστορικά: το ζητούμενο (ένδιαφέρον του αναγνώστη) επιδιώκεται με συγκεκριμένες λειτουργίες που άλλοτε ολοκληρώνονται και συνδυάζονται ή μιά με την άλλη (συντομία, περιπέτεια πρόσφατη και παρουσιασμένη ως πραγματική, άπροσδόκητο). Ωστόσο θά ήταν αυθαιρεσία να δώσουμε στόν τύπο αυτόν δικαιοδοσίες που δεν του ανήκουν: σε τελευταία ανάλυση, ούτε η αντίθετη Βοκάκιου/Θερβάντες (που επαναλαμβάνεται στην περίπτωση Goethe/Kleist) ούτε η αντίθεση Maupassant/Τσέχοφ καλύπτεται απ' αυτόν. Όταν ο F. Schlegel, στά 1801, ορίζει το διήγημα ως έκφραση μιάς «καλυμμένης ύποκειμενικότητας» ασφαλώς μεταφέρει τό κέντρο βάρους στόν πομπό του μηνύματος, αλλά και πάλι δεν πετυχαίνει παρά μόνο μιά μερική προσέγγιση (μερική ακόμη και για τό ρομαντικό μοντέλο διηγήματος), έστω και αν βρίσκει οπαδούς ως τόν A. Hirsch.⁹

Και, για νά ξαναγυρίσουμε στόν τόπο μας: είναι αυτόνομο πώς ό,τι συλλαμβάνεται θεωρητικά και προωθείται από τόν κύκλο της «Εστίας» ως «γραμματολογικόν είδος νέον» συνδέεται άμεσα με τις ανάγκες που προορίζεται να καλύψει. Ακόμη καλύτερα: ό,τι ονομάζεται και είναι ελληνικό διήγημα, γύρω στά 1880, όφείλει όχι μόνο τή γένεσή του, αλλά και τή βασική φυσιογνωμία του, ακόμη και τή τεχνική του, σε μιά ορισμένη πραγματικότητα μέσα στην οποία προετοιμάζονται οι στοιχείαίς του και ολοκληρώνονται οι δυνατότητές του. Θά υπενθυμίσω εδώ, παραλείποντας άλλους εποσιοωδέστερους, μόνο τρεις σημαντικούς παράγοντες: α) τήν εξόρμηση του

5. E.M. Forster, *Aspects of the Novel*, Λονδίνο 1949, σσ. 9-10· πρβλ. Α. Σαχίνης, *Τό νεοελληνικό μυθιστόρημα*, 'Αθ. 1975, σσ. 10-11.

6. Για όσους θά ενδιέφεραν τά θεωρητικά προβλήματα του διηγήματος καθώς και οι σημερινές αναλύσεις του αφηγηματικού λόγου παραθέτω με χρονολογική σειρά μιά συνοπτική βιβλιογραφία: Sean O' Faolain, *The Short Story*, Ν. 'Υόρκη 1951 (*1974) – W. Pabst, *Novellentheorie Und Novellendichtung*, 'Αμβούργο 1953 – V. Propp, *Morphology of the Folktale*, 1958 (6' αγγλική έκδοση 1968, ιταλική 1966, γαλλική 1970, γερμανική 1972) – H. E. Bates, *The Modern Short Story*, Βοστώνη 1961 – Fr. O' Connor, *The Lonely Voice: A Study of the Short Story*, Ν. 'Υόρκη 1963 – περ. «Communications», άρ. 8, 1966 (τεύχος αφιερωμένο στη δομική ανάλυση τής αφήγησης. Έχει μεταφραστεί και στά ιταλικά) – *La théorie de la littérature*, Παρίσι 1966 (κείμενα Ρώσων φορμαλιστών, μεταφρασμένα στά γαλλικά από τόν T. Todorov) – D. Locicero, *Novellentheorie: The Practicality of the Theoretical*, Χάγη 1970 – J. Kunz, *Novelle*, Ντάρμστατ 1973 (θεωρητικά κείμενα και πλούσια βιβλιογραφία) – Cl. Bremond, *Logique du récit*, Παρίσι 1973 – περ. «Revue de littérature comparée», άρ. 4, 'Οκτ.-Δεκ. 1976 (τεύχος αφιερωμένο στην προβληματική του διηγήματος) – περ. «Poétique», άρ. 30, 'Απρίλιος 1977 (μέ πλούσια βιβλιογραφία για τήν ανάλυση τής αφήγησης) – Ian Reid, *The Short Story*, Λονδίνο 1977.

7. K. Κόντος, *Γεώργιος Βιζυηνός*, «Τό Νέον Κράτος» 2 (1938) 1415. Ανάλογα άστοχη είναι και μιά προσπάθεια (ορισμού του διηγήματος με πρότυπο τόν άριστοτελικό ορισμό τής τραγωδίας) από τό Φ. Φαρμάκη, *Τό νεοελληνικό διήγημα και άλλες μελέτες*, 'Αθ. 1962, σ. 51. Σημειώνω ότι οι εξισώσεις του ίδιου συγγραφέα (μυθιστόρημα = κοινωνία, νουβέλα = οικογένεια, διήγημα = άτομο) δεν οδηγούν παρά σε άπλοϊκές σχηματοποιήσεις.

8. R. Dubuis, *Les Cent Nouvelles nouvelles et la tradition de la nouvelle en France au Moyen Age*, Γκρενόμπλ 1973, σ. 126.

9. A. Fonyi, *Nouvelle, subjectivité, structure. Un chapitre de l'histoire de la théorie de la nouvelle et une tentative de description structurale*, «Revue de littérature comparée», δ.π., σ. 361 κέ.

τύπου, υποδομή όχι μόνο αναγκαία για την ανάπτυξη του διηγήματος, αλλά και αποφασιστική για την τυποποίηση ορισμένων χαρακτηριστικών του (γλώσσα, έκταση κ.ά.).⁶ β) την έπιρροή της λαογραφίας, καθοριστική όχι μόνο για τη θεματογραφία του «νέου είδους», αλλά και για την αφηγηματική του τεχνική (αφήγηση σέ πρώτο πρόσωπο, ύφος προσωπικής μαρτυρίας και καταγραφής υλικού κ.λπ.). γ) τέλος την κυριαρχία του επιστημονισμού, του εμπειρισμού και του θετικισμού, απαραίτητο θεωρητικό υπόβαθρο για μία συνειδητή στροφή από τη ρομαντική φαντασία προς την παρατήρηση και τη μνήμη: η άμεση παρουσία του αφηγητή καθορίζει αυτόματα και τη φύση του αντικειμένου του, μεταβάλλοντας το σέ σύγχρονο και πραγματικό, δηλ. σέ ντοκουμέντο.

Υπάρχουν ωστόσο και άλλες συντεταγμένες πού παρουσιάζουν ενδιαφέρον σέ μεγαλύτερες διάρκειες. Ἐς θυμηθούμε δύο κυρίαρχες πνευματικές δραστηριότητες μέ τίς όποιες συντηρείται ἡ δυναμική τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης σέ όλόκληρο σχεδόν τόν 19ο αἰώνα: τήν ἱστοριογραφία καί τήν ἀπομνημονευματογραφία. Καθμέμια τούς ἐκφράζει, αὐτόνομα ἀλλά καί συμπληρωματικά, τίς ἰδεολογικές ἀνάγκες τοῦ νεοσύστατου κράτους, ἐπιβάλλοντας σὺνάμα τό ὕφος τῆς, τόν ἰδιαιτέρο χαρακτήρα τῆς, τόν ξεχωριστό τρόπο γραφῆς τῆς. Ἡ ἱστοριογραφία ἀντιστοιχεῖ σ' ἓνα συνολικό ὄραμα τοῦ κόσμου. Προϋποθέτει τήν ὀλική γνώση τοῦ ἀντικειμένου καί ἐπισημοποιεῖ τό πρωτεῖο τῆς διαχρονίας. Εἶναι ὁ χώρος τῆς ἀφήγησης σὸ τρίτο πρόσωπο, δηλαδή ὁ χώρος τῆς ἀπόλυτης ἐποπτείας, ὅπου ὁ ἀφηγητής-παντογνώστης, παρόμοιος μέ τό Θεό, ἀποσύρεται ὀλότελα ἀπό τή δημιουργία του, προβάλλοντας τήν ἀντικειμενική καί συλλογική ἀλήθεια τῶν λεγομένων του. Ἐτσι στήν οὐσία, μιά τέτοια ἀπόλυτη παρουσία ἰσοδυναμεῖ μέ μιά ἀπόλυτη ἐξαφάνιση: ἔχουμε νά κάνουμε μέ τήν «ἀφήγηση τῶν περασμένων γεγονότων» πού ὁ Benveniste, σέ ἀντιδιαστολή πρὸς τό «discours», τήν ὀνόμασε «histoire» καί τήν περιέγραψε μέ ἄκρα σαφήνεια: «Τά γεγονότα παρατίθενται ὅπως συνέβησαν καί μέ τή σειρά πού ἐμφανίζονται στόν ὀρίζοντα τῆς ἱστορίας. Κανείς δέν ἔχει τό λόγο ἐδῶ· τά γεγονότα μοιάζουν νά ἐξιστοροῦνται μόνα τους. Ὁ βασικός χρόνος εἶναι ὁ ἀόριστος, πού εἶναι ὁ χρόνος τοῦ γεγονότος ἔξω ἀπό τό πρόσωπο ἐνός ἀφηγητή».¹⁰ Στήν ἴδια αὐτή λογική τῆς ἱστορικῆς ἀφήγησης ὑπακούει καί τό μυθιστόρημα πού κυριαρχεῖ ὡς τό 1880 περίπου.¹¹

Ἀπεναντίας, τό ἀπομνημόνευμα προϋποθέτει τή διάσπαση τοῦ συνόλου, ἀπαιτεῖ τή σχετικότητα, συγ-

κεκριμενοποιεῖ τή μετάβαση ἀπό τό συλλογικό στόν ἀτομικό χρόνο, ἀπό τή γνώση στήν ἐμπειρία, ἀπό τό ὀλικό στό μερικό, ἀπό τό γενικό στό εἰδικό. Ἐπιπλέον: σημαδεύει μιά κίνηση ἀπό τό γραφτό στό προφορικό, ἀπό τόν ἀόριστο στόν ἐνεστώτα καί, γιά νά ξαναχρησιμοποιήσουμε τήν ὀρολογία τοῦ Benveniste, ἀπό τήν *histoire* στό *discours*, ἡ τουλάχιστο στό *discours-histoire*.¹² Τό ἀπομνημόνευμα εἶναι ὁ χώρος τῆς ἀφήγησης στό πρώτο πρόσωπο, ὁ χώρος τῆς αὐτοβιογραφίας, τῆς παρατήρησης καί τῆς μνήμης, ὁ χώρος τῆς ταύτισης τοῦ ἀφηγητή μέ τόν πρωταγωνιστή τῆς ἀφήγησης. Θά πρόσθετα ἀκόμη: ὁ χώρος τῆς λογικῆς ἐνός ὀρισμένου διηγήματος. Ὁ G. Lukács τό κατάλαβε σωστά, ὅταν πρόσεξε ὅτι ὑπάρχουν νουβέλες μεγαλύτερες σέ ἔκταση ἀπό μερικά μυθιστορήματα: «Τό διήγημα παρουσιάζει ὡς οὐσιαστική διαφορά προπάντων τό γεγονός ὅτι δέν ἀποβλέπει ν' ἀπεικονίσει τή ζωή ὡς ὀλότητα».¹³

Ἄλλά οὔτε καί ὁ Ν.Γ. Πολίτης θά διαφωνοῦσε, ὑποθέτω, μέ μιά τέτοια διαπίστωση: τό διήγημα, ἔτσι ὅπως τό περιέγραφε ὁ ἴδιος στά 1883, δέν ἦταν ἓνα εἶδος πού ὀδηγοῦσε στή μερικότητα καί στό μονοκεντρισμό; «Περιστρεφόμενος εἰς ἔκθεσιν μιάς περιπετειῆς, ἡ εἰς ψυχολογικήν ἀνάλυσιν ἐνός αἰσθήματος, ἡ εἰς περιγραφῆν ἐνός χαρακτήρος, εἶναι προσφεύστατον εἰς ἀναπαράστασιν ἱστορικῶν σκηνῶν καί εἰκόνων τοῦ κοινωνικοῦ βίου, εἰς ἀναρρίψισιν τοῦ ἔθνικοῦ φρονήματος καί ἐμπνευσιν γενναίων αἰσθημάτων, ἀπαρτίζον ἅμα αὐτοτελεές καλλιτέχνημα ἐντός στενῶς διαγεγραμμένων ὀρίων».¹⁴

Δυστυχῶς, δέ διαθέτουμε αὐτήν τήν ἐποχή σχετικά μελετήματα, καί θά πρέπει νά ἐξετάσουμε μέ προσοχή τά δημοσιευόμενα ἀφηγηματικά ἔργα, τά σημειώματα τῆς «Ἐστίας» καί τήν ἀλληλογραφία τῆς, γιά νά συναγάγουμε κάποια, ὑποτυπῶδη ἔστω, θεωρητικά στοιχεῖα γιά τό διήγημα. Ὅπωςδήποτε, εἶναι φυσικό ὅτι ἡ προώθηση τοῦ νέου εἶδους στό ἱστορικό προσκήνιο, ἂν δέν ἀνοίγει τό δρόμο γιά γόνιμες συζητήσεις, ἐρεθίζει πάντως ὀρισμένες περιέργειες: «οὐδέν ἐν τῇ νοήσει ὁ μῆ πρότερον ἐν τῇ αἰσθήσει». Ἐτσι σ' ἓναν ἄγνωστο, ὑποψήφιο διηγηματογράφο τῆς, ἡ «Ἐστία» διευκρινίζει: «Ἐν ὀμως εἶναι ἀπαραίτητον, ἡ ἐν ὀ τῆς ἐν τῇ ἀναπτύξει αὐτοῦ· ἀπλή συναρμολῶγησις σκηνῶν δέν πληροῖ τούς ὀρους τοῦς ἀπαιτούμενους διά τό διήγημα (nouvelle)».¹⁵ Πράγμα πού προκαλεῖ τήν παρέμβαση ἐνός ἄλλου ἀναγνώστη, ὁ ὀποῖος ἐκθέτει στό περιοδικό τίς ἀντιρῶσεις του: ὅτι ἡ ἀπόδοση τῆς γαλλικῆς λέξης *nouvelle* μέ τή λέξη διήγημα, «δέν εἶναι προσφυής» (μολονότι προτιμότερη ἀπό τό «νέο λόγο» πού εἶχε προτείνει ὁ Θεαγ. Λιθαδάς στήν «Κλειώ» τοῦ 1882), ὅτι προσφεύστερος εἶναι ὁ ἀρχαῖος ὀρος «αἶνος» καί ὅτι τό *roman* δέν θά ἔπρεπε νά ἀποδοθεῖ ὡς «μυθιστορία», ὅπως τό καθιέρωσε ὁ Κοραῖς, ἀλλά ὡς «δραματικόν διήγημα».¹⁶

10. E. Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, I, Παρίσι 1966, σ. 241.

11. Μέ ἄλλα λόγια, ἔχουμε ἐδῶ τήν ἀφηγηματική λειτουργία πού ὁ Jean Pouillon τήν ὀνόμασε *vision «par derrière»*, διακρίνοντάς τήν ἀπό τήν *vision «avec»* καί ἀπό τήν *vision «du dehors»*: *Temps et roman*, Παρίσι 1946, σσ. 69-148. Γιά τίς λειτουργίες αὐτές, βλ. τίς συμπληρωματικές παρατηρήσεις τοῦ T. Todorov, *Les catégories du récit littéraire*, *Communications* ὀ.π., σ. 141 κέ., καί τοῦ M.J. Lefebvre, *Structure du discours de la poésie et du récit*, Neuchâtel 1971, σσ. 122-127.

12. J. Starobinski, *Le style de l' autobiographie*. «Poétique» 3 (1970) 259.

13. Μεταφράζω ἀπό τή γαλλική ἔκδοση τοῦ διδύλου του *Le roman historique*, Παρίσι 1977, σ. 273.

14. «Παράρτημα τῆς Ἐστίας», Δεκέμβριος 1883, σ. 1.

15. «Δελτίον τῆς Ἐστίας», ἄρ. 337, 12 Ἰουνίου 1883, σ. 3.

16. *Αὐτ.*, ἄρ. 340, 3 Ἰουλίου 1883, σ. 2.

Σχολαστικές παρατηρήσεις έξω από τὰ πράγματα, επίμονή στή γραμματική και στο λεξικό, μίζερη απασχόληση με τις λέξεις: Ξέρουμε ότι από ένα ανάλογο στάδιο είχε ξεκινήσει στην Αθήνα, μερικές δεκαετίες νωρίτερα, και η κριτική της νεοελληνικής ποίησης.

Άλλοτε πάλι ή «Έστία» ενθαρρύνει απροκάλυπτα αυτό που ο Ξενοπούλος ονόμαζε «πραγματικισμό». Ίδου λ.χ. ή απάντησή της σ' έναν άλλο υποψήφιο συνεργάτη της: «Τό διήγημά σας ελήφθη και άνεγνώσθη ευχαρίστως. Κύριον προσόν αυτού είναι ή ζωηρότης των διαλόγων, ή λιτή ακρίβεια των περισσοτέρων περιγραφών και ή αφελής απεικόνις των χαρακτήρων, ένιαχού δι' άτέχνων, αλλά πάντοτε χαριεστάτων γραμμών. Φαίνεται ότι τό πλείστον ελήφθη εκ του άληθούς και αυτό επιτυχώς διευπλώθη, άλλ' ό,τι δέν είδτε και ήθελήσατε να μαντεύσετε, να πλάσετε, αυτό είναι άχρουν, ψευδές».¹⁷

Μέ άλλα λόγια, αληθινό, και συνακόλουθα πραγματικό, δέ μπορεί να είναι παρά μόνο ό,τι έμπίπτει στην όραση και, γενικότερα, στίς αισθήσεις του παρατηρητή. Έτσι ή προσέγγιση της αλήθειας προϋποθέτει όχι μόνο τό θρυμματισμό της ολότητας, αλλά και τή σμίκρυνση του οπτικού πεδίου, δηλ. τήν προτεραιότητα του παρατηρητή-συγγραφέα: ή πραγματικότητα στο προσκήνιο, ναι, αλλά άκρωτηριασμένη και μοιρασμένη σε άτομικές εμπειρίες, κυρίως σε άτομικές μαρτυρίες πού, σε τελευταία ανάλυση, δέν πρόκειται ν' ανασυνθέσουν κανένα ένιαίο και δυναμικό όραμα του κόσμου. Ότι μετά τό 1880 ό έπιμερισμός του συνόλου κυριαρχεί ως σύστημα σκέψης, φανερώνεται τόσο με τή μετάβαση από τό (ιστορικό) μυθιστόρημα στο (ήθογραφικό-νατουραλιστικό) διήγημα όσο και μ' ένα πλήθος από άλλες πνευματικές πρωτοβουλίες: στροφή από τή γενική προς τήν τοπική ιστορία, έκδοση συλλογών με τοπικά δημοτικά τραγούδια, άπασχόληση με τις ντοπιολαλιές κ.λπ. Στοχαστής του καιρού του, ό Κωστής Παλαμάς (ό ποιητής των *Τραγουδιών της πατρίδος μου* με τήν ειδικότερη σημασία της λέξης «πατρίδα») παραθέτει ένθουσιασμένως τό ακόλουθο χωρίο του Παλαδιαμάντη: «Όπου γενικότης, εκεί έπιπολαιότης. Διά να είναι τις έμβριθής, πρέπει να έγκύπτη εις βαθείαν των πραγμάτων μελέτην». Και ό Παλαμάς συμπεραίνει: «Μακρυνά από τή λέπρα των γενικοτήτων! όπου γενικότης έπιπολαιότης. Παντού τά συγκεκριμένα, τά χειροπιαστά· ζωγραφίες των πραγμάτων, όχι άρθρα· να ή λυδία λίθος της μελέτης της βαθείας! Πρόσωπα, όχι δόγματα. Εικόνες, όχι φράσεις. Κουβέντες όχι κηρύγματα. Διηγήματα, όχι άγορεύσεις».¹⁸

Λέξεις-κλειδιά ή λέξεις-συνθήματα μιάς ολόκληρης εποχής πού προσπαθεί να λυτρωθεί από τή ρητορεία του ρομαντισμού, να στηρίξει τή «μελέτη» της στίς μεθόδους των θετικών επιστημών και ν' άνιχνεύσει τήν πραγματικότητα με τήν ανάλυση και τήν παρατή-

ρηση (φυσικά και με το νατουραλιστικό διήγημα). Ό Ζολα μιλούσε για άντικατάσταση της φαντασίας «par l' étude exacte des choses et des êtres»,¹⁹ ό Παλαδιαμάντης μιλά για «βαθείαν των πραγμάτων μελέτην» και ό Παλαμάς για «έπισταμένη μελέτην του πραγματικού».²⁰

Συνέδεσα όμως παραπάνω τό διήγημα με τό απομνημόνευμα, και όφείλω εδώ να διευκρινίσω πώς περισσότερο δομική παρά γενετική θεωρώ μιά τέτοια σχέση: ή συγχρονία μας οδηγεί και στίς δυό περιπτώσεις στην ίδια προτεραιότητα του μερικού, πράγμα πού στην αφηγηματική πράξη ισοδυναμεί με τήν κυριαρχία του πρώτου προσώπου. Έπειτα οι καιροί έπιβάλλουν τή λογική τους: τί αξία μπορεί να έχει ή λεγόμενη δημοουργική φαντασία; Ό ρόλος της είναι να παράγει «πραγματικά» ντοκουμέντα, έτσι όπως τήν ήθελε ό Ροΐδης στό 1900, ταυτισμένη άπόλυτα με τή μνήμη και άχρηστη ακόμη και στον ποιητή «όστις ουδέν πράγματι δημιουργεί, αλλά μόνον αισθάνεται, ένθυμείται και συνδυάζει».²¹ Απομνημονευματογράφος λοιπόν ό δημιουργός; Όπωςδήποτε, ή συχνότητα μερικών τίτλων της εποχής δέν είναι συμπτωματική: έχουμε τά *Απομνημονεύματα του Διαβόλου* του Fr. Soulié, τά *Λαυριακής μετοχής απομνημονεύματα* του Α. Βλάχου, τά *Απομνημονεύματα Ρώσου μεγιστάνου* του Τουρκένιερ, τά *Απομνημονεύματα ενός δυστυχούς* του Στ. Ξένου, τά *Απομνημονεύματα διδασκάλου* του Θ. Φ. Κωνσταντινίδη κ.ά.²²

Φυσικά, τά απομνημονεύματα εναλλάσσονται με κάθε λογής γραφτά ντοκουμέντα-άτομικές μαρτυρίες: αυτόβιογραφίες, σελίδες ήμερολογίου, ταξιδιωτικές έντυπώσεις, επιστολές.²³ Όταν ή μνήμη εξαντλεί τά αποθέματά της, ή πρωτοβουλία περιέρχεται στην

19. E. Zola, *Le roman expérimental*, Παρίσι, Garnier-Flammarion, 1971, σ. 124. Πρδλ. και τήν παλαιότερη διακήρυξη του (1866): «Nous sommes poussés, malgré nous, vers l' étude exacte des faits et des choses»: E. Zola, *Le bon combat*, Παρίσι, Hermann, 1974, σ. 65.

20. *Άπαντα*, τ. 2, σ. 155. Άξίζει να παρατηρηθεί ότι τώρα ή «μελέτη» άφορά κυρίως ή συνδλώνει (με τήν έννοια της connotation) τό διήγημα, ενώ παλαιότερα άποτελούσε συνειδητή διαμαρτυρία προς τό ρομαντικό χαρακτήρα του μυθιστορηματος. Ένα σχόλιο του Ζολα για τόν όρο roman (μυθιστόρημα), στό 1880, είναι διαφωτιστικό: «Η λέξη αυτή θυμίζει παραμύθι, μυθολογία, φαντασία, κάτι πού βρίσκειται σε άμεση αντίθεση με τά πρακτικά πού συντάσσουμε έμεις. Ήδη, πριν από 15-20 χρόνια, ή αυξανόμενη άκαταλληλότητα του όρου είχε καταστεί φανερή και ύπήρξε μιά στιγμή όπου έγινε προσπάθεια ν' αναγραφεί στό εξώφυλλο ή λέξη "μελέτη": E. Zola, *Le roman expérimental*, ό.π., σ. 228. Ό άναγνώστης θά θυμηθεί, ως αντίστοιχη στό γράμματά μας, τήν περίπτωση του Ροΐδη: «Η πάπισσα Ίωάννα» (1866) ύποτιτλοφορείται «μεσαιωνική μελέτη».

21. Έμμανουήλ Ροΐδης, *Άπαντα*, ό.π., σ. 302.

22. Βλ. «Δελτίον της Έστίας», άρ. 321, 20 Φεβρουαρίου 1883, σ. 2, και άρ. 349, 4 Σεπτεμβρίου 1883, σ. 1 και άρ. 657, 30 Ίουλίου 1889, σ. 3.

23. Συλλογίζομαι λ.χ. ανάλογα έργα του Α.Ρ. Ραγκαβή (*Έκδρομή εις Πόρον*, 1863), του Δ. Βικέλα (*Όδοιπορική άναμνήσεις*, 1865) ή του Γ. Δροσίνη (*Άγροτικά έπιστολάι*, 1882). Η αντίθεση του Benveniste *histoire/discours* (βλ. παραπάνω) θά μας βοηθούσε ίσως να προωθήσουμε τήν τυ-

17. «Εικονογραφημένη Έστία», άρ. 16, 22 Άπριλιου 1890, σ. 3.

18. Κ. Παλαμάς, *Άλέξανδρος Παλαδιαμάντης*, «Η Τέχνη», Άπρίλης 1899, σ. 138 [=Άπαντα, τ. 10, σ. 314.]

παρατήρηση. Τυπική περίπτωση λογοτέχνη της εποχής, ὁ Γ. Δροσίνης (ὁ καλύτερος ἴσως μαθητὴς τοῦ Ν.Γ. Πολίτη καὶ τοῦ Δ. Βικέλα) ἀναχωρεῖ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1883 γιὰ τὸ Μεσολόγγι καὶ τὸ Ἄγρινο, «ἐνθα θέλει διατρίψει ἐπὶ τριμηνίαν, σκοπῶν ν' ἀσχοληθῆ εἰς περιγραφὴν τῶν μερῶν ἐκείνων τῆς Ἀκαρνανίας, περιλαμβάνουσαν ἤθη, ἔθιμα, παραδόσεις, καὶ ἐν γένει τὸν κοινωνικὸν βίον καὶ χαρακτῆρα τῶν κατοίκων καὶ τὴν φυσικὴν κατάστασιν τοῦ τόπου».²⁴ Δημοσιογραφικὸ ρεπορτάζ; Ἀδιάφορο· καὶ ἡ διηγηματογραφία χρησιμοποιεῖ τὶς ἴδιες μεθόδους: τὸ σημαντικό εἶναι ἡ ἄμεση παρουσία τοῦ συγγραφέα-παρατηρητῆ. Ὅταν, μερικὰ χρόνια ἀργότερα, ὁ Δροσίνης, γράφοντας σχολικὰ διηγήματα παρμένα ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, ἀναρωτιέται «ἂν προτιμότερα θὰ ἦτο ἢ ἐξ ἀντικειμένου ἀπεικόνισις ἢ ἢ ἐξ ὑποκειμένου ἀφήγησις», ἢ ἀπάντησίν του (δηλ. ἢ ἀπάντησι τοῦ *Λουκῆ Λάρα*) δέ μᾶς ξενίζει καθόλου: «Προτιμῆθη δέ ὁ δεῦτερος τρόπος ἵνα κατασταθῶσι τὰ πράγματα ζωντανότερα διὰ τῆς συμμετοχῆς καὶ τῆς δράσεως αὐτοῦ τοῦ ἀφηγουμένου. Ἄλλως δέ ἀναμφισβήτητον εἶναι ὅτι ἢ ἐκ πρώτου προσώπου διήγησις ἐμποιεῖ πλείονα ἐντύπωσιν οὐχὶ μόνον εἰς τοὺς παῖδας, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς μεγάλους. Ὁ τρόπος οὗτος τῆς ἐκθέσεως ἔχει καὶ ἕτερον προσόν, ὅτι παρεντίθενται τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, οὐχὶ μονομερῆ καὶ ἀσύνδετα, ἀλλ' ἐν ἀλληλουχίᾳ καὶ συνεχείᾳ διὰ τῆς συμμετοχῆς τοῦ ἱστοροῦντος».²⁵

Ἔτσι λοιπόν, μετὰ τὸ 1879 ὁ Λουκῆς Λάρας εἶναι πανταχοῦ παρών. Τὸ διήγημα-ἀπομνημόνευμα δέ θὰ μπορούσε νὰ βρεῖ καλύτερο πρότυπο. Γιατί τί ἄλλο

πολογία τοῦ διηγήματος, διακρίνοντας δύο βασικά μοντέλα: α) τὸ διήγημα-ἱστορία (βασισμένο στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους τοῦ ρήματος, στὴν ἀπουσία τοῦ ἀφηγητῆ ἢ καὶ στὴν παρουσία του, μὲ κυρίαρχο τὸ ἀφηγηματικὸ στοιχεῖο καὶ τὴ μνήμη, ὅταν ἢ ἀφήγησις γίνεται σὲ πρῶτο πρόσωπο)· β) τὸ διήγημα-μαρτυρία (βασισμένο κυρίως στὸν ἐνεστώτα, μὲ κυρίαρχο τὸ στοιχεῖο τῆς περιγραφῆς καὶ τῆς παρατήρησης, ἔτσι πού νὰ συγχωνεύονται ἐδῶ καὶ ἄλλα εἶδη τοῦ γραφοῦ λόγου: ρεπορτάζ, χρονογράφημα, ταξιδιωτικὸ ἡμερολόγιο, ἐπιστολικὸ ἀφήγημα κ.ἄ.). Ἄν τὰ δύο αὐτὰ μοντέλα δέν πιστοποιούν παρά ἐνμέρει μόνον τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ ρομαντισμὸ στὸ νατουραλισμὸ, ἐκφράζουν ὁμως εὐγλωττα τὴν ἀντίθεση *Maupassant*/Τσέχωφ καὶ, γενικότερα, τὴν πορεία πρὸς τὸ μεταγενέστερο διήγημα.

24. «Δελτίον τῆς Ἑστίας», ἀρ. 337, 12 Ἰουνίου 1883, σ. 2. Ὁ Δροσίνης δημοσίευσε λίγους μῆνες ἀργότερα τὶς ἐντυπώσεις τοῦ ταξιδιοῦ του μὲ τὸν τίτλο «Ροῦμέλη». Βλ. «Ἑστία» 16 (1883) 562-566, 593-596, 645-649 καὶ 692-697.

25. Γ. Δροσίνης, *Διηγήσεις ἀγωνιστοῦ*, Ἄθ. 1889, σ. 94. Ἀξίζει ἐδῶ ν' ἀναφερθεῖ πῶς, ὅταν στὸ δεύτερο διαγωνισμὸ διηγήματος (1884) τῆς «Ἑστίας», τὸ «Ἑλληνικὸ ἀγῶνος τριακοσιᾶδραχμον ἐπαθλον» θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς κριτὲς ὅτι «στερεῖται τεχνικῆς πλοκῆς», ὁ νεαρὸς συγγραφέας τοῦ Γρηγόριος Ξενόπουλος ἀπάντησε ἐπιστρατεύοντας καὶ αὐτὸς τὸ κύρος τοῦ *Λουκῆ Λάρα*: «Ἐν τῇ διηγήσει προὔτιμῆσα, ὡς λέγω ρητῶς, τὴν φυσικὴν καὶ κατὰ σειρὰν ἐκθεσιν τῶν γεγονότων κατὰ μίμησιν τοῦ *Λουκῆ Λάρα* τοῦ κ. Βικέλα, πρῶτα δυσκολώτερον τὸ κατ' ἐμέ τῆς τεχνικῆς πλοκῆς, ἦν ἐπιζητεῖ ἢ ἐπιτροπεία τοῦ ἀγῶνος...». Βλ. Γρηγόριος Δ. Ξενόπουλος, *Ἑλληνικὸ ἀγῶνος τὸ τριακοσιᾶδραχμον ἐπαθλον*, Ἄθ. 1885, σ. 83.

εἶναι αὐτὴ ἡ «αὐτοβιογραφία γέροντος Χίου» παρά ἓνα ἀφήγημα βασισμένο στὴ γραφτὴ ἐμπειρία ἐνὸς ὑπαρκτοῦ προσώπου, δηλ. στὸ ἴδιο τὸ χειρόγραφο τοῦ Λουκᾶ Τζίφου;²⁶ Βέβαια, ὁ Βικέλας δέν εἶναι ἓνας οὐδέτερος «ἐκδότης», ὅπως παρουσιάζεται· μεταπλάθει ἐλεύθερα τὸ ὕλικό του, τὸ πλουτίζει μὲ τὶς προφορικές διηγήσεις τοῦ ἠρώα του, τὸ προσαρμόζει στὶς ἰδεολογικὲς ἀπαιτήσεις τοῦ 1878 (ἄς μὴν ξεχνᾶμε, ἀλήθεια, καὶ τὰ καθοριστικὰ γεγονότα τῆς χρονίᾳς αὐτῆς). Ἐπειτα, τὸ πρόβλημα δέν εἶναι πιά ἡ συνάντησι τοῦ ἀτόμου μὲ τὴν ἱστορία, ἀλλὰ ἡ ἀναδίπλωσι, ἢ ἀποστράτευσι καὶ ἡ φυγὴ του πρὸς τὴν καθημερινότητα.²⁷ Ἄν οἱ ἀπομνημονευματογράφοι τοῦ '21 ἐξιστοροῦν κυρίως τὴ δράση τους, ὁ Λουκῆς Λάρας ἀφηγεῖται ἀποκλειστικὰ τὰ βασανὰ του. Γιατὶ νέα συνθήματα χρειάζεται νὰ ριχτοῦν, μαζί μὲ τὸ διήγημα, γύρω στὰ 1880: σπιτικό, νοικοκυροσύνη, περιουσία, οἰκογενειακὴ ζωὴ. Τί νόημα μποροῦν νὰ ἔχουν πιά οἱ ἱστορικὲς περιπέτειες καὶ οἱ ἄσκοπες παλικαριές γιὰ μιὰ καλοκαθισμένη ἀστική κοινωνία; Ὅτι προέχει τώρα εἶναι ἡ διερεύνησι τοῦ «παρόντος» καὶ τοῦ «πραγματικοῦ» (δηλ. ἢ συνέχισι τοῦ παρελθόντος μὲ ἄλλα μέσα). Ὁ κανόνας ἐνδιαφέρει περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐξαιρέσι, τὸ καθημερινὸ ἀπὸ τὸ σπάνιο, ἢ συγχρονία ἀπὸ τὴ διαχρονία, ἢ οἰκογένεια ἀπὸ τὴν πατρίδα, ἢ μερικότητα ἀπὸ τὴν ὁλότητα, τὸ σχετικὸ ἀπὸ τὸ ἀπόλυτο. Ἔτσι στὸ τέρας μιᾶς διαδικασίας πού ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ ἀπομνημόνευμα στὸ *Λουκῆ Λάρα* καὶ ἀπὸ τὸ *Λουκῆ Λάρα* στὴν προτεραιότητα τῆς παρατήρησης καὶ τῆς μνήμης (μὲ ἄλλα λόγια στὸν ἐξοβελισμό τῆς φαντασίας), ἐμφανίζεται τὸ διήγημα ὡς «αὐτοτελὲς καλλιτέχνημα ἐντὸς στενῶς διαγεγραμμένων ὁρίων» (Ν.Γ. Πολίτης). Καὶ τότε ἐρχεται ὁ Γ.Μ. Βιζυηνός. Εἶναι ἡ στιγμή ὅπου παρουσιάζονται τὰ πεζογραφημάτα του μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ μορφὴ πού ἔχουν στὰ μάτια τοῦ Παλαμά, καὶ ὄχι μόνον στὰ μάτια τοῦ Παλαμά: «ἐντυπώσεις καὶ ἀναμνήσεις τῶν παιδικῶν χρόνων, τῆς νεανικῆς ἡλικίας, ὡς εἰδὸς τι οἰκογενειακῶν ἀπομνημονευμάτων...».²⁸

26. Βλ. σχετικὰ Α. Σαχίνης, *Παλαιότεροι πεζογράφοι*, Ἄθ. 1973, σ. 93 κέ.

27. Γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τῆς ἱστορικῆς προοπτικῆς μετὰ τὸ 1848 καὶ γιὰ τὴ στροφή τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἱστορικοῦ μυθιστορηματος, ὅπως λ.χ. ἐκφράζεται μὲ τὴ *Salammô* (1862) τοῦ Flaubert βλ. τὶς ἀναλύσεις τοῦ G. Lukács, ὁ.π., σ. 190 κέ.

28. Κ. Παλαμάς, *Τὰ πρῶτα κριτικά*, Ἄθ. 1913, σ. 138 [=Ἄπαντα, τ. 2, σ. 160]

Η ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΞΠΡΕΣΙΟΝΙΣΜΟ

1.

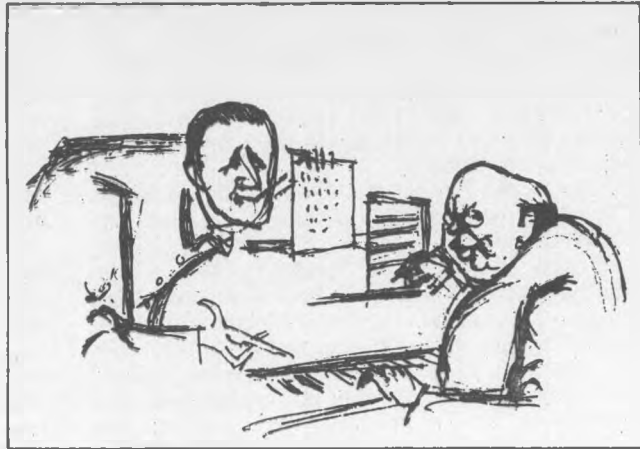
Εισαγωγικό σημείωμα

Με τον τίτλο αυτό είναι γνωστή μία διαμάχη – κατ' εὐφημισμὸν συζήτηση – πού ξέσπασε, στά χρόνια 1934-1939, μέσα στους γερμανόγλωσσους, κυρίως,¹ ἀριστερούς, κομμουνιστές και ἀντιφασίστες διανοούμενους, λογοτέχνες και καλλιτέχνες. Πολλά περιοδικά, ἀριστερά και μὴ, στους κόλπους και στήν περιφέρεια τῆς Τρίτης Διεθνούς, ἀνοίξαν τίς στήλες τους στους συζητητές: *Internationale Literatur*, *Die Neue Weltbühne*, *Das Wort*, ἄν και ἡ ἐμβέλεια και ὁ ἀντίκτυπος τῆς διαμάχης ὑπερβαίνουν κατά πολύ τὸ ἀναγνωστικό κοινό τῶν περιοδικῶν αὐτῶν. Ἀντικείμενο τῆς διαμάχης: ὁ κληρονομιά τοῦ ἐξπρεσιονισμοῦ στή σύγχρονη γερμανική λογοτεχνία και τέχνη· ἀντικείμενο πού μετατράπηκε ἄρδην σέ ἀφορμή για νά κουβεντιαστούν, ρητά ἢ ὑπαινικτικά, και ἄλλα γενικότερα, παρεμφερή ἢ ἀπόμακρα, πάντως καιρία, ζητήματα: ὁ ρεαλισμός στήν τέχνη, τὸ νόημα και τὸ ἔργο τοῦ μοντερνισμοῦ, ἡ μορφή και τὸ περιεχόμενο, ἡ κοινωνική διάσταση τῆς τέχνης, ἡ λαϊκότητα· ἄλλα και ἡ πολιτική τῆς Τρίτης Διεθνούς, ἡ πολιτική κατάσταση στή Σοβιετική Ἐνωση, ὁ ἀντιφασιστικός ἀγώνας. Βρισκόμαστε, ἄς μὴν τὸ ξεχνάμε, μέσα στόν ἐφιάλτη τῆς ναζιστικῆς δικτατορίας, στά πρόθυρα τοῦ παγκοσμίου πολέμου· και οἱ Γερμανοὶ πού συζητοῦν για τὸν ἐξπρεσιονισμό εἶναι ἄνθρωποι χωρὶς πατρίδα· Ἡ βραχύβια ἐποχή τῆς Βαϊμάρης – μέ τὴν καλλιτεχνική ἀνθοβολή, τὴν πολιτική ἀγωνία και τὸν ὄραματισμό, μέ τίς πάμπολλες ἐργατικῆς ἐξεγέρσεις και τίς δυὸ κομμουνιστικῆς δημοκρατίες, μέ τούς φιλελεύθερους, τούς σοσιαλδημοκράτες και τούς σπαρτακιστές, τὸ θρίαμβο και τὴν ἐξόντωση, μέ τὴν ἀνάσα τῆς εἰρήνης και τὸ βραχνά τῶν ρεβανσιστών – αὐτὴ ἡ ἐποχή ὑπῆρξε ἡ ἀντιφασική τους πατρίδα, σηματοδοτώντας τὴν πολιτική και καλλιτεχνική τους ἐνηλικίωση. Κουβεντιάζοντας για τὸν ἐξπρεσιονισμό, ἐξόριστοι πιά, στρατευμένοι κομμουνιστές, «συνοδοιπόροι» ἢ και πολιτικά ἄποροι, οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ διεκδικοῦν και διακυβεύουν κάτι περισσότερο, πῶς ζωτικό και πῶς σκληρό, ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ ἐπαλήθευση τῆς ἀποψῆς τους. Γεγονός πού μεγαθύνει και τὴ θεωρητικὴ σημασία τῶν ὄσων πρόλαβαν νά ποῦν.

Τμήμα τῆς συζήτησης για τὸν ἐξπρεσιονισμό εἶναι και ἡ διαβόητη διαμάχη Μπρέχτ – Λούκατς· διαβόητη, γιατί μετά ἀπὸ τὴ δημοσίευση τους τὸ 1967 (κυρίως μετά ἀπὸ τὰ κινήματα τοῦ 1968) τὰ κείμενα τοῦ Μπρέχτ θά ἀποτελέσουν τὴν πρώτη ἕλη για μιά δεύτερη, ριζική κριτικὴ τῆς σταλινικῆς παράδοσης, για μιά καινούρια ἀριστερὴ ἀποψη τῆς τέχνης και τῆς λογοτεχνίας. Θά πρέπει ὥστόσο νά σημειώσουμε ὅτι ὅσον ἀφορὰ τὴ συζήτηση για τὸν ἐξπρεσιονισμό, ὁ Μπρέχτ δέν εἶναι ὁ κύριος δημόσιος ἀντίπαλος τοῦ Λούκατς. (Τὸν ρόλο αὐτὸ ἀναλαμβάνουν ἄλλοι). Τὰ δύο κείμενα τοῦ Μπρέχτ πού ἀκολουθοῦν, μαζί μέ ἀρκετὰ ἀκόμη για τὸν ἐξπρεσιονισμό και τὸ ρεαλισμό, πρωτοδημοσιεύονται μόλις τὸ 1967, ἔντεκα χρόνια μετά τὸ θάνατο τοῦ Μπρέχτ,² στή συλλογὴ δοκιμῶν *Schriften zur Literatur und Kunst* (Γραπτὰ για τὴ Λογοτεχνία και τὴν Τέχνη) ἀπὸ τίς δυτικογερμανικῆς ἐκδόσεις Suhrkamp. Στὴ συζήτηση για τὸν ἐξπρεσιονισμό ὁ Μπρέχτ ὑπῆρξε περισσότερο ὡς συγγραφέας, μέ τὴ θεατρικὴ κυρίως παραγωγή του, και λιγότερο ὡς θεωρητικός. Ἐπομένως περιχαράκωνοντας τὴ συζήτηση στὰ πλαίσια τῆς «διαμάχης Μπρέχτ-Λούκατς», τὴ φτωχαίνουμε ἀνεπανόρθωτα, σέ πρόσωπα και σέ ἀπόψεις, και τῆς ἀφαιροῦμε τὴν πραγματικὴ τῆς ἱστορία.

Ἄς ξεκινήσουμε μέ τὴν προϊστορία τῆς ἱστορίας μας: Ὁ Λούκατς ἀρχίζει νά ἀσχολεῖται συστηματικά μέ τὴ μελέτη και τὴν κριτικὴ τῆς λογοτεχνίας, ἀφοῦ ἔχει ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὰ καθήκοντά του ὡς ἀνωτέρου καθοδηγητικοῦ στελέχους στὸ ΚΚ Οὐγγαρίας. Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1931 δημοσιεύει στὸ περιοδικὸ *Linkskurve*³ μιά δριμύτατη κριτικὴ για τὰ μυθιστορήματα τοῦ Willi Bredel και στὸ τεῦχος τοῦ Ἰουλίου-Αὐγούστου 1932 τοῦ ἴδιου περιοδικοῦ μιά ἐξίσου δριμεία κριτικὴ για τα μυθιστορήματα τοῦ Ernst Ottwalt.⁴ Αἰτία τῆς ἐπίθεσης: ὅτι και οἱ δύο συγγραφεῖς ὑποκαθιστοῦν τὴν κλασικὴ μυθιστορηματικὴ χαρακτηρισία μέ τὸ δημοσιογραφικὸ ρεπορτάζ, τὴν ἀνάπτυξη τοῦ μύθου μέ τὸ μοντάζ (τεχνικῆς πού χρησιμοποιεῖ συχνά και ὁ Μπρέχτ καθὼς και ἄλλοι νεωτεριστές συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς, ὅπως λόγου χάρη ὁ Ντὸς Πάσος, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου θά τὸ συναντήσουμε συχνά στὰ σχετικὰ κείμενα).

Θά πρέπει νά σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι ὁ Λούκατς,

Bertolt Brecht και Hannu Eisler.

τόσο στις λογοτεχνικές όσο και στις πολιτικές του απόψεις, είναι αρκετά απομονωμένος τήν εποχή αυτή. Είναι γνωστό ότι η απομάκρυνσή του από τήν άμεση πολιτική δράση στά 1929 οφείλεται στο γεγονός ότι διαφώνησε με τή μεσορανούσα τότε γραμμή του «σοσιαλισμού», υποστηρίζοντας απόψεις συγγενικές με τή μετέπειτα γραμμή περί «λαϊκού μετώπου». Καί στις απόψεις του για τή λογοτεχνία ὁ Λούκατς, ἤδη ἀπό τὰ 1931, προλείπει τὸ ἔδαφος ὅπου ἀργότερα θὰ βλαστήσει ἡ «μετωπική» πολιτιστική πολιτική τῆς Τρίτης Διεθνούς.

Ἔτσι τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1934, κι ἐνῶ ἡ «ὑπερραριστερή» γραμμή τῆς Διεθνούς πνέει τὰ λείσθια, ὁ Λούκατς δημοσιεύει στὸ *Internationale Literatur* (πού ἐκδίδει ὁ Γ.Ρ. Μπέχερ) μιά ἀνοιχτὴ καὶ ὀξύτατη ἐπίθεση κατὰ τοῦ ἐξπρεσιονισμοῦ μετὸν τίτλο: «Ἀκμή καὶ παρακμὴ τοῦ ἐξπρεσιονισμοῦ» («Grösse und Verfall des Expressionismus»). Μετὸν ἐπικράτηση τῆς γραμμῆς τοῦ Λαϊκοῦ Μετώπου, οἱ απόψεις τοῦ Λούκατς κερδίζουν ἔδαφος καὶ ἀρχίζουν πιά νὰ διαδραματίζουν καθοριστικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τῆς τρέχουσας ἀριστερῆς «αἰσθητικῆς». Τὸ 1936, μετὰ ἀκόμη ἄρθρο πού ἔχει τὸν τίτλο «Ἀφήγηση ἢ περιγραφή;», θὰ ἐπανελεθῆι στὰ περί μυθιστορήματος, γιὰ νὰ ἐκθέσει τίς, ὀλοκληρωμένες πιά, απόψεις του γιὰ τὸ ρεαλισμό.⁵

Στὸ μετὰξὺ, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1935, τὸ «Διεθνὲς Συνέδριο Συγγραφέων γιὰ τὴν Ὑπεράσπιση τῆς Κουλτούρας» (Παρίσι), ἀποφασίζει μετὰξὺ ἄλλων νὰ ἰδρύσει ἕνα γερμανόφωνο λογοτεχνικὸ περιοδικὸ ὡς ὄργανο τῆς ἀντιφασιστικῆς πάλης τῶν ἐξοριστῶν γερμανῶν λογοτεχνῶν. Συντακτικὴ ἐπιτροπὴ ὀρίζεται ἢ ἀκόλουθη: Willi Bredel, μέλος τότε τοῦ KPD (KK Γερμανίας), ὁ Μπέρτολτ Μπρέχτ καὶ ὁ συγγραφέας Leon Feuchtwanger, φιλελεύθερος «φίλος» τῆς ΕΣΣΔ. Τὸ *Das Wort* – ἔτσι ὀνομάστηκε τὸ ἐντυπο – ἐκδίδεται στὴ Μόσχα, ἀπὸ τὸ 1936 ἕως τὸ 1939. Κανεὶς ἀπὸ τὰ τρία μέλη τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς δὲν θὰ μετὰσχει οὐσιαστικὰ στὴ διαμόρφωση τῆς φυσιογνωμίας τοῦ ἐντύπου. Πιὸ ἐνθουσιώδης ἐμφανίζεται καταρχὴν ὁ Φόυχτβανγκερ· ὁ Μπρέχτ εἶναι καὶ θὰ παραμείνει ἐπιφυλακτικὸς, περιορίζοντας τὴ συνεργασία του στὸ ἐλάχιστο, ἐνῶ ὁ Μπρέντελ πολὺ σύντομα θὰ φύγει γιὰ νὰ πολεμήσει στὴν Ἰσπανία. Τὸ

περιοδικὸ θὰ μεταβληθεῖ οὐσιαστικὰ σὲ δῆμα τῶν ἀπόψεων τοῦ Λούκατς, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὸ 1938 ἐγκαθίσταται μόνιμα πιά στὴ Μόσχα. Βασικὸς συντελεστὴς τῆς ἔκδοσης: ὁ δημοσιογράφος καὶ ἠθοποιὸς Fritz Eppenebeck, θαυμαστὴς τοῦ Λούκατς.

Ἀπὸ τίς στήλες τοῦ *Das Wort* θὰ ἀνοίξει ἡ συζήτηση γιὰ τὸν ἐξπρεσιονισμό. Τὸ 1937, ὁ Bernhard

1. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ καὶ μετὰ ἀνάλογη ἐνταση ἐκτυλίσσεται καὶ κορυφώνεται στὴ Γαλλία μιά ἄλλη, ἀντίστοιχη στὰ θέματα καὶ τὴν ἐμβέλεια τῆς, διαμάχη: μετὰξὺ τῶν σουρεαλιστῶν καὶ τῶν γάλλων κομμουνιστῶν. Οἱ διαφορὲς δέβια ἀπορρέουν καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ σουρεαλισμὸς εἶναι συγκροτημένο καὶ ζωντανὸ κίνημα, ἐνῶ ὁ ἐξπρεσιονισμὸς εἶναι πιά μάλλον μιά «κληρονομιά». Οἱ τυχόν διασταυρώσεις τῶν δύο «συζητήσεων» παρουσιάζουν ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρον. Μιά τέτοια διασταύρωση τῆ συναντοῦμε στὴν περίπτωση τοῦ Μπένγιαμιν πού, ἐξοριστὸς πιά καὶ ἐγκαταστημένος ἀπὸ τὸ 1938 στὸ Παρίσι, δειχνεῖ ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ σουρεαλιστικὸ κίνημα, ἐνῶ ταυτόχρονα παρακολουθεῖ τὴ διαμάχη γιὰ τὸν ἐξπρεσιονισμό.

2. Ἐνα χρόνο πρὶν (1966), ἔχουν δημοσιευτεῖ καὶ τὰ *Ἡμερολόγια* τοῦ Μπένγιαμιν, ὅπου ἀπαντοῦν καὶ οἱ συζητήσεις του μετὸν Μπρέχτ πάνω σὲ θέματα τῆς ἐνλόγου διαμάχης.

3. Τὸ περιοδικὸ *Linkskurve* ἦταν ὄργανο τῆς «Ἐνωσῆς Προλεταριακῶν Ἐπαναστατικῶν Συγγραφέων» (*Bund Proletarisch — Revolutionärer Schriftsteller*), πού εἶχε ἰδρῦσει στὰ 1928 τὸ KK Γερμανίας.

4. Ὁ Willi Bredel ἦταν ἐργάτης καὶ συγγραφέας καὶ συνδέοταν μετὸν Μπρέχτ. Ὁ δὲ Ottwalt ἦταν συνεργάτης τοῦ Μπρέχτ. Ὁ Ottwalt ἀπάντησε στὴ κριτικὴ τοῦ Λούκατς καὶ ἐπακολούθησε ἀνταπάντηση τοῦ τελευταίου. Τὴν ἴδια χρονιά, 1932, ὁ Ottwalt γράφει μαζί μετὸν Μπρέχτ τὸ σενάριο τῆς κινηματογραφικῆς ταινίας *Kuhle Wampe*.

5. «Erzählen oder Beschreiben?», *Internationale Literatur*, No 11, 1936. Στὸ κείμενο αὐτὸ ὁ Λούκατς ἀναπτύσσει καὶ ὀλοκληρώνει βεωρητικὰ τίς απόψεις του γιὰ τὸ ρεαλισμό, προδιαγράφοντας καὶ τὰ πλαίσια μέσα στὰ ὁποῖα θὰ κινηθεῖ στὸ ἐξῆς ἡ κριτικὴ του. Ἐδῶ πρωτοδιατυπώνονται μετὰ σαφήνεια οἱ σταθερές τῆς θεωρίας του γιὰ τὸ ρεαλισμό: Ἡ ἀντίθεση νατουραλισμὸς / ρεαλισμὸς, ἡ καταδίκη τοῦ δημοσιογραφισμοῦ καὶ τοῦ ψυχολογισμοῦ (ἑσωτερικὸς μονόλογος, κ.λπ.), ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν παθητικὴ «περιγραφή» (μοντερνισμὸς) καὶ τὴ δραστικὴ «ἀφήγηση».

Ziegler (ψευδώνυμο του Alfred Kurella, μαθητή του Λούκατς και μετέπειτα κρατικού στελέχους της DDR), με ένα κείμενο που τιτλοφορείται «Nun ist dies Erbe zuende» («Τώρα πάει πιά εποχή ή κληρονομιά»), ανοίγει πρώτος τὰ πυρά, αναριπίζοντας κατά βάση τὰ κύρια επιχειρήματα τῆς – ἀπὸ τὸ 1934 – πολεμικῆς τοῦ Λούκατς.

Τὸ κείμενο τοῦ Kurella θὰ προκαλέσει μιὰ σειρά ἀπὸ δξύτετες ἀντιδράσεις ἀπὸ διαφόρους καλλιτέχνες, διανοούμενους, λογοτέχνες. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς πού ἔλαβαν μέρος στὴ διαμάχη εἶναι, γιὰ παράδειγμα, οἱ: Hanns Eisler,⁶ Bela Balázs, Wagnheim καὶ Leschnitzer (πρώην ἐξπρεσιονιστές), ὁ Herwarth Walden (πού ὡς ἀρχισυντάκτης τοῦ *Der Sturm* – 1910 ὡς 1932 –, εἶχε διαδραματίσει σημαντικὸτατο ρόλο στὴ διαμόρφωση καὶ διάδοση τοῦ ἐξπρεσιονισμοῦ). Ἴσως ἡ πιὸ βαρύνουσα δημόσια τοποθέτηση νὰ ἦταν ἡ παρέμβαση τοῦ Ernst Bloch: ὑπῆρξε πάντως ἡ μόνη πού ὑποχρέωσε τὸν ἴδιο τὸν Λούκατς νὰ ἀπαντήσει. (Τὸ κείμενο τοῦ Μπλόχ θὰ δημοσιευτεῖ στὸ ἐπόμενο τεῦχος τοῦ *Λογοτεχνικοῦ Πολίτη*).

Τὰ κείμενα τοῦ Μπρέχτ πού ἀκολουθοῦν γράφτηκαν κατὰ πάσα πιθανότητα μέσα στὸ 1938, καὶ προφανῶς προορίζονταν γιὰ τὸ *Das Wort*, ὡς ἀπαντήσεις στὸν Λούκατς. Ἐντούτοις, ὅπως εἶπαμε πρωύτερα, τὰ κείμενα αὐτὰ δὲν εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας ὅσο ζοῦσε ὁ Μπρέχτ. Εἶτε τὰ ἐστειλε στὸ *Das Wort* καὶ ἀπορρίφθηκαν, εἶτε πάλι – πού εἶναι καὶ τὸ πιθανότερο – προτίμησε ὁ ἴδιος ὁ Μπρέχτ τὴ σιωπὴ, παραμένει ἀγνωστο. Γνωρίζουμε ὅμως ἀπὸ τὰ *Ἡμερολόγια* τοῦ Μπένγιαμιν, ὅτι ἡ ἀντίθεση τοῦ Μπρέχτ στὸ σταλινικὸ καθεστῶς ὑπῆρξε ἐντονότατη τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ ὅτι ἡ ἀντίδρασή του στὰ δημοσιεύματα κατὰ τοῦ ἐξπρεσιονισμοῦ, βίαιη καὶ ἀπροκάλυπτη στίς συζητήσεις του μὲ τὸν Μπένγιαμιν, πέρα ἀπὸ τὶς καλλιτεχνικές του ἀντιλήψεις ἐξέφραζε καὶ τὴν πολιτικὴν του ἀγωνία. Διαβάζοντας τὰ κείμενα τοῦ Μπρέχτ, θὰ πρέπει πάντως νὰ κρατοῦμε κατὰ νοῦ δυὸ πράγματα: ἀφενὸς ὅτι εἶναι «σπουδές» καὶ ὄχι ὀλοκληρωμένες, τελειωμένες μελέτες καὶ, ἀφετέρου, ὅτι προορίζονταν γιὰ δημοσίευση στὸ *Das Wort* καὶ συνεπῶς ὁ Μπρέχτ δείχνεται περισσότερο ἐπιεικῆς καὶ ὑπαινωκτικὸς ἀπ' ὅσο ἴσως νὰ ἐπιθυμοῦσε.

Ἀπομένει ἓνα τελευταῖο ἐρώτημα, τὸ βασικότερο ἴσως, γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ ἔπρεπε νὰ ποῦμε δυὸ λόγια: Γιατί ὁ ἐξπρεσιονισμός; καὶ γιατί τὸ 1934, '36 καὶ '38; Πιστεύουμε ὅτι τὰ κείμενα τοῦ Μπρέχτ, ὅπως καὶ ὅσα ἄλλα θὰ δημοσιεύσουμε στὰ ἐπόμενα τεύχη, ἀπαντοῦν, ἔμμεσα, καὶ σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα. Ὁ ἐξπρεσιονισμός, ἂν καὶ στὴν ἐποχὴ γιὰ τὴν ὁποία συζη-

6. Hanns Eisler, «Antwort an Georg Lukács», στὸ *Die Neue Weltbühne*, No 5, 1938. Ἐπίσης: Ernst Bloch καὶ Hanns Eisler, «Die Kunst zu erben», *Die Neue Weltbühne*, No 1, 1938. Τὸ δεύτερο κείμενο ἐλπίζουμε νὰ δημοσιεύσουμε σὲ προσεχές τεῦχος τοῦ *Λογοτεχνικοῦ Πολίτη*.

τοῦμε δὲν ὑφίσταται πιά ὡς κίνημα,⁷ παραμένει δραστικός ὡς παράδοση, ὡς ἡ *κατεξοχὴν γερμανικὴ ἐκδοχὴ τοῦ μοντερνισμοῦ*. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο, βασικός στόχος τοῦ Λούκατς εἶναι ὁ μοντερνισμὸς στὸ σύνολό του, ἢ «ἰδεολογία τοῦ μοντερνισμοῦ», ὅπως τὸ λέει κι ὁ τίτλος ἐνὸς γνωστοῦ ἄρθρου του. Ὁ Λούκατς, ἀναφερόμενος σχεδὸν ἀποκλειστικά στὸ μυθιστόρημα,⁸ στοιχειοθετεῖ στὰ κείμενά του καὶ ἀποπειράται νὰ δικαιώσει θεωρητικὰ τὴν ἀντίθεση μοντερνισμὸς / ρεαλισμὸς, συστηματοποιώντας φιλοσοφικά καὶ τὴν προτίμησή του γιὰ τὸ δεύτερο σκέλος τῆς ἀντίθεσης. Ἡ συνεπαγωγὴ εἶναι εὐνόητη, ἠθελμένη καὶ ἀπροσχημάτιστα ρητὴ: ἡ ἀντίθεση μετατρέπεται σὲ δίλημμα, καὶ τὸ δίλημμα χρεώνεται, ὡς πολιτικὴ πιά ἐπιταγὴ καὶ συνταγὴ, στοὺς συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς.

Πολύ ἀργότερα, ὁ Λούκατς θὰ ἐπιχειρήσει νὰ υπερασπιστεῖ καὶ πολιτικὰ τὶς θέσεις του κατὰ τοῦ ἐξπρεσιονισμοῦ: Ἀναγορεύοντας σὲ πρότυπα ρεαλιστικοῦ ἀφηγηματικοῦ λόγου τὰ μυθιστορήματα τῶν Τολστόι καὶ Μπαλζάκ καθὼς καὶ τοῦ σύγγρονου του Τόμας Μάνν, ἐπεδίωκε ἔτσι, ἐμμέσως, νὰ στιγματίσει καὶ νὰ καυτηριάσει τὴν ἀτεχνὴ σχηματικότητα πού χαρακτήριζε τὰ κατασκευάσματα τοῦ «σοσιαλιστικοῦ ρεαλισμοῦ».⁹ Ἡ δήλωση μοιάζει εἰλικρινῆς καὶ σὰν τέτοια θὰ πρέπει νὰ διαβαστεῖ σήμερα. Γιατί, ὅσο εὐκόλος στόχος κι ἂν εἶναι σήμερα πιά ὁ Λούκατς, δὲν θὰ πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι:

α. Ἀκόμη κι ἂν παραμερίσουμε τὶς – δογματικές καὶ μονομερεῖς – προτιμήσεις του, τὸ θεωρητικὸ σύστημα τοῦ Λούκατς παραμένει. Στίς φιλοσοφικές διαστάσεις καὶ προϋποθέσεις τῆς κριτικῆς του σκέψης, ὁ Λούκατς δὲν εἶναι εὐκόλος ἀντίπαλος. Γι' αὐτὸ καὶ εἶναι ἀκόμη δύσκολο, γιὰ πολλοὺς, νὰ ξεκαθαρίσουν πού εἶναι καὶ πού δὲν εἶναι ἀντίπαλος.

7. Θὰ πρέπει νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι ὁ ἐξπρεσιονισμὸς δὲν μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς «κίνημα». Θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ τὸν δοῦμε σὰν ἓνα ἀστερισμὸ κινήματων πού ἀρχίζουν νὰ σχηματίζονται στὴ δεκαετία 1910-1920 στὴ Γερμανία, καὶ πού χαρακτηρίζονται κατὰ κανόνα ἀπὸ μιὰ κοινωνικὰ ριζοσπαστικὴ σκέψη καὶ ρηξικέλευθο καλλιτεχνικὸ προβληματισμό. Οἱ λέξεις «ἐξπρεσιονιστής» καὶ «ἐξπρεσιονισμός» πρωτοχρησιμοποιήθηκαν στὸ Παρίσι τὸ 1901, γιὰ νὰ περιγράψουν ὀκτώ πίνακες πού ἐκτέθηκαν στὸ «Salon des Indépendants». Γύρω στὰ 1911, χρησιμοποιοῦνται εὐρέως γιὰ νὰ περιγράψουν σχεδὸν ἀδιακρίτως τὴν ὁποιαδήποτε ἀντιμπεριονιστικὴ ζωγραφικὴ. Στὴ Γερμανία ὁ ὄρος «ἐξπρεσιονισμός» χρησιμοποιεῖται συστηματικά μετὰ τὸ 1915, ἐνῶ ἡ πρώτη ἐκθεση ἐξπρεσιονιστῶν ζωγράφων ἀνοίγει στὸ Darmstadt στίς 10 Ἰουνίου 1920. Ἔτσι, προκειμένου γιὰ τὸν ἐξπρεσιονισμὸ, πού καλύπτει ὅλες τὶς τέχνες καὶ ὅλα σχεδὸν τὰ πρωτοποριακὰ κινήματα στὴ Γερμανία τῆς ἐποχῆς, εἶναι προτιμότερο κατὰ κανόνα νὰ ἀναφερόμαστε σὲ συγκεκριμένα κινήματα καὶ ὁμάδες, ὅπως ἦταν τὸ *Der Blaue Reiter*, *Die Brücke* (στὴ ζωγραφικὴ), ἀντίστοιχες κινήσεις στὸ θέατρο, τὸν κινηματογράφο, τὴν ποίηση, κ.ο.κ.

8. Ὁ Λούκατς δὲν ἀσχολεῖται καθόλου μὲ τὴν λυρικὴ ποίηση, τὴ ζωγραφικὴ, τὸ θέατρο, τὸν κινηματογράφο, τέχνες στίς ὁποῖες συναντοῦμε τὸ κατεξοχὴν «ἐξπρεσιονιστικὸ» ἔργο καὶ ἐν πάση περιπτώσει πιὸ χαρακτηριστικὰ ἐξπρεσιονιστικὸ ἀπ' ὅτι στὸ μυθιστόρημα, στὸ ὁποῖο περιορίζεται ὁ Λούκατς. Τὸ γεγονός αὐτὸ θὰ τὸ ἐπισημάνουν καὶ θὰ τὸ ὑπογραμμίσουν τόσο ὁ Μπρέχτ ὅσο καὶ ὁ Bloch.

Θά ἔλεγε μάλιστα – δυστυχῶς, αὐτὴ τὴ φορά – ὅτι πολλές ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ Λούκατς πού, στή θεωρητικὴ τους συνέπεια καὶ ἀπόληξη, θά ἔπρεπε κανονικά νά ἀναπαράγουν τὶς δικές του προτιμήσεις, διαπερνοῦν καὶ ὑπογραμμίζουν τὴ σκέψη πολλῶν κριτικῶν πού, μὲ ἄλλες, πιο κόσμιες καὶ φρόνιμες προτιμήσεις, ἀποπειρῶνται σήμερα νά θέσουν τὸ θέμα «κοινωνία-τέχνη». Ἡ θεωρία, λόγου χάρη, τῆς «ἀντανάκλασης», ἀπλοϊκὴ βέβαια καὶ ἀφυδατωμένη χωρὶς τὶς θεωρητικὲς ἐμβαθύνσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Λούκατς, παραμένει μιά ἐλκυστικὴ καὶ βολικὴ θεωρία καὶ πρυτανεύει, ὡς θεωρητικὸ ἀπόθεμα, στήν ἑλληνικὴ, γιὰ παράδειγμα, «κοινωνικὴ» κριτικὴ τῆς λογοτεχνίας. Καὶ δὲν μιλοῦμε ἀποκλειστικά γιὰ τοὺς ὁποιους μαρξιστές.

β. Ἐνα δευτέρου σημείου – καὶ δὲν πρόκειται γιὰ «ἐλαφρυντικό», ἀλλὰ γιὰ μιά ἀπαραίτητη ἱστορικὴ ὑπόμνηση – εἶναι τὸ ὅτι στίς πολιτικὲς του τοποθετήσεις ὁ Λούκατς παρέμεινε, μὲ ἐκπληκτικὴ συνέπεια,

9. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Klaus Völker, «Μπρέχτ-Λούκατς, μιά θανάσιμη πάλη ἀπόψεων», *Θέατρο*, τεύχος 51-52, Μῆης-Αὐγουστος 1976, σ. 36.

10. *Ὁ.π.*, σ. 41.

μιά ἀπὸ τὶς βασικότερες – καὶ ὀλιγάριθμες στοὺς χαλεπούς καὶ ἀνύποπτους χρόνους – δραστικὲς ἐπίσεις ἀντίστασης κατὰ τοῦ σταλισμοῦ. Κι αὐτὸ δυσχεραίνει κάπως τὶς εὐκόλες ἀποτιμήσεις ἢ τουλάχιστον εἰσάγει καὶ τὰ σταθμὰ τῆς ἱστορίας σὲ μιά ὑπόθεση πού δὲν εἶναι ἀπλὰ καὶ μόνο «θεωρητικοῦ» ἐνδιαφέροντος.

Τὸ γεγονός πάντως παραμένει ὅτι ὅσον ἀφορᾷ τὴ λογοτεχνικὴ παραγωγή, τουλάχιστον μέσα στή Σοβιετικὴ Ἑνωση, οἱ θεωρίες τοῦ Λούκατς εἶχαν, γιὰ μιά ὀρισμένη ἐποχὴ, ὀλέθρια ἀποτελέσματα. Ἐδωσαν τὴ μόνη ἴσως θεωρητικὰ ἄρτια δικαίωση στήν ὀριστικὴ καταδίκη τῶν ὄσων πρωτοπορικῶν συγγραφέων παρεμειναν ἀκόμη (ἐν δράσει ἢ ἐν ζωῇ). Τὴν ἐποχὴ πού γράφει τὰ ἄρθρα τοῦ ὁ Λούκατς, στή Σοβιετικὴ Ἑνωση ζοῦν καὶ δημιουργοῦν ἀκόμη μερικοὶ συγγραφεῖς πρώτου μεγέθους, ὅπως οἱ Ἑρεμποργκ, Ὀλέσα καὶ Τρετιακόφ. Ὅπως σωστά ἐπισημαίνει ὁ Völker,¹⁰ «τὰ ἄρθρα τοῦ Λούκατς ἦταν ἡ θεωρητικὴ προπαρασκευὴ γιὰ τὴν τελικὴ καταδίκη ὄλων τῶν προοδευτικῶν τάσεων στή λογοτεχνία».

Δ. Κ.

Δύο κείμενα τοῦ Μπέρτολτ Μπρέχτ γιὰ τὸ ρεαλισμὸ

– Α – ὁ φορμαλιστικὸς
χαρακτήρας
τῆς θεωρίας
τοῦ ρεαλισμοῦ

Ὁ φορμαλιστικὸς χαρακτήρας τῆς θεωρίας τοῦ ρεαλισμοῦ ἀναδεικνύεται καὶ στοῦ ὅτι ἡ ἐνλόγω θεωρία ὄχι μόνο βασίζεται ἀποκλειστικά στή μορφή λίγων ἀστικῶν μυθιστορημάτων τοῦ περασμένου αἰῶνα (κατοπινὰ μυθιστορήματα τὰ παίρνει ὑπόψη μόνο ἐφόσον ἔχουν αὐτὴ τὴ μορφή), ἀλλὰ καὶ σὲ μιά μόνο μορφή τοῦ μυθιστορηματος. Πῶς ἔχουν τὰ πράγματα μὲ τὸ ρεαλισμὸ στή λυρική ποίηση· πῶς ἔχουν στή δραματοποιήση; Πρόκειται δὲ γιὰ δύο λογοτεχνικά εἶδη πού, ἰδιαίτερα στή Γερμανία, ἔχουν φτάσει σὲ ὑψηλὸ ἐπίπεδο.

Θά συνεχίσω σὲ τόνον προσωπικὸ γιὰ νά τροφοδοτήσω μὲ συγκεκριμένο ὑλικὸ τὴ συζήτηση. Ἡ δρα-

στηριότητά μου, ὅπως ἐγὼ τὴ φαντάζομαι, εἶναι πολὺ πιο πολυπλευρῆ ἀπ' ὅ,τι πιστεύουν οἱ θεωρητικοὶ μας τοῦ ρεαλισμοῦ. Μὲ παρουσιάζουν ἐντελῶς μονόπλευρα. Αὐτὸ τὸν καιρὸ δουλεύω δύο μυθιστορήματα, ἓνα θεατρικὸ ἔργο καὶ μιά ποιητικὴ συλλογὴ. Τὸ ἓνα μυθιστόρημα εἶναι ἱστορικὸ καὶ ζητάει ἐκτεταμένη ἔρευνα στή ρωμαϊκὴ ἱστορία. Εἶναι σατιρικό. Ἀλλὰ τὸ μυθιστόρημα εἶναι, ὅπως εἶπαμε, τὸ ἔδαφος τῶν θεωρητικῶν μας. Δὲν θά 'ναι ὅμως κακία νά πῶ ὅτι ἀπ' αὐτοὺς δὲν ἔχω τὸ παραμικρὸ νά πάρω γιὰ τὴ δουλειά μου στοῦ ἐνλόγω μυθιστορημα. *Οἱ ἐμπορικὲς ὑποθέσεις τοῦ κ. Ἰουλίον Καίσαρα.*¹ Μοῦ εἶναι ἐντελῶς ἀχρηστὴ ἐκεῖνη ἢ συσσωρευσι

για τον εξπρεσιονισμό

παντοειδών προσωπικών συγκρούσεων σε παρατεταμένες, λεπτομερείς σκηνές σαλονιού, την οποία τό αστικό μυθιστόρημα του προηγούμενου αιώνα δανείστηκε από τό θέατρο. Χρησιμοποίησά, σε μεγάλα κομμάτια, τή μορφή του ήμερολογίου. Σε άλλα κομμάτια αποδείχτηκε ότι έπρεπε ν' αλλάξω τό αφηγηματικό πρόσωπο (point of view).² 'Η δική μου άποψη προκύπτει από τή σύνθεση (montage) των δυό φανταστικών αφηγηματικών προσώπων. Νά υποθέσω τάχα ότι κάτι τέτοιο δέν θά 'πρεπε νά έχει αποδειχθεί άναγκαίο; Γιατί μοιάζει βέβαια νά πέφτει έξω από τό προβλεπόμενο σχήμα. 'Η τεχνική αυτή αποδείχτηκε ώστόσο άναγκαία πραγματικότητα: τά κίνητρά μου ήταν άμιγώς ρεαλιστικά. Τό θεατρικό έργο τώρα είναι ένας κύκλος σκηνών από τή ζωή στά χρόνια της δικτατορίας των Ναζί. 'Εχω ετοιμάσει ως τώρα 27 ξεχω-

ριστές σκηνές.³ Μερικές τους χωρούν μέσες άκρες στό ρεαλιστικό σχήμα Χ, άν θελήσουμε νά κλείσουμε τό ένα μάτι. 'Άλλες, κατά παράδοξο μάλιστα τρόπο μιά και είναι πολύ σύντομες, δέν χωρούν. Τό σύνολο πάντως του έργου δέν χωράει επ' ουδενί. Παραταύτα έγώ τό έργο τό θεωρώ ρεαλιστικό. Περισσότερα άποκόμισα γι' αυτό από τούς πίνακες του άγρότη Μπρόιγκελ (Breughel) παρά από τίς περί ρεαλισμού πραγματείες. Για τό δεύτερο μυθιστόρημα, πού τό δουλεύω καιρό τώρα, δέν κοιτάω καλά καλά νά μιλήσω: τόσο πολύπλοκα είναι έδώ τά προβλήματα και τόσο πρωτόγονο τό λεξιλόγιο πού μου παρέχει ή αισθητική του ρεαλισμού, εκεί πού βρίσκεται σήμερα. 'Όσον άφορά τή μορφή, οι δυσκολίες είναι πλώριες: είμαι ύποχρεωμένος νά κατασκευάζω διαρκώς μοντέλα. 'Όποιος θά μέ έβλεπε σ' αυτή τή δουλειά, θά σπημάτιζε τήν έντύπωση πώς δέν ενδιαφέρονται παρά μόνο για τά της μορφής. Αύτά τά μοντέλα τά φτιάχνω γιατί θέλω νά άναπαραστήσω τήν πραγματικότητα. 'Όσον άφορά τώρα τή λυρική ποίηση, ύπάρχει και σ' αυτή μιά ρεαλιστική οπτική γωνία. Θαρώ όμως ότι, άν ήθελε νά γράψει κανείς σχετικά, θά 'πρεπε νά προχωρήσει μέ εξαιρετική προσοχή. 'Από τήν άλλη μεριά θά μπορούσε πολλά νά μάθει για τό ρεαλισμό στό μυθιστόρημα και στη δραματολογία.

Καθώς ξεφυλλίζω χωμένος σε μιά στοίβα παχεις τόμους Ιστορίας (γραμμένους σε τέσσερις γλώσσες, κι από κοντά μεταφράσεις από δύο άρχαίες γλώσσες), και προσπαθώ νά φτάσω στό θάθος κάποιας συγκεκριμένης σχέσης, γεμάτος σκεπτικισμό, άσταμάτητα καθαρίζοντας, όπως λένε, τό πούσι απ' τά μάτια μου, έχω στό πίσω μέρος του κεφαλιού μου συγκεχυμένες εικόνες χρωμάτων, έντυπώσεις ορισμένων εποχών του χρόνου, άκούω τόνους χωρίς λόγια, βλέπω χειρονομίες χωρίς νόημα, σκέφτομαι επιθυμητές ομαδοποιήσεις άνώνυμων μορφών και πάει λέγοντας. Οι παραστάσεις είναι πολύ άόριστες, διόλου έρεθιστικές, μάλλον ξώπετες, απ' ό,τι μου φαίνεται. Νά όμως πού ύπάρχουν: ό φορμαλι-

στής μέσα μου επί τό έργον. 'Ενώ μου ξεδιαλύνεται σιγά σιγά ή σημασία των Φιλόπτωχων Ταμείων Κηδειών του Κλαύδιου και με συνεπαίρνει μιά κάποια χαρά τής άνακάλυψης, σκέφτομαι: νά μπορούσε νά γράψει κανείς ένα μεγάλο, διάφανο, φθινοπωρινό, κρυστάλλινο κεφάλαιο, με μιά άκανόνιστη καμπύλη, ένα είδος κόκκινη κυματιστή γραμμή νά τό διαπερνά! 'Η πολιτεία άναγορεύει τό δημοκράτη της τόν Κικέρωνα στό άξίωμα του 'Υπατου, αυτός θέτει εκτός νόμου τίς ένοπλες δημοκρατικές λέσχες του δρόμου, αυτές μετατρέπονται σε φιλειρηνικά φιλόπτοχα ταμεία κηδειών, οι φυλλωσιές είναι κίτρινες τό φθινόπωρο. 'Η ταφή ενός άνεργου κοστίζει δέκα δολάρια, πρós τουτο πληρώνεις συνδρομές, άν δε άργήσεις νά πεθάνεις θρίσκεσαι ριγμένος, αλλά έχουμε τήν κυματιστή γραμμή, ένίστε όπλα κάνουν άξαφνα τήν εμφάνισή τους στις λέσχες αυτές, τόν κ. Κικέρωνα

3. Τό θεατρικό έργο για τό όποίο μιλάει ό Μπρέχτ είναι προφανώς τό *Τρόμος και 'Αθλιότητα του Τρίτου Ράιχ* (Κάλβος, 1979, μετ. 'Αγγέλας Βερυκοκάκη), πού γράφτηκε στά χρόνια 1935-1938. Τό σύνολο του έργου άποτελείται τελικά από 28 σκηνές, 4 από τίς όποιες παραμένουν άδημοσίευτες. Τό έργο αυτό είναι και τό πρώτο του Μπρέχτ πού απέσπασε τή - συγκρατημένη - συγκατάνευση του Λούκατς. Στο άρθρο του - άπάντησή|στην πολεμική του Bloch, «Es geht um den Realismus» (Πρόκειται για τόν ρεαλισμό», *Das Wort*, No 6, 1938), ό Λούκατς εξάγει τή σκηνή «'Ο Καταδότης», πού είχε δημοσιευτεί στό τρίτο τεύχος του *Das Wort*, ως ρεαλιστική: «χτυπάει... τήν άπανθρωπιά του φασισμού μ' ένα πρωτόγνωρο για αυτόν [τόν Μπρέχτ] ρεαλιστικό τρόπο...». 'Ο Μπρέχτ, για τόν όποιο τό έργο αυτό σαφώς άποτελεί μιά θεληματική όπισθοχώρηση σε σχέση με τίς άναζητήσεις του τής εποχής, αντιλαμβάνεται τό διφορούμενο του έπαίνου και τό σχολιάζει με έκδηλη δυσφορία στό *Ημερολόγιό* του: «'Ο Λούκατς χαιρέτησε ήδη τόν Καταδότη μ' ένα τρόπο πού δείχνει πώς ήμουνα ένας άμαρτωλός πού γύρεψε καταφύγιο στους κόλπους του Στρατού τής Σωτηρίας. Τελικά, ώστόσο, πρόκειται για ένα πιστό ξεσήκωμα τής πραγματικότητας. Ούτε λόγος για τό μοντάζ των είκοσιεφτά σκηνών». (Βλ. Klaus Völker, «Μπρέχτ - Λούκατς, μιά θανάσιμη πάλη άπόψεων», *Θέατρο*, 51-52, Μάης-Αύγουστος 1976.)

1. Τό μυθιστόρημα *Οι έμπορικές ύποθέσεις του κ. Ιουλίον Καίσαρα* παρέμεινε ήμιτελές και δημοσιεύτηκε τό 1957, μετά τό θάνατο του Μπρέχτ (1956). 'Ο Ιούλιος Καίσαρ άποδίδεται μέσα από δύο αφηγηματικά πρόσωπα: τόν τραπεζίτη του Mummilius Spicer και τό δούλο Rufus. 'Η καθημερινή ζωή στη Ρώμη τής εποχής «έκσυγχρονίζεται» μέ τή χρήση σύγχρονης οικονομικής και πολιτικής όρολογίας.

2. Point of view - άγγλικά στό πρωτότυπο.

τόν διώχνουν από την πόλη, κι έχει και χασούρες, ή έπαυλη του πυρπολείται, είχε κοστίσει εκατομμύρια — πόσα άραγε; "Άς άνατρέξουμε στα βιβλία· όχι, δέν έχει να κάνει μέ τό θέμα μας. Πού θρίσκονταν οί λέςχες του δρόμου στις 9 Νοεμβρίου του 91 [π.Χ.]; «Κύριοι, δέν έγγυώμαι για τίποτε» (Καίσαρ).

Βρίσκομαι σέ άρχικό στάδιο τής δουλειάς μου.

Άφου ό καλλιτέχνης καταγίνεται άδιάκοπα μέ ζητήματα μορφής, άφου διαρκώς «μορφοποιεί», αυτό πού λέμε φορμαλισμό πρέπει να τό διατυπώσουμε προσεκτικά και πρακτικά, ειδάλως δέν λέμε τίποτε στον καλλιτέχνη. "Αν θέλουμε να ονομάσουμε φορμαλισμό όλα όσα κάνουν τά έργα τέχνης μη ρεαλιστικά, δέν πρέπει — αν είναι να συνεννοηθούμε — να σχηματίσουμε αυτή τήν έννοια φορμαλισμός άποκλειστικά μέ αισθητικούς όρους: *έδω φορμαλισμός — εκεί περιχομενισμός!* Αυτό πιά παραείναι πρωτόγονο και μεταφυσικό.

Άπό καθαρά αισθητική άποψη ή έννοια δέν παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες. "Αν, για παράδειγμα, ίσχυριστεί κάποιος κάτι πού δέν εύσταθεί (ή είναι εκτός θέματος) μόνο και μόνο επειδή ταιριάζει στην ομοιοκαταληξία, αυτός είναι φορμαλιστής. Έχουμε όμως αναρίθμητα μη ρεαλιστικά έργα πού τό ότι έγιναν τόσο μη ρεαλιστικά δέν όφείλεται σέ ύπερβολική έννοια για τή μορφή.

Μπορούμε να είμαστε άπολύτως κατανοητοί και ταυτόχρονα να δώσουμε στην έννοια μία σημασία πίο πλατιά, πίο γόνιμη, πίο πρακτική. Άρχει να απομακρυνθούμε, για μία στιγμή, από τή λογοτεχνία για να κατέβουμε στην «καθημερινή ζωή». Τί θα πει *έδω φορμαλισμός;*

Άς πάρουμε τήν έκφραση: *έχει τυπικά δίκιο*.⁴ Αυτό πάει να πει ότι στην πραγματικότητα δέν έχει δίκιο αλλά σύμφωνα μέ τούς τύπους, και μόνο σύμφωνα μέ τούς τύπους, έχει δίκιο. "Η: *τυπικά τό πρόβλημα έχει λυθεί*, πάει να πει ότι στην πραγματικότητα δέν έχει λυθεί. "Η: *τό έκανα για να κρατήσω τούς τύπους*, πάει να πει ότι δέν έχει και μεγάλη σημασία αυτό πού έκανα,

κάνω ό,τι θέλω αλλά κρατάω τούς τύπους κι έτσι μπορώ καλύτερα να κάνω ό,τι θέλω.

"Όταν διαβάζω ότι ή αύτάρκεια του Τρίτου Ράιχ είναι τέλεια *στά χαρτιά*, ξέρω ότι έχω να κάνω μέ μία περίπτωση πολιτικού φορμαλισμού. "Ο έθνικοσοσιαλισμός είναι σοσιαλισμός στους τύπους, δηλαδή ένας πολιτικός φορμαλισμός. Δέν πρόκειται *έδω* για ύπερβολική έννοια για τή μορφή.

"Αν λοιπόν αντίληφθούμε τήν έννοια μέ αυτόν τόν τρόπο (γίνεται έτσι και κατανοητή και σημαντική), τότε είμαστε σέ θέση, επιστρέφοντας στή λογοτεχνία (χωρίς *έτούτη* τή φορά να εγκαταλείψουμε *έντελώς* τήν καθημερινή ζωή), να χαρακτηρίσουμε και να άποκαλύψουμε ως φορμαλιστικά και έργα πού δέν θέτουν τή λογοτεχνική μορφή πάνω άπ' τό κοινωνικό περιεχόμενο και, παρ' όλα αυτά, δέν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Μπορούμε *άκόμη* να άποκαλύψουμε και έργα πού από τήν άποψη τής μορφής είναι ρεαλιστικά. Και ύπάρχουν πάμπολλα.

Άποδίδοντας στην έννοια του φορμαλισμού αυτή τή σημασία, έχουμε στο χέρι μέτρα για να άποτιμήσουμε φαινόμενα όπως ή *avant-gard*. "Ετσι, αυτή ή πρωτοπορία είναι δυνατόν να προελαύνει επικεφαλής στην οπισθοχώρηση ή στο δρόμο για τόν γκρεμό· μπορεί *άκόμη* να τραβάει τόσο μπροστά πού ή κύρια μάζα να μην μπορεί πιά να τήν ακολουθήσει, γιατί τήν έχει χάσει από τά μάτια τής, και πάει λέγοντας. Μπορεί να γίνει φανερός μέ αυτόν τρόπο ό μη ρεαλιστικός της χαρακτήρας. Μπορούμε να *έπισημάνουμε* τό πού χωρίζεται από τήν κύρια μάζα, τό γιατί, τό μέ ποιά μέσα και τό πώς είναι δυνατόν να ένωθεί πάλι μέ τήν κύρια μάζα. Τόν *νατουραλισμό* και έναν *όρισμένο* τύπο *αναρχικού μοντάζ* μπορούμε να τά αντιπαράθεσουμε προς τίς κοινωνικές τους επιπτώσεις, καταδεικνύοντας τό γεγονός ότι απλώς *άντανακλούν* τά συμπτώματα τής επιφάνειας και όχι τά βαθύτερα κοινωνικά πλέγματα αιτιακών σχέσεων. Είναι δυνατό να καταδείξουμε ότι σωροί *όλόκληροι* από φαινομενικά ριζοσπαστική ως προς τή μορφή λογοτεχνία είναι καθαρά ρεφορμιστι-

κοί, δηλαδή προσπάθειες καθαρά «μορφικές» μέ λύσεις *στό χαρτί*.

"Ένας τέτοιος *όρισμός* του φορμαλισμού συνδράμει συγχρόνως τή μυθιστοριογραφία, τή λυρική ποίηση και τή δραματοουργία και ξεμπερδεύει, *last but not least*,⁵ μέ έναν τύπο φορμαλιστικής κριτικής πού δείχνει να ενδιαφέρεται μόνο για τά τής μορφής, πού *άφοσιώνεται* σέ πολύ συγκεκριμένες, χρονικά περιορισμένες μορφές γραφής και προσπαθεί να λύσει προβλήματα καλλιτεχνικής δημιουργίας μέ *όρους* άποκλειστικά λογοτεχνικούς *άκόμη* κι όταν «ένσωματώνει» κάποιες κλεφτές ματιές προς τήν πλευρά τής ιστορίας.

Σ' ένα μεγάλο σατιρικό μυθιστόρημα, τόν *Όδυσσέα* του Τζ. Τζόνς, βρίσκουμε εκτός από τή χρήση πολλών τρόπων γραφής *άσυνήθιστα* στοιχεία — τόν λεγόμενο *έσωτερικό μονόλογο*. Μία μικροαστή, *ξαπλωμένη* τό πρωί στο κρεβάτι τής, είναι *δυθι-*

4. Στο κομμάτι αυτό ό Μπρέχτ παίξει μέ τίς διάφορες έννοιες πού έχουν στην καθομιλουμένη ή λέξη «Form» και τά παράγωγά τής. "Ετσι τό «Form» εκτός από «μορφή» σημαίνει και «τύπος» και τό «formell» «τυπικά», όπως στή φράση: «er hat formell recht» πού μεταφράζεται ως «έχει τυπικά δίκιο».

5. «Τελικά αλλά όχι *έσχατα*» — άγγλικά στο πρωτότυπο.

για τον εξπρεσιονισμό

σμένη σέ σκέψεις.⁶ Οί σκέψεις της αποδίδονται άτακτοποιήτες, ανάκατες, ή μιά νά διαχέεται μέσα στην άλλη. Τό κεφάλαιο αυτό δύσκολα θά είχε γραφτεί χωρίς τόν Φρόντ. Οί κατηγορίες δέ πού επισώρρευσε στό συγγραφέα του ήταν οί ίδιες πού θάρυναν, στόν καιρό του, και τόν Φρόντ. Ήσαν βροχή: πορνογραφία, «βρωμολαγνεία», υπερβολική έμφαση στά κάτω του άφαλου διαδραματιζόμενα, άνηθικότητα και πάει λέγοντας. Περιέργως πως δέ, τίς άνοησίες αυτές τίς προσυπέγραψαν και όρισμένοι μαρξιστές, προσθέτοντας μάλιστα άηδισμένοι και τό χαρακτηρισμό μικροαστός. Τό ίδιο άπορρίφθηκε, ως τεχνικό πιά μέσο, και ό έσωτερικός μονόλογος: τόν είπαν *φορμαλιστικό*. Ποτέ μου δέν μπόρεσα νά καταλάβω τήν αιτιολογία. Τό ότι ό Τολστόι κάτι τέτοιο θά τό ΄φτιαχνε άλλιώς δέν είναι βέβαια λόγος για νά άπορρίψουμε τόν τρόπο πού τό έκανε ό Τζός. Οί αντίρρήσεις ήταν τόσο επιπόλαιες πού είχε κανείς τήν έντύπωση ότι φτάνει ό Τζός νά είχε μεταθέσει τό μονόλογο αυτό στά πλαίσια μιās επίσκεψης στόν ψυχαναλυτή κι όλα θά ήταν میان χαρά. ΄Αλλά ό έσωτερικός μονόλογος είναι ένα πολύ δύσκολο στή χρήση του τεχνικό μέσο, γεγονός πού θεωρώ χρήσιμο νά τό τονίσουμε. Δίχως έντελώς συγκεκριμένα μέτρα – επί-

6. Ο Μπρέχτ αναφέρεται στό τελευταίο κεφάλαιο του *Όδυσσέα*, πού άποτελείται από τόν (έσωτερικό) μονόλογο τής Molly Bloom. Ο Λούκατς χρησιμοποιεί κατά κόρον τόν Τζός ως παράδειγμα τής κακοδαιμονίας του μοντερνισμού, άντιδιαστέλλοντάς τον, αυτόν και άλλους «πρωτοποριακούς», πρός τά κλασικά άφηγηματικά πρότυπα των Μπαλζάκ και Τολστόι πού, κατά τόν Λούκατς, επιβιώνουν και δικαιώνονται στά μυθιστορήματα του Thomas Mann. Ο Μπρέχτ αναφέρεται και αυτός επίμονα στόν Τζός για νά δικαιώσει ένα από τά εξέχοντα χαρακτηριστικά του «μοντερνισμού», πού στόν *Όδυσσέα* φτάνει ίσως στήν πιό έντεχνα δομημένη μορφή του: τή ριζική, σχεδόν, άλλαγή του τρόπου γραφής από κεφάλαιο σέ κεφάλαιο, τήν ταυτόχρονη, ένίοτε, χρήση έτερόκλητων τεχνολογιών.

σης τεχνικής φύσεως – ό έσωτερικός μονόλογος έπ' ούδενί λόγω αποδίδει τήν πραγματικότητα, δηλαδή τήν όλότητα τής σκέψης ή του συνειρμού, όπως εκ πρώτης όψεως μοιάζει νά κάνει. ΄Εδώ ανακύπτει ένα «μόνο κατά τή μορφή» πού πρέπει νά προσελκύσει τήν προσοχή μας, μιά πλαστογραφησιτήσ πραγματικότητας. Δέν πρόκειται άπλώς για πρόβλημα μορφής (πού θά μπορούσε νά λυθεί με ένα «επιστροφή στόν Τολστόι»). Μιλώντας για μορφή και μόνο, είχαμε κάποτε έναν έσωτερικό μονόλογο πού πραγματικά εκτιμούσαμε πολύ – ό νούς μου πάει στά έργα του Τυχόλσκι (Tucholsky).⁷

Η άνάμνηση του *εξπρεσιονισμού* για πολλούς είναι και άνάμνηση ενός πνεύματος έλευθεροφροσύνης. Κι έγώ ό ίδιος ήμουν τότε εναντίον του «έκφραζεσθαι» ως επαγγέλματος. (Βλέπε και τίς οδηγίες μου για ήθοποιούς στίς *Δοκιμές*). Στεκόμουν με σκεπτικισμό μπροστά σ' αυτά τά όδυνηρά, άνησυχιακά άτυχήματα, όπου κάποιος φτάνει «έκτός έαυτού». Πού φτάνει κανείς έτσι; ΄Υστερα από λίγο ήταν πλέον σαφές ότι είχαν άπλώς άπελευθερωθεί από τή γραμματική, όχι από τόν καπιταλισμό. Οί δάφνες δόθηκαν στόν Χάσεκ για τόν *Σβέικ*. ΄Αλλά οί άπελευθερώσεις πρέπει, νομίζω, νά παίρνονται πάντα και στά σοβαρά. ΄Ακόμα και σήμερα βλέπουν πολλοί τήν ολοκληρωτική επίθεση κατά του *εξπρεσιονισμού* με δυσφορία γιατί φοβούνται ότι έδώ καταπνίγονται άπελευθερωτικές πράξεις σάν τέτοιες, μιά αυτοαπελευθέρωση από περιοριστικές προδιαγραφές, από παλιούς κανόνες πού έχουν μεταβληθεί σέ δεσμά: ότι έδώ έχουμε νά κάνουμε με προσκόλληση σέ τρόπους περιγραφής πού ταίριαζαν σέ γαιοκτημονες, όταν οί ίδιοι οί γαιοκτήμονες έχουν πιά παραμεριστεί. Για νά πάρω ένα παράδειγμα από τήν πολιτική: άν θέλουμε νά καταπολεμήσουμε τό πραξικόπημα, πρέπει νά διδάξουμε τήν επανάσταση (και όχι τήν εξέλιξη).

Είναι άπαραίτητο, προκειμένου νά τήν καταλάβουμε, νά δούμε τή λογοτεχνία στήν εξέλιξη της (και δέν έννοώ αυτοεξέλιξη). ΄Ανακύ-

πτουν τότε φάσεις άναζητήσεων, πειραματισμού, στίς όποιες εκδηλώνεται συχνά ένα σχεδόν άνυπόφορο στένεμα τής προοπτικής, αναδύονται έργα μονόπλευρα ή καλύτερα όλιγόπλευρα, ή χρησιμότητα των άποτελεσμάτων καθίσταται προβληματική. ΄Υπάρχουν άναζητήσεις πού δέν καταλήγουν πουθενά, άναζητήσεις πού δίνουν καρπούς όψιμους ή καρπούς πενιχρούς. Βλέπει κανείς καλλιτέχνες νά λυγίζουν κάτω από τό βάρος του ύλικού τους, άνθρώπους με συνείδηση πού βλέπουν τό πρόβλημα σέ όλο του τό μέγεθος, δέν τό άποφεύγουν αλλά, πάλι, δέν έπαρκούν νά τό αντιμετωπίσουν. Τά λάθη τους δέν τά βλέπουν πάντα μόνοι τους: μερικές φορές τά βλέπουν άλλοι, ταυτόχρονα με τά προβλήματα. Μερικούς τους βλέπει κανείς νά άπορροφούνται έντελώς σέ ειδικά ζητήματα: και δέν άσχολούνται όλοι τους με τόν τετραγωνισμό του κύκλου. Ο κόσμος έχει κάθε λόγο νά είναι άνυπόμονος άπέναντι σ' αυτούς τούς άνθρώπους, και είναι με τό παραπάνω. ΄Εχει όμως και κάθε λόγο νά δείχνεται ύπομονητικός.

Στήν τέχνη ύπάρχει τό γεγονός του άτυχούς και του μερικά εύτυχούς. Οί μεταφυσικοί μας θά πρέπει αυτό νά τό κατανοήσουν. Τά έργα μπορούν τόσο εύκολα νά άτυχήσουν, άφού άκριβώς είναι τόσο δύσκολο νά εύτυχίσουν! Κάποιος σιωπά γιατί τό λείπει τό συναισθημα, κάποιος άλλος γιατί τό συναισθημα τόν πνίγει. Κάποιος άπελευθερώνεται, όχι από τό φορτίο πού τόν πλακώνει αλλά μονάχα από ένα συναισθημα άνελευθερίας. Κάποιος συντρίβει τά εργαλεία του γιατί έχουν χρησιμοποιηθεί για πολύ καιρό για νά τόν εκμεταλλεύονται. Ο κόσμος δέν είναι ύποχρεωμένος νά είναι συναισθηματικός. ΄Αλλά κανείς δέν επιτρέπεται νά βγάλει από τίς ήττες, πού οφείλουμε νά τίς διαπιστώνουμε, τό συμπέρασμα ότι πρέπει πλέον νά πάψουν νά γίνονται άγώνες.

Για μένα ό *εξπρεσιονισμός* δέν είναι άπλώς μιά «όδυνηρή ύπόθεση», άπλώς ένα ξεστράτισμα. Ο

7. Kurt Tucholsky (1890-1938): άριστέρος εκδότης και μυθιστοριογράφος τής εποχής τής Βαϊμάρης, συντάκτης τής *Die Weltbühne*.

λόγος: γιατί διόλου δέν τόν θεωρῶ ἀπλῶς σάν «φαινόμενο» γιά νά τοῦ κολλήσω μιά ἐτικέτα. Ἐδῶ οἱ ρεαλιστές είχαν πολλά νά μάθουν, αὐτοί βέβαια πού θέλουν νά μάθουν καί προσπαθοῦν νά κατανοήσουν ἀπό τά πράγματα τήν πρακτική τους πλευρά. Στόν Κάιζερ (Kaiser), τόν Στέρνχαιμ (Sternheim), τόν Τόλλερ (Toller), τόν Γκαίρινγκ (Goering), ὑπῆρχε πολύ ψωμί γιά τόν ρεαλιστή. Παραδέχομαι ἀνοιχτά ὅτι μαθαίνω πιά εὐκολά ἐκεῖ πού ἔχουν ἤδη προσεγγισθεῖ παρεμφερή προβλήματα. Λέω χωρίς περιστροφές καί δίχως φόβο: στόν Τολστόι καί τόν Μπαλζάκ μαθαίνω δυσκολότερα (λιγότερα): αὐτοί εἶχαν ἄλλα προβλήματα νά ξεπεράσουν. Κι ἔπειτα, πολλά ἀπ' αὐτά ἔχουν γίνει σάρκα καί αἷμα μου, ἂν μοῦ ἐπιτραπεῖ ἡ ἔκφραση. Φυσικά θαυμάζω αὐτούς τούς ἀνθρώπους, τόν τρόπο πού ἔλυαν τά προβλήματα τους. Κι ἀπ' αὐτούς μπορούμε νά μάθουμε. Σκόπιμο εἶναι ὅμως νά μήν τούς ξεετάζει κανείς ἕναν-ἕναν, παρά νά τούς ἀνταμῶνει μέ ἄλλους συγγραφείς πού εἶχαν ἄλλα προβλήματα, ἄς πούμε τόν Σουίφτ καί τόν Βολταίρο. Οἱ διαφορές τῶν προβλημάτων γίνονται τότε σαφείς, μπορούμε εὐκολό-

8. Georg Kaiser: ἔμπροσθενιστής θεατρικός συγγραφέας. Ἐργαρε 74 θεατρικά ἔργα, ὅπως τά: *Die Bürger von Calais* (Οἱ ἄστοί τοῦ Καλαί), 1914, *Von Morgens bis Mitternachts* ('Ἀπ' τό πρωί ὡς τά μεσάνυχτα), 1916, καθώς καί τὰ *Gas I* καί *Gas II*, 1918-1920.

Ernst Toller: ἔμπροσθενιστής θεατρικός συγγραφέας, σοσιαλιστής. Διετέλεσε καί πρόεδρος τῆς βραχύδιας Κομμουνιστικῆς Δημοκρατίας τῆς Βαυαρίας. Ἐργα του: *Die Wandlung* ('Ἡ ἀλλαγῆ), 1918, τό περίφημο *Hoppla, wir leben!* (Γιούπι, εἴμαστε ζωντανοί!), 1927 - σέ διασκευή τοῦ Piscator, *Die Maschinenstürmer*, 1922.

Reinhard Goering, ἔμπροσθενιστής θεατρικός συγγραφέας, ἀνήκε στήν ομάδα «Νεαρή Γερμανία» (πού συνέχιζε τή θεατρική παράδοση τοῦ Reinhardt). Γνωστό του ἔργο εἶναι τό *Seeschlacht* (Ναυμαχία), πού ἀνεβάστηκε ἀπό τόν Max Reinhardt στό «Deutsches Theater» τοῦ Βερολίνου στή 1918.

Karl Sternheim, ἔμπροσθενιστής θεατρικός συγγραφέας. Γνωστά του ἔργα: *Die Hose*, (1911), *Der Snob* (1913) καί *Tabula rasa* (1919).

τερα νά περάσουμε στό ἐπίπεδο τῆς ἀφαίρεσης καί νά τούς προσεγγίσουμε ἀπό τή σκοπιά τῶν δικῶν μας προβλημάτων.

Τά ζητήματα πού τίθενται στή στρατευμένη λογοτεχνία μας εἶχαν τό ἐπακόλουθο νά γίνει πολύ ἐπικαιρο ἕνα συγκεκριμένο πρόβλημα: τό ἄλμα ἀπό τή μιά τεχντροπία στήν ἄλλη μέσα σέ ἕνα καί τό αὐτό ἔργο τέχνης. Καί τοῦτο ἔγινε μέ ἕναν ἐντελῶς πρακτικό τρόπο. Ἡ κοσμοθεωρία, ἡ πολιτική, δέν ἀγκάλιαζαν ὁλόκληρο τό δημιούργημα· τό «κύριο ἄρθρο» ἔμπαινε ἐνθετο στήν πλοκή. Τίς περισσότερες φορές τό «κύριο ἄρθρο» ἦταν ιδιαίτερα «μῆ καλλιτεχνικά» γραμμένο. ἡ δέ μῆ καλλιτεχνική του φύση χτυποῦσε τόσο πολύ στό μάτι πού τό μῆ καλλιτεχνικό τῆς πλοκῆς, μέσα στήν ὁποία καί εἶχε φυτευθεῖ, περνοῦσε ἀπαρατήρητο. ('Ὅπως καί νά 'ναι, ἡ πλοκή ἦταν κάτι καλλιτεχνικότερο ἀπό ἕνα κύριο ἄρθρο). Δημιουργήθηκε μιά σαφῆς τομή. Πρακτικά ὑπῆρχαν δύο δυνατότητες γιά νά τά θγάλομε πέρα. Μποροῦσε κανείς νά διαλύσει τό κύριο ἄρθρο μέσα στήν πλοκή ἢ τήν πλοκή μέσα στό κύριο ἄρθρο καί τοῦ τελευταίου νά τοῦ δώσει καλλιτεχνική μορφή. Μποροῦσε ὅμως ἐπίσης νά πλάσει καλλιτεχνικά καί τήν πλοκή καί τό κύριο ἄρθρο (πού τότε θά ἔχανε βέβαια τόν χαρακτήρα τοῦ κύριου ἄρθρου) καί νά διατηρήσει τό ἄλμα ἀπό τό ἕνα ἰδίωμα στό ἄλλο, δίνοντας του ἐπίσης καλλιτεχνική μορφή. Κάτι τέτοιο ἔμοιαζε νεωτεριστικό· ἂν θέλομε ὅμως θά μπορούσαμε, τό δίχως ἄλλο, νά ἀναφέρουμε πρότυπα πού ὁ καλλιτεχνικός τους χαρακτήρας εἶναι ἀδιαμφισβήτητος: ἡ διακοπή τῆς δράσης ἀπό τά χορικά στό ἀττικό θέατρο. Στό κινεζικό θέατρο ὑπάρχουν ἐπίσης παρόμοιες τεχντροπίες.

Τό μέ πόσους ὑπαινιγμούς τά θγάζει κανείς πέρα στήν ἀφήγηση, τό τί εἶναι ὑπέροτρα καί τί λιγότερο τοῦ ἀναγκαίου πλαστικό, αὐτά εἶναι ἕνα ζήτημα πού μπορούμε νά τό ξεετάσουμε πρακτικά σέ κάθε μεμονωμένη περίπτωση. Σέ μερικά πράγματα τά καταφέρνουμε μέ λιγότερες ἀπό τούς προγόνους μας νύξεις. Ὅσον ἀφορᾷ τήν ψυχολογία, τό ἂν πρέπει νά ἐφαρμόζουμε τά πορίσματα νεόκοπων ἐπιστημῶν δέν εἶναι ζήτημα πίστεως.

Πρέπει νά ἐλέγχουμε, σέ κάθε μιά περίπτωση, ἂν ἡ σκιαγράφηση τῶν χαρακτήρων βελτιώνεται ἢ ὄχι μέ

21 Ἰουλίου [1938]. Τόν Μπρέχτ τόν ἀπασχολοῦν πολύ τά δημοσιεύματα τῶν Λούκατς, Kurella, κ.ά. Πιστεύει, ὠστόσο, ὅτι δέν πρέπει νά τούς ἀντιμετωπίσουμε στό θεωρητικό ἐπίπεδο. Τοῦ θέτω λοιπόν τό ἐρώτημα στό πολιτικό ἐπίπεδο. Ἐκφράζεται ἀνεπιφύλακτα, χωρίς νά κάνει πίσω: «Μιά σοσιαλιστική οἰκονομία δέν τόν ἔχει ἀνάγκη τόν πόλεμο, γι' αὐτό ἐξάλλου καί εἶναι ἐναντίον τοῦ πολέμου. Αὐτά καί τίποτε παραπάνω ἐκφράζουν τά περὶ "φιλειρηνικῆς φύσεως τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ". Σοσιαλιστική οἰκονομία σέ μιά μόνο χώρα δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει. Ὁ ἐπανεξοπλισμός ἔριξε κατ' ἀνάγκη τό ρωσικό προλεταριάτο πολλά χρόνια πίσω, σέ παρωχημένα πρό πολλοῦ στάδια τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης - κοντά σ' ἄλλα καί στό στάδιο τῆς μοναρχίας. Ἡ Ρωσία σήμερα τελεῖ ὑπό καθεστῶς προσωποπαγοῦς ἐξουσίας. Μόνον ἡλίθιοι θά μπορούσαν νά τό ἀρνηθοῦν». Μιά σύντομη συζήτηση πού γρήγορα διακόπηκε.

- Συνομιλίες μέ τόν Μπρέχτ: ἀπό τά *Ἡμερολόγια* τοῦ Βάλτερ Μπένγιαμιν.

Ἄρχες Αὐγούστου [1938]. «Στὴ Ρωσία ὑπάρχει δικτατορία ἐπὶ τοῦ προλεταριάτου. Ὅφείλουμε νὰ μὴν ἀποσχοιστοῦμε ἀπὸ αὐτὴ τὴ δικτατορία, ὅσο ἀκόμη θὰ ἐπιτελεῖ ἔργο χρήσιμο στὸ προλεταριάτο – δηλαδή, ὅσο ἀκόμη συμβάλλει γιὰ νὰ συμβιβαστοῦν τὸ προλεταριάτο μὲ τὴν ἀγροτιά, δίνοντας τὴν προτεραιότητα στὰ προλεταριακά συμφέροντα». Λίγες ἡμέρες ἀργότερα, ὁ Μπρέχτ μιλοῦσε γιὰ "ἐργατικὴ μοναρχία", καὶ ἐγὼ συνέκρινα τὸ δὴν αὐτὸ μὲ κάποια ἀλλόκοτα ἀποκυήματα τῆς φύσης πού ὡς ψάρια κερρασφόρα ἢ ἄλλα τέρατα τὰ ἐκβάλλει ἀπὸ τὰ βάθη τῆς ἠθάλασσα.

- Συνομιλίες μὲ τὸν Μπρέχτ: ἀπὸ τὰ *Ἡμερολόγια* τοῦ Βάλτερ Μπένγιαμιν.

τὴν ἐπεξεργασμένη ἐνσωμάτωση ἐπιστημονικῶν γνώσεων, καθὼς καὶ ἂν πρόκειται γιὰ καλὴ ἢ ὄχι ἐνσωμάτωση.⁹ Δὲν μποροῦμε νὰ ἀπαγορεύσουμε στὴ λογοτεχνία νὰ χρησιμοποιεῖ τὶς νεοαποκτημένες ἰκανότητες τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου, ὅπως τὴν ἰκανότητα τῆς ταυτόχρονης καταγραφῆς, τῆς τολμηρῆς ἀφαίρεσης καὶ τῶν γοργῶν συνδυασμῶν. Πρέπει, ἐφόσον ἐγείρονται ἀξιώσεις ἐπιστημονικότητας, νὰ ἐξετάζεται μὲ τὸν ἀκάματο ἀκριβῶς ζῆλο τῆς ἐπιστήμης τὸ πὼς ἐπιδρᾷ στὴν κάθε μιὰ περίπτωση ἡ καλλιτεχνικὴ υἱοθεσία τέτοιων ἰκανοτήτων. Ὁ καλλιτέχνης κάλλιστα μπορεῖ νὰ κόβει παντοῦ δρόμο, πολλὰ νὰ τὰ ἀρπάζει ἀπὸ τὸν ἀέρα», νὰ βιώνει, λιγότερο ἢ περισσότερο συνειδητὰ, μεγάλα μέρη τῆς ἀσταμάτητης διαδικασίας· ἀλλὰ ἡ κριτικὴ, καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ μαρξιστικὴ, εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ προχωρεῖ ἐδῶ μεθοδικὰ καὶ συγκεκριμένα, κοντολογίς ἐπιστημονικά. Τὰ φληναφήματα δὲν ὠφελοῦν ἐδῶ σὲ τίποτε, σὲ ὅποιο λεξιλόγιο καὶ νὰ ἀκούγονται. Σὲ καμιὰ περίπτωση δὲν ἀρκεῖ, προκειμένου νὰ δώσουμε ἕναν πραγματικὰ χρησιμο ὄρισμό τοῦ ρεαλισμοῦ, νὰ ἀντλήσουμε τὶς ἀναγκαῖες κατευθυντήριες

γραμμὲς μόνο ἀπὸ τὰ λογοτεχνικά ἔργα. (Νὰ ἴσαστε σὰν τὸ Τολστόι – χωρὶς τὶς ἀδυναμίες του! Νὰ ἴσαστε σὰν τὸν Μπαλζάκ – ἀλλὰ τοῦ σήμερα!) Ὁ ρεαλισμὸς εἶναι ὑπόθεση ὄχι μόνο τῆς λογοτεχνίας· εἶναι μιὰ μείζων πολιτικὴ, φιλοσοφικὴ, πρακτικὴ ὑπόθεση, καὶ πρέπει λοιπὸν νὰ τὸν χειριστοῦμε καὶ νὰ τὸν ἐξηγήσουμε σὰν μιὰ τέτοια μεγάλη, γενικὰ ἀνθρώπινη ὑπόθεση.

Γύρω στὰ 1938

μετάφραση: Γιώργος Καρρᾶς

9. Τὸ ζήτημα τῆς «ἐπιστημονικότητας» τῆς τέχνης ἀποτελεῖ σταθερὴ παράμετρο τῆς σκέψης τοῦ Μπρέχτ: πὼς ἐκσυγχρονίζεται μιὰ τέχνη, πὼς θὰ συμβαδίσει μὲ τὶς ἐπιστημονικὲς καὶ τεχνολογικὲς ἐπιτεύξεις, πὼς θὰ ἀφομοιώσει κάποια ἐπιστημονικά θεωρήματα; Κι ἀπὸ τὴν ἄλλη: πὼς θὰ ἐναρμονιστεῖ ἡ ἐπιστῆμη μὲ τὴν καθημερινὴ ζωὴ, τὴν πνευματικὴ καὶ τὴ χειρωνακτικὴ, πὼς μὲ τὴ γνώση τῆς καθημερινῆς ζωῆς, μὲ τὸν κοινὸ νοῦ; Ἔτσι ὁ Μπρέχτ μιλά συχνὰ γιὰ «ἐπιστημονικὴ αἰσθητικὴ» ἀλλὰ καὶ «αἰσθητικὴ τῆς ἐπιστήμης», καὶ, δίκαια, ὁ Λούκατς τὸν κατηγορεῖ ἔμμεσα γιὰ ἀπλοϊκὴ χρῆση τῶν ἐπιστημονικῶν ἐνοιῶν, προσθέτοντας ὅτι οἱ ἀναλογικὲς συσχετίσεις ἀνάμεσα στὶς αἰσθητικὲς θεωρίες καὶ τὶς ἐννοίες τῶν θετικῶν, κυρίως, ἐπιστημῶν εἶναι κατὰ κανόνα παραπλανητικὲς (βλ. γιὰ παράδειγμα τὸ δοκίμιό τοῦ Λούκατς «Γιὰ τὸν Μπέρτολτ Μπρέχτ» πού πρωτοδημοσιεύτηκε στὸ δίτομο *Ästhetik* (Βερολίνο 1963) καὶ σὲ ἀγγλικὴ μετάφραση στὸ *New Left Review*, 110, Ἰούλιος – Αὐγούστος 1978).

Καίτοι στὴ θεωρητικὴ τῆς αὐστηρότητα ἡ κατηγορία τοῦ Λούκατς εὐσταθεῖ, καίτοι πράγματι ὁ Μπρέχτ συχνὰ χρησιμοποιεῖ ἐπιστημονικά θέματα μὲ τρόπο ἀπλοϊκὸ καὶ χοντροκομμένο (εἴτε γιὰ τὶς θετικὲς πρόκειται, εἴτε γιὰ τὶς κοινωνικὲς ἐπιστήμες), ἡ ἔμμονή τοῦ Μπρέχτ σηματοδοτεῖ κάποια ἄλλα, εὐρύτερα ἰδεολογικά, προβλήματα καὶ ὑπαινίσσεται κάποια ἄλλη ἀντίληψη – ρηξικέλευθη ὡς κοινωνικὴ κριτικὴ καὶ ὡς θεατρικὴ πρακτικὴ – γιὰ τὴ σχέση γνώσης καὶ ἀπόλαυσης: μὲ ἔμμονη ὑπόκρουση τὴν 11η θέση στὸ Φόνερχμαχ, ἐπικαιροποιεῖ τὸ αἴτημα γιὰ τὴν κατάργηση τῆς διάκρισης ἀνάμεσα στὴ χειρωνακτικὴ καὶ τὴν πνευματικὴ ἐργασία. Γνώση τοῦ κόσμου, αἰσθητικὴ τέρηση, καθημερινὴ ζωὴ καὶ ἐργασία, ἀλλαγὴ τοῦ κόσμου, ὑφαίνουσι στὴ σκέψη τοῦ Μπρέχτ ἕνα κείμενο καὶ ριζικὸ αἴτημα κοινωνικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἀνατρο-

πῆς. Γιὰ τὸν Μπρέχτ ἡ γνώση τοῦ κόσμου εἶναι μιὰ παραγωγικὴ διαδικασία καὶ σὰν τέτοια θὰ πρέπει νὰ γίνεῖ καὶ ἀπολαυστικὴ, αἰσθητικὰ ἄρτια. Τὸ θέμα αὐτὸ ἐπισημαίνουν καὶ κουβεντιάξουν οἱ Π. Μάρχαρης καὶ Ν. Παπανδρέου στὸ διάλόγο τους στὴν Ἐταιρεία Σπουδῶν, «Μπρέχτ: Θεωρία καὶ πράξη», πού δημοσιεύτηκε πρόσφατα (*Δελτίο 3α*): «Γιὰ τὸν Μπρέχτ δὲν ὑπάρχει ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ στοχασμὸ καὶ τὴν ἀπόλαυση. Μιὰ ἀπὸ τὶς ἡδονὲς πού μᾶς προσφέρει τὸ θέατρο εἶναι ἡ ἡδονὴ, ἀκριβῶς, τοῦ στοχασμοῦ» (σ. 195).

B. Λαϊκότητα καί ρεαλισμός

“Όποιος θελήσει νά παρουσιάσει μέ συνθηματική συντομία τή σύγχρονη γερμανική λογοτεχνία, θά πρέπει νά λάβει υπόψη του πώς, ὅτι σήμερα ἀξίζει νά ονομάζεται λογοτεχνία ἐπιτρέπεται νά τυπώνεται καί νά διαβάζεται σχεδόν ἀποκλειστικά στό ἐξωτερικό. Γι' αὐτό τό σύνθημα λαϊκότητα στή λογοτεχνία ἀποκτά μιά ἰδιομορφία : στή συγκεκριμένη περίπτωση ὁ συγγραφέας ὀφείλει νά γράφει γιά ἓνα λαό μέ τόν ὁποῖο δέν ζεῖ μαζί...” “Ὁμως ἂν κοιτάξουμε ἀπό πιό κοντά τά πράγματα θά δοῦμε ὅτι ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στό συγγραφέα καί τό λαό δέν ἔχει μεγαλώσει τόσο, ὅσο θά μπορούσε νά φανταστεῖ κανείς. Οὔτε τώρα εἶναι τόσο μεγάλη ὅσο φαίνεται, οὔτε ὑπῆρξε ποτέ ἄλλοτε τόσο μικρή ὅσο φαινόταν. Ἡ κρατούσα αἰσθητική, ἡ τιμὴ τοῦ βιβλίου καί ἡ ἀστυνομία δημιουργοῦσαν πάντοτε μιά σημαντική ἀπόσταση μεταξύ συγγραφέα καί λαοῦ. Ἐντούτοις δέν θά ἦταν σωστό, συνεπῶς δέν θά ἦταν ρεαλιστικό, νά θεωρήσουμε τήν ἀπόσταση αὐτή ἀπλῶς «ἐξωτερικό» φαινόμενο. Σήμερα γιά νά μπορέσει κανεὶς νά γράφει μέ τρόπο λαϊκό χρειάζεται ἀναμφισβήτητα νά κοπιᾷ ἰδιαίτερα. Ἀπό ἄλλη ἀποψη ὅμως τό πράγμα ἔχει γίνει καί πιό εὐκόλο ἀλλά καί πιό ἐπιεικόν. Ὁ λαός ἔχει πλέον ξεχωρίσει μέ μεγαλύτερη σαφήνεια ἀπό τά ἀνώτερα κοινωνικά στρώματα· οἱ καταπιεστές καί οἱ ἐκμεταλλευτές βγήκαν ἀπό τίς τάξεις του καί μπλέχτηκαν μαζί του σέ αἱματηρό καί μέ ἀπρόβλεπτη ἔκβαση ἄγωνα. Εἶναι λοιπόν σήμερα πιό εὐκόλο νά παίρνει θέση. Κατά κάποιον τρόπο ἀνάμεσα στίς τάξεις τοῦ «κοινοῦ» ἔχει ξεσπάσει ἀνοιχτή μάχη.

Ἄλλά καί τό αἷτημα γιά ρεαλιστικό τρόπο γραφῆς δέν εἶναι δυνατό πιά νά παραβλέπεται μέ τόση εὐκολία. Θεωρεῖται κάπως αὐτονόητο. Σέ σχέση μέ παλιότερες ἐποχές τά κυρίαρχα κοινωνικά στρώματα χρησιμοποιοῦν τά ψέ-

ματα ὄλο καί πιό ἀπροκάλυπτα, καί μάλιστα τώρα λένε πολύ χοντρότερα ψέματα. Ἐτσι τό καθήκον νά λέει κανεὶς τήν ἀλήθεια γίνεται πιό ἐπιτακτικό. Τά δεινοπαθήματα μεγάλωσαν καί ἡ μάζα τῶν δεινοπαθόντων πλήθυνε. Μπροστά στά Μεγάλα Πάθη τῶν μαζῶν ἡ λογοτεχνική διαπραγμάτευση θεμάτων πού ἀντικείμενό τους ἔχουν τίς μικρές δυσκολίες τῆς ζωῆς ἢ τίς δυσκολίες μικρῶν κοινωνικῶν ομάδων κατάντησε νά θεωρεῖται γελοία, θά ἴλεγα ἀξιοκαταφρόνητη.

Ἐνάντια στήν ἐντεινόμενη βαρβαρότητα ὑπάρχει μόνο ἓνας σύμμαχος: ὁ λαός πού ὑποφέρει τόσο πολύ ἀπ' ὅλα αὐτά. Μόνο ἀπ' αὐτόν μπορεῖ νά περιμένει κανεὶς κάτι. Ἄς ἔχουμε λοιπόν κατά νοῦ ὅτι πρέπει νά στραφοῦμε στό λαό καί ὅτι εἶναι ἀναγκαῖο περισσότερο ἀπό ποτέ ἄλλοτε νά μιλήσουμε τῆ γλώσσα του.

Εἶναι φυσικό λοιπόν ὅτι τά συνθήματα «λαϊκότητα» καί «ρεαλισμός» πηγαίνουν ἀντάμα. Καί εἶναι πρὸς τό συμφέρον τοῦ λαοῦ, δηλαδή τῶν πλατιῶν ἐργαζόμενων μαζῶν, νά ἀποκομίζε ἀπό τή λογοτεχνία ἀπεικονίσεις τῆς ζωῆς πού ἀποδίδουν πιστά τήν πραγματικότητα. Διότι οἱ ἀπεικονίσεις τῆς ζωῆς πού ἀποδίδουν πιστά τήν πραγματικότητα ὑπηρετοῦν οὐσιαστικά μόνο τό λαό, τίς πλατιές ἐργαζόμενες μάζες. Πρέπει συνεπῶς νά εἶναι ὅπωςδήποτε κατανοητές ἀπό τίς μάζες καί ὠφέλιμες. Κοντολογίς νά εἶναι λαϊκές. Ὅσο οἱ ἔννοιες τῆς λαϊκότητας καί τοῦ ρεαλισμοῦ ἐπιβάλλεται νά ὑποστοῦν ριζική κάθαρη προτοῦ ἀκόμη νά χρησιμοποιηθοῦν στό λόγο, ὅπου καί συχνά συγχέονται. Θά ἦταν πλᾶνη νά θεωρήσουμε τίς ἔννοιες αὐτές ξεκαθαρισμένες, ἀνεξάρτητες ἀπό τίς ἱστορικές συγκυρίες, ἀμιγείς καί σαφείς («Φυσικά ὅλοι μας ξέρομε τί ἐννοοῦμε μ' αὐτές, ἄς μὴ γινόμαστε σχολαστικοί»). Ἄλλωστε ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῆς λαϊκότητας δέν εἶναι καί τόσο πολύ λαϊκή, καί δέν θά ἦταν καί πολύ ρεαλιστικό νά πιστεύουμε κάτι τέτοιο. Μιά ὁλόκληρη σειρά ἀπό ἔννοιες πού ἀναφέρονται σέ γενικές κατηγορίες καί θεσμούς θά πρέπει νά τίς ἐξετάσουμε μέ πολλή προσοχή. Ἀρκεῖ νά σκεφτοῦμε τίς λέξεις τά ἔθιμα, βασιλεία καί ἱερό¹

γιά νά καταλήξουμε στό συμπέρασμα ὅτι καί ἡ λέξη λαός ἔχει μιά ἰδιαίτερα ἱεροπρεπή, πανηγυρική καί ὑποπτη ἀπόχρωση πού δέν ἐπιτρέπεται νά κάνουμε πῶς δέν τήν ἀκούμε ἐπειδὴ χρειάζομαστε ὅπωςδήποτε τήν ἔννοια τῆς λαϊκότητας.

Πρόκειται ἴσα ἴσα γιά τίς λεγόμενες ποιητικές ἐκφράσεις μέσα ἀπό τίς ὁποῖες παρουσιάζεται ὁ «λαός» ἰδιαίτερα δεισιδαίμων ἢ καλύτερα παρουσιάζεται νά προκαλεῖ αἰσθήματα δεισιδαιμονίας. Μέσα ἀπό τίς ἐκφράσεις αὐτές βγαίνει ἡ εἰκόνα τοῦ λαοῦ πού ἔχει τίς ἀμετάβλητες του ιδιότητες, τίς καθαγιασμένες παραδόσεις του, μορφές τέχνης, ἦθη καί ἔθιμα, τήν θρησκευτικότητα του, τούς πατροπαράδοτους ἔχθρους του, τήν ἀκατανίκητη δύναμή του καί πάει λέγοντας. Ἐδῶ ἐμφανίζεται μιά περιέργη ἐνότητα βασανιστῆ καί βασανιζόμενου, ἐκμεταλλευτῆ καί ἐκμεταλλεμένου, τοῦ ψεύτη καί τοῦ θύματός του καί, κατά κανένα τρόπο, δέν πρόκειται ἀπλῶς γιά τούς πολλούς, ἀνώνυμους ἐργαζόμενους σ' ἀντίθεση μ' αὐτοὺς πού ἀνήκουν στά ἀνώτερα στρώματα.

Ἡ ἱστορία τῶν πολλῶν παραποιήσεων πού συντελέστηκαν ἐξαιτίας τῆς παραπάνω γενικής ἀντιφατικῆς καί ἀσαφούς ἔννοιας τοῦ λαοῦ εἶναι μιά παλιά καί μερδεμένη ἱστορία, μιά ἱστορία ταξικῶν ἀγώνων. Ἐδῶ δέν θέλουμε νά περάσουμε σέ περισσότερες λεπτομέρειες. Θέλομε ἀπλῶς νά κρατήσουμε τό γεγονός τῆς παραποίησης, ἰδίως ὅταν γράφουμε καί λέμε ὅτι χρειάζομαστε λαϊκή τέχνη, ἐννοώντας μέ τόν ὄρο αὐτό μιά τέχνη γιά τίς πλατιές λαϊκές μάζες, γιά τούς πολλούς πού καταπιέζονται ἀπό τούς λίγους, γιά «τούς ἴδιους τούς λαούς», γιά τή μάζα τῶν παραγωγῶν πού ἦταν μέχρι τώρα τό ἀντικείμενο τῆς πολιτικῆς καί πού εἶναι ἱστορική ἀναγκαιότητα νά γίνουν

1. Οἱ γραμμὲς αὐτές δέν εἶναι δυνατόν νά ἀποδοθοῦν στά ἐλληνικά μέ κάποια ἀκρίβεια. Ὅλες οἱ παραπάνω λέξεις ἔχουν στά γερμανικά τήν ἴδια κατάληξη, -ium, πού ἀντιστοιχεῖ στήν ἐλληνική κατάληξη -σύνη, ὅπως π.χ. στίς λέξεις ρωμιοσύνη, χριστιανοσύνη (Σημ. τ. μετ.). «Volkstümlichkeit und Realismus»: πρωτοδημοσιεύτηκε στήν ἐπιθεώρηση *Sinn und Form*, No 4, 1958.

για τον εξπρεσιονισμό

τό υποκείμενο της πολιτικής. Θέλουμε να υπενθυμίσουμε ότι πανίσχυροι μηχανισμοί και θεσμοί εμπόδισαν αυτό το λαό να συμμετάσχει στην πλήρη ιστορική εξέλιξη, ότι τόν φίμωσαν έντεχνα και βίαια με νομικιστικές συμβατικότητες και ότι η έννοια «λαϊκός» κατάντησε να αποκτήσει ένα περιεχόμενο ανεξάρτητο από το ιστορικό της περιγραφή, στατικό και ανεξέλικτο. Μέ μιά τέτοια έκδοχή της έννοιας αυτής δεν θέλουμε να έχουμε καμιά σχέση ή καλύτερα έχουμε υποχρέωση να την καταπολεμήσουμε.

Η έννοια «λαϊκός» όπως την αντιλαμβανόμαστε εμείς έχει σημείο αναφοράς εκείνο το λαό που όχι μόνο συμμετέχει πλήρως στην ιστορική εξέλιξη αλλά την προσεταιρίζεται κιόλας, την επιταχύνει και την καθορίζει. Έννοούμε ένα λαό που δημιουργεί ιστορία μεταβάλλοντας τον κόσμο και τόν εαυτό του. Έννοούμε έναν αγωνισμένο λαό και, συνεπώς, στην έννοια «λαϊκός» δίνουμε αντίστοιχα αγωνιστικό περιεχόμενο.

Λαϊκό σημαίνει: ότι γίνεται κατανοητό από τις πλατιές μάζες, τους εκφραστικούς τρόπους των οποίων οικειοποιείται και εμπλουτίζει/ ότι αποδέχεται τις απόψεις των μαζών σταθεροποιώντας τις και θελιώνοντάς τις/ ότι αντιπροσωπεύει το πιο προοδευτικό τμήμα του λαού με τρόπο που να μπορεί κάποτε κι αυτός ν' αναλάβει τόν ηγετικό του ρόλο, πράγμα που σημαίνει ότι πρέπει να γίνεται κατανοητό και από τ' άλλα τμήματα του λαού/ ότι συνδέεται με τις παραδόσεις που όμως προσπαθεί να συνεχίσει στην ιστορική τους προοπτική/ ότι έχει ένα μεταβατικό ρόλο, δηλαδή την ιστορική αποστολή να μεταβιβάσει τ' επιτεύγματα εκείνου του τμήματος του λαού που προσπαθεί αγωνιστικά να αναλάβει την ηγεσία.

Και τώρα ερχόμαστε στην έννοια ρεαλισμός. Και η έννοια αυτή επιβάλλεται να υποστεί μιά κάθαρση πριν την μεταχειριστούμε, επειδή είναι παλιά και έχει χρησιμοποιηθεί πολύ από πολλούς και για πολλούς σκοπούς. Αυτό κρίνεται απαραίτητο επειδή τό να αναλάβει ο λαός την ιστορική του κληρονομιά

είναι ιστορικά αναγκαίο να πραγματοποιηθεί με πράξη απαλλοτριώσης. Βέβαια τ'α λογοτεχνικά έργα δεν είναι δυνατό να μεταβιβάσουν σ'α να ήταν οδηγίες κατασκευής βιομηχανιών προϊόντων. Και ο ρεαλιστικός τρόπος γραφής, που η λογοτεχνία μ'α έχει δώσει τόσα πολλά και τόσα διαφορετικά μεταξύ τους παραδείγματα, έχει διαμορφωθεί μέχρι τις τελευταίες του λεπτομέρειες από τό πώς, τότε και στην υπηρεσία ποι'ας τάξης χρησιμοποιήθηκε. Έχοντας λοιπόν υπόψη τό λαό που αγωνίζεται και μεταβάλλει την ιστορική πραγματικότητα, δεν επιτρέπεται να κολ'άμε σ'ε «δοκιμασμένους» κανόνες τής αφηγηματικής τέχνης, σ'ε αξιοσέβαστα πρότυπα τής λογοτεχνίας και αιώνιους αισθητικούς νόμους. Δεν επιτρέπεται να συνάγουμε τήν έννοια του ρεαλισμού αφαιρετικά, γενικεύοντας ορισμένα συμπεράσματα παρμένα από συγκεκριμένα υπάρχοντα έργα. Αλλά θ'α χρησιμοποιήσουμε όλα τ'α εκφραστικά μέσα, παλαιά και νέα, δοκιμασμένα και άδοκιμαστα, είτε προέρχονται από τήν τέχνη είτε έχουν άλλη προέλευση, για να δώσουμε τήν πραγματικότητα στους ανθρώπους σάν όπλο σ'α χέρια τους. Θ'α φυλαχτούμε από τό λάθος να χαρακτηρίσουμε ρεαλιστική μιά συγκεκριμένη ιστορική μορφή του μυθιστορήματος μιάς ορισμένης εποχής, για παράδειγμα του Μπαλζάκ ή του Τολστόι, αποφεύγοντας έτσι να θέσουμε για τό ρεαλισμό μόνο μορφολογικά και λογοτεχνικά κριτήρια. Έμεις δεν θ'α μιλούμε για ρεαλιστικό τρόπο γραφής όταν π.χ. μπορεί κανείς τ'α μυρίζει «όλα», να νιώθει τή γεύση τους και να τ'α αισθάνεται, όταν υπάρχει «ατμόσφαιρα» και όταν οί συγγραφείς χειρίζονται τούς μύθους τους με τρόπο που να παρουσιάζεται ή ψυχική κατάσταση των προσώπων. Η δική μας έννοια του ρεαλισμού πρέπει να είναι πλατιά, πολιτική και να επιβάλλεται πάνω σ'ε κάθε λογής συμβατικότητες.

Ρεαλιστικό σημαίνει: ότι αποκάλυπτει τις αιτιώδεις σχέσεις του κοινωνικού πλέγματος, ότι ξεμασκαρεύει τις κυρίαρχες απόψεις σάν απόψεις τις κυρίαρχης τάξης, ότι εκφράζει τήν άποψη μιάς τά-

ξης που έχει έτοιμες τις ευρύτερες δυνατές λύσεις σ'α προβλήματα που αντιμετωπίζει ή ανθρώπινη κοινωνία, ότι δίνει έμφαση σ'την άποφασιστική στιγμή τής ιστορικής εξέλιξης· ρεαλιστικό σημαίνει ότι είναι συγκεκριμένο ενώ παράλληλα καθιστ'α δυνατή τήν αφαιρετική διαδικασία τής σκέψης και τή συναγωγή γενικότερων συμπερασμάτων.

Αυτά βέβαια είναι γενικές κατευθύνσεις με ευρύτατο πεδίο έφαρμογής αλλά είναι δυνατό να συμπληρωθούν περισσότερο. Και θ'α πρέπει να αφήσουμε ελεύθερο τόν καλλιτέχνη να συνεισφέρει τή φαντασία του, τήν πρωτοτυπία του, τό χιούμορ του και τήν εύρηματικότητα του. Δεν θ'α προσκολληθούμε σ'ε προκαθορισμένα με λεπτομερειακό τρόπο λογοτεχνικά πρότυπα και δεν θ'α υποχρεώσουμε τόν καλλιτέχνη σ'ε αυστηρά καθορισμένες άποχρώσεις τής αφηγηματικής τέχνης.

Αν εξετάσουμε κάπως προσεκτικότερα τ'α πράγματα θ'α διαπιστώσουμε ότι ο λεγόμενος αισθησιοκρατικός τρόπος γραφής (όπου μπορεί κανείς να τ'α μυρίσει όλα, να τ'α γενθεί και να τ'α αισθανθεί), χωρίς άλλο, δεν ταυτίζεται με τό ρεαλιστικό τρόπο γραφής. Και θ'α αναγνωρίσουμε επίσης ότι υπάρχουν αισθησιοκρατικά γραμμένα έργα που δεν είναι ρεαλιστικά και ρεαλιστικά που δεν έχουν γραφεί με αισθησιοκρατική αντίληψη. Θ'α πρέπει να εξετάσουμε προσεκτικά εάν πράγματι ο χειρισμός του μύθου εκ μέρους μας είναι ο καλύτερος δυνατός όταν τελικό σκοπό έχουμε να εκθέσουμε τήν ψυχική κατάσταση των προσώπων. Τελικά οί αναγνώστες μας ίσως σχηματίσουν τή γνώμη ότι δεν τούς δίνεται τό κλειδί για τήν έρμηνεία των γεγονότων, εφόσον ξελογιασμένοι από τ'α πολλά τετρίπια, περιορίζονται σ'ε να παρακολουθούν τις ψυχικές συγκινήσεις των ήρώων των βιβλίων μας. Χρησιμοποιώντας άβασάνιστα τις φόρμες των Μπαλζάκ και Τολστόι θ'α κουράζαμε ίσως τούς αναγνώστες μας, δηλαδή τό λαό, με τόν ίδιο τρόπο που τόν κουράζουν και οί συγγραφείς που προαναφέραμε. Ο ρεαλισμός δεν είναι καθόλου άπλο ζήτημα μορφής· αντιγράφοντας τόν τρόπο

γραφής των ρεαλιστών αυτών θα παύαμε να είμαστε ρεαλιστές.

Διότι, όπως είναι γνωστό, οι εποχές περνούν και αν δεν περνούσαν τα πράγματα θα ήταν πολύ άσχημα για όσους δεν κάθονται σε χρυσά τραπέζια. Οι μέθοδοι φθείρονται με το χρόνο και τα παλιά θέληγτρα δεν συγκινούν πιά. Νέα προβλήματα εμφανίζονται και απαιτούν νέα εκφραστικά μέσα. Η πραγματικότητα μεταβάλλεται. Για να την παρουσιάσει κανείς πρέπει να αλλάξει και τον τρόπο της παρουσίασής της. Τίποτε δεν γίνεται εκ του μηδενός. Το νέο προκύπτει από το παλιό αλλά και γι' αυτό ακριβώς είναι νέο.

Οι καταπιεστές δεν δουλεύουν με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις εποχές. Δεν είναι δυνατόν λοιπόν να προσάγονται στο δικαστήριο της ιστορίας με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις εποχές. Υπάρχουν τόσες πολλές μέθοδοι για να αποφύγουν την ανάκριση. Τους δρόμους που έχουν στρατιωτική σημασία τους μεταδραματίζουν σε αυτοκινητόδρομους. Κι έτσι τα τάνκς τους είναι χρωματισμένα με τέτοιο τρόπο ώστε να μοιάζουν με τούς κινούμενους θάμνους στο Μάκβεθ. Οι πράκτορές τους επιδεικνύουν τούς κάλους των χεριών τους για να πιστέψει ο κόσμος ότι τάχα είναι εργάτες. Όχι, δεν είναι καθόλου εύκολο να μεταμορφώνεται ο θύτης σε θύμα. Γι' αυτό χρειάζεται επινοητικότητα. Ότι χτές θεωρούσαμε λαϊκό σήμερα δεν είναι πιά, διότι σήμερα ο λαός δεν είναι όπως ήταν χτές.

Όποιος δεν έχει πάθει σύγχυση εξαιτίας των προκαταλήψεων του για τα ζητήματα της μορφής, ξέρει ότι η αλήθεια μπορεί να αποσιωπηθεί με πολλούς τρόπους αλλά ξέρει ακόμη ότι είναι ανάγκη να ειπωθεί με πολλούς τρόπους. Γνωρίζει ότι μπορεί να προκαλέσει οργή και αγανάκτηση για τις απάνθρωπες καταστάσεις είτε με την άμεση αφήγηση σε συναισθηματικό και παθητικό ύφος, είτε με ύφος αντικειμενικό, αποστασιοποιημένο, χρησιμοποιώντας μύθους και παραβολές, υπερβολές ή υποτονισμό των πραγματικών γεγονότων. Στο θέατρο η πραγματικότητα μπορεί να παρουσιαστεί σε φανταστική ή αντικειμενική μορφή. Οι ήθοιοι μπορεί να μη μακιγιαρον-

ται καθόλου ή πολύ λίγο και να παίζουν έντελώς φυσικά, όπως επίσης μπορεί να είναι όλα μιά απάτη, να φοράνε γκροτέσκες μάσκες και παραταύτα να παρουσιάζουν την αλήθεια. Σ' αυτό δεν χωράει καμιά αμφιβολία. Τα εκφραστικά μέσα θα πρέπει να αναζητούνται σύμφωνα με τον επιδιωκόμενο σκοπό. Ο λαός το καταλαβαίνει αυτό. Τα μεγάλα θεατρικά πειράματα του Πισκατόρ (αλλά και τα δικά μου), με τα οποία καταθρυσματίστηκαν παραδοσιακές συμβατικές φόρμες, βρήκαν την πιο μεγάλη υποστήριξη στα πιο προοδευτικά στελέχη της εργατικής τάξης. Οι εργάτες τα έκριναν όλα με βάση τις αλήθειες που περιείχαν. Χαιρέτιζαν κάθε καινοτομία που βοηθούσε την απόδοση της αλήθειας και της πραγματικής κοινωνικής κίνησης, ενώ αντίθετα απέρριπταν οτιδήποτε τούς φαινόταν σαν παιχνίδι χωρίς νόημα ή μιά πολύπλοκη και έντυπωσιακή τεχνική που προσπαθεί να λειτουργήσει αβύθωπα χωρίς να εξυπηρετεί απολύτως τίποτε, που δεν ικανοποιούσε δηλαδή πιά ή δεν ικανοποιούσε ακόμη το σκοπό της. Τα έπιχειρήματα των εργατών ποτέ δεν σχηματίζονταν με κριτήρια λογοτεχνικής ή θεατρικής αισθητικής. Κανένας τους ποτέ δεν είπε ότι δεν κάνει να ανακατεύεται το φίλμ με το θέατρο. Παρατηρούσαν το πολύ πολύ, όταν το φίλμ δεν έμπαινε εκεί που χρειαζόταν, ότι το φίλμ σ' αυτό το σημείο είναι περιττό επειδή αποπροσανατολίζει. Χορωδίες εργατών απαγγελναν χορωδιακά κομμάτια που είχαν δύσκολο και σύνθετο ρυθμό («εάν βέβαια είχαν ομοιοκαταληξία θα το λέγαμε νεράκι και δεν θα σκαλώναμε πουθενά») ή τραγουδούσαν δύσκολες (άσυνήθιστες) συνθέσεις του Άισλερ («έδώ μέσα υπάρχει δύναμη»).² Ήμασταν όμως αναγκα-

2. Ο Μπρέχτ αναφέρεται στο θεατρικό έργο του *Die Massnahme* (1930), που υπερασπίζεται την κομματική πειθαρχία και την πολιτική της Διεθνούς στην Κίνα. Το KPD (KK Γερμανίας) επέκρινε δριμύτατα το έργο, επειδή καθαγιάζει την έσκεμμένη άθρωποθυσία. Ο Lukács έπληξεν το άπορρίπτει, στί 1932, με την αίτιολογία ότι ανάγει στή σφαίρα της ήθικης στρατηγικά και τακτικά ζητήματα της ταξικής πάλης.

σμένοι να αλλάξουμε ορισμένους στίχους όταν δεν είχαν κανένα νόημα ή είχαν λάθος νόημα. Όταν μέσα σε έμβρατήρια, που για να μαθαίνονται γρηγορότερα είχαν ομοιοκαταληξίες και άπλούτερο ρυθμό για να «κυλάνε» καλύτερα, ύπηρχαν κάποιοι έκλεπτοσμοί (κάτι άκανόνιστο ή σύνθετο), έλεγαν: «έδώ μέσα υπάρχει ένα μικρό κόλπο, είναι άστειο». Δεν αγαπούσαν καθόλου το ξεπερασμένο, τριμμένο και ότιδήποτε ήταν τόσο συνηθισμένο ώστε να μη δημιουργεί πιά την παραμικρή σχέση («άπ' αυτό έδω δεν βγαίνει τίποτε απολύτως»). Άν κανείς χρειαζόταν κάποια αισθητική έδώ θα μπορούσε να την έχει. Δεν θα ξεχάσω ποτέ τό πώς με κοίταξε ένας εργάτης όταν ύστερα από προτροπή του να βάλω σ' ένα χορωδιακό μέρος άκόμη κάτι για τή Σοβιετική Ένωση («έδώ είναι ανάγκη να μπει όπωσδήποτε κι αυτό άκόμη – διαφορετικά δεν καταλαβαίνω για ποιο λόγο γίνονται όλα αυτά») του άπάντησα ότι αυτό θα τίναζε στόν άέρα τήν καλλιτεχνική φόρμα: γέροντας τό κεφάλι στο πλάι και χαμογελώντας. Ένα όλόκληρο αισθητικό οικόδομημα γκρεμίστηκε με τό ευγενικό εκείνο χαμόγελο. Οι εργάτες δεν είχαν κανένα φόβο να μάς διδάξουν όπως δεν είχαν και κανένα φόβο να μάθουν μόνοι τους.

Μιλώ από προσωπική πείρα όταν ύποστηρίζω: ποτέ δεν χρειάζεται να φοβόμαστε να εμφανιστούμε μπροστά στο προλεταριάτο παρουσιάζοντάς του τολμηρά και άσυνήθιστα πράγματα, εφόσον αυτά έχουν σχέση με τήν πραγματικότητα μέσα στην οποία ζει. Θά υπάρχουν βέβαια πάντοτε άνθρωποι με μόρφωση και γνώστες της τέχνης που χώνονται στή μέση με μιά φράση όπως «αυτό δεν τό καταλαβαίνει ο λαός». Άλλά ο λαός σπρώχνει άνυπόμονα τούς άνθρωπους αυτούς στήν άκρη και συνεννοείται άπευθείας με τούς καλλιτέχνες. Είναι μιά σχολαστική, ψιλοδουλεμένη άνοησία, προορισμένη για κλίκες ή για να φτιαχτούν κλίκες, ή δισχιλιοστή μεταποίηση της παλιάς ρεπουμπλικας, τό πιτέρωμα ενός παλιού κομματιού κρέατος που έχει άρχισει να σαπίζει. Τό προλεταριάτο τά

γιά τόν ἐξπρεσιονισμό

29 Ιουλίου [1938]. Ὁ Μπρέξι μου διάβασε κάτι κείμενα πολεμικής πού ἔχει γράψει γιά τή διαμάχη του μέ τόν Λούκατς: σπουδές γιά μιὰ μελέτη πού προορίζει γιά τό *Das Wort*. Πρόκειται γιά καλυμμένες ἀλλά βίαιες ἐπιθέσεις, Ζητά τή συμβουλή μου· ἂν θά πρέπει νά τά δημοσιεύσει. Καθόσο, ὅμως, μέ πληροφορεῖ ταυτόχρονα δι, τήν ἐποχή αὐτή, ἡ θέση τοῦ Λούκατς "ἐκπερά" εἶναι πολύ ἰσχυρή, τοῦ ἀπαντῶ δι τὸν δὲν εἶμαι σέ θέση νά τόν συμβουλευσω. «Ἐνέχονται ζητήματα ἐξουσίας. Θά ἔπρεπε νά ἀναζητήσεις τή γνώμη κάποιου πού νά θρῖσκειται ἐκπερά. Θά ἔχεις φίλους ἐκεῖ. Ἔτσι δὲν εἶναι;»

– Μπρέξι: Ὅχι· στήν πραγματικότητα δὲν ἔχω κανέναν. Μῆτε κι οἱ Μοσκοβίτες οἱ ἴδιοι δὲν ἔχουν – ὅπως οἱ νεκροί.

– Συνομιλῶς μέ τόν Μπρέξι: ἀπό τὰ *Ἡμερολόγια* τοῦ Βάλτερ Μπένγκιαμιν.

ἀπορρίπτει αὐτά («σίγουρα αὐτοὶ ἔχουν σκοτούρες στό κεφάλι τους») μέ ἓνα δύσπιστο ἀλλά οὐσιαστικά ἐπιεικὲς κούνημα τοῦ κεφαλοῦ. Δὲν εἶναι τό πιτέρι πού ἀποστρέφεται ἀλλά τό σάπιο κρέας. Ὅχι τή δισχιλιοστή μορφή στήν ὁποία κατέληξε ἡ μεταποίηση τῆς ρεπούμπλικας ἀλλά ἡ παλιά ρεπούμπλικα. Στίς περιπτώσεις ὅπου οἱ ἴδιοι οἱ προλετάριοι ἔγραψαν μόνοι τους ποιήματα ἢ ἔκαναν θέατρο ὑπῆρξαν συναρπαστικά πρωτότυποι. Ἡ λεγόμενη τέχνη τῆς Ἀγκίπρωπ (ἀγκιτάσια – προπαγάνδα), γιά τήν ὁποία στραβομουτσουνιάζουν περιφρονητικά ὄχι οἱ καλύτερες φάτσες, ἀποτέλεσε ἓνα μεταλλεῖο νέου εἴδους καλλιτεχνικῶν μέσων καὶ ἐκφραστικῶν τρόπων. Σ' αὐτὴν ἐμφανίζονται πάλι μεγαλειώδη στοιχεῖα γνήσια λαϊκῶν ἐποχῶν τέχνης πού εἶχαν ξεχαστεῖ ἀπὸ καιρὸ καὶ εἶναι κομμένα μέ τόλμη στὰ μέτρα τῶν νέων κοινωνικῶν σκοπῶν.

Στὰ ἑλληνικά πρωτοπαρουσιάστηκε σέ μετάφραση Γ. Πετρή, στήν *Ἐπιθεώρηση Τέχνης* (ΚΒ', 127, Αὐγούστος 1965, σελ. 64-69), μέ τὸν τίτλο «Τέχνη λαϊκή καὶ τέχνη ρεαλιστική».

Τολμηρές συντομεύσεις καὶ συμπτύξεις, ὁμορφες ἀπλοποιήσεις. Ἐδῶ ὑπῆρχε συχνά μιὰ ἐκπληκτικὴ κομψότητα, περιεκτικὴ συντομία καὶ μιὰ ματιὰ ἀτρόμητη στὴ θεώρηση τοῦ σύνθετου.

Μπορεῖ δέβαια μερικά ἀπ' αὐτὰ τά ἔργα νά εἶναι πρωτόγονα, ὅμως ὁ πρωτογονισμὸς τους δὲν ἦταν ποτέ ὁ ἴδιος μέ ἐκείνον ἀπὸ τὸν ὁποῖο πάσχουν τά τόσο φαινομενικά διαφοροποιημένα ψυχολογικά πορτρέτα τῆς ἀστικῆς τέχνης. Δὲν κάνει καλά κανεὶς, ὅταν ἐξαιτίας μερικῶν ἀποτυχημένων σχηματοποιήσεων ἀπορρίπτει ὅ,τι τό οὐσιαστικὸ δημιουργεῖται καθιστώντας ταυτόχρονα δυνατὴ τὴν ἀφαίρεση. Τό ὄξύ δλέμμα διαπερνῶσε τὴν ἐπιφάνεια τῶν νατουραλιστικῶν ἀπεικονίσεων τῆς πραγματικότητας. Ὅταν οἱ ἐργάτες στό «Fuhmann Hensel», ἀναφερόμενοι στήν ὑπερλεπτομερῆ ἀνάλυση τῆς ψυχικῆς κατάστασης τῶν ἡρώων, λέγανε: «ἀκριβῶς, μέ τόση λεπτομέρεια δὲν μᾶς χρειάζεται νά τό ξέρουμε», αὐτὸ σήμαινε ὅτι πίσω ἀπὸ αὐτὴ τὴ φράση κρυβόταν ἡ ἐπιθυμία νά δοθοῦν μέ μεγαλύτερη ἀκριβεία κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια οἰδρώσες κινήτριες δυνάμεις τῆς κοινωνίας.

Γιὰ νά ἀναφερθῶ καὶ στίς προσωπικὲς μου ἐμπειρίες, οἱ ἐργάτες δὲν σκόνταψαν στὰ φαντασμαγορικά κοστοῦμια τῆς φαινομενικά μὴ ρεαλιστικῆς ἀτμόσφαιρας τῆς «Ὀπερας τῆς πεντάρας». Δὲν ἦταν στενόκαρδοι. Μισοῦσαν τὴ στενότητα ἐπειδὴ οἱ κατοικίες τους ἦταν στενές. Ἦταν γενναϊόδωροι, ἐνῶ οἱ ἐπιχειρηματίες ἦταν τσιγγούνηδες. Μερικά πράγματα ἀπὸ ἐκεῖνα πού οἱ καλλιτέχνες ἰσχυρίζονταν ὅτι εἶναι ἀναγκαῖα τοὺς φάνηκαν περιττά· ὅμως στό σημεῖο αὐτὸ ἦταν γενναϊόκαρδοι καὶ ὄχι κατὰ τῆς ὑπερβολῆς· ἀντίθετα, ἦταν ἐναντίον τῶν ἀνθρώπων πού εἶναι περιττοί. Δὲν φίμωσαν τό στόμα τοῦ βωδοῦ πού δουλεύει στό ἀλώνι, γιατί ἐκεῖνο πού τοὺς ἐνδιέφερε καὶ ἐξέταζαν μέ προσοχὴ ἦταν ἂν ἀλώνιζε. Ποτέ τους δὲν πίστεψαν σέ κάτι ὅπως «ἡ» μέθοδος. Ἦξεραν ὅτι χρειάζονται πολλές μεθόδους γιά νά πετύχουν τό σκοπὸ τους.

Τὰ κριτήρια λοιπὸν γιά τὴ λαϊκότητα καὶ τὸ ρεαλισμὸ πρέπει νά

διαλέγονται τόσο ἀντιοιχτόκαρδα ὅσο καὶ προσεκτικά καὶ δὲν ἐπιτρέπεται νά συνάγονται ἀφαιρητικά ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν μέχρι τώρα μέ ρεαλισμὸ καὶ λαϊκότητα γραμμένων ἔργων, πράγμα πού συνήθως συμβαίνει. Υἱοθετώντας κανεὶς τὴν ἀντίληψη αὐτὴ θά κατέληγε σέ μορφολογικά κριτήρια καθὼς καὶ σέ μιὰ λαϊκότητα καὶ ἓνα ρεαλισμὸ καθαρὰ φορμαλιστικό.

Δὲν μπορεῖ κανεὶς νά διαπιστώσει ἂν τὸ ἔργο εἶναι ρεαλιστικὸ ἢ ὄχι ἐφόσον τὸ μόνο πού ἐξετάζει προσεκτικά εἶναι ἂν μοιάζει ἢ ὄχι μέ παλιότερα ἔργα πού ἔχουν κιόλας χαρακτηριστεῖ ἢ θά πρέπει νά χαρακτηριστοῦν ρεαλιστικά γιά τὴν ἐποχὴ τους. Σέ κάθε ξεχωριστὴ περίπτωση θά πρέπει ἡ περιγραφή τῆς ζωῆς νά συγκρίνεται μέ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ πού ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο τῆς περιγραφῆς, ἀντὶ νά συγκρίνεται μέ ἓνα ἄλλο λογοτεχνικὸ ἔργο. Καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὴ λαϊκότητα ὑπάρχει ἐπίσης μιὰ φορμαλιστικὴ διαδικασία ἀπὸ τὴν ὁποία πρέπει νά φυλαγόμαστε. Ἡ δυνατότητα κατανόησης ἐνὸς λογοτεχνικοῦ ἔργου εἶναι τότε μόνο δεδομένη ὅταν τά ἔργα ἔχουν γραφεῖ μέ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο μέ ἄλλα ἔργα πού ἤδη ἔχουν γίνει κατανοητά. Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνα τά ἄλλα ἔργα πού ἔχουν ἤδη γίνει κατανοητά δὲν γράφτηκαν πάντοτε μέ τὸν ἴδιο τρόπο μέ τά προηγούμενά τους. Γιὰ νά κατανοηθοῦν ὅμως ἔγιναν προηγουμένως κάποιες προσπάθειες. Ἔτσι ἐπιβάλλεται νά κάνουμε καὶ μεῖς κάτι γιά νά μπορέσουν νά γίνουν κατανοητά καὶ τά καινούρια ἔργα. Δὲν ὑπάρχει μόνο ἡ λαϊκότητα σάν τελειωμένη κατάσταση ἀλλὰ καὶ ἡ λαϊκότητα σάν μελλοντικὴ δυνατότητα.

Ἄν θέλουμε νά ἔχουμε μιὰ λογοτεχνία ζωντανή, ἀγωνιστικὴ, ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τὴν ὁποία καὶ συλλαμβάνει μέ πληρότητα, δηλαδή μιὰ ἀληθινὰ λαϊκὴ λογοτεχνία, τότε θά πρέπει νά παρακολουθοῦμε κατὰ δὴμα τὴ γοργὴ ἐξέλιξη τῆς πραγματικότητας. Οἱ μεγάλες ἐργαζόμενες λαϊκὲς μάζες εἶναι κιόλας ἐτοιμες γιά τὸ μεγάλο ξεκίνημα. Τὸ ἀποδεικνύουν οἱ δραστηριότητες καὶ ἡ κτηνωδία τῶν ἐχθρῶν τους.

Μετάφραση: Μ Ν

Γιά τήν άδεια των ήθοποιών

Μέ άφορμή τήν εξαγγελία του ύπ. Πολιτισμού νά καταργήσει τήν «άδεια εξασκήσεως του επαγγέλματος του ήθοποιού» ξεσηκώθηκε σάλος πολύς στίς τάξεις των ήθοποιών.

Μιά πρώτη βιαστική, άστοχη και δημαγωγική ενέργεια, ήταν ή διενέργεια «δημοψηφίσματος» από τό Σωματείο Ελλήνων Ηθοποιών. Η ενέργεια αυτή ήταν δημαγωγική γιατί πρώτα απ' όλα δέν υπήρχε ο χρόνος νά άκουστούν οι τεκμηριώσεις όλων των άπόψεων και νά συζητηθούν. Καί, κυρίως, τό άποτέλεσμα τής ψηφοφορίας ήταν δεδομένο εκ των προτέρων. Όλοι ήξεραν πώς απ' τίς κάλπες θά 'θγαίνει ένα ισχυρό «όχι» στήν κατάργηση τής άδειας, μιά και οι δύο κυρίαρχες παρατάξεις προωθούσαν αυτή τήν άποψη.

Πράγματι τά νούμερα ήταν, σέ μιά πρώτη άνάγνωση, συντριπτικά: 78% από αυτούς πού ψήφισαν εκφράστηκαν κατά τής κατάργησης τής άδειας, και 21% υπέρ. Σημειώνω επίσης πώς από τά 2.000 έγγεγραμμένα μέλη, ψήφισαν 633 (ποσοστό δηλαδή 31,65%, και ποσοστό άποχής 68,35%). Λαβαίνω επίσης υπόψη ότι οι περισσότεροι άξιοι, ταλαντούχοι ή «επώνυμοι» ήθοποιοί, άνεξάρτητα από τό κόμμα ή τήν παράταξη πού υποστηρίζουν, έχουν εκφραστεί ενοίκια γιά τήν κατάργηση τής άδειας, πράγμα πού δέν φαίνεται στό άποτέλεσμα τής ψηφοφορίας.

Τί όμως κρύβεται πίσω από αυτή τή διαμάχη; Νομίζω πώς γιά πρώτη φορά συγκρούονται άνοιχτά και σέ τέτοια έκταση δυό άντιλήψεις σχετικές μέ τόν συνδικαλισμό του κλάδου των ήθοποιών. Η μιά, άπαραίτητη - λένε - κάποτε, έχει σήμερα άρτηριοσκληρωθεί μέσα στην κορπορατιστική της άντίληψη. Η άλλη έκκολαπτόμενη και συγκεχυμένη ίσως σέ πολλά τής σημεία, προσπαθεί νά θέσει τό πρόβλημα τής επαγγελματικής ιδιαιτερότητας και ιδιομορφίας του ήθοποιού, και μέσα από αυτήν νά προκύψει μιά νέα συνδικαλιστική πρακτική.

Άς δούμε όμως τίς δυό προτάσεις. Η πρώτη, πού πλειοψήφισε, λέει:

- Νά μήν καταργηθεί ή άδεια, πριν άναμορφωθεί και κατοχυρωθεί ή ύποχρεωτική θεατρική παιδεία γιά τόν ήθοποιό.

- «Ανωτατοποίηση».

- Ισχυροποίηση και ένεργοποίηση του Σωματείου.

Η δεύτερη, πού μειοψήφισε, λέει:

- Άμεση κατάργηση τής άδειας.

- Παιδεία άναγκαία άλλα προαιρετική.

- Ισχυροποίηση και ένεργοποίηση του Σωματείου.

Τό τρίτο σημείο, είναι κοινό και στίς δυό προτάσεις. Έπίσης, μπορούμε νά άπαλείψουμε τό δεύτερο σημείο τής πρώτης πρότασης, γιατί κανείς δέν θάχε αντίρρηση νά δημιουργηθούν ανώτατες σχολές θεάτρου στά Πανεπιστήμια. Έξάλλου στην πρώτη πρόταση, από τό πρώτο σημείο μπορούμε νά παραλείψουμε τό «πριν άναμορφωθεί και κατοχυρωθεί ή ύποχρεωτική παιδεία γιά τόν ήθοποιό», γιατί ή παιδεία είναι ήδη ύποχρεωτική και γιά τό λόγο αυτό γίνεται ο καθγάς. Όσο δέ γιά τήν άναμόρφωσή της, έχει σήμερα τέτοια χάλια πού κανείς δέ λέει νά μήν άναμορφωθεί, είτε παραμείνει ύποχρεωτική είτε όχι. Έπίσης μπορούμε νά άπαλείψουμε τό δεύτερο σημείο τής δεύτερης πρότασης, γιατί έννοείται πώς όταν καταργηθεί ή άδεια και ή ύποχρεωτική παιδεία, ή φοίτηση στίς δραματικές σχολές θά είναι προαιρετική.

Άρα τί μένει στίς δυό προτάσεις; Μένει ή ουσία τής διαφοράς τους: ότι ή μία δέν θέλει τήν κατάργηση τής άδειας πού προωθεί τό ΥΠ.Π.Ε. ενώ ή άλλη είναι σύμφωνη μέ τήν κατάργησή της. Βέβαια κάποιος άμέσως θά πούν και θ' άπορήσουν, πώς μπορούμε έμεις πού είμαστε προσδευτικοί νά συμφωνούμε μέ τό ΥΠ.Π.Ε. πού είναι - κατά τεκμήριο - άντιδραστικό και νά τό άκολουθούμε μάλιστα σέ άύθαιρετες αποφάσεις; Όμως οι πρώτοι πού άνακίνησαν τό θέμα ήταν τριακόσιοι περίπου ήθοποιοί τόν Αύγουστο του '78 πού όμως, άν θυμάμαι καλά, κακοχαρακτηρίστη-

καν από τούς κρατούντες στό συνδικαλιστικά. Υποστηρίχτηκε μάλιστα τότε ότι αυτή ή θέση βόλευε περισσότερο τούς ήθοποιούς - θιασάρχες, δηλαδή τήν έργοδοσία (άρα τήν άντίδραση κ.λπ. κ.λπ.).

Και οι δυό προτάσεις ξεκινούν από κάποιες κοινές και άναμφισβήτητες διαπιστώσεις: Χαμηλή ως άπαραδέκτη στάθμη τής θεατρικής παιδείας, τροφοδότηση του κλάδου μέ άπαίδευτους και άνίκανους ήθοποιούς, αύξηση τής άνεργίας, ύποαπασχόληση, ύπερεκμετάλλευση κ.λπ. κ.λπ. Μιά λοιπόν και οι διαπιστώσεις είναι κοινές, αυτό πού διαφέρει είναι ή άντίληψη γιά τήν αντιμετώπιση του θέματος, είναι δηλαδή θέμα στρατηγικών έπιλογών του συνδικαλισμού των ήθοποιών πού θά συμπαρασύρει μέ τόν καιρό όλους τους κλάδους του λεγόμενου «θεάματος - άκρόαματος», και ίσως άργότερα όλους τους καλλιτέχνες, σέ άναθεωρήσεις τής συνδικαλιστικής τους πρακτικής.

Η πρώτη λοιπόν άντίληψη είναι αυτή πού μόνιμως άπαιτεί από τό κράτος νά αναλάβει τή λύση των σχετικών θεμάτων φτιάχνοντας σχολεία, θρανία, ή δίνοντας επιδόματα και συντάξεις. Όμως αυτή ή τακτική, επειδή είναι μόνο διεκδικητική, άπαιτεί και περιμένει, και συνεχώς άνακυκλώνεται «στριμώχνοντας» τίς έκάστοτε κυβερνήσεις, δημιουργεί ή συντηρεί μιά μόνιμη δυσaréσκεια, πού έισπράττεται έκλογικά (προσωρινά όμως) από τήν άντιπολίτευση. Μακροχρόνια, ο καπιταλισμός έχει πιά δείξει πώς είναι ίκανός νά καρπωθεί αυτή τήν «ένγένει» δυσaréσκεια. Ειδικότερα, στό συνδικαλισμό των ήθοποιών, έχει καταστροφικές συνέπειες. Θεωρεί τό θέατρο ως εργοστάσιο παραγωγής του προϊόντος θέαμα, και τόν ήθοποιό εργάτη κάπου στην άλυσίδα. Τόν υποβάλλει δηλαδή σέ μιά μηχανιστική άντίληψη τής σχέσης του με τό περιβάλλον τήν κοινωνία και τήν τέχνη του: του στερεί δηλαδή τή δημιουργικότητά του.

Η δεύτερη άντίληψη μοιάζει νά θέλει ν' άπαγκιστρωθεί από τήν παραπάνω εργαλειακή αντιμετώπιση του ήθοποιού, αρχίζει νά ψιθυρίζει πώς ο ήθοποιός παράγει μέν, άλλα παράγει θέαμα, παράσταση, διασκέδαση, παιδευση, ήθος, και (κάτι πού τόχουμε ξεχάσει) τέχνη.

Ν. Π.

Έψές είδα στον ύπνο μου

Ήμασταν, λέει, στό έτος 2001, χρονιά πού μόλις είχε επικρατήσει στην Ελλάδα ή σοσιαλιστική επανάσταση ή

καλή, ή δική μας δηλαδή. Είμαι, λοιπόν, Υπεύθυνος Δημοσιευμάτων Παρελθόντος, στο Υπουργείο Τύπου και Πληροφοριών (ὁ ἐφιάλτης ἀρχίζει...). Καθημερινά, κάποιοι υπάλληλοι μου φέρνουν διάφορα ἀποκόμματα ἀπὸ ἐφημερίδες ἐποχῆς, καὶ τὰ κρίνω, τὰ κατατάσσω καὶ τὰ στέλνω στὶς διάφορες σχολές δημοσιογραφίας γιὰ νὰ ἀντλήσουν οἱ σπουδαστές θετικές ἢ ἀρνητικές ἐμπειρίες. Σημειῶνω ἐδῶ πῶς τὰ χειρότερα, ἦταν αὐτὰ πού ἐσημείωνα ὡς ἀπαράδεκτα. Αὐτά, οἱ σπουδαστές τὰ κολλοῦσαν στὸν πίνακα γιὰ νὰ γελᾶνε πρὶν τὸ μάθημα.

Ὁ υπάλληλος Α.Α.Τ. κ.θ.κ./35 (πού σημαίνει 35ος Ἀνιχνευτής Ἀστυνομίας Τύπου, τμήμα κριτικής θεάτρου καὶ κινηματογράφου καί... ὁ ἐφιάλτης συνεχίζεται) μού φέρνει τὸ πρῶτο ἀπόκομμα. Τὸ συνοδευτικό του σημείωμα, γράφει: Ἐφημερίδα *Τὸ Βῆμα*, κριτική τοῦ Βασ. Ραφαηλίδη γιὰ τὴν ταινία τοῦ Γιούτκεβιτς «Ὁ Μαγιακόβσκι χαμογελάει».

Ἄχνοθυμάμαι πῶς τότε, τὸ 1980, εἶχα αἰσθανθεῖ τέτοια δυσφορία ἀπὸ τὸν τίτλο κιόλας τῆς σοβιετικῆς αὐτῆς κινηματογραφικῆς παραγωγῆς, πού δὲν εἶχα πάει νὰ τὴν δῶ. Ἀγαπούσα βλέπεις τὸν ποιητὴ καὶ καταλάβαινα ἀν' ὄχι ἄλλους, πάντως τοὺς πολιτικούς λόγους τῆς αὐτοχειρίας τοῦ ὄνειροπόλου, μαχητικοῦ, ρηξικέλευθου καὶ δοσμένου στὴν ἐπανάσταση Μαγιακόβσκι, (αὐστὰ εἶχε τότε παρατηρήσει ὁ Δ. Ραυτόπουλος ἀπὸ τίς στήλες τῆς *Αὐγῆς* τῆς 23ης 3-80 πῶς ἢ προβολὴ τῆς στήν Ἀθήνα συνέπεσε μὲ τὰ 50 χρόνια ἀπὸ τὴν αὐτοκτονία τοῦ ποιητῆ, λές καὶ μᾶς τὴν ἔστειλαν πεσκέσι γιὰ τὸ μνημόσυνο).

Διατρέχω στὰ πεταχτά τὸ κύριο σῶμα τῆς κριτικῆς πού εἶναι θετική γιὰ τὸν Γιούτκεβιτς - ἀπολογητὴ τοῦ ἰσχύοντος τὸ 1980 καθοστῶτος στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση, καί, εἰρήσθω ἐν παρόδῳ, διαστρεβλωτῆ τοῦ πνεύματος ἀλλὰ καὶ τοῦ συγκεκριμένου θεατρικοῦ ἔργου τοῦ Μαγιακόβσκι, τοῦ «Κοριοῦ». Ἀπὸ τέτοια ὅμως εἴμαστε συνηθισμένοι στὸ Τμήμα Δημοσιευμάτων τοῦ Παρελθόντος. Μὲ σταματᾶει ὅμως μιά παράγραφος πού κάλλιστα θὰ μπορούσε νὰ λείπει τελείως ἀπὸ μιά κριτικὴ κινηματογράφου. Ἐλεγε λοιπὸν ὁ Ραφαηλίδης, ἀπὸ τίς στήλες τοῦ *Βήματος*:

α) «Μιά τελευταία παρατήρηση: Εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ θέβαιο, πῶς ἢ ἰδεολογικὴ θέση τῆς ταινίας θὰ ἐξοργίσει τὰ μέγιστα κάποιους ἐντονα κοροεπονημένους "ἀριστερούς" καὶ "ἀμφισβητήτες"».

β) «Δὲν ἀνέχεται κανεὶς εὐκόλα νὰ τοῦ λένε πῶς εἶναι ἀπατεῶνας νέτα σκέτα, ὅταν μονίμως "μιλάει ἀριστερά" καὶ "μονίμως ζεὶ δεξιά"».

γ) «Ὅτε πῶς ἢ στέρηση τοῦ χασις δὲν εἶναι στέρηση τῆς ἐλευθερίας».

γ) «Ὅτε πῶς ἢ στέρηση τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἐκφράζεσθαι ἀνοήτως καὶ ἀνευθύνως, δὲν εἶναι στέρηση τῆς ἐλευθερίας τῆς ἐκφρασης».

δ) «Οἱ κοριοὶ πρέπει νὰ λείψουν κάποτε ἀπ' αὐτὸν τὸν κόσμο».

Ὁ ἐφιάλτης κορυφώνεται, μένω γιὰ λίγο ἀναυδος. Θέλω νὰ πετάξω στὸ καλάθι τῶν ἀχρήστων τοῦτο τὸ ἀπόκομμα, ἀσχολίαστο. Ὅμως, συνεχίζω τὸ ἀχαρο καὶ σχολαστικὸ μου ἔργο, σημειώνοντας. Ἡ λογικὴ τῆς πρότασης α) ἀποκλείει ἐκ τῶν προτέρων τὴν ὅποιαδήποτε ἀντίρρηση ἢ ἀμφισβήτηση στὶς «θέσεις» πού ἢ ταινία προπαγανδίζει, γιὰτὶ κανένας ἀριστερός δὲν ὑποφέρει νὰ τὸν βάζουν σὲ εἰσαγωγικά. Ἐπίσης ἀποκλείει ἐκ τῶν προτέρων σὲ ὅποιοδήποτε μέλος τοῦ ἑνὸς καὶ Μοναδικοῦ ἢ τῆς νεολαίας του, νὰ σχηματίσει προσωπικὴ ἀντίληψη γιὰ ὄσους ἀριστερούς δὲν ἔχουν τίς ἴδιες μ' αὐτὸν ἀπόψεις, μιά καὶ τοὺς προκαταλαμβάνει δίνοντας ἕνα «προκάτ» καλοῦπι γιὰ ὅλες τίς ἀπόψεις αὐτῶν πού ἀμφισβητοῦν τὴν Μία καὶ Μοναδικὴ ἀλήθεια τοῦ ἑνὸς καὶ Μοναδικοῦ. Αὐτὸ ὅμως εἶναι ΑΠΑΡΑΔΕΚΤΟ. Ὅσο γιὰ τὴν πρόταση β) σκέφτομαι πῶς ὁ Βασ. Ραφαηλίδης ὅταν τὸ 1980 τᾶγραφε δλ' αὐτά, ἀναφερόταν σὲ κάποιον δικό του, ἄγραφο «Ἠθικὸ Κώδικα Καθημερινῆς Πρακτικῆς τοῦ ἐν Καπιταλιστικῇ Κοινωνίᾳ Ζώντος Ἀριστεροῦ Κομμουνιστῆ» πού τοῦ ἐπέτρεπε νὰ μᾶς βγαίνει ἀπ' τὰ βραχάκια. Ὅμως πῶς δὲ βρέθηκε κανεὶς νὰ τὸν ρωτήσῃ ἀπὸ ποιά θέση μιλάει; Ἄν μιλάει ἀπὸ τὴν ἴδιαν τοῦ φιλελεύθερου ἀστοῦ τότε δὲ συζητᾶω μαζί του γιὰ τὴν ἠθικὴ στάση τῶν ἀριστερῶν. Ἄν ὅμως μιλάει σὰν ἀριστερός, τότε εὐχαρίστως θὰ τοῦ ἀναγνώριζα τὸ δικαίωμα νὰ ψάχνει γιὰ κάποιους κώδικες, ἀν τὸ θεωρεῖ πρωταρχικὸ ζήτημα, νὰ τοὺς προτείνει καὶ στοὺς συντρόφους του, καὶ νὰ κρίνει κιόλας μὲ αὐτὸ τὸ μέτρο τὴν ἠθικὴ συμπεριφορὰ τῶν ἄλλων, ἐφόσον θέβαιο καὶ ὁ ἴδιος δέχεται νὰ κριθεῖ μὲ τὰ ἴδια μέτρα. Νά λοιπὸν ἕνα ἐρώτημα πού ἀπὸ μόνο του ἐπιβάλλεται στὸν ἀναγνώστη τῆς παραπάνω β) πρότασης: Τὸ 1980 ὁ Βασ. Ραφαηλίδης σκεφτόταν, μιλάγε, ἔγραφε καὶ δημοσίευε ἀριστερά; (Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τοῦ ἐφιαλτικοῦ μου ὄνειρου ἀρχίζει νὰ μὲ λούζει κρύος ἰδρώτας γιὰτὶ ἀνακαλύπτω πῶς τὸ ἴδιο τὸ κείμενο τοῦ κυρίου Β.Ρ. μὲ σπρώχνει νὰ γίνω κριτῆς συνειδήσεων, πράγμα πού στὸν ζῦπνιο μου θεωρῶ πῶς δὲν ἔχω κανένα δικαίωμα νὰ τὸ κάνω, γιὰ κανέναν).

Ψάχνω τὰ κιτάπια μου. Πουθενά κανεὶς δὲ χαρακτηρίζε τότε τὸ *Βῆμα* σὰν ἀριστερὴ ἐφημερίδα. Τότε; Ἴσως, σκέφτομαι, σὲ κάποιον του γραφτὸ πού τώρα ἔχει χαθεῖ, νὰ ἔχει κάνει τὴν αὐτοκριτικὴ του, ὄχι τόσο

ΣΟΛΩΜΟΥ ΑΠΑΝΤΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΚΕΙΜΕΝΑ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ
Ν.Β.ΤΩΜΑΔΑΚΗ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΡΗΓΟΡΗ

Πικαρριέλ Μαρσέλ

Ὁ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΡΗΓΟΡΗ

H. ΝΙΚΟΛΟΥΔΗ

ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΧΡΗΣΙΜΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΠΟΛΕΙΟ
ΓΡΗΓΟΡΗ

γιὰ κάθε καλὸ βιβλίο

Σόλωνος 71 - Αθήνα

γιά τήν προσωπική του άσυνέπεια όσο για τό ὅτι ὁ άγραφος αὐτός ἠθικός Κώδικας, ὄντας άσυμβίβαστος μέ τήν πραγματικότητα, χρησίμευε μόνο ως μπαμπούλας καί μέτρο άποπομπής τών ετεροδόξων. Ἄν ὅμως ὁ Βασ. Ραφαηλίδης δέν ἔκανε ποτέ τήν κριτική του για ὅλα αὐτά, τότε αὐτή ἡ μικρή του φρασούλα ἦταν καί παραμένει άπαραδέκτη.

γ) Σήμερα, τό 2001, εἶναι άπλό μάθημα στό Δημοτικό σχολείο κύριε Ραφαηλίδη, πώς ἡ στέρση τῆς ἔλευθερίας, για ὅποιον λόγο κι άν γίνεται, εἶναι καταναγκασμός ξένος πρὸς τίς ἑπαναστατικές αντίληψεις, καί θλαθερός. Ἀκόμη καί τό 1980 ἦταν άπαραδέκτο για ἕναν προοδευτικό άνθρωπο νά μὴν καταλαβαίνει: πὼς για ἕναν χασισοπότη (μιά καί τόν αναφέρατε) ἡ στέρση του χασίς ΕἶΝΑΙ στέρση τῆς ἔλευθερίας του. Ἄν στήν κοινωνία τών δικών σας ὄνείρων κύριε Ραφαηλίδη ἡ χασισοποτία θά θεωρεῖται ἐπιβλαθής, σάς συμβουλεύω μὴν κόβετε τά χέρια τών χασικλήδων για νά μὴν μποροῦν νά πιάσουν τό τσιγάρο. Τό μόνο πού θά καταφέρετε θά εἶναι νά γεμίσετε μέ κουλούρες χασικλήδες. Ἄσε πού θά θυμίζετε πολὺ τήν άστική κοινωνία πού κανένα κοινωνικό πρόβλημα δέν ἔλυσε μέ άπαγορεύσεις καί στερήσεις. Ὅταν τό 1979 ὁ Χομεϊνί καί οἱ ὄμοιοί του άποκεφάλιζαν δημοσίως - πρὸς παραδειγματισμόν - τίς μοιχαλίδες καί ἔκοβαν τά χέρια τών κλέφτηδων, ὄλος ὁ άστικός τύπος φώναζε ΑΠΑΡΑΔΕΚΤΟ.

γ') Σ' αὐτή τῆ φράση τί νά πῶ πιά κύριε Ραφαηλίδη; Ἀκόμη καί στό βαθύ μου ὄνειρο, τέτοιες σκέψεις εἶναι τόσο ΑΠΑΡΑΔΕΚΤΕΣ πού μόνο νά κραυγάζω μπορώ: Ἡ ἔλευθερία τῆς ἔκφρασης, κύριε Ραφαηλίδη, ἔμπειρίχει μύριους κινδύνους, αλλά μόνο μέ τήν ἔλευθερία τῆς ἔκφρασης ξεπερνιέται ἡ άνόητη καί ἡ άνεύθυνη ἔκφραση. Κι ὕστερα, ποίος θά χωρίσει τόν κόσμο σέ νοήμονες καί άνόητους; σέ ὑπεύθυνους καί άνεύθυνους; Φωνάζω, καί τραντάζομαι σύγκορμος μέσ στόν ἐφιάλτη.

- Ἐγώ! Ἀπαντά μέ ἔξοργιστική ψυχραιμία ὁ Βασ. Ραφαηλίδης πού μέ δική του πρωτοβουλία εἶχε σπεύσει νά τόν φωνάζει ὁ ὑπάλληλος Α.Α.Τ.κ.θ.κ./35.

- Μά αὐτό εἶναι ΑΠΑΡΑΔΕΚΤΟ. Ὀρῶμαι. ΑΠΑΡΑΔΕΚΤΟ ΦΑ... Δέν πρόλαβα ν' άποσῶσω τήν άναρθηρή πιά κραυγή μου, ὅπου ὁ Α.Α.Τ.κ.θ.κ./35 θγάζει μιά φοβερή άγιστολάδικη χατζάρα, καί - ὕψιστη κορύφωση του ἐφιάλτη -, του κόβει τό κεφάλι. Ἦτανε βλέπετε ὁ άθλιος ἕνας άπό τούς λίγους πλὴν, φεῦ, ὑπαρκτούς ΚΟΡΙΟΥΣ πού τά κατάφεραν νά ἐπιβιώσουν καί στή δική μας τήν καλή (θεβαίως) σοσιαλιστική κ.λπ. κ.λπ. ἑπανάσταση.

Ξυπνάω. Κάθιδρω.

Μή γελάτε κύριε Ραφαηλίδη. Ἦταν τρομαχτικός ἐφιάλτης. Γιατί οὔτε στόν ὕπνο μου διανοοῦμαι νά σας στερήσω τήν ἔλευθερία του ἐκφράζεσθαι... ὅπως κι άν θέλετε, παρόλο πού συμφωνῶ μαζί σας πὼς «οἱ κοριοί πρέπει νά λείψουν κάποτε άπ' αὐτόν τόν κόσμο».

Νίκος Πολίτης

Οἱ άκριτικές περιοχές Ζητοῦν Νταίνικεν!

Τίτλος του Διαβάζω στή στήλη πού παρουσιάζει ἔκδοτες. Τούτη τῆ φορά τό ἐκδοτικό πού μάς συστήνεται εἶναι ὁ ΝΟΤΟΣ. Ἐγκαινιάζοντας τῆ μόνιμη στήλη «ΕΚΔΟΤΕΣ», ἕνα περιοδικό πού φροντίζει για τῆ διάδοση του καλού βιβλίου, κάνει κάποιες ποιοτικές ἐπιλογές ἡ καταχωρεῖ κείμενα - ἕνας τρόπος διαφήμισης πού συνηθίζεται ἄλλωστε σέ περιοδικά καί εφημερίδες. Δέν ἔχει καί τόσο σημασία. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ καταπληκτική πληροφορία πού προβάλλεται ἄλλωστε σάν πρωτοσέλιδη εἶδηση τῆς Ἀπογευματινῆς: πλῆθος ιδιώτες τηλεφωνοῦν στό ἐκδοτικό ΝΟΤΟΣ, συχνά άπό άκριτικές περιοχές καί ζητοῦν Νταίνικεν...

Δ.Μ.

GEORGES BATAILLE ἡ ἱστορία του̃ ματιου̃

εἰσαγωγή - μετάφραση

ΔΗΜΗΤΡΗ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ

"Α γ ρ α

Πλατεία Σταδίου 5, Ἀθήνα 501, τηλ. 728 263

Βραβεία, λογοτεχνία καί κέρδος

Μακρολογοτεχνικά: Οἱ δηλώσεις πού άκολούθησαν τήν άπονομή του βραβείου Νόμπελ στόν Ὅδυσσέα Ἐλύτη καταχώρησαν τήν τιμῆ εἴτε στό ἴδιο τό βραβείο, εἴτε στό σύνολο τών Ἑλλήνων ποιητῶν, εἴτε, κατά πλειοδοσία, στήν πατρίδα μας - κοιτίδα καί τῆς ποίησης. Για τόν ποιητή άπόμεινε ἡ ἑσωτερικευση καί ἐπεξεργασία τῆς, ὅποιες καί ὄσης, συγκίνησης.

Καί στήν περίπτωση Ἐλύτη καί σ' ἐκείνη Ρίτσου-«Λένιν», τό βραβείο λειτουργεῖ ως *σήμα ἀναγνώρισης*, παρά καταξίωσης. Ἡ λογοτεχνία εἰσπράττει ἐκ τών ὑστέρων καί ἐξ ἀντικειμένου. Οἱ πιθανές ὁσμώσεις ποίησης καί (ἑξωτερικῆς κυρίως) πολιτικῆς θεωροῦνται αὐτονόητες, άν μάλιστα συνομολογηθεῖ ἡ ἰδιοποίηση του άποτελέσματος άπό τήν κοινωνική κατηγορία του ποιητή καί άπό τόν άρχοντα λόγο.

Ἡ ἀντιπαλότητα τῆς ἐξύψωσης του παραγωγού καί τῆς ταυτόχρονης ταπείνωσης του δημιουργοῦ θά 'ναι ἐκείνη πού θά κανεῖται τελικά τās φρένας του.

Μικρολογοτεχνικά: Τά κρατικά βραβεία (π.χ. του θεάτρου, πού δόθηκαν τίς προάλλες μετά πολλῶν ἐπαίνων καί μυρίων βασάνων) λειτουργοῦν ως *σήμα πρόκρισης*. Ἐδῶ ὁ λογοτέχνης διεκδικεῖ τό παράσημο, γράφοντας ἐπί σκοπῶ, καταθέτοντας ἕνα παραπεταμένο χειρόγραφο ἡ ἀρπάζοντας άπλῶς τήν εὐκαιρία. Αἰτεῖ τό κέρδος, τῆς ἐπωνυμίας καί κατά συνεικδοχή τό οικονομικό, κέρδος πού - φαίνεται - ἡ ἴδια ἡ πράξη τῆς γραφῆς δέν του άποφέρει. Μήπως αὐτό μαρτυρεῖ πὼς μήτε καί του κοστίζει τούτη ἡ ἐπώδυνη διαδρομή;

Λογοτεχνικά: Ἄν ἡ λογοτεχνία ἔχει τά χαρακτηριστικά τῆς δαπάνης, τῆς άπώλειας μάλλον κι ὄχι τῆς κατοχῆς ἡ τῆς λογιστικῆς, ὁ μόνος τρόπος πού συγκατανεῖ στό βραβείο εἶναι του μεγεθυντικοῦ φακοῦ ἡ του κτερίσματος. Ἐντείνει τίς φωτεινές περιοχές τών ἤδη ἀναγνωρισμένων, ἀποκρύβοντας τίς σκιές τους, ἡ διαπραγματεύεται συνοπτικά τίς τελετές βάπτισεως καί θανάτου τών φερέλιπων.

Παντελής Μπουκάλας

«'Ας δουλέψουμε λιγάκι στό μεγάλο στόρισμα»

Κωνσταντίνος Θεοτόκης

‘Ο εισηγητής του κοινωνικού μυθιστορήματος
στην Ελλάδα. ‘Ο άνθρωπος - τό έργο

του Αίμ. Χουρμούζιου

Δεύτερη έκδοση, «Έκδόσεις των φίλων» Αθήνα 1979

Διηγήματα (Κορφιάτικες ιστορίες)

του Κωνσταντίνου Θεοτόκη

Εισαγωγή Γιάννης Δάλλας, Έντεκα χαρακτηριστικά του
Μάρκου Ζαβιτσιάνου. Έκδόσεις «Κείμενα»
Αθήνα 1978

Σημειώσεις από έναν άλλο τρόπο ανάγνωσης του Θεοτόκη

Δίπλα στην πρόσφατη επανέκδοση της μελέτης του Αίμ. Χουρμούζιου για τον Κωνστ. Θεοτόκη είχαμε την τύχη ν' αποκτήσουμε και τη σειρά των «κερκυραϊκών» του διηγημάτων με εισαγωγή του Γιάννη Δάλλα, σε έκδοση άρτια και προσιτή.

Η μελέτη του Χουρμούζιου γράφεται στην κατοχή και πρωτοβγαίνει τό 1946. Άνήκει σε μία περίοδο της προσωπικής πορείας του συγγραφέα κατά την οποία θά λέγαμε πώς έχει αρκετά απομακρυνθεί από τις μεσοπολεμικές σοσιαλιστικές κατευθύνσεις του. Δέν είναι πιά ό Α. Ζεβγάς αλλά ό Αίμ. Χ. Άλλωστε και τά "Απαντά του που επιμελείται ό Κ.Ε. Τσιρόπουλος, όπου εντάσσεται και ό «Κ. Θεοτόκης» (Έργα ΣΤ'), προς τό παρόν τουλάχιστον κρατούν στά παρασκήνια τά έργα και τίς ημέρες του Α. Ζεβγά, αυτόν τον άλλο Χουρμούζιο.¹

Η αλήθεια είναι πώς κάτι ή συγκυρία της κατοχής, κάτι ή πειστική φωνή του Θεοτόκη που υπαινίσσεται πώς τελικά οι ιδεολογίες μπορούν και φτουράνε και στην τέχνη, κάτι ή δξυμένη και συσσωρευμένη γνώση και ευαισθησία του Χουρμούζιου, κάτι «τό

απέραντο κενό που αισθάνεται ή σκέψη ολόγυρά της»² λόγω του πολέμου, μάς δίνουν τελικά μία υποδειγματική σύνθεση αυτού του τυπικά μεσοπολεμικού προϊόντος της κριτικής πράξης, την οποία με ένα σχηματικό-περιγραφικό όρο θά ονόμαζα κοινωνιολογική προσέγγιση ενός έργου και συγγραφέα. Δουλειά συνήθως εξαιρετικά χρησιμη. Άλλά, για νά μήν άπλουστεύω, άς παραθέσω ένα απόσπασμα του Χουρμούζιου, όπου ακριβώς μιλάει για την πορεία που άκολούθησε στη μελέτη του Θεοτόκη:

«Η μελέτη που άκολουθεί χωρίζεται σε δύο μέρη. Τό πρώτο είναι μία προσπάθεια βιογραφήσεως στηριγμένη σ' όσες γραφτές κι άγραφες μαρτυρίες μπόρεσα νά συγκεντρώσω - σε στενή συνάφεια με τό έργο του. (...) Τό δεύτερο μέρος είναι μία κριτική ανάλυση του έργου αυτού, από τους άνώριμους καρπούς ως τά μεστά επιτεύγματα, όπου ό φιλοσοφικός στοχασμός συντροφεμένος με τά κοινωνιολογικά κίνητρα συνθέτουν την πνευματικήν ενότητα. Η συσχέτιση της ζωής με τό έργο ενός συγγραφέα, ιστορικά τοποθετημένου, σε συ-

νάρτηση δηλαδή με τή γενική κοινωνική και πολιτική διάθρωση του τόπου του, είναι, νομίζω, ή ασφαλέστερη μέθοδος για τή διαφώτιση της πνευματικής δημιουργίας. Καί τή μέθοδο τούτη άκολουθώ, υποτάσσοντας τή λεπτομέρεια στη γενικότητα ή επιμένοντας στη λεπτομέρεια όταν αυτή βοηθεί για νά κατανοήσουμε πληρέστερα τή γενικότητα» (σελ. 11-12).

Χαρακτηρίζονται τυπικά μεσοπολεμική τή φιλολογική μελέτη του Χουρμ. αναφέρομαι σε μία κατη-

1. Όπως αναφέρει ό Κ.Ε. Τσιρόπουλος στην εισαγωγή του Γ' τόμου των Άπάντων, ό οποίος έχει τον χαρακτηριστικό τίτλο Στράτευση κι ελευθερία και έντούτοις περιλαμβάνει κείμενα μετά τό 1950: «Με τά βαρυσήμαντα έτούτα κείμενα μπορεί ό τίμιος αναγνώστης νά μετρήσει τον δύσκολο, άνηφορικό, μοναχικό δρόμο που, για τή τιμή και τήν αξιοπρέπεια του, χρειάστηκε, μετά τίς Δίκες της Μόσχας, τό 1936, νά διανύσει ό ιδεολόγος κομμουνιστής - που έφερε τό ψευδώνυμο Άντρέας Ζεβγάς - για νά μορφωθεί σ' ελεύθερο, περήφανο άνθρωπο, τον Αίμ. Χουρμούζιο που γνωρίζουμε όλοι μας». Έργα Γ', Έκδόσεις των φίλων, Αθήνα 1977, σελ. 7-8.

2. Από άρθρο του, γραμμένο στις 3-6-1940, στο Η περιπέτεια μιάς γενεάς, «Έργα Α'», σελ. 27.

γορία ιδεολογικών και λογοτεχνικών προβλημάτων που διατυπώνονται με εξαιρετική συχνότητα σε κείνη ακριβώς την περίοδο. Ίσως θά ήταν σωστότερο να τή λέγαμε *υποδειγματική*, διότι οι κριτικές του Χουρμούζιου συνθέτουν και ολοκληρώνουν τις σχέσεις και τις δυνατότητες που προσφέρει η «εξωτερική» μέθοδος προσέγγισης ενός λογοτεχνικού έργου.

Μερικές βασικές κατευθύνσεις, ωσάν άρμοι ενός δομικού σχήματος, που στηρίζουν την λογοτεχνική κριτική εκείνη την εποχή (κυρίως στην περίπτωση της πεζογραφίας), μπορούμε να πούμε πως είναι η βιογραφία και συνάρτηση με τό δημοτικισμό και τις πολιτικές ιδέες του συγγραφέα, σε συσχέτιση πάλι με τό λαό και τό κοινωνικό πρόβλημα. Η λογοτεχνικότητα, τό λογοτεχνικό πρόβλημα, ή «αισθητική» ενός πεζογραφήματος περνούσε κατά κανόνα από τό δοκιμαστικό σωλήνα διαδοχικών «ισμών: μετριόταν σε σχέση με κάποια πάγια πρότυπα ρεαλισμού, συμβολισμού, νατουραλισμού κ.λπ. Βέβαια πρόκειται για ένα σχήμα που ποτέ δέν έπαψε να εφαρμόζεται από τή φιλολογία — είναι κατά κάποιον τρόπο ή ασφαλέστερη οργάνωση μιās διδακτορικής διατριβής. Τό ιδιαίτερο που ανακύπτει από τή μεσοπολεμική κριτική σκέψη είναι ό κυρίαρχος κοινωνιολογικός προβληματισμός, ακόμη και ή αντίχνευση τής κοινωνιολογικής υπόστασης τής τέχνης. Ο λόγος πάνω στό κείμενο άρθρώνεται από λίγους κριτικούς — κόμπους μέσα στό μεγάλο ύφάδι τών μεσοπολεμικών ανανεώσεων, και δέν είναι τυχαίο ότι ό λόγος αυτός έχει ένα εκτόπισμα κυρίως σε αξιολογους λογοτέχνες. Τά πράγματα δέν είναι φυσικά ούτε τότε πάντοτε διακριτά και περιχαρακωμένα. Γεγονός που θά πρεπε όχι μόνο να τονίζεται — σήμερα που άνθισε κάποιο ένδιαφέρον για τή μεσοπολεμική ιστορία τών ιδεών και τής λογοτεχνίας — αλλά και να αποτελεί στοιχείο κατευθύνον τις αντίχνεύ-

σεις μας και αποτρέπον τις σχηματοποιήσεις μας. Για παράδειγμα, ακόμη και έννοιες φαινομενικά τόσο διάφανες όπως ή *παρακμή*, που συνιστούσε για μερικές δεκαετίες τό αδιάδλητο κριτήριο αξιολόγησης ενός έργου τέχνης (άπό άριστερή ιδεολογική σκοπιά), δέν είναι τόσο εύκολο να τή φορτώσουμε αποκλειστικά σάν εφεύρεση στην άριστερή διάνοηση. Και όχι μόνο επειδή στην άριστερή όχθη ύπηρξαν διανοητές (Ράντος, Βάρναλης...) που έξαρχής δρασκελίσαν αυτή την άγωνα παγίδα. Άς θυμηθούμε ένα πασίγνωστο καθοδηγητικό κείμενο τής «άλλης» όχθης, τό *Έλεύθερο Πνεύμα* του Γ. Θεοτοκά, που σε μιá κρίσιμη στιγμή πέταξε στό πεδίο μάχης κρίσεις και κατακρίσεις δεξιά και άριστερά. Άπό άλλους ιδεολογικούς δρόμους ό Θεοτοκάς χτυπάει ό,τι έμποδίζει την νεανική *άκμή* και ρωμαλεότητα. Άς σκεφτούμε, κρατώντας κάπως σχολαστικά τις ήμερομηνίες, ποιός και ποτε δέν θεώρησε τόν Καβάφη παρακμία.

Άν μπορούμε σε πεδίο λιγότερο κοινωνιολογικό, συναντάμε έναν ελληνικότατο -ισμό που καθορίζει τό χαρακτήρα (θετικά ή άρνητικά) τής πεζογραφικής παραγωγής στον τόπο μας για μερικές δεκαετίες. Είναι ή κατηγορία τής ήθογραφίας. Κι εδώ δέν ξέρω πάλι ποση έμβέλεια είχαν οι τοποθετήσεις του Όρέστη Διγενή. Πάντως, είτε ό Θεοτοκάς με τις άπόλυτες εκτιμήσεις του, είτε ή κοινωνική ανάδειξη ενός άλλου τύπου πεζογράφου, τής Γενιάς του '30, ακόμη κι ένας καθαρά θεωρητικός παράγοντας, ότι δηλαδή διαμορφώθηκε κάποιο χρηστικό έργαλειο ταξινόμησης μιās άνησχητικής συνύπαρξης έτερόκλητων λογοτεχνικών έργων, τό γεγονός είναι πως ή έννοια τής ήθογραφίας πονήρησε τούς ανθρώπους αλλά και έκλεισε στίς καρτελοθήκες τής λογοτεχνικής ιστορίας όλην χοντρικά την πεζογραφική παραγωγή που προηγείται τής λεγόμενης Γενιάς του '30.³ Κριτικοί αποκτούν ένα σταθερό κριτή-

ριο που πηγάζει από ένα ελληνικότατο φαινόμενο και θεωρούν υποχρέωσή τους ν' άπολογηθούν ή τοποθετηθούν άπέναντι σ' αυτό που λέμε ήθογραφία. Ένα σχήμα που τελικά άπλώς ταξινομεί, αλλά δέν αναπαράγει κριτικά τό λογοτεχνικό έργο, σάν αυτό π.χ. που χρησιμοποιήθηκε τόσο πλατιά για τό μυθιστόρημα: ή σχέση ρεαλισμού και μυθιστορήματος. Λές και ό ρεαλισμός είναι μιá Ίδέα έξω από τό κείμενο, αθύπαρκτη άξία με την όποια πρέπει να μετρηθεί και συγκριθεί τό λογοτέχνημα. Λές και δέν παρήγαγαν τά ίδια τά κείμενα κάποιες σχέσεις που ονομάστηκαν Ρεαλισμός και δέν πρόκειται πάλι τά ίδια τά κείμενα να τις καταργήσουν εγκαθιδρύοντας κάποιες άλλες σχέσεις λόγου και κόσμου. Μήπως δουλειά του κριτικού είναι να βρίσκει και να βαφτίζει με κάποιον -ισμό αυτόν τόν πολυδιάστατο λόγο;

Κάπως έτσι διαχειριστήκαμε έμεις 50 χρόνων πεζογραφία. Με τή διαφορά πως ή έννοια, τό περι-

3. Μιλάμε πάντοτε για τά χρόνια του μεσοπολέμου, διότι μεταπολεμικά και λογοτέχνες και κριτικοί τής «Γενιάς του '30» άσχολήθηκαν φιλολογικά με την πεζογραφία.

εχόμενο της ήθογραφίας σε κάποια στροφή του δρόμου⁴ από χαρακτηρισμός θετικός πηρε χροιά άρνητική: θεωρήθηκε ή φωτογραφία, ή επίπεδη περιγραφή, ό μή ρεαλισμός. Από τή στροφή αυτή και δώθε, άφου ήθογραφική χαρακτηριστική μισού αιώνα πεζογραφική παραγωγή, κάτι έπρεπε νά γίνει και μέ τούς «καλούς» πεζογρά-

φους. Έτσι κολλάμε επιθετικούς προσδιορισμούς του τύπου κοινωνική ήθογραφία, άστική ήθογραφία, ψυχολογική ήθογραφία, κοινωνιστική ήθογραφία και πάει λέγοντας.

Η ήθογραφία συνιστά και τήν βασική κατηγορία άνάλυσης του διηγηματογραφικού έργου του Θεοτόκη στή μελέτη του Αίμ. Χουρμούζιου. Έθογραφία ή καλή, ή «ρεαλιστική» και «ψυχογραφική» από τή μιά, κοινωνιστικό (δηλ. σοσιαλιστικές ιδέες - κοινωνικό πρόβλημα) μυθιστόρημα από τήν άλλη.⁵

Άκριβώς από αυτό τό μεθοδολογικό μονόδρομο μισού αιώνα έρχεται νά μάς βγάλει ή εισαγωγή του Γ. Δάλλα. Μιλάει για μιά πεζογραφία πού είναι ψυχολογική σπουδή τής έντοπιότητας. Για «τό

4. Είναι φυσικό ότι αυτή ή «άξιολογική» στροφή συμπύπτει μέ τήν εποχή όπου ήθογραφία πλέον δέν υπάρχει.

πρόβλημα τής έντοπιότητας». Όπου έντοπιότητα είναι ένα πυκνότατο δίχτυ σχέσεων, μέσα στις όποιες καταρχήν ένυπάρχουμε έμεις οι ίδιοι.⁶ Είναι ολοφάνερο πώς δέν πρόκειται εδώ για άπλή μετονομασία τής ήθογραφίας σ' έναν όρο νιόκοπο ή μοντέρνο. Στή σύντομη εισαγωγή του - δυστυχώς σύντομη, διότι άπλώς ύπαινίσσεται μιά πλειάδα προτάσεων και προβλημάτων προς διερεύνηση⁷ - διαφαίνεται πόσο ή άνάγνωση, άκόμη και ή «κριτική» άνάγνωση, άναδημιουργεί ένα λογοτέχνημα, όταν τό άποφυλακίζει από τίς άποστεγνωμένες σταθερές και του έπιτρέπει και πάλι νά εύδιάσει και νά προσφέρει όλους τούς ύπόγειους θησαυρούς του. Στήν περίπτωση του Θεοτόκη πρόκειται γι' αυτό τό είδος τής λογοτεχνίας πού είχε έντονα καθοριστεί από τίς κυρίαρχες ιδέες, τίς μεθόδους και τίς επίκτητες άνάγκες μιάς εποχής. Ήταν για μάς ό ήθογράφος από τή μιά, ό σοσιαλίζων μυθιστοριογράφος από τήν άλλη. Και για νά μήν δημιουργηθούν παρεξηγήσεις για τήν εισαγωγή του Γ. Δάλλα, πρόκειται για έναν λόγο-άνάγνωση πού δέν χάνει τίποτε από τή φιλολογική του έγκυρότητα και τήν έπιστημονική του χρησιμότητα και έμβάθυνση.

Μέ όλα τά παραπάνω κανείς δέν έχει τήν πρόθεση νά ίσχυριστεί ότι ή ήθογραφία δέν ύπήρξε σε μιά δεδομένη ιστορική περίοδο τό κυρίαρχο, τό λειτουργικό είδος τής ελληνικής πεζογραφίας.⁸ Άλλά ή παρατεταμένη και παρωχημένη χρήση ενός φιλολογικού όρου πού παραπέμπει κατά κανόνα σε κάποιο όριοθετημένο λογοτεχνικό κίνημα, Σχολή ή είδος (παρόμοια προβλήματα συμβαίνουν πχ. μέ τό Ρομαντισμό, Έπερρεαλισμό κ.λπ), από ένα σημείο και μετά δέν άποτελεί άπλως έναν κενό ταξινομικό τύπο, αλλά συχνά συσκοτίζει, ίσοπεδώνει και ύποτονίζει τά πράγματα.

Σημειώνοντας άπλως τίς χρονολογίες των διηγημάτων 1898, 1904,

1904, 1904, 1904, 1904, 1905, 1905, 1906, 1910, 1912, τά όποια μάς είχαν δοθεί ως ή ήθογραφική παραγωγή του Θεοτόκη (άν και ένας σύγχρονος ειδικός μελετητής τής ελληνικής πεζογραφίας, ό Α. Σαχίνης, και τά μυθιστορημάτα του τά χαρακτηρίζει ως ήθογραφικά) θά μπορούσε κανείς νά άνασκαλίσει ένα σωρό προβλήματα: ό Θεοτόκης του 1898 και του 1912, ή ήθογραφία στα '98 και ή ήθογραφία στα 1912 και *Η τιμή και τό χρώμα* (1911-12), ή Έλλάδα του 1904 και '12, ή πυκνότητα διηγηματογραφικής παραγωγής στα 1904-1906 κ.ά. Καταργώντας τόν όρο ήθογραφία (και τήν αντίστοιχη εικόνα) ό Δάλλας καταφέρει νά

5. Όμως αυτές οι κυρίαρχες κατευθύνσεις, τίς όποιες σχεδόν «μοιραία» άκολουθούν στό Μεσοπόλεμο όσοι νοιάζονται για τά πολιτιστικά περισσότερα παρά για τήν Τέχνη, ό Αίμ. Χ. τίς μεταπλάθει σε έργαλεία κριτικής μεθόδου μέ τό πιό γόνιμο άποτέλεσμα. Γι' αυτό και μίλησα στήν άρχή για μελέτη *υποδειγματική*. Κι άν ή άνίχνευση τών ιδεολογικών (πολιτικών) εξέλιξης του συγγραφέα είναι για τόν Χουρμούζιο ό πρωταρχικός φακός φωτισμού ενός έργου («Τ' ότι ό συγγραφέας θέλει νά ύποδηλώσει τίς σοσιαλιστικές πεποιθήσεις του δέν νομίζω ν' άποτελεί τούτο μομφή, γιατί ό τρόπος πού έξηγει κανείς τά φαινόμενα τής εποχής του εμπνέεται από κριτήρια κοινωνιολογικά, είτε τό θέλει είτε δέν τό θέλει» λέει χαρακτηριστικά στή σελίδα 103), τό φακό αυτό τόν μετατοπίζει έξαιρετικά προσεκτικά και έν πάση περιπτώση τόν άκουμπάει σε ύπαρκτά άντικείμενα. Και άδιάκοπα θυμάται πώς οι ιδέες περί κοινωνίας για νά γονιμοποιηθούν στήν τέχνη πρέπει «ό τεχνίτης (...) νά έρθει σε θερμή έπαφή μέ τήν αυτοψία του κοινωνικού σώματος» (σ. 123, ύπογραμμ. δικές μου). Παρ' όλα αυτά στή λογοτεχνία του Χουρμούζιου μόνο ό άνθρωπος, ό «τεχνίτης» ύπάρχει, πού, για νά κάνει κοινωνική λογοτεχνία «είναι ύποχρεωμένος νά παραμελήσει τή διαίσθηση και τήν πλαστοουργική φαντασία» (σ. 123), ό κατασκευαστής ή φορέας πολιτικών ιδεών τίς όποιες μεταγγίζει σε λογοτεχνικά κείμενα. Τά κείμενα άκολουθούν τήν πολιτική πορεία του Θεοτόκη, έτσι τό έργο έχει σαφή στάδια, φάσεις, μιάν άναμφισβήτητη εξέλιξη.

τονίσει πειστικά τή διαφοροποίηση τής πεζογραφίας του Θεοτόκη (καί όχι μόνο του Θεοτόκη) «από τά λογοτεχνικά προηγούμενα και επόμενα, από τήν πεζογραφία τών εθνικών και τής εθνικής αυτογνωσίας τής γενιάς του '80 και από τήν πεζογραφία τής «υποβολής» και του αντιπολέμου, κατά τά σκανδιναβικά και γαλλικά πρότυπα, τής γενιάς του '20 ή του '30» (σελ. 15). Σ' αυτή τήν «δεύτερη ανάγνωση» βλέπουμε επίσης πώς πολλαπλασιάζονται και γονιμοποιούνται μέσα ή μέσω τής λογοτεχνίας ορισμένες απόψεις κοινωνιολογικές, ιστορικές, ανθρωπολογικές, ιδεολογικές, απόψεις επιστημονικότερες, άρα πιά σύνθετες (γεγονός που ένμέρει προέκυψε από ένα κοινωνιολογικό προβληματισμό τυπικά μεταπολεμικό και για τούτο δέν μπορεί πάντοτε νά συγκρίνεται μέ τόν αντίστοιχο μεσοπολεμικό), μ' αποτέλεσμα νά παρακολουθοῦμε «στά Διηγήματα τό δράμα [πού] παίζεται στή διάσταση τών κοινωνικών ταμπού ή μάλλον στή συμβολή και τή σύγκρουση τών ήθικών καταπίεσεων και απελευθερωμένων ένστίχτων» (σελ. 13). Μιά «άλλη» ανάγνωση πού καταγράφει ύπαινιγμούς, ύπόνοιες, έρεθίσματα και στοχασμούς, σχεδόν σά νά ακολουθάει τόν ρυθμό του κόσμου πού αναδύεται από αυτά τά «μικρά, συνθετικά στήν κατασκευή και σχεδόν ποιητικά στή σύλληψη και τό αποτέλεσμα, διηγήματα, πού είναι όλα μαζί προϊόντα αφαιρέσεων και τό καθένα χωριστά μία

γρήγορη ριπή και εκκένωση πάθους» (...) (σελ. 11).

Ἡ ήθογραφία όχι μόνο ως κριτικός όρος αλλά και ως λογοτεχνική εφαρμογή (σάν νά μήν είναι τυχαίο ότι και στίς δύο χρήσεις του τό «είδος» έπαιξε τόν ίδιο ρόλο) συναρμολόγησε έναν λόγο περιγραφικό, έξωτερικό, συνήθως ούτε καν πιστή ίχνογραφία τών αντικειμέ-

τίς βοηθητικές επιστήμες, τήν προσωπική μας ιστορία και ό,τι άλλο μάς ζητηθεί από τό κείμενο και τά πληρώνουμε συναλασσόμενοι στούς ρυθμούς ανάγνωσης μέ τό λογοτέχνημα. Ἡ πεζογραφία του Θεοτόκη, μέ τή ματιά ευαισθητοποιημένη από τό στοχασμό πού ξετύλιξαν ορισμένες νεαρές σχετικά επιστήμες, γίνεται «τό μεγάλο

νων. Μιά σύγχρονη επιβίωση τών επιπτώσεων αυτής τής κατάστασης είναι και ή δυσκολία δημιουργίας ενός ελληνικού σέ χαρακτήρα κι όχι στή λαλιά εκφραστικού μέσου. Δέν φωτογραφίσαμε, δέν ζωγραφίσαμε νεκρές φύσεις. Ἡ «ελληνική ύπαιθρος», πού τόσο διατυμπανίζεται, δέν υπάρχει στή συνείδησή μας επί 200 χρόνια – νά μήν πούμε και παραπάνω – ούτε καν σάν εικόνα. Ένα έργο σάν τό «Δέντρο από τσόκαρα» του Όλμι δέν γίνεται μόνο από καλόν τεχνίτη μέ σωστές ιδέες. Έμεις δέν είχαμε νά διαθέσουμε ούτε κοινό ούτε φιλόλογους για έναν Θεοτόκη ή έναν Βιζυηνό.

Φυσικά, μία απεμπλοκή από ταξινομικά μοντέλα πού αποπτωχεύουν τά κείμενα δέν σημαίνει όπωσδήποτε άπουσία μεθόδου και έλευθερία αναπαραγωγής προσωπικών αναγκών στήν κριτική γραφή. Καθώς τά πράγματα είναι σήμερα τόσο δύσκολα για τήν «έπιστήμη» τής λογοτεχνίας, επιστρατεύουμε όλη μας τήν παιδεία,

στόρισμα» μάς εποχής και μάς ιδεολογίας, αλλά ή κοινωνική αυτή τοιχογραφία χάνει συνάμα κάθε στιγμή τήν μνημειακή έκτακτη της διάσταση σάν από ηλεκτρικές τροφοδοτήσεις πού φωτίζουν στό βάθος άνοιγμα λαμπερό όπου διαχέεται «ή εξήγηση τών πραγμάτων» στό μεγάλο σκοτάδι. Πεζογραφία παράλληλη και αντίστοιχη μέ τίς λειτουργικές τελετουργίες αυτών πού ονομάζονταν φυλή. Είναι όμως άργά – διαβάζοντας τόν Θεοτόκη για πρώτη φορά στά 1980, είναι άραγε μοιραία άργά – νά κοινωνήσουμε κι έμεις μέ «τά επιχώρια» πού χάσαμε για παραδοσιακούς πολιτισμούς; «Άς δουλέψουμε (τουλάχιστον) λιγάκι στό μεγάλο τό στόρισμα».

8. Βλ. Μ. Vitti, Ἡ κοινωνική λειτουργία τής ελληνικής ήθογραφίας, Κείμενα, Ἀθήνα 1972.

6. «Γιατί άν για τό ενδιαφέρον του ανθρωπολόγου είναι βαθμίδες [οί πρωτογενείς πολιτισμοί και τελετουργικοί χώροι] ενός πολιτισμού τής ανάγκης και τής τιμής – και για τήν ανανεωμένη σήμερα περιέργειά μας δείχτες του σέξ και τής βίας τής άπροσημάστιστης κοινωνίας τών πατέρων μας και άρα του ύποσυνειδητου έαυτου μας – στούς χώρους αυτούς, πέρα από τίς προηγούμενες διαδικασίες, πέφτει βαρύς ό ίσκιος τής τραγωδίας» (σελ. 19).

7. Προβλήματα πού διασαφηνίζονται στήν εισαγωγή του Γ. Δάλλα στον Κατάδικο, Κείμενα, Ἀθήνα 1979.

Μαριάννα Δήτσα

Ἡ ἐπιθετικότητα

τοῦ Κόνραντ Λόρεντζ

μετάφραση Ἰω. Χατζηνικολῆ, ἐκδ. «Χατζηνικολῆ», Ἀθήνα 1979

Εἶναι πάνω ἀπό ἕνας χρόνος πού κυκλοφόρησε καί στά ἑλληνικά ἀπό τίς ἐκδόσεις Χατζηνικολῆ τό βιβλίο τοῦ Konrad Lorenz γιά τήν ἐπιθετικότητα. Τό βιβλίο αὐτό πρωτοκυκλοφόρησε στά γερμανικά τό 1963 καί στά ἀγγλικά τό 1966 καί ἦταν μία ἀπό τίς μεγαλύτερες ἐκδοτικές ἐπιτυχίες. Ἄρκει νά ἀναφέρουμε ὅτι στά ἀγγλικά ἔκανε τουλάχιστον 7 ἐπανεκδόσεις. Στά ἑλληνικά μεταφράστηκε βέβαια μέ μεγάλη καθυστέρηση καί μέ καθυστέρηση ἔρχεται καί ἡ κριτική αὐτή παρουσίαση.

Ὁ Konrad Lorenz εἶναι Αὐστριακός ἠθολόγος ὁ ὁποῖος δουλεύει πρῖν ἀπό τό Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο στή Γερμανία, Ναζιστική στήν ἀρχή καί Δυτική κατόπιν. Γιά τή δουλειά του στή λειτουργία τοῦ ἐντυπώματος βραβεύτηκε τό 1971 μέ τό βραβεῖο Nobel, στόν πολύ ὁμως κόσμο εἶναι γνωστός μέ τό βιβλίο του γιά τήν ἐπιθετικότητα. Ὅχι καί ἄδικα, ἀφοῦ μέ αὐτό ξεκινάει μία νέα περίοδος τῆς Κοινωνικῆς Βιολογίας. (Γιά τήν ἰδεολογική λειτουργία τῆς Κοινωνικῆς Βιολογίας μέ τή σημερινή της μορφή δλέπε σχετικό ἄρθρο τοῦ René Rémond στόν *Πολίτη* τοῦ Αὐγούστου-Σεπτεμβρίου 1979). Ἡ κύρια γραμμή τῶν επιχειρημάτων τοῦ Lorenz ὅπως ἐμφανίζονται στό βιβλίο του εἶναι ἡ ἑξῆς: Ἡ ἐπιθετικότητα, λέει, εἶναι μία ἐνστικτώδης συμπεριφορά, προῖόν φυσικῆς ἐπιλογῆς, πού αὐξάνει τίς πιθανότητες γιά ἐπιβίωση καί ἐπιτυχή ἀναπαραγωγή. Τό πλεονέκτημα πού ἔχει ἡ ἐπιθετικότητα εἶναι ὅτι βοηθάει στό νά ἐπικρατήσουν μέσα στό εἶδος οἱ ἰσχυρότεροι, οἱ ὁποῖοι καί ἀναπαράγονται. Ἡ μάχη μεταξύ τῶν ἀτόμων τοῦ ἴδιου εἴδους μπορεῖ νά εἶναι ἐπίσης χρήσιμη διότι καθορίζει ἕνα σύστημα ἱεραρχίας, πού βαθμιαία μπορεῖ νά ὀδηγήσει στό νά γίνονται ἀρχηγοί τῆς ομά-

δας οἱ γεροντότεροι καί ἐξυπνότεροι. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Lorenz μιλάει γιά ἐπιθετικότητα μεταξύ τῶν ἀτόμων τοῦ ἴδιου εἴδους. Συνεχίζοντας ὑποστηρίζει ὅτι, ἐνῶ ἡ ἐπιθετικότητα εἶναι πολλές φορές μία ἰδιότητα πλεονεκτική γιά τήν προσαρμογή, ἄλλοτε δέν εἶναι. Ὅταν π.χ. ἡ ἐπιθετικότητα ἐκφράζεται ἐναντίον ἑνός ἀντιπάλου γιά τήν κατάκτηση ἑνός ζωτικῆς χώρου, τότε βοηθαίει τό άτομο γιά ἕνα πετυχημένο ζευγάρισμα, ἐνῶ ἀντίθετα δέν δίνει πλεονέκτημα ὅταν κατευθύνεται ἐναντίον τοῦ συντρόφου τοῦ ἄλλου φύλου. Ἔτσι γιά ν' ἀποφεύγεται ἡ ἐπιθετικότητα χωρίς ἐπιλεκτικό πλεονέκτημα ἔχουν δημιουργηθεῖ διάφορες συμπεριφορές πού ἀνατρέπουν μία τέτοια μορφή ἐπιθετικότητας. Συμπεριφορές τέτοιες μπορεῖ νά εἶναι ἀπό μία κίνηση ὑποταγῆς τοῦ ἑνός ἀπό τούς δύο συντρόφους μέχρι ἕνα περίπλοκο τυπικό ἢ ἱεροτελεστία (ritual). Πολλές φορές ἡ ἱεροτελεστία αὐτή ὄχι μόνο μειώνει τήν ἐπιθετικότητα, ἀλλά δημιουργεῖ καί ἰσχυρούς δεσμούς μεταξύ τῶν ἀτόμων. Προχωρώντας περισσότερο ὁ Lorenz ὑποστηρίζει ὅτι ἰσχυροί δεσμοί μεταξύ ἀτόμων ἑνός εἴδους δημιουργοῦνται μόνο μεταξύ τῶν ἀτόμων τῶν εἰδῶν ἐκείνων πού ἔχουν ἐντονη ἐπιθετικότητα. Συνεχίζοντας ὑποστηρίζει ὅτι καί στόν ἄνθρωπο, ὅπως καί σ' ἄλλα ζῶα, ἀναπτύχθηκε μία ἰσχυρή ἐπιθετικότητα μεταξύ τῶν ἀτόμων τοῦ εἴδους, πού εἶναι ἀποτέλεσμα φυσικῆς ἐπιλογῆς. Καί γιά ὅσο διάστημα ὁ ἄνθρωπος δέν διέθετε ἰδιαίτερα καταστρεπτικά ὄπλα, τό πράγμα δέν ἔβλαπτε. Ἀπό τή στιγμή ὅμως πού ἀπέκτησε καταστρεπτικά ὄπλα ἡ ἐπιθετικότητα αὐτή γίνεται ἐπικίνδυνη, διότι, ἀπό τότε πού ὁ ἄνθρωπος ἀνακάλυψε τήν ἀξίνα, μέχρι τή στιγμή πού βρήκε τήν ἀτομική

βόμβα, πέρασε πολύ λίγος χρόνος. Ἔτσι, δέν ἦταν δυνατή ἡ φυσική ἐπιλογή μηχανισμῶν παρόμοιων μέ αὐτούς πού ὑπάρχουν στά κατώτερα εἶδη καί ὀδηγοῦν σέ μείωση τῆς ἐπιθετικότητας στά ζῶα τά ὁποῖα ἔχουν ἰσχυρά νύχια καί δόντια. Ὁ ἄνθρωπος λοιπόν ζεῖ σέ μία κοινωνία ὅπου δέν ὑπάρχει δυνατότητα ἀποφυγῆς τῆς καταστρεπτικῆς ἐπιθετικότητας.

Ἐδῶ ἴσως χρειάζεται μία παρένθεση γιά νά ποῦμε ὅτι ὁ Freud μιλάει κι αὐτός γιά τό ἐνστικτο τῆς ἐπιθετικότητας. Στό βιβλίο του *Civilization and its discontents* γράφει: «... εἴμαστε ἀπόγονοι μιᾶς ἀτέλειωτης σειρᾶς ἀπό γενεές δολοφόνων, πού ἡ ἀγάπη τους γιά τό ἔγκλημα ἦταν στό αἷμα τους καί ἴσως συμβαίνει τό ἴδιο σ' ἐμᾶς...». ἴσως συμβαίνει τό ἴδιο σ' ἐμᾶς...»

Σκέψεις σάν κι αὐτές δίνουν στόν Lorenz τή δυνατότητα νά γράφει στήν εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου του ὅτι ὅταν ἀνέπτυξε τίς ἀπόψεις του στούς ψυχαναλυτές φίλους ἀνακάλυψε κατάπληκτος ὅτι θρῆσκότην «στή θέση ἑνός ἀνθρώπου πού πασχίζει νά παραβιάσει μία ἤδη ἀνοιχτή πόρτα». Βέβαια οἱ διαφορές μεταξύ Freud καί Lorenz εἶναι ἀρκετά σημαντικές. Ὁ Lorenz δέν παραδέχεται τήν δυνατότητα ὑπαρξῆς τῆς Φροϋδικῆς ἀποψῆς τῆς ἐπιθυμίας τοῦ θανάτου, πού γιά τόν Freud εἶναι ἐπίσης μία ἔκφραση ἐπιθετικότητας στρεφόμενη ἐναντίον τοῦ ἴδιου τοῦ ἀτόμου. Ὁ Freud βέβαια δέν προσπᾶ-

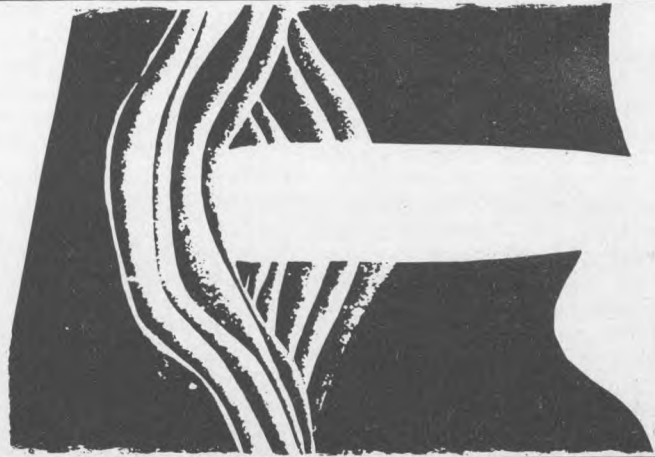

θησε να δώσει ιδιαίτερη επιστημονικότητα στα όσα έλεγε για την επιθετικότητα και πολλά ήταν αποτέλεσμα είτε αγανάκτησης από τα εγκλήματα του πρώτου παγκόσμιου πολέμου ή ακόμη και διαίσθησης, θά μπορούσαμε να πούμε. Αντίθετα ο Lorenz υποστηρίζει ότι τα όσα λέει είναι συμπεράσματα σοβαρής επιστημονικής έρευνας έξω από κάθε ιδεολογική προκατάληψη. Άς δούμε πρώτα αν υπάρχει ή όχι αυτή η ιδεολογική προκατάληψη. Ίσως πρέπει να ξαναθυμηθούμε τό τί έγραφε ο L. τό 1940 για να 'χουμε μιá απάντηση: «Η επιλογή για σκληρότητα, ήρωισμό, κοινωνική χρησιμότητα... πρέπει να γίνει από ένα ανθρώπινο ίδρυμα, αν δεν θέλουμε, λόγω ανεπάρκειας των μηχανισμών επιλογής, να καταστραφεί τό ανθρώπινο είδος από έκφυλισμό. Τό φυλετικό ιδεώδες σαν βάση του κράτους έχει ήδη πετύχει πολλά προς αυτή τήν κατεύθυνση».1 Στα 1963 ο L. αποφεύγει τέτοιες «σκληρές» φράσεις, αλλά βέβαια η ιδεολογία του φαίνεται πολύ καθαρά μέσ' από τις φράσεις πού χρησιμοποιεί ιδίως όταν μιλάει για τό θηλυκό. Μέ εξαίρεση ίσως τις άράχνες, σε όλα τά άλλα είδη, πτηνά, ερπετά, θηλαστικά και τόν άνθρωπο, ή θηλυκιά είναι, ή οφείλει να είναι, ή υποτακτική, κι αν κάνει κανένα λάθος και δέν είναι, τότε γίνεται μαινάδα (σελ. 86). Η μεγάλη θηλυκιά πρ-αινη σαύρα, πού πολεμούσε άκάθεκτη τά μέλη του φύλου της, έπεφτε κυριολεκτικά ξερή μπροστά στο μικρότερο, στον πιό τρεμουλιάρη άρσενικό (σελ. 87). Πιό κάτω στην ίδια σελίδα, άφου μπει ή έννοια του άνωτερου και κατώτερου, έννοιες ξεκάθαρα ιδεαλιστικές έξω από κάθε επιστημονική αντίληψη, ξεκινάει ή περιγραφή των «ραμφο-έρωτροπιών» του πετρίτη. Κατά τόν L. λοιπόν, τό ποιό πουλί είναι «άνωτερο» του άλλου καθορίζεται από τό ποιό ραμφίζει ποιό. Στην εποχή λοιπόν των έρώτων του πετρίτη «τό άρσενικό... δέν ραμφίζει ποτέ τή γυναίκα του και αν κρίνουμε τήν ιεραρχική τάξη των δύο συζύγων από τό ποιός ραμφίζει και ποιός ραμφίζεται, θά πρέπει άναμφισβήτητα να συμπε-

ράνουμε πώς είναι άνωτερή του. Ωστόσο, όταν παρατηρήσουμε τά πράγματα από πιό κοντά, θά φτάσουμε στο αντίθετο συμπέρασμα. Όταν ένας άρσενικός πετρίτης ραμφίζεται από τήν γυναίκα του, δέν παρουσιάζει μέ κανένα τρόπο μιá στάση υποταγής αλλά αντίθετα επιδεικνύει σεξουαλισμό και τρυφερότητα. Έτσι τό ράμφισμα τής γυναίκας του δέν τόν υποχρεώνει σε μιá υποτελή στάση, αλλά αντίθετα ή παθητική του συμπεριφορά, ό τρόπος μέ τόν όποιο δέχεται τις επιθέσεις τής γυναίκας του χωρίς να γίνεται επιθετικός και χωρίς να επιτρέπει στον έαυτό του να βρεθεί σε δύσκολη θέση, έντυπωσιάζει...»!!! Δηλαδή στήν ουσία ό,τι μάς άρέσει δλέπουμε και όπως θέλουμε έρμηνεύουμε κάθε φαινόμενο. Τά ίδια κατά τόν L. συμβαίνουν και στους σκύλους και τους λύκους και καταλήγει στο έξής καταπληκτικό συμπέρασμα, επιστημονικό υποτίθεται, ότι όταν υπάρχει υποταγή του άρσενικού στο θηλυκό «προκαλείται από τήν ίπποτική άναστολή πού εμποδίζει τό άρσενικό να δαγκάσει θηλυκές» (σελ. 89). Αυτός βέβαια ό ίπποτισμός των άρσενικών προφανώς είναι μιá ιδιότητα πού έχει επικρατήσει μέσα από φυσική επιλογή στους άρσενικούς. Πιό κάτω στην ίδια παράγραφο ο L. αναφέρεται πλέον και στο Δυτικό άνθρωπο και άφου γράψει διάφορα κωμικά για τήν σχέση των δύο φύλων στήν

Άμερική καταλήγει: «Άλλά υπάρχει μιá έκφραση παρμένη από τή ζωική συμπεριφορά για τόν άληθινά άξιο καταφρόνιας και υποταγμένο άντρα, τόν λένε heprecked» (τσιμπημένο από κότες), μιá μεταφορά πού άποδίδει περίφημα τό άφύσικο τής υποταγής του άρσενικού, γιατί ένας πραγματικός κόκορας δέν επιτρέπει στον έαυτό του να ραμφίζεται από καμιά κότα, ούτε καν από τήν εύνοουμένη του. Παρεμπιπτόντως, καμιά άναστολή δέν εμποδίζει τόν κόκορα να πολεμάει τις κότες του». Αυτά και πολλά άλλα χωρίς καμιά προκατάληψη.

Δέν έχω τήν πρόθεση να πω ότι κάθε έρευνα πού ψάχνει για βιολογικές παραμέτρους στήν ανθρώπινη συμπεριφορά είναι φασιστική και ρατσιστική. Έκείνο πού λέω είναι ότι ορισμένες τέτοιου τύπου έρευνες είναι άπλως ψευδοεπιστημονική κάλυψη μιás ιδεολογίας πού προβάλλεται σε όσα υποτίθεται βρίσκουμε στή φύση. Μιá τέτοια ψευδοεπιστήμη, όπως του L., άγνοεί διαφορές μεταξύ των ειδών και άνακατεύει βασικές έννοιες όπως τήν όμολογία και άναλογία. Επιθετική π.χ. συμπεριφορά μπορεί να παρατηρηθεί σε μιá μεγάλη ποικιλία οργανισμών από τό έντομα μέχρι τόν άνθρωπο. Στή μιá περίπτωση μπορεί να προκληθεί από χημικές ουσίες, στήν άλλη περίπτωση σαν προσπάθεια προστασίας του χώρου μόνο στήν

καί γράμματα γνωρίζω

περίοδο του ζευγαρώματος, σέ μιάν άλλη σάν αμυντικός μηχανισμός όταν έχει αποκλεισθεί κάθε ὁδός διαφυγῆς ἢ στόν ἄνθρωπο ἀπό ὀρισμένες κοινωνικές συνθήκες. Ἡ ἄλλη παρατήρηση ὅτι σέ διάφορα εἶδη παρατηρεῖται παρόμοια ἐπιθετική συμπεριφορά κάτω ἀπό διαφορετικές συνθήκες δέν ἀποδεικνύει ὅτι ὁ μηχανισμός πού κινεῖ ὅλα αὐτά εἶναι τό ἐνστικτοῦ τῆς ἐπιθετικότητας. Τέτοιου τύπου «ἐρμηνεῖες» κολλάνε τό ἴδιο ὄνομα σέ τελείως διαφορετικές λειτουργίες μέ τελείως διαφορετική ὀργάνωση καί θεωροῦν ὅτι μέ τό νά δώσουν ἓνα ὄνομα σέ κάτι, τό ἔχουν κιάλας ἐρμηνεύσει.

Αὐτός εἶναι ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο λειτουργεῖ ὁ L. καί ὅλοι ὅσοι τόν ἀκολούθησαν. Στήν πραγματικότητα ὅμως, ἀπό τή μελέτη τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ζώων δέν εἶναι δυνατό νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ ἐπιθετικότητα εἶναι μιὰ ἐνστικτώδης συμπεριφορά, ὅπως π.χ. ἡ πείνα. Διότι δέν παρουσιάζει μιὰ προβλέψιμη περιοδικότητα, δέν ἐμφανίζονται αραφεῖς μεταβολές σέ ἐσωτερικές παραμέτρους (π.χ. μεταβολές γλυκόζης αἵματος) καί δέν ὑπάρχει ἐνδειξη ὅτι ὑπάρχει κάποια «ἀνάγκη» γιά ἐπιθετικότητα, ὅταν δέν ὑπάρχει ἓνα σημαντικό ἐξωτερικό ἐρέθισμα. Τά χαρακτηριστικά τοῦ εἶδους, τό γενετικό περιεχόμενο τοῦ κάθε ὀργανισμοῦ, οἱ προηγούμενες ἐμπειρίες, τό ἄμεσο ἐρέθισμα, ὅλα αὐτά μαζί παίξουν σημαντικό ρόλο καί καθορίζουν τή συγκεκριμένη συμπεριφορά. Παρόμοια ἀποτελέσματα μπορεῖ νά προέλθουν ἀπό τελείως διαφορετικούς μηχανισμούς καί ἡ σύγκριση μπορεῖ νά γίνει μόνο ὅταν ξέρουμε ποιοί εἶναι οἱ μηχανισμοί αὐτοί. Κι ἐνῶ αὐτές οἱ ἀπόψεις ἔχουν γραφτεῖ καί ξαναγραφτεῖ, οἱ ντετερμινιστές τῆς συμπεριφορᾶς ὅπως ὁ L. προσπαθοῦν νά «ἐξηγήσουν» τή συμπεριφορά ἀπό τό τελικό ἀποτέλεσμα χωρίς νά ἀσχολοῦνται καθόλου μέ τήν ὄντογένεση τοῦ φαινομένου. Ἡ αἰτία λένε προϋπάρχει μέσα στόν ὀργανισμό μέ τή μορφή τοῦ «ἐνστικτοῦ». Μά πού εἶναι ἐντολισμένο αὐτό τό ἐνστικτο, πότε ἐμφανίζεται, πῶς δημιουργεῖται; Ὑπάρχει

μέσα στά γονίδια τοῦ γονιμοποιημένου αὐγοῦ; Κανένας δέβαια δέν τολμᾷ νά πεῖ κάτι τέτοιο. Καί ὅμως μονίμως μιλάνε γιά κάποιο προκωδικοποιημένο ἐνστικτο, πού ὑπάρχει διότι ἐκφράζεται χωρίς νά χρειάζεται προηγουμένως μάθηση.

Ἡ ἀπάντηση σ' ὅλα αὐτά δέν εἶναι ὅτι ἡ συμπεριφορά δέν ἐξαρτᾶται καθόλου ἀπό μιὰ γενετική ρύθμιση. Ἡ συμπεριφορά εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς δομῆς καί ἡ δημιουργία τῆς δομῆς ἐξαρτᾶται σ' ἓνα ποσοστό ἀπό μιὰ γενετική ρύθμιση, ἀλλά ἡ δυνατότητα πλαστικότητας, πού ἐμπεριέχει ἡ δομή αὐτή πού λέγεται νευρικό σύστημα, εἶναι τεράστια ἰδίως κατά τή διάρκεια τῆς δημιουργίας τῆς. Εἶναι τελείως ἐνδεικτικό τό γεγονός ὅτι ἐνῶ ὁ L. καί ὅσοι τόν ἀκολουθοῦν ἐπικαλοῦνται τή φυσιολογία, ἀγνοοῦν τελείως δοσιεῖς ὅπως τοῦ Blake-more, τῶν Hubel καί Wiesel καί ἄλλων πού δείχνουν τήν τρομακτική πλαστικότητα πού ἐμφανίζει ὄχι ἀπλῶς μιὰ συνειρμική περιοχή, ἀλλά αὐτός ὁ ὀπτικός φλοιός. Χαρακτηριστικά ἀναφέρω ὅτι ἓνα ἀπό τά κύρια εὐρήματα μιᾶς τέτοιας ἐρευνας εἶναι ὅτι γάτες, πού σέ μιὰ ὀρισμένη ἡλικία μεγάλωσαν σέ περιβάλλον πού περιεῖχε μόνο κάθεται γραμμές, δέν ἦταν σέ θέση νά δοῦν τίς ὀριζόντιες. Τό εὐρημα αὐτό ἦταν τόσο συνταρακτικό πού ἀμφισβητήθηκε ἐντονότατα μέχρις ὅτου τό ἓνα ἐργαστήριο μετά τό ἄλλο τό ἐπιβεβαίωσαν. Ἐδῶ δέν πρόκειται γιά κάποιο μηχανισμό μάθησης, ὅπως τουλάχιστον ὀρίζεται αὐτή, ἀλλά δείχνει τό πόσο σημαντικό εἶναι ὁ ρόλος πού παίξει τό περιβάλλον στήν ἐκφραση μιᾶς ιδιότητας καί πόσο λανθασμένες εἶναι οἱ ντετερμινιστικές ἐρμηνεῖες συμπεριφορᾶς. Αὐτά ὡς πρός τήν Φυσιολογία.

Ἄς δοῦμε ὅμως ἂν ὁ L. λαμβάνει ὑπόψη του τά δεδομένα ἄλλων ἐπιστημῶν. Λέει λοιπόν στή σελίδα 35 τῆς ἐλληνικῆς ἐκδόσεως: «Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἔφτασε στό στάδιο νά ἔχει ὄπλα, ρουχιισμό καί κοινωνική ὀργάνωση, ὑπερνικῶντας ἔτσι τόν κίνδυνο νά λιμοκτονήσει, νά παῦσει καί νά γίνει βορᾶ τῶν

ἀγρίων θηρίων, καί πάφανε αὐτοί οἱ παράγοντες νά εἶναι οἱ βασικοί συντελεστές πού ἐπηρεάζουν τήν ἐπιλογή, θά πρέπει νά ἐγκαθιδρύθηκε μέ κακόβουλη ἐπιλογή. Παράγοντας πού ἐπηρεάζει τήν ἐπιλογή ἦταν τώρα οἱ πόλεμοι πού ἐξαπολύονταν μεταξύ τῶν ἐχθρῶν γειτονικῶν φυλῶν». Συνεχίζει παρακάτω γιά πολεμικές ἀρετές καί ἄλλα τέτοια. Ἄλλά ἄς μείνουμε στή παραπάνω φράση πού μαθαίνουμε, γιά λόγους ἴσως ὕψους, ὅτι ἡ φυσική ἐπιλογή μπορεῖ νά εἶναι κακόβουλη ἢ καλόβουλη. Ποιοί εἶναι αὐτοί οἱ πόλεμοι πού ἐξαπολύονταν μεταξύ τῶν φυλῶν, πού πρέπει νά εἶναι ἰδιαίτερα καταστροφικοί γιά νά δουλέψουν καί ἐπιλεκτικά; Ἱστορικά καί ἐθνολογικά δεδομένα δείχνουν σταθερή αὐξηση τοῦ ἀπόλυτου καί σχετικοῦ ἀριθμοῦ τῶν νεκρῶν τῶν πολέμων ὅσο προχωροῦμε σέ πιό σύγχρονες καί πολύπλοκες κοινωνίες. Οἱ πόλεμοι τῶν «πρωτογόνων» σπάνια εἶχαν περισσότερους ἀπό ἓνα νεκρούς καί δέν εἶχαν καμιά γενετική ἢ δημογραφική σημασία.²

Νομίζω ὅτι ἀξίζει τόν κόπο νά μεταφέρω στό κείμενο αὐτό ἓνα κομμάτι ἀπό τό θαυμάσιο μυθιστόρημα τοῦ Νιγηριανοῦ Chinua Achebe, *Τά πράγματα πού καταστράφηκαν*, πού περιγράφει ἓνα πόλεμο μεταξύ δύο φυλῶν τῶν Ἴμπος πρῖν ἀπό τήν ἐμφάνιση τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ:

Καί ἔτσι οἱ γειτονικές φυλές πού φυσικά γνώριζαν γιά ὅλ' αὐτά τά πράγματα φοβόταν τήν Οὐμονόφια καί δέν θά κάνανε ποτέ πόλεμο ἐναντίον τῆς, προτοῦ νά προσπαθήσουν νά κάνουν ἓνα εἰρηνικό διακανονισμό. Καί πρός τιμὴ τῆς Οὐμονόφια πρέπει νά ἀναγνωρίσουμε ὅτι ποτέ δέν ἔκανε πόλεμο παρὰ μόνο ὅταν ἦταν καθαρὸς καί δίκαιος καί τόν εἶχε ἀποδεχτεῖ τό Μαντεῖο τῆς – Μαντεῖο τῶν Λόφων καί τῶν Σπηλαίων. Καί ὑπῆρξαν πραγματικά περιπτώσεις πού τό Μαντεῖο ἀπαγόρευε στήν Οὐμονόφια νά κηρύξει πόλεμο. (...) Ἄλλά ὁ πόλεμος πού ἀπειλοῦσε νά ξεσπάσει τώρα, ἦταν ἓνας δίκαιος πόλεμος. Καί γι' αὐτό ὅταν ὁ Ὀκονκοῦ ἀπό τήν Οὐμο-

νόφια έφτασε στό Μπάινο σάν υπερήφανος και αγέρωχος απεσταλμένος πολέμου, έγινε δεκτός μέ μεγάλες τιμές και σεβασμό, και δύο μέρες μετά γύρισε στον τόπο του φέρνοντας μαζί του ένα άγόρι δεκαπέντε χρονών και μία νέα παρθένα. Τό όνομα του άγοριού ήταν Ίκεμφούνα και τή λυπητερή του ιστορία τή λένε άκόμη στην Ούμονόφια μέχρι σήμερα. Οι γεροντότεροι, ή ndichie, μαζεύτηκαν για να ακούσουν τό ριπόρτο του Όκονκούο για τήν άποστολή. Άφου τον άκουσαν, αποφάσισαν ότι τό κορίτσι έπρεπε να πάει στον Όγκπονέφο Ούντο για ν' αντικαταστήσει τή δολοφονημένη γυναίκα του. "Όσο για τ' άγόρι, αυτό άνήκε σ' ολόκληρη τή φυλή και δέν υπήρχε καμία διασύνη ν' αποφασίσουν από τώρα για τήν τύχη του. Ζήτησαν λοιπόν από τον Όκονκούο, από μέρους όλης τής φυλής, ν' αναλάβει στό μεταξύ ν' αποφασίσουν ή έτσι για τρία χρόνια ό Ίκεμφούνα ζούσε στό σπιτικό του Όκονκούο.

Λυπάμαι πού πρέπει να ξαναγυρίσω πάλι στη Βιολογία, Κοινωνική Βιολογία και τά παρόμοια. Λέγαμε ότι ό L. προσπαθεί να στηρίξει τή θεωρία του στη Δαρβινική άποψη τής φυσικής επιλογής χαρακτηριστων πού βοηθούν στην προσαρμογή. "Όταν ό Δαρβίνος είχε διατυπώσει τή θεωρία του, τό γονίδιο πού σήμερα, σύμφωνα με τή μοριακή γενετική, άποτελεί τή βάση τής κληρονομικότητας, δέν ήταν γνωστό. Μέ τή διατύπωση τής έννοιας του γονιδίου και τή δημιουργία τής μοριακής βιολογίας, στις αρχές τής δεκαετίας του '60, υπάρχει ή γενετική παραδοχή ότι κάθε βιολογικό χαρακτηριστικό μπορεί να έρμηνευτεί μέσα από τήν επιλογή πλεονεκτικών γονιδίων, και ότι δέν υπάρχει γονίδιο πού να είναι από τήν πλευρά τής επιλογής ουδέτερο. Αντίθετα κάθε γονίδιο είναι ή πλεονεκτικό ή μειονεκτικό. Πρίν όμως από μερικά χρόνια ό Motto Kimura διατυπώνει τήν ουδέτερη θεωρία τής μοριακής εξέλιξης ή οποία σε γενικές γραμμές μπορεί να διατυπωθεί ως έξης: «Κάθε μεταλλαγμένο γονίδιο πού

έχει άπομονωθεί μέχρι σήμερα είτε με χημικές τεχνικές είτε με μοριακή γενετική είναι από πλευράς επιλογής ουδέτερο, δηλαδή δέν είναι πλεονεκτικό ούτε μειονεκτικό σε σχέση με τό γονίδιο πού αντικαθιστά. Έτσι στό μοριακό επίπεδο οι περισσότερες από τις εξελικτικές μεταβολές προκαλούνται από τυχαία γενετική παρέκκλιση ισοδυνάμων, από πλευράς επιλογής, μεταλλαγμένων γονιδίων». ³ Η κατανόηση τής θεωρίας αυτής είναι άρκετά δύσκολη για όσους δέν έχουν μερικές γνώσεις μοριακής βιολογίας και γενετικής, αλλά εκείνο πού έχει σημασία είναι ότι με τή θεωρία αυτή άμφισβητούνται όρισμένες βασικές αρχές των μηχανισμών τής εξέλιξης. Κι είναι πού είναι πίο σημαντικό για τή συζήτηση αυτή είναι ότι, ενώ ή βιολογία θρίσκει άκόμη μπροστά σε τόσο σημαντικά προβλήματα, έρχονται κάποιοι να μιλήσουν για μηχανισμούς εξέλικτης επιλογής ιδιοτήτων, πού δέν είναι καν σε θέση να όρίσουν. Και ως μη θεωρηθεί ή άποψη αυτή σαν άγνωστικιστική. Άπλως περιγράφει ένα πρόβλημα.

Ή ανθρώπινη φύση

Άλήθεια, σχεδόν μεγαλομανιακός τίτλος. Δέν είναι όμως δικός μου. Τόν δανείστηκα από τό τελευταίο βιβλίο του E.O. Wilson ⁴ πού είναι τό μεγάλο όνομα τής Κοινωνικής Βιολογίας σήμερα. "Ο Wilson, παρ' όλο ότι είναι από τους κύριους εκφραστές του βιολογικού ντετερμινισμού σήμερα, αρνείται και αυτός τήν άκρίβεια τής έρμηνείας του L. για τήν επιθετικότητα. Δέν πρόκειται ίέει για ένστικτο, αλλά για μία τάση πού έχει ό άνθρωπος να είναι επιθετικός. «Τάση», άλλη μία περιεργη λέξη.

Υπάρχουν βέβαια κάποια χαρακτηριστικά τής ανθρώπινης φύσης. Ή γλώσσα θα πρέπει να είναι τό ένα. Άν θέλουμε κι ένα δεύτερο, τότε αυτό θα πρέπει να είναι ή ποικιλομορφία πού υπάρχει στην ανθρώπινη συμπεριφορά. Άς μείνουμε μόνο σ' αυτό πού λέγεται επιθετικότητα.

Άν ένα κύριο μέτρο τής επιθετικότητας είναι οι πόλεμοι πού διε-

ξάγει μία ομάδα ανθρώπων, όπως πιστεύουν οι όπαδοί τής Κοινωνικής Βιολογίας, τότε μπορούμε να διαπιστώσουμε μία φοδερή ποικιλομορφία από τους Ίνδιάνους τής Βραζιλίας και τους Έθρωπαϊούς λευκούς, πού θεωρούνται ιδιαίτερα πολεμοχαρείς ομάδες, μέχρι τους Kung San τής έρήμου Kalahari και τους Semai τής Μαλαισίας, πού σύμφωνα με τις περιγραφές τής Elizabeth Marsall Thomas και του Robert K. Dentan δέν ήξεραν τί θα πεί πόλεμος ώσπου να έμφανιστεί ό ίμπεριαλισμός στη ζωή τους. «Και άν εξηγούμε τις δολοφονικές επιδρομές τής μιάς φυλής σαν άποτέλεσμα ενός έγγενούς ένστικτου επιθετικότητας, τότε θα πρέπει να ανακαλύψουμε μία θεωρία πού θα μιλά για κάποιους μηχανισμούς έγγενους άναστολής και εξιδανίκευσης για τους άλλους. Μήπως θα ήταν πίο συνετό να δεχτούμε ότι οι άνθρωποι από τή φύση τους δέν είναι ούτε επιθετικοί ούτε ειρηνικοί;» ⁵

Άς μή γελιόμαστε, ή βιολογοποίηση των κοινωνικών φαινομένων ένα και μόνο σκοπό έχει: να τά παρερμηνεύσει και ν' άποτρέψει τή μελέτη των κοινωνικών δομών μέσα στις όποιες συμβαίνουν και δέν πρόκειται να καταλάβουμε ποτέ τήν κοινωνική δραστηριότητα ενός άτομου άν δέν καταλάβουμε πρώτα τήν κοινωνική δομή πού μέσα τής υπάρχει και δρα.

Ήλιος Κούβελας

1. Lorenz K. (1940), «Durch Domestikation verursachte Störungen artigen Verhaltens», *Zeitschrift für angewandte Psychologie und characterkunde*. 59, 56-75: αναφέρεται από τον Cloud, W. (1973), «Winners and Sinners», *The Sciences* 13, 16-21

2. Scott J. P., *Aggression*, University of Chicago Press, Chicago 1958.

3. Motoo Kimura (1979), «The Neutral Theory of Molecular Evolution», *Scientific American* 241, 99-126.

4. Edward O. Wilson, *On Human Nature*, Harvard University Press, 1978. Στα Γαλλικά κυκλοφορεί με τον τίτλο *La nature humaine* από τις εκδόσεις Stock.

5. Eisenberg L. (1972), «The human nature of human nature», *Science* 176, 123-128.

Τί είναι καί πού πηγαίνει ὁ εὐρωκομμουνισμός;

τοῦ Φώντα Λάδη

Ἐκδόσεις Πύλη, Ἀθήνα 1979

Ὁ Φ. Λάδης δέν ενδιαφέρεται νά μιλήσῃ στά σοβαρά γιά τόν εὐρωκομμουνισμό, νά τόν ἀναλύσῃ, νά τόν μελετήσῃ ἢ νά τόν ἐξηγήσῃ. Ἡ ἐξήγηση, γιά τό συγγραφέα, βρίσκεται «στήν ἀθρόα εἰσδοχή, ἐπί χρόνια, μικροαστικῶν, ἐνδιάμεσων στρωμάτων καί διανοουμένων στίς γραμμές ὀρισμένων κινήματων» (24). Ἡ, ἀλλιῶς, «ὁ εὐρωκομμουνισμός εἶναι ἡ ἀπόρροια τῆς ἐξαντλημένης ὑπομονῆς τῆς ἡγεσίας ὀρισμένων κομμουνιστικῶν κομμάτων – καί ἀναντίρρητα καί μερίδας τῶν μελῶν τους – πού ἐδῶ καί μισόν αἰῶνα βρίσκοντα. Ἡ ἀντιπολίτευση» (109). Ἡ ἐνλόγω «ἡ ἐξορία «εἶναι ταξικά διαδρωμένη» (110) καί ἄρα ἐπιρρητική στό μικροαστικό ἀμάχημα τῆς ἀνυπομονησίας. Μέ αὐτό τό χαρμάνι ἐργατισμοῦ καί ψυχολογικοῦ ξεμπερδεύει ὁ Φ. Λάδης. Εἶπαμε, δέν ενδιαφέρεται ὁ ἄνθρωπος.

Ὅτε πάλι ενδιαφέρεται γιά τήν πολυπλοκότητα τοῦ εὐρωκομμουνιστικοῦ κινήματος. Πρόκειται, λέει, γιά ἓνα «διαμορφωμένο πολιτικό ρεύμα» (139) καί «τό πραγματικό του πρόσωπο» (119) θά μᾶς τό ἀποκαλύψῃ ὁ συγγραφέας μέ «τά σαράντα σημεῖα» πού ἀποτελοῦν, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, τήν «πεμπτουσία τῆς εὐρωκομμουνιστικῆς σκέψης» (137). Καί αὐτά εἶναι ἓνα ἄθροισμα ἀπλουστεύσεων, σχηματοποιήσεων καί ἀκροβασιῶν δίχως δίχτυ. Παράδειγμα τό δέκατο σημεῖο: «Τελικά, ἐπειδή δέν μπορεῖ νά καταργηθεῖ, ἡ πάλη τῶν τάξεων ἀντιμετωπίζεται μέ ἀσπικά κριτήρια» (127). Ἡ τό δέκατο ἑβδομο: «προτείνεται ἀπό ὀρισμένους (Ἀμέντολα κ.ἄ.) ἡ αὐτοδιάλυση τῶν ΚΚ...» (130). Πεμπτουσία εἶναι λοιπόν αὐτό πού προτείνεται ἀπό ὀρισμένους. Εἶπαμε, δέν ενδιαφέρεται ὁ ἄνθρωπος.

Ὅτε καί ενδιαφέρεται γιά τίς πραγματικές πολιτικές διαστάσεις τοῦ εὐρωκομμουνισμοῦ, δηλαδή

γιά τίς ἀντιφάσεις του. Γιά τήν Ἰσπανία, π.χ., ἀναφέρεται μόνο στό βιβλίο τοῦ Καρίγιο ἀλλά ὄχι καί στήν ἄκρως ἐνοχλητική ὑπόθεση τῶν Ἐργατικῶν Ἐπιτροπῶν ἢ τήν ἐργατική-συνδικαλιστική πολιτική τοῦ ἰσπανικοῦ ΚΚ. Ὅσο γιά τό προσφάτως μεταμεληθέν γαλλικό ΚΚ (τό καμάρι τοῦ Φ. Λάδη στή Δύση), αὐτό ποτέ του δέν διανοήθηκε νά συγκροτήσει τήν Ἐνωμένη Ἀριστερά μέ τήν ἀνεπανάληπτη γιά τή μεταπολεμική Εὐρώπη δυναμική πού δημιούργησε, οὔτε πάλι τήν ἐγκατέλειψε μετά ἡ καλύτερα τή διάλυσε. Τό γαλλικό ΚΚ δέν εἶναι καί ἡ δημιουργία τῆς Ἐνωμένης Ἀριστερᾶς: εἶναι μόνο οἱ πειθήνιες πτήσεις τοῦ Μαρσέ στή Μόσχα. Εἶπαμε, δέν ενδιαφέρεται ὁ ἄνθρωπος. Ὁ Φ. Λάδης μιλάει ἀκόμα στό ἐκ 229 σελίδων βιβλίο του γιά τήν Ἰταλία, τόν Τολλάτι, τόν Γκράτσι, τήν ΕΟΚ κ.λπ. Ἀλλά οὔτε γι' αὐτά ενδιαφέρεται.

Γιά τό μόνο γιά τό ὅποιο σίγουρα ενδιαφέρεται ὁ συγγραφέας (πού στή σελ. 39 μιλάει σεμνά γιά «τά γεγονότα τῆς Τσεχοσλοβακίας» τό 1968 καί, στήν ἐπόμενη, γιά τήν «ἀνοιχτή ἐπέμβαση τοῦ ἰταλικοῦ ΚΚ καί τοῦ ΚΚ Ἰσπανίας στά ἐσωτερικά τῆς Πορτογαλικῆς Ἐπανάστασης») εἶναι νά πῆ ὅτι ὁ εὐρωκομμουνισμός εἶναι, μιά κι ὄξω, «δεξιός ἀναθεωρητισμός» (16), «ἰδεαλιστική κοσμοαντίληψη» (17), «ἐπικίνδυνο μείγμα ἀπό ἀπάτες καί αὐταπάτες» πού «τίποτα δέν μπορεῖ νά ἐμποδίσει τήν πλήρη μετατροπή του, στό φῶς τῆς ἡμέρας, σέ μιά νέου τύπου σοσιαλδημοκρατία» (144). Καί νά ἀναρωτηθεῖ ρητορικά: πού τελειώνουν οἱ «καλές προθέσεις» καί πού ἀρχίζει «τό πέρασμα στίς θέσεις τῶν ἐκμεταλλευτῶν, ἢ (συνειδητή) ἀπάτη;» (143). Δέν μελετᾷ οὔτε ἀναλύει ὁ Φ. Λάδης. Πόλεμο κάνει ὁ ἄνθρωπος, καί μάλιστα ὀλοκληρωτικό.

Εἶναι προφανές λοιπόν ὅτι κα-

μά διάθεση δέν ἔχουμε γιά διάλογο μέ τό βιβλίο. Θά θέλαμε ἀπλῶς νά μονολογήσουμε λιγάκι πάνω στά κλασικά ἀλλ' ὄχι κι ἀνεπίκαιρα μοτίβα, στά πασίγνωστα μέσα αὐτοῦ τοῦ πολέμου.

1. Ὁ κόσμος χωρίζεται σέ δύο στρατόπεδα. Στό δεξί μας χέρι ὁ καπιταλισμός, στό ἀριστερό ὁ σοσιαλισμός. Ἀρραγής ὁ πρῶτος, ἀλλά καί «ἡ ἐργατική τάξη εἶναι μιά ἐνιαία σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο τάξη, πού τά διάφορα ἔθνηκά της τμήματα...» (132).

2. Τό δεξιό στρατόπεδο, ὁ καπιταλισμός, «βρίσκεται καί πάλι μπροστά σέ τεράστια προβλήματα, πού τή φορά αὐτή τόν περικυκλώνουν ἀπό ὄλες τίς μεριές», ἔτσι πού γιά ὄλους μας πλέον «μόνη καί χειροπιαστή λύση εἶναι ὁ σοσιαλισμός», πράγμα πού συνειδητοποιοῦν «ὄλο καί μεγαλύτερα στρώματα ἐργαζομένων» ἐκεῖ ὅπου ἐξακολουθεῖ νά «ἐπιζεῖ» ὁ καπιταλισμός (13). Μέ βάση λοιπόν αὐτό τό καθόλα νόμιμο κράμα τριτοδιεθνισμοῦ καί τροτσκισμοῦ, ὁ καπιταλισμός κατά τά κοινῶς λεγόμενα τήν ἔχει βάψει.

3. Τό ἄλλο στρατόπεδο τώρα. «Τί σημαίνει τό γεγονός ὅτι σέ εἰκοσι δύο εὐρωπαϊκές χώρες οἱ κομμουνιστές δέν μπόρεσαν ἐδῶ καί ἐξήντα χρόνια νά κατακτήσουν τήν ἐξουσία;» Ἀπολύτως τίποτα. Διότι φυσικά (τό μέρος καί τό ὄλο, τό μερικό καί τό γενικό κ.λπ.) «ἡ ἀπάντηση στό παραπάνω ἐρώτημα μπορεῖ νά βρεθεῖ μόνο ἐξετάζοντας τίς ἐξελίξεις σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο». Ἐκεῖ τό στρατόπεδό μας πάει θανάσια, «ὁ σοσιαλισμός ἀπλώνεται (ἄλλου σάν πραγματικότητα καί ἄλλου σάν δυνατότητα) σέ ὄλο τόν πλανήτη, τά νικηφόρα ΚΚ καθοδηγοῦν ἠραιότατα τοὺς ἐνθουσιασμένους λαούς τους, στίς δέ καπιταλιστικές χώρες τά ΚΚ, «ὀργανώνοντας στίς γραμμές τους τοὺς πύο συνειδητοὺς ἐργάτες, ἀνάγκασαν τοὺς καπιταλιστές σέ πολλές ὑποχωρήσεις, πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές». Τό ἀβίαστο «συμπέρασμα εἶναι ὅτι οἱ κομμουνιστές – σάν ἐνιαίο, παγκόσμιο, κίνημα – ἔχουν ἤδη πραγματοποιήσει σέ μεγάλο βαθμό τοὺς ἀπώτερους στρατηγικούς σκοπούς τους» (35-36). Τί εἶναι αὐτό λοιπόν πού πείραξε τόν Φ. Λάδη (τήν ΕΣΣΔ);

Πρίν απ' όλα και κυρίως, τό ότι όρισμένα ΚΚ άρχισαν κάποτε νά άρνούνται τή λογική του καταμερισμού πού μόλις άκούσαμε (έμεις θά διεθύνουμε και θά άσκούμε έξουσία, έσείς θά πιέζετε και θά άποσπάτε κόσμιες παραχωρήσεις κ.λπ.). Τό ότι δηλαδή θέλησαν νά θέσουν θέμα έξουσίας για (τόν έαυτό τους και) τό λαό τους. Και κάτι τέτοιο βέβαια δέν χωράει στό σχήμα του Φ. Λάδη (του ΚΚΕ, τής ΕΣΣΔ): τό τινάζει στον άέρα. Τά περί Λένιν, Γκράμοι, ιδεαλισμού κ.λπ. είναι μάλλον προς κατανάλωση στα πηγαδάκια (άλλά και δόλωμα για μάς, όπως θά δούμε). Και μιά άπαραίτητη αντίφαση: ό Φ. Λάδης (ή ΕΣΣΔ) δέν θέλει ούτε μπορεί νά καταγγείλει τά δυτικά ΚΚ στα ίσια, θέλει όμως νά έξοντώσει τόν εύρωκομμουνισμό. Άλλά νά πού πολλά από αυτά είναι, γενικά μιλώντας, εύρωκομμουνιστικά. Έτσι θά άκούσουμε τήν άμχανία νά μεταφράζεται στίς φροδές εκείνες διχοτομές του είδους καλή εργατική δάση / κακιά μικροαστική ηγεσία (143). "Η θά δούμε νά συνυπάρχουν στό ίδιο βιβλίο διαβεβαιώσεις ότι ή «προσπάθεια άντιπαράθεσης του όργανωμένου κομμουνιστικού κινήματος τής χώρας μας με τό αντίστοιχο κίνημα άλλων χωρών» είναι «έξω από τίς προθέσεις μας, με όποιαδήποτε έννοια και σε όποιοδήποτε επίπεδο» (21)· και φράσεις όπως «είναι ζήτημα αν μπορεί [τό ΙΚΚ] νά είναι έστω ένα άπλό κόμμα τής εργατικής τάξης» (176). Ίσως, κρίνοντας ένα βιβλίο, νά είναι άθέμιτο νά αναφέρεται κανείς σε δραστηριότητες του συγγραφέα σε άλλους τομείς. Καμιά φορά όμως έχουν και τά άθέμιτα τό γούστο τους. Για νά συνοψίσουμε, λοιπόν, αυτά πού λέει στό βιβλίο του ό Φ. Λάδης τά 'χει πεί καλύτερα και λακωνικότερα στό έξής έμμετρο, τό όποιο ένέπνευσε τόν Θ. Μικρούτσιου, αναφέρεται δέ στίς έν Αίθιοπία δραστηριότητες των σοβιετικών:

«Τά είκοσάχρονα παιδιά πού γεννηθήκαν τήν ώρα πού 'μπαινε ό Φιντέλ μέσ στην Άβάνα, στό Όγκαντέν σαν Άγιώργηδες ριχτήκαν, μέσ από του Λένιν τά μεγάλα άεροπλάνα...»

Τό βιβλίο όμως, πού ή κεντρική του ιδέα δέν είναι παρά τό σιχούργημα, μιλάει και για τόν Γκράμοι. Άνεξάρτητα από τό πόση είναι ή ευαισθησία του καθενός μας στα περί Γκράμοι, μου είναι άδύνατο νά καταλάβω πώς μπορεί ό Δ. Δημητράκος (*Οίκονομία και Κοινωνία*, άρ. 6, Νοέμβριος 1979) νά διαλέγεται με άπόσπασμα του ένλόγω βιβλίου (*τό ίδιο*, άρ. 5, Οκτώβριος 1979) μεταξύ άλλων περί «μεταφραστικής άδοκιμότητας» και περί του πώς άποδίδεται τό Societá Civile στα έλληνικά. "Η άκόμα πώς μπορεί νά είναι τόσο άμερόληπτος: «Τελικά βρισκω ότι, μέσα στα άρνητικά της στοιχεία, ή μελέτη του Φ. Λ. ένέχει ένα πάντως πού είναι θετικό: τό ότι υπενθυμίζει... ότι ή σκέψη του Γκράμοι κάθε άλλο παρά σοσιαλδημοκρατική είναι...» (σελ. 56). Μά μήπως πρέπει, τελοσπάντων, νά εύγνωμονούμε τόν Φ. Λάδη πού δέν θεωρεί τόν Γκράμοι έμμισθο ή μεροκαματιάρη λακέ του ίμπεριαλισμού;

Φρονώ ότι τό νά κουβεντιάζει κανείς στα σοβαρά με τέτοια βιβλία περί θεωρίας, όρολογίας και μετάφρασης ίσοδυναμεί με τό νά τά νομιμοποιεί πολιτικά και στό σύνολό τους, έστω και σαν αντίθετη άποψη. Η συζήτηση όμως με τό στιχάκι του Φ. Λάδη είναι πολιτικό (και άλλο) χαρακίρι. Όσο περίπου είναι τό νά μου χυμάνε μαινόμενοι κνίτες μπροστά στό Χημείο κραυγάζοντας τσιτάτα του Λένιν περί επαναστατικής βίας, κι έγώ, με τά Άπαντα στα χέρια, νά περιμένω νηφάλια για νά επιχειρηματολογήσω πειστικά ότι δέν έννοούσε αυτά τά πράγματα ό μακαρίτης.

Γιώργος Καρράς

'Αφιέρωμα στόν καθηγητή Λίνο Πολίτη

Κυκλοφόρησε πρόσφατα πολυσέλιδος τόμος (σ. 480), αφιερωμένος στόν γνωστό νεοελληνιστή και παιιογράφου καθηγητή τής Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου

Θεσσαλονίκης Λίνο Πολίτη (ό όποιος έγινε τελευταία και Άκαδημαϊκός). Τόν τόμο έπιμελήθηκαν και έξέδωσαν μαθητές του, οι όποιοι και δημοσιεύουν φιλολογικές, ιστορικές και γλωσσολογικές συνεργασίες. Στόν τόμο προτάσσεται ή άναγραφή των δημοσιευμάτων του Λίνου Πολίτη και ακολουθούν 27 συνεργασίες πού αναφέρονται σε ποικίλα έρευνητικά και λογοτεχνικά θέματα.

Μ.Δ.

Ποίηση καί άφηρημένη σκέψη 'Η καθαρή ποίηση

του Paul Valéry

Μετάφραση
Χριστόφορος Λιοντάκης,
Πλέθρον, Άθήνα 1980

Δύο σημαντικά κείμενα τής Ποιητικής του Πάλ Βαλερύ γίνονται προσιτά στον Έλληνα άναγνώστη χάρη στη μετάφραση του Χ. Λιοντάκη και τήν πρωτοβουλία των εκδόσεων «Πλέθρον» νά μάς παρουσιάσουν προγραμματισμένη σειρά κειμένων πού νά αναφέρονται ιστορικά στον προβληματισμό γύρω από τή θεωρία λογοτεχνίας και κριτικής. Προτάσσεται ένδιαφέρουσα κατατοπιστική εισαγωγή του γνωστού Γάλλου ιστορικού και κριτικού τής λογοτεχνίας Phillippe van Tieghem. Οί σκέψεις του Π. Βαλερύ για τήν ποίηση, άκόμη και ό όρισμός καθαρή ποίηση, συνέβαλαν σημαντικά στη διαμόρφωση αισθητικών άπόψεων γύρω από τήν ποίηση και τίς θεωρίες τής ποιητικής. Για τόν Έλληνα άναγνώστη τά δοκίμια του Βαλερύ έχουν ένα επιπλέον ένδιαφέρον, διότι τώρα αποκτάει τή δυνατότητα νά έρθει σε άμεση επαφή με μία από τίς βασικότερες «πηγές» από τίς όποιες άντλησαν στοιχεία αισθητικών στοχασμών γνωστοί Έλληνες δημιουργοί και κριτικοί στα χρόνια του Μεσοπολέμου.

Μ.Δ.